ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Књ. IX

RECUEIL DE TRAVAUX
DE L'INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES

IX

Rédacteur
GEORGES OSTROGORSKY
Directeur de l'Institut d'Études byzantines

BEOGRAD
1966

ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

Књ. IX

ИЗДАВАЧКА УСТАНОВА

Научно дело

БЕОГРАД
1966

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

ФРАЊО БАРИШИЋ

ПИСМО МИХАИЛА II АНЂЕЛА ДУБРОВАЧКОМ КНЕЗУ ИЗ 1237.

Овај докуменат остао је досад непознат само због тога што се налазио у једној малој, још неинвентарисаној збирци грчких писама из XVII и XVIII века Дубровачког архива. Откривен је у лето 1964. Архивист Здравко Шундрица скренуо је пажњу на тај акт проф. Бариши Крекићу, који га је одмах фотографисао и један снимак мени пријатељски ставио на расположење.

На први поглед било је јасно да је у питању докуменат из византијске епохе и његово упоређивање са факсимилима очуваних грчких повеља Дубровачког архива само се по себи наметало. Најновије, дипломатичко издање тих повеља приредио је, као што је познато, Мирослав Марковић 1952. године[1]. Већ при првом упоређивању дало се констатовати, прво, да је на акту потписан епирски владар Михаило II Анђео, и друго, да је докуменат писан истом руком којом и већ објављена хоризма истог владара, из „вероватно 1237“, како је закључио издавач М. Марковић. Ближе упознавање са садржином текста, најпре са снимка а потом (јануара 1965) и са оригинала у Дубровнику, довело нас је до одређенијих резултата: у питању је полуприватно и дубровачком кнезу упућено писмо, којим Михаило II пропраћује своју хоризму, подељену Дубровчанима[2].

Опис писма

Материјал: бомбицин, средње дебљине, кривудаво одрезан с горње и с доње стране. — *Стање:* на много места папир је изједен; десна маргина и крајеви последњих линеа прекривени су тамноцрвеним тачкастим мрљама, које су изазване влагом; на средини последњих двеју линеа, изнад потписа Δούκας, разливена је густа и вишебојна

[1] *М. Марковић*, Византиске повеље Дубровачког архива, Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 205—262.

[2] Ed. *М. Марковић*, op. cit. 220—224.

мрља; овде онде површина је истрта. Услед свега тога, на више места читаве речи или су уништене или се разабиру само поједина слова. Оштећена или нечитка места нарочито су изразита на крају l. 1 и 2, почетку l. 3 (згужваност), 5 и 6, 9—13, у средини l. 4, 6—8, 12—13. Узевши у целини, текст је доста тешко читљив. — *Димензије:* висина 18,5 cm (лево), 19,5 (десно); ширина 26,5 (горе) и 26 (доле). Поље текста: 14 (висина) x 23 (ширина). — *Маргине:* 1,5—2 (лева); 1,5—2,5 (десна). — *Формат:* четвртаст. — *Величина слова:* у тексту 0,2—1,0; у потпису 0,5—3. — *Број линеа:* 13 + 1 (потпис); поједини редови не теку увек правилно. — *Мастило:* у тексту мрко, а у потпису тамномрко, потпуно исто као и на хоризми. — *Водени знак:* неприметан. — *Dorso:* сем адресе и имена пошиљаоца, нема никаквих архивских ознака. — *Савијање:* уздужно (два превоја) и попречно (пет превоја, како изгледа); доцније савијање само је попречно и не подудара се са првобитним.

Текст писма:

+ ἐγὼ Μιχ(αὴλ) Κομνηνὸ(ς) ὁ Δούκ(ας) τῷ εὐγενεστάτῳ κόντῳ, καὶ ἐξουσιαστῇ Ῥαουσίου, καὶ ἀγαπητῷ μοι φ[ίλῳ, τ]ῷ σῦρ τῷ Ἰ(ω)άννῃ /[2] Θεοφίλῳ, τῷ υἱῷ τοῦ δούκα Βεν(ε)τ(ίας), πέμπω χαιρετισμὸν μετὰ καθαρ(ᾶς) ἀγάπ(ης) καὶ συνηδήσεως. τὸ πιττά- /[3] κιον σου, τὸ μετὰ τοῦ παρόντο(ς) σῦρ Δόβρου, ἐδεξά(μην) καὶ ὅσα μοι δι αὐτοῦ ἔγραψ(ας) ἠγνώρισα. καὶ ὅσα ὁ αὐτὸς σῦρ Δόβρος /[4] παρηγγέλθ(η) διὰ στόματο(ς) ἀπαγγεῖλ(ας) [καὶ] ἤκουσα. καὶ ἐπεὶ ἠγνώρισα καὶ ἀπὸ τ(ῆς) γραφ[ῆς] σου καὶ ἀπὸ τοῦ δηλωθέντ(ος) σῦρ Δόβρου, /[5] [ὅτι ἐ]θέλεις τὴν ἀγαπήν μου, καὶ νὰ ἦσαι τὸ ἓν μετ' ἐμοῦ, καὶ νὰ ἦσαι τοῦ φίλου μου φίλο(ς) καὶ τοῦ ἐχθροῦ μου (ἐ)χθρὸς /[6] κ[αθὼ]ς ἦσουν καὶ μετὰ τοῦ αὐθέντ(ου) καὶ π(ατ)ρός μου, πολλὰ τὸ ἀπεδεξάμ(ην) καὶ ἐθέλησ(α) νὰ ἰσά[σω]. καὶ διὰ τοῦτο ἐπλήρωσα /[7] καὶ τὸ ζήτημα τὸ ὅπερ ἐζήτησ(εν) ὁ σῦρ Δόβρο(ς), ἤγουν ἀνενέωσα τὸ τοῦ π(ατ)ρ(ό)ς [μο]υ σιγίλλιον ὅπερ ἀπ ἐκείνου ἐπορήσασθαι. /[8] καὶ παρεχώρησα εἰς τὸ νὰ περιπατοῦσι οἱ ἄν(θρωπ)οι τῆς χώρ(ας) σου καὶ νὰ πραγ[ματ]εύονται εἰς τὴν ἅπασ(αν) χώρ(αν) μου, καὶ νὰ /[9] [μὴ] ἀδικοῦνται [παρ' οὐδε]νὸς ἐξ ὁρισμοῦ ἡμετέρου ἐνεργούντ(ων) τ(ὴν) ἐξουσί(αν) μου. γίνωσκε δὲ ὅτι, καθἅπερ σὺ /[10] [νῦν] ἐζήτησ(ας) τὴν φιλί(αν) καὶ τὴν ἀγάπην μου, οὕτ(ως) καὶ ὅσοι μετὰ τοῦ π(ατ)ρ(ό)ς μου εἶχ(ον) φιλί(αν), ἀλλὰ καὶ οἱ μὴ ἔ- /[11] [χον]τ(ες), καὶ ἐζήτη(σαν) καὶ ζητοῦσι καὶ θέλουσιν καὶ ὀρέγονται πολλὰ τ(ὴν) φιλί(αν) μου. καὶ εὑρίσ[κουσί με ἕ]τοιμον. διότι, /[12] [εἰς] ὅσον

ὀρέγον(ται) κερδῆσαι τινὰ μετὰ μόχ[θου], ὅσον ὀρέγον(ται) ὑποτάξασθαι, [ἔσο]νται μετὰ εἰρή[νης] καὶ ἀγάπης. καὶ ὁ θ(εὸ)ς /[13] δὲν λήξει [τὴν ἐ]μὴν προαίρεσιν [ἐ]κπληρ(οῦν) καὶ [ὠ]φελῆσαι μου. ἀσμένως ἔσον(ται) πολὺ διὰ γραφ(ῆς) σου τὰ π[ερ]ὶ σοῦ. ἔρρωσο. + /[14] Μιχ(αὴ)λ ὁ Δούκας +

Dorso (inscriptio):

/ [15] + τῶ εὐγ[ενεστάτω κόν]τω καὶ ἐξουσιαστῆ Ῥαουσίου καὶ ἀγαπ(η)τῶ μοι φίλω, τῶ υἱ[ῶ τοῦ] δούκα [Βε]νετ(ίας), [τῶ σῦρ Ἰω]άννη Θεοφίλω

/ [16] + Μιχα(ὴλ) Κομνηνὸ(ς) ὁ Δούκ(ας) (inversum)

---

2 καθαρὰς, loco καθαρᾶς; συνηδήσεως = συνειδήσεως | 3 ἠγνώρισα, loco ἐγνώρισα | 4 παρηγγέλθη, loco παρήγγειλε | 5 νὰ ἦσαι τὸ ἓν = ὅτι εἶ τὸ ἕν | 6 ἦσουν (loco εἴσουν, neograec.) = ἦσθα | 7 ἐπορήσασθαι, loco ἐπορίσθη

Превод:

+ *Ја Михаило Комнин Дука племенитом кнезу и владару Дубровника, и драгоме ми пријатељу, сир Јовану Теофилу, сину дужда млетачког, шаљем поздрав, у мисли и љубави чистој. Твоје писмо, [послано] по овоме сир Добри, примио сам, и што ми у њему пишеш, разумео сам. А и оно што ми је сир Добро, извештавајући усмено, лично саопштио, и то сам чуо. Пошто сада разаберем из твога писма, као и од реченог сир Добре, да желиш моју љубав, и да си једно са мном, и да си пријатељу моме пријатељ а моме непријатељу непријатељ као што си био и са господарем и оцем мојим, радо то прихватих и хтедох да истим узвратим. И стога удовољих тражењу које сир Добро постави, наиме, обнових свога оца сигилиј, који је од њега био подељен. И дозволих поврх тога да се људи из твоје земље крећу и да тргују по читавој мојој земљи и да им при томе не наноси неправду нијелан од оних који, по нашем наређењу, извршују моју власт. Знај, као што ти сада затражи моје пријатељство и љубав, тако и они, који с оцем бејаху пријатељи, па чак и они који то не бејаху, затражише и траже и желе и много чезну за пријатељством мојим. И налазе ме спремним. Јер, уколико желе да нешто зараде са трудом, уколико желе да се покоре [законима], пролазиће у миру и љубави. И Бог неће престати да моју жељу испуњава и да ми помаже. Писмо са вестима о теби биће радо примљено. Здраво +* *Михаило Дука +*

Дорсо (*адреса*):

\+ *Племенишоме кнезу и владару Дубровника и љубљеном ми ūријаūељу, сину дужда млеūачког, сир Јовану Теофилу*
\+ *Михаило Комнин Дука* (исписано у обрнутом смислу).

Као што видимо, епирски владар Михаило II Анђео (1231—око 1267) узвраћа дубровачком кнезу писмо у којему резимира и објашњава садржину своје званичне повеље, подељене Дубровчанима. Та повеља, како рекосмо, јесте већ одавно позната хоризма истог владара.

Однос ūисма Михаила II *ūрема његовој хоризми*

Да би се јасније сагледале све новине које, у односу на хоризму, доноси писмо, потребно је да се ова два документа, састављена у истом тренутку и у истој канцеларији, ближе упореде. Текст хоризме[8] гласи:

\+ Δίκαιον καὶ προσφιλ(ὲς) Θ(ε)ῷ τὸ τ(οῖς) π(ατ)ρικοῖς ἴχνεσιν ἐπακολουθ(εῖν), καὶ μᾶλλον, /[2] εἰ ἐν αγαθοῖς πράξεσιν οἱ πόδες ἐκείνου ἐβάδισ(αν). ἐπεὶ οὖν, ὡς εἴρηται, δίκαιον καὶ /[3] ἄξιον ἔστιν καὶ τῷ θ(ε)ῷ ἀρεστόν, ἀνανεοῦμ(εν) διὰ τοῦ παρόντ(ος) ἡμῶν ὁρισμοῦ τὸ τ(οῖς) /[4] Ῥαουσαί(οις) ἐπιβραβευθ(ὲν) σιγίλλιον παρὰ τοῦ ἀοιδίμου αὐθέντου καὶ π(ατ)ρ(ό)ς μου, τοῦ Κομνηνοῦ /[5] κῦρ Μιχα(ὴλ) τοῦ Δούκα. ὀπαδοὶ τῶν ἐκείνου ἀγαθοπραγιῶν γινόμενοι, καὶ διοριζόμεθα /[6] ἵνα, ἐάν τινα Ῥαουσαῖον συμβῇ τελευτῆσε ἐν οἱαδίτινι ἡμε-

[8] Колационирајући најновији и критички текст хоризме (ed. М. Марковић, op. cit. 221—222), уочио сам само неколико ситних омашки у читању. Марковићево издање византијских повеља Дубровачког архива уопште, као што је познато, израђено је на савремен начин, са ретком акрибијом и веома исцрпним и зналачки датим палеографским, језичким, историјским, и нарочито, дипломатичким објашњењима појединих докумената. Сами текстови грчких повеља, међутим, нису најсрећније презентирани. Настојећи да пружи „строго дипломатичко" издање повеља, Марковић иде у крајност и управо пресликава оригинале: преноси често употребљавану дијерезу изнад ι и υ, лична и географска имена оставља у минускули, у средини и на крају речи доноси исто σ, многе састављено писане речи не раставља, оставља без икаквих измена чак и интерпункцију оригинала. С друге стране и супротно усвојеном принципу верног пресликавања, наставке појединих падежа и глаголских облика, писане у оригиналу одређеним али ипак не увек истим знацима скраћивања (абревијације), он чита без икаквих назнака разрешавања. На овај издавачки начин спремљени текстови повеља, потпуно је очигледно, постају неразговетни не само визуелно већ и садржински. Разумевање текста нарочито је отежано задржавањем оригиналне интерпункције, која у средњовековној писмености, као што је познато, има осетно друкчију функцију него наша данас. Са тога разлога већ одавно уведено замењивање средњовековне интерпункције савременом, иако се тиме улази у интерпретацију текста, неоправдано је напуштати. С обзиром на све то, текстови који се овде доносе ослобођени су дипломатичког радикализма.

τέρα χώρα, μὴ ἐπὶ βάλ(ειν) /[7] χεῖρα ἐπι τ(οῖς) αὐτοῦ πράγμασιν τ(ὸν) ἐκεῖσε πρακτορεύοντα, ἢ ἄλλον τινὰ τ(ὸν) ἐξ ορισμοῦ ἡμετέρου /[8] δημοσίαν τινὰ δουλεί(αν) ποιοῦντα, ἀλλ' ἐκεῖσε ἀπὸ πεμπέσθαι τὰ τοῦ τελευτηκότο(ς) Ῥαουσαίου /[9] πράγματα, ἐν οἷς ἐκεῖνο(ς) διάθηται, εἰ δὲ καὶ ἀδιάθετο(ς) τελευτῆσει, εἰς τοὺς συγγονεῖς /[10] καὶ κληρονόμ(ους) αὐτοῦ. καὶ οὐ μεθέξει τὶς τῶν δημοσιολατρῶν, τῶν κατὰ χώρ(αν), λέγω, /[11] ἐνεργούντ(ων), ἅψασθαι ἀπὸ τῶν πραγμάτ(ων) ἐκείνου τὸ οἱονοῦ(ν), εἰ μί τις βουληθείη δικαί(αν) ἐ- /[12] πισπάσασθαι τ(ὴν) παρ' ἡμ(ῶν) ἀγανάκτησ(ιν). καὶ ταύτα μ(ὲν) οὔτ(ως). πλεῖον δὲ τ(ῆς) π(ατ)ρικῆς /[13] εὐεργεσί(ας), ἧς εὕραντο οἱ Ῥαουσαῖοι, ἐπιχορηγοῦμ(εν) αὐτ(οῖς) ἡμεῖς τὸ περὶ πατ(εῖν) εἰς πᾶσ(αν) /[14] τ(ὴν) ἡμετέρ(αν) ἐπὶ κράτι(αν) καὶ πραγματεύεσθαι, μὴ δὲν ἄδικ(ον) ὑφορωμέν(ους) πραχθῆν(αι) ἐ- /[15] π' αὐτο(ῖς) ἀπὸ τῶν ἡμετέρων ἀν(θρώπ)ων, τῶν κατὰ χώρ(αν) ἐνεργούντ(ων) δι ορισμοῦ ἡμετέρου. /[16] εἰς τοῦτο δὲ μόν(ον) ἕλκεσθαι αὐτούς, εἰς τὸ ἀπὸ δικαίου κουμέρκιον. διὰ τοῦτο γὰρ ἀπελύ- /[17] θη αὐτοῖς καὶ ὁ παρ(ὼν) ἡμέτερο(ς) ὁρισμός. μηνὶ ὀκτ(ωμβ)ρ(ί)ω, ἰν(δικτιῶν)ος ιά. +

/[18] Μιχ(αὴ)λ ὁ Δού- /[19] κας +

Variae lectiones tantummodo novissimi editoris M(arković) ibi afferuntur, quia idem omnia praedecessorum abhorrentia plene et attente collegit adnotavitque.

2 ἐκείνου : ἔκεινου M / 4 ἀοιδίμου : ἀοιδίμου M / 5 ὀπαδοὶ : ὀπαδοί M / 7 ἢ : ἤ M / 9 τελευτῆσει : τελευτήσει M ; συγγονεῖς : συ (ν) γγενεῖς M / 12 ἀγανάκτησιν : ἀγανάκτησι M ; ταύτα : ταῦτα M ; οὕτως : οὕτως M / 16 ἕλκεσθαι : ἕλκεοσθαι M, impressoris erratum.

Превод:

+ Праведно је и Богу угодно ићи очевим трагом, поготову ако су његове стопе прошле путем добрих дела. Пошто је то, како је речено, праведно и достојно и Богу драго, овом нашом хоризмом обнављамо сигилиј који је Дубровчанима поделио блаженопочивши господар и отац ми Комнин, кир Михаило Дука.

Пратећи у стопу његова добра дела, наређујемо да, у случају да неки Дубровчанин умре у било којем нашем округу, на његову имовину не сме ставити руку тамошњи практор, ни било ко други ко по нашему наређењу обавља пореску службу, већ се ствари преминулог Дубровчанина имају послати онамо куда је он тестаментом одредио, а ако је умро без тестамента, онда његовим сродницима и наследницима. И неће се међу

йореским најамницима, међу онима, велим, који широм земље убиру йорез, нађи нико ко би од йокојникове имовине ма шшиа одузео, уколико неко не жели да на себе навуче наш ойравдани гнев. Толико о шоме.

А йоврх очева доброчинсшва, које йосшигоше Дубровчани, ми им дозвољавамо да се широм наше државе крећу и шргују, без бојазни да ће им се икаква нейравда учиниши од наших људи, од оних који йо нашем наређењу убиру йорез. Они (sc. Дубровчани) да се обавезују само на једну сшвар, на закониши комеркиј (царину). Због шога је, наиме, њима и издаша ова наша хоризма. Месеца окшобра, индикша једанаесшог. + Михаило Дука +

Хоризма је на пергаменту, иако слабијег квалитета, уздужног формата и са оловним печатом, а писмо је на бомбицину и четвртастог формата. Мастило на оба документа је мрко, потписи владара у тамномрком.

Писарева рука, прилично рутинирана, на хоризми текст исписује брижљиво, у паралелним редовима и са приметном тежњом да, увеличавајући слова на почетку и на крају речи, повеља испадне што декоративније, док је иста рука у писму осетно једноставнија и мање брижљива, исписујући текст збијеније и са више абревијација.

Ортографија је на оба документа у подједнакој мери колебљива: спајање предлога са именицом (у *йисму*, нпр. l. 3 διαὐτοῦ, 7 ἀπεκείνου); несигурност у наглашавању (l. 2 ген. καθαρὰς, l. 7 ἐπορήσασθαι); замена слова услед повођења за изговором (l. 7 ἐπορήσασθαι, loco ἐπορίσθη); замењивање аспирација (l. 3 et 4 ἠγνώρισα); разбијање речи (l. 9 καθἄπερ).

У језику хоризме нема већих огрешења о књижевне каноне, иако је утицај димотике присутан. Међутим, језик писма је неуједначен, са грубљим морфолошким неправилностима (l. 4 ὅσα... Δόβρος παρηγγέλθη; ὅπερ... ἐπορήσασθαι), са отступањима под утицајем и у духу димотике (ἠγνώρισα... ἀπὸ τῆς γραφῆς καὶ ἀπὸ τοῦ... Δόβρου; νὰ πραγματεύονται εἰς τὴν χώραν) и са доста елемената чисте димотике (l. 5 νὰ ἦσαι двапут, l. 6 νὰ ἦσουν, νά са индикативом, напр. l. 8 νὰ περιπατοῦσι, l. 8 νὰ πραγματεύονται, l. 9 νὰ μὴ ἀδικοῦνται, l. 13 δέν). Шаролика мешавина, то је језик писма. Као такво, писмо представља занимљив језичко-историјски документ, садржајнији од званичне хоризме, иако није извесно до које мере одражава говорни језик двора Михаила II.

Хоризма Михаила II из 1237, исто као и његова сребропечатна простагма из 1251, писана је сажето, јасно и конкретно. Приближно исто може се рећи и за његово писмо. Јер, иако овде има реторике, она је у функцији конкретног.

Незваничност писма огледа се не само у тону већ и у начину изражавања. За разлику од хоризме, где Михаило II наступа владарски и говори у свечаном плуралу, у писму, којим пропраћује исту хоризму, он се дубровачком кнезу обраћа као раван равноме и изражава се ис-

кључиво у првом лицу сингулара и личном заменицом ја (l. 1 ἐγώ, l. 5 μετ' ἐμοῦ, l. 11 μέ). Само на једном месту, ваљда по канцеларијској навици, он ће казати ἐξ ὁρισμοῦ ἡμετέρου (l. 9), уместо ἐξ ὁρ. ἐμοῦ. Ово избегавање хијерархијског дистанцирања од стране епирског владара свакако заслужује пажњу.

Пада у очи да је даваочев потпис Μιχαὴλ ὁ Δούκας крајње једноставан и да је, што је не мање карактеристично, на писму у потпуности исти као и на хоризми. Одсуство ма какве титуле на почетку писма (intitulatio) утолико је приметније што се у два наврата, у inscriptio и на полеђинској адреси, име дубровачког кнеза исписује са пуном титулом. Ова чињеница може да послужи као још један доказ да Михаило II 1237. још није имао титулу деспота.

Датовање писма и оловопечатне хоризме

Од података, садржаних у писму Михаила II, име адресата συρ Ἰωάννης Θεόφιλος несумњиво је најдрагоценије. Његов значај је, пре свега, у томе што отвара могућност да хоризму истога владара, већ одавно познату али различито и још увек само приближно датирану, сада датирамо на потпуно поуздан начин.

Архивски документи дубровачке комуне XIII века, као што је познато, очувани су сасвим фрагментарно. Чак ни хронологија појединих кнезова у овом столећу, иако су поименце углавном сви познати, још није сасвим поуздано утврђена. Од неких је остало само име, док смо о другима више обавештени. Међу потпуније и одређеније познатим носиоцима власти у Дубровнику XIII века, срећним случајем, налази се и име кнеза који нас овде интересује.

У двапут исписаној адреси епирског писма συρ Ἰωάννης Θεόφιλος титулише се као εὐγενέστατος κόντος [3a], ἐξουσιαστὴς τοῦ Ῥαουσίου и υἱὸς τοῦ δούκα Βενετίας. Ова титула, прецизна и једновремено специфична, омогућила је да се њен носилац лако и брзо препозна у очуваним архивским документима.

У оригиналном тексту заклетве дубровачког кнеза, датиране са 20. јулом 1237. и индиктом десетим, читамо и ово:

„Ego quidem Iohannes Teupulus, filius illustrissimi domini Iacobi Theupuli, egregii ducis Venetiae....“[4]

[3a] Док се Михаило II дубровачком кнезу обраћа као τῷ εὐγενεστάτῳ κόντῳ, дотле се у грчки исписаној адреси латинског писма, упућеног око 1238. у Дубровник од стране становника Михаилу II потчињеног Крфа, дубровачки кнез ословљава као τω πανευγενεστατω κοντε, дакле атрибутом који се у ужој Византији овога времена придева само малом броју лица. Грчку адресу овога писма ed. *Б. Крекић*, Два документа о Крфу у XIII веку, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду 3 (1958) 49.

[4] Acta S. Mariae Maioris s. XIII, No 256 = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Sclavoniae, ed. T. Smičiklas, vol. IV, Zagreb 1906, No 28, p. 32. Ово је најстарија очувана заклетва једног дубровачког кнеза и то првог који је добио кнежевски мандат само на две године.

Како се у списку дубровачких кнезова XIII века не налази ни један други представник млетачке породице Theupulus, односно Tiepolo, оправдано је закључити да је наш συρ Ἰωάννης Θεόφιλος управо кнез Johannes Teupulus, односно Theupulus. Пре свега, у оба случаја реч је о „сину дужда млетачког“ (filius... ducis Venetiae = υἱὸς τοῦ δούκα Βενετίας). Да је, с друге стране, презиме Θεόφιλος из епирског писма исто што и Theupulus из заклетве дубровачког кнеза разабиремо и по томе што се у познијој дубровачкој традицији исти кнез бележи и у варијанти Teofilo[5].

Johannes Theupulus остао је у Дубровнику веома мало времена, непуну годину дана. Наиме, већ 16. јула 1238, „de precepto illustrissimi domini Jacobi Teupulli, ducis Veneciarum“, заклетву полаже нови кнез, Nicolaus Toniscus (= Tonistus)[6]. Разлози овоме брзом смењивању нису познати, али је вероватније да је до тога дошло пре синовљевом него очевом жељом. Као што видимо, адресат писма Михаила II συρ Ἰωάννης Θεόφιλος био је дубровачки кнез непуну годину дана, од 20. јула 1237. до 16. јула 1238. године[7].

Како је хоризма Михајла II датирана са месецом октобром и индиктом једанаестим, очигледно је да долази у обзир само и једино година 1237. Пропратно писмо уз хоризму, разуме се, потиче из истог месеца и године. Према томе, захваљујући адреси на писму Михаила II, дошли смо у могућност да поуздано датирамо не само то писмо, које уопште није датирано, већ и његову хоризму, све до данас само приближно датирану.

Анализа ӣисма Михаила II

У тексту хоризме, пословно концизном, не налазимо ни једне речи о томе како је дошло до њеног подељивања. Међутим, управо

[5] У Ћурличиним регестама збирке Acta S. Mariae Maioris s. XIII (Protocollo) документ о наведеној кнежевој заклетви забележен је, под бр. 256, овим речима: „Prestato dal Sigr. Giovanni *Teofilo* nella sua qualità di conte a Ragusa“.

[6] Acta S. Mariae Maioris s. XIII = Cod. dipl. IV No 53, p. 60. Регест у Ћурличином Protocollo под бр. 67.

У истом Протоколу, под бр. 66, забележен је акт који il conte *Giovanni Tiepolo* издаје 16. марта 1238. У збирци Miscellanea s. XIII сачуван је попис дубровачких кнезова из прве половине тога века (= Cod. dipl. IV No 41, p. 54, са неким погрешно прочитаним речима, на што ме је пријатељски упозорио Здравко Шундрица), у којему читамо: + Nomina comitum Ragusine civitatis: Johannes, filius domini Jacobi, temporibus ducis Venetie, venit Ragusium anno incarnationis domini millesimo ducentesimo XXXVII, mensis iulii vigesimo die intrante, die sancti Helie, indictione X...“.

У исправи исте збирке, састављеној у Rivoalti (Venetia) и датираној јула 1237 (= Cod. dipl. IV No 30, p. 34), Млечанин Petrus Marcellus даје овлашћење domino *Johanni Teupulo*, comiti Ragusii, et Jacobo Alberto да од дубровачке општине утерају дуг, у износу од 2300 либара млетачких динара, за градњу двеју испоручених галија.

[7] У делу *Paulus Pisani*, Num Ragusani ab omni iure Veneto a saeculo X usque ad saec. XIV immunes fuerint, Lutetiae Parisiorum 1893, p. 58, даје се списак дубровачких кнезова (comitum series) за период између 1205—1272 и *Johannes Theupolus* погрешно се датира „intra annos 1236—1238“. Исправну хронологију овога кнеза доноси, колико знамо, једино *M. Medini*, Starine dubrovačke, Dubrovnik 1935, 81. Отац овога кнеза Jacobus Teupolus постао је duждем 1228.

тѐ околности се у писму доста подробно и конкретно објашњавају[8]. Новопостављени кнез Tiepolo, ускоро после своје заклетве 20. јула 1237, упућује у Епир посланство са сир Добром на челу. У кнежевом писму и поcланиковим речима пружају се уверавања о пријатељству и тражи се да епирски владар обнови очев сигилиј о предаји имовине преминулих Дубровчана. Михаило II то усваја. Поврх тога, на тражење посланства, епирски владар дозвољава да се дубровачки трговци могу кретати, под уобичајеним условима (3% царине), и по унутрашњости његове државе.

Из писма се јасно разабире да су Дубровчани, шаљући 1237. у Епир посланство, веома заинтересовани да се обнови и потврди сигилиј Михаила I (1204— око 1215), којим се регулише питање заоставштине преминулих Дубровчана. Овај податак изгледа нам прилично значајан, јер, прво, њиме се индиректно саопштава да дубровачки трговци послују у неким епирским местима, свакако у приморским градовима, већ одавно и да су они тамо заступљени у приличном броју, и друго, Дубровчани имају рђаво искуство, пошто се епирске пореске власти нису придржавале одредаба сигилија. Да је ово друго тачно и, шта више, да се у Епиру и после 1237, тј. после издавања хоризме којом је обновљен сигилиј Михаила I, тих одредаба нису придржавали, налазимо изричиту потврду у аргировуљи коју исти Михаило II касније подељује Дубровчанима.

У писму Михаила II не налазимо никаквих података који би бар донекле објаснили због чега се Дубровчани 1237. обраћају епирском владару. Не улазећи у подробније разматрање овога питања, указујемо само на једну чињеницу која дубровачку иницијативу у приличној мери осветљава. Као што је познато, 1236. Дубровник потписује са Млецима наметнути „pactum“, по извесним одредбама још неповољнији од сличног „споразума“ из 1232, нарочито у односу на трговину. Овим уговором, између осталог, Дубровнику се забрањује трговина са јадранским лукама средње и северне Италије, као и Истре. Док на робу са балканског копна (Sclavonia) Дубровчани у Млецима не плаћају дажбине, дотле на довоз из Романије, ако прелази четири омање лађе годишње, плаћају „quintum“. Ако Венеција ратује на простору до линије Драч-Брундизиј, Дубровчани дају војнике у сразмери броју свога становништва, а ако се борбе воде јужно од Драча, на сваких тридесет млетачких лађа Дубровчани опремају једну. Очигледно, Млечани потискују дубровачку трговину са мора и усмеравају је на копно, остварујући тиме двоструку корист[9]. Изгубивши тако тржиште на северном Јадрану, Дубровчани су принуђени, у борби за опстанак, да се

[8] Дипломатска процедура која претходи издању хоризме Михаила II Дубровнику, како се разабире из писма, далеко је краћа и упрошћенија од оне коју спроводи цариградски двор ранијег и познијег времена у дипломатском општењу са страним државама (cf. *Dölger*, Byz. Diplomatik, Ettal 1956, 236 sq.).

[9] Текстове млетачко-дубровачких уговора од маја 1232. и јуна 1236. ed. *J. Радонић*, Дубровачка акта и повеље I 1 (Београд 1934) No 18, p. 21 sq., No 23, p. 28 sq. (одредбе о трговини p. 31).

оријентишу на оне јадранске и јонске обале које су им, иако условно[10], још преостале. Међу тим слободним зонама, поред јужне Италије и Далмације, налази се и Епир. Ако ову ситуацију дакле имамо у виду, долазак дубровачког посланства у Епир 1237. постаје јасан и разумљив. Успостављање шире трговачке размене са епирском државом диктирано је економским потребама комуне.

Словенско име дубровачког посланика συρ Δόβρος представља такође нов и пажње вредан просопографски податак, утолико више што је овде записан у чистом словенском, нероманизованом облику *Добро* (хипокористикон од Доброслав). Почевши од краја X века, ово име, у разним варијантама, веома је раширено по свим приморским градовима, и то као властито и породично име[11]. С обзиром на функцију коју обавља, συρ Δόβρος је свакако припадник дубровачке властеле. Да ли је Δόβρος име или презиме и којој дубровачкој породици припада, одговор даје Б. Крекић[12].

Вредност историјског податка имају, мислимо, и завршне реченице писма. Јер, ако и узмемо у обзир да Михаило II овде свесно претерује и са рачуницом се самохвалише, он то свакако не чини без основа. Другим речима, писмо нам показује да се епирска држава 1237. налази у релативно сређеним политичко-економским приликама.

Није без интереса, најзад, још један моменат. Садржина писма у целини, нарочито реторски исказана спремност Михаила II којом прихвата понуђену сарадњу од стране Дубровника, на прилично јасан начин обелодањују да овде присуствујемо првом епирско-дубровачком сусрету за владе Михаила II. Другим речима, писмом се индиректно извештава да хоризма из 1237. представља прву повељу коју Михаило II издаје дубровачкој комуни.

Сребропечатна простагма Михаила II

Од Михаила II очувана је у Дубровачком архиву и сребропечатна простагма. У вези са овом повељом има читав низ важних питања која су још нерешена (припадност и датум повеље, припадност и аутентичност печата и др.). Сем тога, ни садржина ове простагме није увек једнако интерпретирана, нарочито у другој тачки која се односи на трговачке привилегије подељене Дубровчанима. Досадашња размимоилажења у схватању појединих места условљена су највише тиме што у тексту

---

[10] Према уговору из 1236, ако дужд забрани својим трговцима улазак у неку луку, то се аутоматски протеже и на дубровачке трговце.

[11] Cf. *Rački*, Documenta I 20 (из 995), I 21 (из 999), I 22 (из 1000); Codex dipl. III No 192, p. 219 (из 1222 у Задру), III No 380, p. 438 (из 1235 у Сплиту) и др. Дубровачки грађанин по имену Dabro filius Petrici јавља се 1080 (*Rački*, Documenta I 133), а Dobre Stepatie записан је 1190 (*Радонић*, Дубровачка акта и повеље I 1, p. 11). Име Dobro у романизованој варијанти јавља се као Dabro, -nis, а понекад и као Dabrus.

[12] Cf. infra, p. 25 sq.

повеље има неуобичајених термина, што је она писана језиком који представља изразиту мешавину књижевног и народног говора, и што је сам текст повеље, због оштећености пергамента на уздужном превоју, местимично непоуздан или дефектан. Услед свега тога, простагма Михаила II, за разлику од осталих пет византијских повеља Дубровачког архива, остала је у многоме спорна и необјашњена.

Како ова простагма значи један неоспорно драгоцен документ и, с друге стране, документ који је садржински повезан са хоризмом истог владара из 1237, поновни претрес наведених спорних питања нама се управо наметао. Приступајући томе, најпре доносимо наше читање текста простагме, засновано на колационирању постојећих издања са оригиналом у Дубровнику, затим дајемо превод и исти пропраћујемо коментарским објашњењима, да бисмо, после тога, прешли на покушај одређенијег датирања повеље и завршили освртом на још неразјашњена питања у вези са печатом.

Текст простагме:

ἐπειδὴ εὕρομεν συνήθ(ειαν) τ[ῶν Ῥω]μ[αίων] ἄδικον ἐνεργουμένην /2 ἐν τῇ ἐφ' ἡμᾶς ἐπὶ κρατεία ἐπὶ [τοῖς] Ῥαουσαίοις πραγματευταῖς, /3 ἀναιρεθεῖσαν δὲ καθόλ(ως) διὰ καὶ ἀργ(υρο)βούλλου προ(σ)τάγμ(α)το(ς) τοῦ ἀοιδίμου /4 αὐθ(έν)του καὶ π(ατ)ρ(ό)ς μου ἐκείνου τοῦ Κομνηνοῦ, ἀκολούθ(ως) καὶ ἡμεῖς ἐκποδ(ῶν) ἀπὸ /5 κρούομ(εν) ταύτην καὶ καθόλ(ως) ἐκκριζοῦμεν δι' ἑτέρου ἡμετ(έ)ρου ἀρ- /6 γυροβούλλου προστάγμ(α)τ(ος). καὶ διὰ κελευόμεθ(α) γὰρ ἵνα, ἐάν τινα Ῥαουσαίον /7 ἐν οἷα δήτινι χώρα ἡμ(ῶν) συμβῇ τελευτῆσαι, μὴ ἐπιβάλλῃ ὅλ(ως) /8 χεῖραν ἁρπακτικ(ὴν) εἰς τὰ εὑρισκόμενα τούτω οἷ ἀδήτιν(α) πράγμ(α)τα /9 ὁ κατὰ τόπ(ους) πρακτορ(εύων), καθὼς ἐπηκούσαμ(εν) ἦν καὶ ἔθ(ος) ἀρχαίον, ἀλλ' ἐκεῖ /10 παραπέμποντ(αι) τὰ πράγμ(α)τα αὐτοῦ, ὅπ(ως) ἐκεῖνος διάθητ(αι), εἰ δὲ καὶ ἐκεῖνο(ς) ἀδιάθ(ε)τ(ος) /11 τελευτήσῃ, εἰς τοὺς ἐκείνου κλη[ρ]ονόμους καὶ συγγενεῖς, μή τινο(ς) τῶν /12 ὑφ' ἡμ(ᾶς) τασσομέ(νων) καὶ ἐν ὁποία δήτ(ι)ν(ι) ἐνεργούντων χώρα δυνησομ(έν)ου /13 ὑπὲρ βῆ(ναι) τὸν παρόντα ἡμῶν ὁρισμὸν. καὶ γ(ὰρ), εἴ μη οὕτω φυλά- /14 σσετ(αι), γιν(ωσ)κέτω ὁ κατὰ φρονήσ[ας α]ὐτῷ, ὡς σφοδρ(ὰν) καθ' ἑ αὐτοῦ ἀνεγερεῖ /15 τὴν ἡμετέραν ὀργὴν. καὶ εἰς τὸ πολλαπλάσιον ἀντιστρέ(ψ)ει, εἴ τι ἀπὸ /16 τῶν τεθνεώτ(ων) Ῥαουσαίων ἀ[ποκερ]δ[ίσῃ]. ἔτι δὲ καὶ νῦν συνεφώνη(σαν) μεθ' ἡμ(ῶν) /17 οἱ Ῥαουσαίοι ἐγγράφ(ως), ἵνα ἐκδουλ[ευ]οίμ(εθα) εἰς τὴν ἀπὸ κομιδὴν τ(ῶν) φαρί(ων) καὶ τ(ῶν) /18 ἁρμ(ά)τ(ων). αὕτη γ(ὰρ) ἔσται καὶ μόνη ἡ δουλεία [αὐτ]ῶν. ἀνταμοιβόμ(ε)θ(α) καὶ ἡμεῖς τοιου‹το›τρόπ(ως) αὖθ(ις) αὐτ(οῖς), /19 καὶ θέλομ(εν), ἵνα περιπα[τῶσιν] ἐν

πᾶσ(αις) ταῖς ἡμετέρ(αις) χώρ(αις) καὶ /20 πραγματεύοντ(αι) ὡς ἡμέτεροι δουλευταὶ πραγμ(α)τ(είαν) οἵαν ἄρα καὶ βούλλοντ(αι), /21 ἀζημίως πάντῃ καὶ ἀκαταδουλεύτ(ως). διοριζόμεθ(α) γ(ὰρ) ἵνα, εἰ μὲν /22 φαρία καὶ ἅρματα ἀπὸ κομί[ζωσιν] εἰς τὴν χώρ(αν) μου, καθ(ὼς) καὶ συμφωνία ἐ- /23 γένετο, οὕτως ἀποκερδίζειν, ὡς τὸ διαφέρον ἡμῖ(ν) ἐν τ(οῖς) τοιούτ(οις) /24 κομέρκιον. εἰ δὲ μὴ τούτ(ο) δουλεύωσ(ιν), ἵνα παρέχωσι τὸ ἡμέτερον /25 δίκαιον, τὸ ἐκ κομερκίου, ἤ(γουν) εἰς τὰ ἑκατὸν ὑπέρ(πυρ)α ὑπέρ(πυρ)α τρία, καθ(ὼς) εἶχ(ον) /26 τούτ(ο) σύνηθες, ὡς ἄρα καὶ ἀνηνέχθημ(εν). ἔτι διορίζόμεθα ἵνα, ἐὰν σ(υ)μβῇ /27 τζακισθῆ(ναι) ξύλον βαστάζων Ῥαουσαίους εἰς τ(ὴν) χώρ(αν) τὴν ἡμετέραν καὶ /28 διατηρηθ(ῇ) τί ἀπὸ τοῦ πράγμ(α)το(ς) ἐκείν(ων), ἐστρατευμέν(ων) ἢ καὶ ἀστρατεύτ(ων), /29 μὴ χάνωσι τὸ τοιούτ(ον) πράγμα αὐτ(ῶν). ἀλλὰ ἀπὸ τὴν σήμ(ε)ρ(ον) καὶ ἐάν τις /30 ἐμπιστευθ(ῇ) τινὰ τ(ῶν) ὑπὸ τὴν ἐπικράτ(ειαν) τ(ὴν) ἡμετέρ(αν) πράγμα αὐτοῦ, /31 νὰ μὴ γυρεύῃ τινὰ ἕτερον, εἴ μη ἐκεῖνον, ὅπου καὶ τὸ πράγμα /32 παρέδωκεν· ὁμοίως καὶ Ῥαουσαῖον ἐάν τις Ῥωμαῖο(ς) ἐμπι- /33 στευθ(ῇ), νὰ μὴ ἔχει ἐξουσί(αν) τοῦ κατέχειν καὶ ἀμαχεύειν ἕτερ(ον), /34 ἀλλ' ἢ ἐκεῖνον, εἰς δ(ν) ἐνεμπιστεύσατο τὸ πράγμα /35 αὐτοῦ. ταῦτα διατηρηθείσοντ(αι) ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς /36 τὸ ἑξῆς παρὰ πάντ(ων) τῶν τὰς ἡμετέρας χώρας /37 ἐνεργοῦντων ἀπαράθραυστά τε καὶ ἀναλλοί- /38 ωτα, μέχρις ἂν καὶ οἱ Ῥαουσαῖοι φυλάσσωσ(ιν) /39 τὴν συμφωνηθεῖσαν πρός με ὑπόσχεσ(ιν). διὰ τούτ(ο) γ(ὰρ) /40 ἐγένετο καὶ τὸ παρὸν ἡμέτερον πρόσταγμ(α) καὶ ἐπεδόθ(η) αὐτοῖς /41 εἰς ἀσφάλει(αν). μηνὶ ἰουνίω, ἰν(δικτιῶν)ος θ'. + Μιχ(αὴ)λ /42 ὁ Δούκας +

---

1 ἄδικον: αδικον M / 3 διὰ καί: καὶ om M; αοἰδίμου: αδιδίμου M / 4 καὶ ἡμεῖς: και ἡμεῖς M / 5 ταύτην καὶ καθόλως ἐκκριζοῦμεν: ταῦτην καὶ καθολως ἐκκρι... μεν M / 6 καὶ διὰ: καὶ om M; Ῥαουσαῖον: ῥαουσαῖον M / 7 ἐν οἷα δήτινι: ἐν οἱαδήτινι M / 8 οἵ ἀδήτινα: οἱ ἀδήτινα M / 9 καθὼς ἐπηκούσαμεν: καθ [± 6] μούμενα(?) M; ἦν, lege ἣν / 10 ὅπως: ὀπ[ως] M / 12 ἐν ὁποία δήτινι: ἐνοποιαδήτινι M; ἐνεργούντων: ἐνεργοῦντων M, putans properisp. correctum e parox. / 13 ναί, scriptum ναῖ: „ναὶ l. καὶ (ν lapsus calami ob praecedens ν)" M; εἴ μη, lege εἰ μὴ: ει μη M / 14 α]ὐτῶ, sc. ὁρισμῷ: αὐ]τῶν M / 15 ὀργὴν: ὀργὴν M; πολλαπλάσιον: πολλαπλασιον M / 16 ἀ[ποκερ]δ[ίση]: α [ποκερ] δ [ίζη] M / 20 οἷαν: οἵαν M / 21 ἀκαταδουλεύτως: ἀκαμερεύτως M; *Lemerle*, Trois actes 416 n. 38: ἀκομερκεύτως(?) / 22 κομί[ζωσιν]: κομίζουσι M / 23 ἐν leg., etsi ἐκ scriptum videtur, at non per calami lapsum, ut a M supponitur, quia eodem modo in l. 36 ν intra τῶν scriptum est / 24 μὴ: μη M / 28 τί: τι M / 31 εἴ μη: εἰ μη M; πράγμα: πραγμα M / 33 μὴ: μη M / 34 ἀλλ' ἤ, lege ἀλλ' ἢ: ἀλλ' ἱν M; δ(ν) leg., etsi δ scriptum videtur / 36 ἑξῆς: ἐξῆς M

Превод:

+ *Пошто установисмо да се у нашој држави незаконито извршује над дубровачким трговцима ромејски порески обичај*[13], *који је у потпуности укинут сребропечатном простагмом блаженопочившег господара и оца ми, оног Комнина, сагласно томе и ми га (sc. обичај) другом, овом нашом, сребропечатном простагмом*[14] *далеко одбацујемо и сасвим искорењујемо. И издајемо наредбу да месни практор, у случају да неки Дубровчанин умре у било којем нашем округу, уопште не ставља грабежљиву руку на било које иза њега затечене ствари, а како дознасмо, то им је од*

---

[13] Пореским термином συνήθεια (= consuetudo, tributum, vectigal — Du Cange) обележава се у Византији више „уобичајених" давања (cf. Justiniani Novellae 163, 1, ed. Schoell 750: παρεχομένας τισὶ συνηθείας; Annae Comnenae III 6, ed. Leib I 122: τῶν λεγομένων συνηθειῶν; исто у Еклоги и Епанагоги, у Jus graecoromanum, edd. Zepos II 51, 329), које виши порески чиновници (διοιχετής, πράχτωρ) убиру за себе. Судећи по оном што се доцније у простагми каже (l. 9: ἦν καὶ ἔθος ἀρχαῖον; l. 15—16: εἴ τι ἀποκερδίσῃ), изгледа да је овде реч управо о таквој συνήθεια. „Обичаји" ове врсте, сасвим природно, врло тешко су се искорењивали. Примера ради, током XII века сви цареви издају простагме којима се најстроже забрањује да практори стављају руку на имовину преминулих епископа (cf. *Dölger*, Regesten 1289, 1301, 1380). О конкретном значењу практорске συνήθεια cf. *Dölger*, Beiträge zur Gesch. d. byz. Finanzverwaltung, Berlin 1927, 60.

О неким злоупотребама епирског практора над дубровачким трговцима реч је и у писму које је између 1238—1240, као одговор на писмену жалбу дубровачког посланства, упућено у Дубровник a cunto populo Corfianesi. Јер, поред осталог, ту се каже: si alique practor (sc. Michaelis II Angeli) fuit aput Corfus et fecit qualiter non fuit razion, nos nula audivimus (cf. *Б. Крекић*, Два документа о Крфу у XIII веку, Годишњак Филоз. факултета у Новом Саду 3 [1958] 45 sq.). Из овога се јасно разабире да Дубровчани 40-тих година XIII века, после добијања хоризме од Михаила II 1237, одржавају трговачке везе са читавом епирском Романијом. Како су Дубровчани, према уговору из 1232. и 1236, на довоз из Романије у Млецима плаћали quintum (= 20°/₀), природно је предпоставити да робу из епирских лука нису одвозили у Венецију.

[14] Израз δι' ἑτέρου ἡμετέρου ἀργυροβούλλου προστάγματος, како уочава *Марковић*, Виз. повеље 236—37, може се, формално узевши, превести на три начина: a) „нашом другом сребропечатном простагмом", чиме би давалац индиректно саопштио да постоји и његова „прва" сребропечатна простагма; b) „другом нашом простагмом, сребропечатном", чиме би се алудирало на ранију даваочеву „простагму" која није сребропечатна; c) „другом, овом нашом, сребропечатиом простагмом", из чега би излазило да се давалац, издајући Дубровчанима сребропечатну простагму, позива једино на очеву „сребропечатну простагму", прећуткујући своју оловопечатну хоризму из 1237, јер је била повеља мањег ранга. Судећи по контексту целе реченице, ова би интерпретација, како закључује и Марковић, била доиста најисправнија. Па ипак, треба рећи да се и превод под b) не искључује, утолико пре што давалац ову своју простагму, ниже у тексту, назива τὸν παρόντα ἡμῶν ὁρισμόν (l. 13), као што је и очеву повељу, коју овде спомиње као „сребропечатну простагму", у својој хоризми (l. 4) и пропратном писму (l. 7) из 1237. назвао σιγίλλον. Да је у оба случаја доиста реч о истој повељи Михаила I, разабире се из њене садржине коју Михаило II преноси у хоризми, писму и овој простагми. Према томе, непрецизни и неиздиференсирани дипломатички термини Михаила II, карактеристични уопште за канцеларију епирских владара, морају се тумачити са великом обазривошћу.

давнина обичај, већ да се његове ствари предају онамо[15]*, како је покојник тестаментом одредио, а ако је он умро без тестамента, онда његовим наследницима и рођацима, и ниједан од нама потчињених и у било којем округу службујућих порезника неће се дрзнути да прекорачи ову нашу наредбу (хоризму). Јер доиста, не буде ли се она овако чувала, онда онај који је (sc. наредбу) прекрши*[16] *нека је свестан да ће против себе изазвати жестоку нашу срџбу. А ућари ли штогод на рачун преминулих Дубровчана, имаће да враћа у вишеструком износу.*

Затим, Дубровчани сада склопише с нама писмени споразум[17] *да нас*

---

[15] Као правни израз παραπέμπεσθαι значи „предати по наследству".

[16] ὁ καταφρονήσας αὐτῷ, sc. ὁρισμῷ. Сви досадашњи издавачи (Tafel-Thomas, Miklosich-Müller, Smičiklas, Марковић) доносе αὐτῶν, иако је очигледно да у тексту стоји αὐτῷ. Тако су, уосталом, видели и Tafel-Thomas, јер читају αὐτῷ[ν]. Када би се ова допуна усвојила, партицип καταφρονήσας остао би без објекта и у том случају превод би морао гласити: „... *онда, који од њих прекрши* (sc. *моју наредбу*), *нека је свестан* ...", јер αὐτῶν као објект не долази овде у обзир, иако καταφρονέω најчешће иде уз генитив, а ређе уз акузатив. Према томе, καταφρονήσας αὐτῷ (loco αὐτόν) представља грубу језичку грешку. А можда је, доиста, у питању lapsus calami, како су схватили Tafel-Thomas. Како било, у оба случаја смисао реченице остаје исти.

[17] Ова, најважнија тачка повеље није лако разумљива, како због лапидарности стила и неуобичајених термина, тако и видних примеса димотике. Резимирајући садржину ове тачке, *М. Марковић* (р. 226) пише:

„2. Дубровчани су са даваоцем потписали конвенцију о увозу у Епир јахаћих коња и оружја, и то без икаквих намета, јер је за те артикле давалац заинтересован.

Дубровчани имају право слободе кретања по свим окрузима даваочеве државе и право трговања, као и домаћи трговци, без глоба и дажбина, и то свим артиклима; али ће за све друго (сем коња и оружја) плаћати на име комеркија 3% (три перпера на сто) (од вредности робе), као што су то и досада чинили (l. 16—26)".

Већ овде се поставља питање: Како је могућно да Дубровчани тргују у епирској држави „без глоба и дажбина, и то свим артиклима", а истовремено да плаћају царину за сву робу сем коња и оружја? Зар царина не спада у дажбине?

Коментаришући текст ове одредбе, Марковић објашњава (р. 230): „ἐκδουλευοίμεθα 17 = да им учинимо услугу (олакшицу) код увоза коња и оружја, једино код тих предмета трговине, артикала (δουλεία 18); али у накнаду за то захтевамо (θέλομεν 19) да код нас продају и друге артикле, на које ћемо моћи убирати 3% комеркија: ствар је приказана тако као да владар Дубровчанима чини милост, пружа им тржиште за пласирање робе (коња и оружја) без икаквих дажбина; међутим ти су артикли њему били за ратне сврхе и те како потребни, и њихов увоз у земљу крајње пожељан, кад их ослобађа сваког намета. То он и сам мало даље признаје... — ἐκδουλεύεσθαι desideratur код Duc., Dim. TT: quod hic latere videtur, erit onere liberare, onus quodammodo remittere, ita ut inter duos compar existat emergentis lucri ratio etc".

Ова тумачења нимало нису јасна. С једне стране, према Марковићу, епирски владар чини Дубровчанима услугу када им увоз коња и оружја ослобађа царине и као накнаду за то он „захтева" да они увозе и друге артикле на које ће он убирати царину, док, с друге стране, исти владар изричито изјављује да је за увоз коња и оружја јако заинтересован и управо стога он·Дубровчане и „ослобађа сваког намета" при томе увозу. Михаило II, дакле, „захтева" да Дубровчани увозе оно до чега му није стало, а „услугу им чини" допуштајући да увозе оно што му је „крајње пожељно".

Ако претпоставимо, како тумачи Марковић, да ἐκδουλεύεσθαι значи „чинити услугу" и δουλεία да значи „предмет трговине, роба", онда превод текста у ll. 16—18 једва да има неки смисао, и друго, тај и такав смисао уопште се не може логички повезати са оним што се у тексту наставља.

У ову пометњу Марковић је запао, очигледно, због тога што је, не нашавши нигде у приручним речницима глагол ἐκδουλεύεσθαι, прихватио да он свакако значи

опслужују (ἐκδουλευοίμεθα) *извозом*[18] *јахаћих коња и оружја. То ће, наиме, бити њихова једина обавеза* (δουλεία „*посао*"). *А и ми, с наше стране* (αὖθις), *на исти начин узвраћамо њима, и вољни смо* (θέλομεν) *да се они крећу по свим нашим областима и да, као и наши трговци* (δουλευταί), *тргују како им је воља*[19], *сасвим слободни од јавних намета и потраживања* (ἀζημίως... καὶ ἀκαταδουλεύτως). *Издајемо, наиме, наредбу* (*sc. својим потчињеним*) *да они* (*sc. Дубровчани*), *уколико у земљу ми извозе јахаће коње и оружје, како је и уговорено, зарађују на тај начин*[20], *јер је нама много*

„onere liberare" или „onus remittere", како су претпостављали Tafel-Thomas. Међутим, ствар је много једноставнија. Глагол ἐκδουλεύω посведочен је у једном писму Никите Евгенијана (XII в.), и то у значењу „служим": ὡς γὰρ Ἡρακλῆς τῇ Ὀμφάλῃ, ἐκδουλεύειν σοι τέταγμαι (Thesaurus linguae graecae, s. v.; исти пример наводи и Dimitrakis, Μέγα λεξικόν s. v.). Према томе, ἐκδουλεύω значи отприлике исто што и δουλεύω „служим, службујем, послужујем, радим". Како је именица ἡ δουλεία повезана са глаголом δουλεύω, јасно је да она нити има нити може имати значење „предмет трговине, роба", како тумачи Марковић, већ „робовање; дужност; служење, служба; посао". Реч δουλεία у значењу „поверена и преузета служба" налази се, уосталом, и у хоризми Михаила II из 1237 (горе, 1. 8).

[18] ἀπὸ κομιδὴν, 1. ἀποκομιδὴν, „извозом", са гледишта Дубровчана. Оптатив ἐκδουλευίμεθα дословно „да ми будемо послуживани, снабдевани".

[19] Реченица ἵνα... πραγματεύονται (1. — ωνται)...πραγματείαν οἵαν ἄρα καὶ βούλλονται (1. βούλονται, vel. βούλωνται) може се превести на два начина, од којих сваки повлачи осетно друкчију интерпретацију садржине епирско-дубровачког уговора. Реч πραγματεία као трговачки термин, судећи по расположивим речницима (Bailly, Du Cange, Sophocles, Dimitrakis и др.), у античким и средњовековним текстовима значи само „бављење купопродајним послом, трговање, трговина". Међутим, у византијским повељама πραγματεία, поред „трговина", не ретко значи и „предмет трговине, роба". Примери: Miklosich-Müller, Acta et dipl. III 17 (из 1192), 35 (из 1192): εἰσαγάγωσι πρ., 78 (из 1265), 80 (из 1265): φέροντες πρ. и др. Оба ова значења речи πραγματεία, одн. πραμάτεια(-τεία), заступљена су и у савременом грчком народном говору (Cf. *Mitsotakis*, Taschenwört. d. neugriech. Schrift- u. Umgangssprache, Berlin 1905, s. v.

Ако πραγματείαν схватимо у значењу „роба", како коментарише Марковић (р. 226, 230), реченицу морамо превести „*да тргују робом којом им је воља*", из чега би излазило да се од царине ослобађају не само коњи и оружје, већ и остала роба, коју дубровачки трговац довезе у Епир с товаром коња и оружја.

Ако се, напротив, πραγματείαν схвати као „трговина", онда реченица, у дословном преводу, гласи: „*да тргују трговином којом им је воља*", тј. нека продају (sc. коње и оружје) где и како хоће. Овај превод сматрамо много оправданијим, и то са више разлога. Пре свега, израз πραγματεύονται πραγματείαν представља плеоназам (cf. πόλεμον πολεμεῖν) и као такав значи исто што и ποιεῖν πραγματείας, -τείαν (MM III 80 [из 1265], 97 [из 1290]), или ἐνεργῆσαι πραγματείας (MM III 98 [из 1320]), одн. πραγματεύεσθαι. Мора се приметити, сем тога, да се у овој простагми више пута спомиње реч πρᾶγμα у значењу „роба" (1. 10, 28, 29, 30, 34) и стога није вероватно да давалац од тог устаљеног термина одступа. Да πραγματείαν овде доиста значи привилеговано „трговање" коњима и оружјем разабире се и из доцнијих речи (1. 23—24) „*да тако* (sc. *без царине и намета*) *зарађују ... јер је нама много стало до такве трговине*", или „*до трговине таквом робом*". Према томе, ослобођење од царине и других дажбина односи се једино на дубровачки увоз коња и оружја. У истом смислу ово место је схватио и *B. Krekić*, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age, Paris 1961, 26.

[20] ἀποκερδίζω = ἀποκερδαίνω „λαμβάνω ἀπό τινος κέρδος, ἀποκομίζω ὠφέλειαν" (*Dimitrakis*, s. v.). У истом значењу реч је употребљена и у 1. 16.

сшало до шакве шрговине[21]. *А ако нас шиме не снабдевају* (τοῦτο δουλεύωσι, *sc. коњима и оружјем*), *онда да илаћају царину на коју ио закону имамо ираво, и шо на сшо иериера шри иериера, како су навикли да шо чине и како смо ми сшварно и убирали*[22].

Зашим, издајемо наређење да, ако се деси да лађа, која носи Дубровчане, у нашој земљи ирешрии бродолом[23], *и нешшо се сиасе од робе њихове, били они војна или невојна лица, они шу своју робу не губе*[24].

Од данас, шакође, ако неки (*sc. Дубровчанин*) *иовери своју сшвар неком нашем иоданику*[25], *да не шражи*[26] *никога другог већ једино онога коме је сшвар иредао; исшо шако, ако неки Ромеј иовери сшвар Дубров-*

---

[21] ὡς τὸ διαφέρον ἡμῖν ἐν τοῖς τοιούτοις (sc. πράγμασιν) κομέρκιον. У повељама διαφέρον (διαφέρω) понекад значи „оно што некоме припада", док κομμέρκιον, као што је познато, далеко најчешће значи „царина". У том случају, превод наведене реченице гласио би: *„јер нама ириииада царина на шу врсшу робе"*. Међутим, склоп читаве реченице, колико видимо, искључује интерпретацију у овоме смислу. Са тога разлога мислимо да је једино исправан превод који и Марковић даје у своме коментару (p. 230): *„јер смо за шу врсшу шрговине* (тј. коња и оружја) *ми заинšересовани*".

Коњи и оружје 1251. Михаилу II доиста су били преко потребни, јер је опасност од никејског цара Јована III Ватаца, који је 1246. освојио Солун, сада била непосредна, како се већ идуће године доиста и показало (cf. *Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 64—67).

Реч κομμέρκιον у значењу „трговачка роба" налазимо и у дубровачкој хоризми морејског деспота Томе Палеолога из 1451. (ed. Марковић 246, ll. 5, 8, 13, 19). Реч φαρίον у значењу „арапски јахаћи коњ" среће се и у једној повељи цара Исака II Анђела из 1193 (MM III 41).

[22] ἀνηνέχθημεν, од ἀναφέρομαι „себи односим, прикупљам, убирем". Врло је занимљиво да овде пасив аориста има медијално значење.

Смисао уговора своди се на ово: ако дубровачки трговац довезе у епирско пристаниште јахаће коње и оружје, онда он ту своју робу може да продаје где хоће, без икаквих намета и царина; довезе ли Дубровчанин товар без коња и оружја, слободно му је да се креће по читавој држави, али уз обавезу да, на име царине, плаћа 3% од вредности робе.

[23] τζακισθῆναι ξύλον βαστάζων (l. -τάζον) ...εἰς τὴν χώραν (димотички, уместо ἐν τῇ χώρᾳ). Глагол τζακίζω = τσακίζω димот. „разбијам, ломим", свакако је формиран према именици τζακίον τὸ „нека врста сечива" (cf. *Dimitrakis*, s. v.). О етимологији глагола τσακίζω cf. *N. P. Andriotis*, Ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, Athènes 1951, s. v. Израз ἐὰν τζακισθῇ ξύλον среће се и у доцнијим, димотички писаним документима, нпр. у MM III 295 (из 1479), 315 (из 1482).

[24] χάνωσι, од димотичког χάνω „губим" (*Dimitrakis*, s. v.).

[25] ἐάν τις ἐμπιστευθῇ τινὰ ... πράγμα (l. πρᾶγμα) αὐτοῦ... Исти облик и у l. 32—33. Полазећи од старогрчког, овде би се очекивао аорист активни са дативом: ἐμπιστεύσῃ τινὶ... πρᾶγμα... Марковић (p. 230) сматра да се πράγμα αὐτοῦ *„може објаснити једино као акузатив обзира* (κατὰ τὸ πρᾶγμα *у иогледу имовине, робе*)". Наше је мишљење да се право објашњење и у овом случају крије у димотици, на што указује и израз εἰς ὃν ἐνεμπιστεύσατο τὸ πράγμα из l. 34. У новогрчком, доиста, ἐμπιστεύομαι иде и са два акузатива: σᾶς τὸ ἐμπιστεύομαι „ich vertraue es ihnen an" (*Joh. K. Mitsotakis*, Taschenwört. d. neugriech. Schrift- u. Umgangssprache, Berlin — Schöneberg 1905, s. v.; *Dimitrakis*, s. v., наводи сличне примере).

[26] γυρεύω (cf. γῦρος, gyrus; ambio) „идем около, тражим, распитујем"; σὲ γυρεύουν man fragt nach Ihnen (*Mitsotakis*, s. v.).

чанину, да нема право да задржава и спори се[27] *с другим* (*sc. Дубровчанином*), *већ једино оног и с оним коме је своју ствар поверио.*

Ово ће одсада па убудуће одржавати непоколебљиво и неизменљиво сви они који у нашим областима врше пореску службу, све дотле док Дубровчани чувају уговором дато ми[28] *обећање. Јер тога ради и настаде ова наша простагма и њима се издаде за сигурност. Месеца јуна, индикта деветог.* + *Михаило Дука* +

Датовање простагме

Време постанка ове сребропечатне простагме у осетној мери је лакше одредити сада када поуздано знамо да је хоризма истог владара издата 1237. Од три теоријски могућа датума — 1236, 1251 и 1266 — налазимо да једино долази у обзир година 1251, и то са ових разлога.

Прво, хоризма из 1237. садржи свега две стипулације и незамисливо је стога да она може бити млађа од свечаније и садржином неупоредиво богатије (пет стипулација) сребропечатне простагме. Јер када би простагма била старија, како уочава Марковић[29], давалац хоризме не би могао рећи „*А поврх очева доброчинства ... ми им дозвољавамо да се широм наше државе крећу и тргују*...“ (l. 12 sq.), пошто би у том случају Дубровчани већ поседовали даваочеву простагму која садржи далеко више „доброчинстава“.

Друго, из писма Михаила II, као што смо видели, као прилично поуздано се може закључити да је хоризма прва повеља коју он као владар издаје Дубровчанима.

Треће, када би простагма била из 1236, било би природно очекивати да она буде написана истом руком као и хоризма из 1237, а то није случај. Напротив, ова два документа осетно се разликују језички и палеографски. Сем тога, било би више него необично да исти владар истоме адресату издаје две повеље у размаку од свега осам месеци.

Четврто, у простагми се каже да Дубровчани, уколико не увозе коње и оружје, плаћају царину од три процента, „како су навикли да то чине и како смо ми стварно и убирали“ (l. 24—26). Овим се индиректно саопштава да Дубровчани већ дуже времена, свакако на основу неке повеље истог Михаила II, тргују у Епиру. Година 1236. очигледно је неспојива с овим податком, утолико више што се сигилиј Михаила I,

[27] ἀμαχεύω (димотички) = ἐμβάλλω ἄλλους εἰς ἔχθραν πρὸς ἀλλήλους; γίνομαι ἐχθρός τινος (*Dimitrakis*, s. v.). С овим је свакако у вези и именица ἀμάχη (новогрч.) „свађа, мржња, препирка“. Иначе, ἀμαχεύειν у средњогрчким текстовима значи и „pignus capere“ (*Du Cange*, s. v.).

[28] πρός με неочекивани сингулар, насупрот μεθ' ἡμῶν (l. 16), као χώραν μου (l. 22) насупрот χώραν τὴν ἡμετέραν (l. 27).

[29] *М. Марковић*, Виз. повеље 235.

који се обнавља и проширује хоризмом Михаила II из 1237, односио једино на заоставштину у Епиру преминулих Дубровчана.

Пето, P. Lemerle је потпуно у праву када примећује да је чудно што се Михаило II у простагми, ако је она доиста из 1251, уопште не позива на своју хоризму из 1237, већ једино на очеву повељу, временски знатно ранију од његове хоризме[30]. Мишљења смо да се овим иначе врло умесним запажањем година 1251. као датум простагме ипак не доводи у озбиљну сумњу. Пре свега, ако би простагма била из 1236, онда би још чудније било што се она, као свечанија и привилегијски богатија повеља, не спомиње у хоризми из 1237. Највероватнији разлог Михаилову прећуткивању властите хоризме биће у томе, како објашњава Марковић, што је хоризма оловопечатна повеља (μολυβδόβουλλον) и као таква мање значајна од очеве и његове „сребропечатне простагме" (ἀργυροβούλλου προστάγματος) коју сада подељује Дубровчанима[31]. С друге стране, позивајући се на очеву повељу у својој простагми, Михаило II се приказује верним настављачем очеве политике у односу на Дубровчане, којима стоји на челу кнез из Венеције. Његово пријатељство према Дубровнику, а посредно и Венецији, у ово време било је, чини се, мотивирано не само економским већ и политичким разлозима. Јер после 1246, када је никејски цар Јован III Ватац освојио Солун, држава Михаила II налази се пред озбиљном опасношћу.

Шесто, као повод за сумњу да би простагма Михаила II могла бити из 1236, а не из 1251, Б. Ферјанчић истиче детаљ што се у уводу простагме наводи да су пре тога порески службеници обичавали да конфискују имовину преминулих Дубровчана, док у хоризми из 1237, напротив, та констатација није заступљена[32]. Међутим, ако је хоризма из 1237. прва повеља коју Михаило II додељује Дубровчанима, а то неоспорно јесте, онда Ферјанчићев приговор губи доказну снагу. Независно од тога, ваља напоменути да је стипулација о заоставштини Дубровчана у простагми конкретнија и разрађенија, што опет показује да је простагма млађи документ од хоризме.

Седмо, датовање простагме у 1266. неприхватљиво је, како убедљиво показује Марковић, из више разлога, од којих је најважнији овај: године 1266. Михаило II налази се у врло тешкој ситуацији (још 1258. сицилијански краљ Манфред преотима главне приморске градове; 1259. војска Михаила VIII Палеолога продире у Епир; још тежи пораз иста војска епирском деспоту задаје 1264), док садржина простагме, напротив, показује да деспот држи у својим рукама приморске градове и да се припрема за неко ратовање[33]. Чињеница да се Михаило II на

[30] *P. Lemerle*, Trois actes du despote d'Épire Michel II concernant Corfou..., Ἑλληνικά 4 (Thessalonique 1953) 413 n. 28.

[31] *М. Марковић*, Виз. повеље 235—236; *Idem*, О најстаријим деспотским печатима, Жива антика 2 (Скопље 1952) 92.

[32] *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији, 65 n. 112.

[33] *М. Марковић*, Виз. повеље 236. У новије време, колико знамо, једино *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 193, простагму датира у 1266. без ближих образложења (цит. према *Ферјанчић*, Деспоти у Византији, 66 n. 112).

простагми није потписао као деспот такођер указује на време пре 1252, када је добио то достојанство[34].

Из свега изложеног излази да се година 1251. може сматрати као скоро сасвим поуздан датум простагме Михаила II.

Comes Ragusii 1251

У тренутку склапања епирско-дубровачког трговинског споразума, односно издавања сребропечатне простагме од стране Михаила II (јуна 1251), кнез у Дубровнику треба да је био Johannes Justinianus, члан истакнуте млетачке породице. Из расположивих докумената, наиме, разабиремо да од 2. октобра 1247. па све до септембра 1249. кнежевску власт у Дубровнику држи Jacobus Delfini[35]. Да ли он на том положају остаје до краја 1249, или до јесени 1250, или је од септембра 1249. до септембра 1250. кнежевско место било упражњено, тешко је рећи. Било како било, поуздано се зна да 12. септембра 1250, именован од дужда Марина Моросини, кнезом постаје Johannes Justinianus. Исти comes 21. јула 1251, тј. месец дана после издавања простагме Михаила II, потписује признаницу којом потврђује да је од дубровачке комуне примио плату за две године[36]. Изгледа да се убрзо после тога comes Justinianus удаљио из Дубровника, јер неки документи показују да тада јавне послове обављају судије и већници. Штавише, у једној исправи од 21. марта 1252. као вршиоци власти спомињу се конзули, што индицира да у том тренутку влада кнежевски interregnum. Од 25. маја 1252. на челу комуне налази се нови кнез Marsilius Georgi[37]. Као што видимо, Johannes Justinianus постао је дубровачким кнезом пуних девет месеци пре издавања простагме и са тога разлога као поуздано се може узети да су сви послови око склапања уговора с епирским владарем и добијања повеље обављени управо за његова кнежевања.

---

[34] Да Михаило II постаје деспот тек 1252. први је закључио *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији, 63—69. У вези с овим доказивањем, које нам изгледа убедљиво, отвара се питање датирања „златопечатне хоризме“ коју Михаило II подељује своме зету, деспоту Константину Малијасину, и која је датирана у 6754. (= 1246) годину (MM IV, p. 346—349). У овој повељи Михаило II своју власт назива ἡ βασιλεία μου, дакле формулом коју 1246. није могао употребити, јер тада, према Ферјанчићу, још није био деспот. Али ако је ова повеља доиста из 1246, онда би Михаило II, иако без деспотског достојанства, издао повељу деспоту Константину, по рангу вишем од себе, што испада необично. Из овога излази: или је Михаило II већ 1246. деспот, или његова „златопечатна хоризма“ није из те године. Ово друго изгледа нам вероватније.

[35] Cf. Cod. dipl. IV No 291, p. 327; No 352, p. 399.

[36] Cod. dipl. IV No 370, p. 427; No 391, p. 449.

[37] Cod. dipl. IV *No* 421, p. 484; *No* 431, p. 495. Cf. *M. Medini*, Starine dubrovačke 86. У *P. Pisani*, Num Ragusani..., p. 58, нетачно се наводи да је Jacobus Delfinus кнез од 1248—1251, а Joh. Justinianus од 1251—1253.

Сребрени печат на простагми Михаила II

Састављен од две сребрене плочице и веома добро очуван, овај печат је изузетан како по материјалу из којег је израђен, димензијама (пречник 4,3 cm) и фином израдом ликова и слова, тако и стихованим натписом којим се окружују оба поља. Поред тога, ово је, колико знамо, најстарији очувани примерак византијског сребреног печата.

Како су скоро сви досадашњи издавачи овог печата, чак и независно од текста повеље (напр. Schlumberger), сматрали да он припада Михаилу I, Марковић остаје неодлучан и опрезно каже да „печат припада, највероватније, Михаилу II“[38]. Осврћући се на кружни натпис, Ферјанчић налази да је аутентичност самог печата „врло сумњива“[39]. Међутим, ове резерве су сасвим сувишне. У сачуваном латинском преводу хрисовуље Михаила II, издате становницима Крфа 1236, даваочев златни печат се описује овако: „Et in bulla ipsa aurea ex uno latere est angelus et in circulo sunt lictere que dicunt parivole, id est apparitio angeli; et ex alio latere est majestas ipsius Michaelis cum licteris dicentibus Michael Comnino dux, et intra circulum scripte sunt lictere que dicunt in tempore Michaelis Comneni ducis“. Иако неспретан и непотпун, овај опис печата из 1294, како уочава Lemerle, недвосмислено показује да се на хрисовуљи Михаила II из 1236. налазио златни печат у потпуности идентичан са овим на нашој простагми[40]. Према томе, аутентичност и припадност дубровачког сребреног печата Михаилу II уопште не долазе у питање[41].

Кружни натписи, на аверсу око лика арханђела Михаила и реверсу око лика Михаила II, заслужују посебну пажњу. Они су „чудни и, колико знам, усамљени“ — констатује Марковић. Иако исписани јасним и брижљиво израђеним словима, њихово значење није лако докучиво.

Натпис на аверсу, изнад арханђелове главе с десна у лево, гласи:

+ ПАРЕМВОΛΗΚΑΘΑΠΕΡΑΓΓΕΛΟΥΚΥΚΛΩ

На реверсу, изнад владареве главе, с десна у лево, стоји:

+ ΕΠΙΜΙΧΑΗΛΩΔΕΚΟΜΝΗΝΟΔΟΥΚΑΝ

У наведеном латинском опису печата из 1294. први је натпис преведен, односно протумачен „parivole, id est apparitio angeli“, а други „in tempore Michaelis Comneni ducis“. Преводиоци су, очевидно, не-

---

[38] *М. Марковић*, Виз. повеље, 237 n. 6.

[39] *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији, 66 n. 112.

[40] *P. Lemerle*, Trois actes, 418. Латински превод повеље, као и овај опис печата, сачинила су три грчка свештеника у Брундизију.

[41] Истовремено, ово је још један доказ да простагма поуздано припада Михаилу II.

спретни и неуки. Претпостављајући да су у питању два по смислу засебна текста, они први „преводе" одока и сасвим промашено, док се за њихов превод другога, апстрахујући неспоразум Δούκας — dux, мора рећи да је био једино могућан.

Доносећи беспрекорно исправан текст натписа и први уочавајући да је овде по среди јампски триметар, Марковић такође полази од претпоставке да су у питању два метричка натписа. Онај „на аверсу" Марковић разрешава овако:

+ Ἐπὶ Μιχαήλῳ δε(σπότῃ) Κομνηνοδούκαν.

Овако разрешен натпис он оставља без икаква ближег објашњења нити га преводи. Међутим, ако текст преведемо „У време деспота Михаила Комнинодуке", а то је једино могућан превод, онда се поставља питање: Зашто је овде временско ἐπί са дативом а не са генетивом? Metri causa, очигледно, није. С друге стране, остаје нејасно зашто је једино реч δεσπότης писана скраћено, и то само са почетним δε- и без знака скраћивања, уместо уобичајеним δεσ(π), δεπτ и томе сличним. Најзад, ако се ΔΕ разреши са δεσπότης, онда натпис добија 14 слогова и тешко се може читати као јампски триметар.

Натпис „на реверсу" Марковић разрешава и преводи овако:

+ Παρεμβολὴ καθάπερ ἀγγέλου κύκλῳ.
„(Бојни) поредак као (арх)анђелов: укруг (?)"[42].

Мислимо да је овај хипотетички предложени превод сасвим погрешан. Марковић је, нема сумње, превидео да два јампска триметра на печатима, исто као и у епиграмима, по правилу иду заједно, изражавају једну мисао. У предложеном преводу, сем тога, недостаје глагол, па се стога уопште не разабире о чему би могла бити реч.

Наше је мишљење да ΚΥΚΛΩ овде не може бити у прилошком значењу κύκλῳ „укруг", како тумачи Марковић, већ у глаголском κυκλέω, -ῶ „кружим". Имајући све то у виду, натпис на сребреном печату Михаила II разрешавамо и преводимо овако:

+ Παρεμβολὴ καθάπερ ἀγγέλου κυκλῶ (Avers)
+ ἐπὶ Μιχαήλῳ δὲ Κομνηνοδούκαν (Revers)

---

[42] *М. Марковић*, Виз. повеље, 237—38. Као „аверс" (предња страна) византијског печата свакако треба сматрати, као што је најчешће и обичај, ону страну на којој је лик Христов или лик неког светитеља, док је страна са ликом владара „реверс" (задња страна, наличје). Ово је утолико исправније што одговара и схватању самих Византинаца (в. хрисовуљу Јована VI Кантакузина Ватопеду из 1349, ed. geron Arkadios, Byz. — neugriech. Jahrb. 13 [1937], p. ι', l. 195—197; сигилиј патријарха Исидора Ватопеду из 1350, ibid., p. ιγ', l. 101—104).

Треба напоменути да је у пољу исте стране печата, лево и десно од лика Михаила II, исписана легенда Μιχαὴλ Κομνηνὸς ὁ Δούκας. Ова чињеница, сама по себи, показује да речи кружног натписа „ + ΕΠΙ ΜΙΧΑΗΛΩ..." не могу представљати засебан натпис, јер би се у том случају на истој страни налазила два натписна текста која говоре исто.

„+Као анђеоски одред ја (sc. арханђео Михаило) кружим над Михаилом Комнинодуком".

Партикула δέ у другоме стиху[43], као и -ω на крају имена Μιχαήλ, несумњиво су дошли metri causa. У свему осталом оба су стиха језички и прозодијски сасвим правилна. Арханђео Михаило овде изговара речи које му, као архистратегу небеске војске и хомонимном патрону Михаила II, у потпуности одговарају. Садржинска необичност ових стихова једино је у томе што овде небески патрон самоиницијативно иступа као заштитник. У том погледу, печат Михаила II је, колико знамо, јединствен и сасвим усамљен. Јер на осталим византијским печатима увек је земаљски штићеник тај који се молитвено обраћа своме небеском патрону. Нема сумње, кружни натпис на печату епирског владара стилизован је сасвим претенциозно. У овој нападној нескромности свакако се одражавају велике политичке претензије Михаила II, нарочито у односу на никејског цара[44].

[43] *Ферјанчић*, Деспоти у Византији, 66 n. 112, такође запажа да се „реч δε не мора тумачити само као почетни слог од δεσπότης, већ и као позната грчка честица; у време издавања повеље 1236. или 1251. Михаило II Анђео још није имао титулу деспота".

[44] Исте претензије Михаила II долазе до изражаја и у томе што он још 1236, око 16 година раније него је, према Ферјанчићу, добио титулу деспота (1252), становницима Крфа издаје хрисовуљу, али у оригиналној и, колико знамо, дотле непознатој форми χρυσοβούλλιος ὁρισμός, а не χρυσόβουλλος λόγος или χρυσόβουλλον σιγίλλιον. Чини се да је с оваквим иновацијама отпочео већ Михаило I (cf. *Lemerle*, Trois actes 407, 417). Управо с овог гледишта дипломатичка терминологија епирских владара, посебно Михаила II, привлачи нарочиту пажњу.

FRANJO BARIŠIĆ

DE MICHAELIS II ANGELI EPISTULA AD RAGUSII COMITEM ANNO 1237 MISSA

Argumentum

Agitur de nondum nota et anno 1964 in Archivio Ragusiensi ab archivista Z. Šundrica forte reperta epistula. Cuius documenti primo textus versioque serbocroatica, deinde analysis historica hic afferuntur.

Epistulam quidem a Michaele II, Epiri domino, Ragusium anno 1237 missam fuisse e multis edocemur, praesertim ex eo, quod in verbis intitulationis τῶ εὐγενεστάτω κόντω 'Ιωάννη Θεοφίλω, τῶ υἱῶ τοῦ δούκα Βενετίας facile certeque dignoscitur „Johannes Teupulus, filius illustrissimi domini Jacobi Theupuli, egregii ducis Venetiae“, qui comes Ragusii ab 20 Julii 1237 usque ad 16 Julii 1238 documentis testificatus est.

Epiri princeps per litteras suas Ragusiensi comiti rescribit simulque rationes, quibus ad largiendum horismum ducebatur, singillatim explanat. Huius epistulae textu quaedam nova et adhuc incognita in lucem proferuntur. Quarum rerum tantummodo eae, quae maioris momenti esse videntur, ibi memorentur.

Comitis Ragusiensis prior epistula, qua Communitatis cum Epiro summa familiaritas exprimebatur et bulla Michaelis II petebatur, a legatis in Epirum allata erat. Huic delegationi συρ Δόβρος praepositus erat.

A Michaele II donata bulla, qua Michaelis I σιγίλλιον renovabatur et per novam stipulationem ditabatur, nihil aliud erat quam jam dudum notus eiusdem principis horismus. Hunc horismum, adhuc incertae datationis, anno 1237 Communitati Ragusiensi largitum esse nunc pro certo scimus.

Michaelis II epistula indirecte edocemur praemonitum horismum primam eiusdem principis bullam fuisse, quae Ragusiensibus data erat.

Eodem modo ex epistula discerni potest Michaelis II civitatem circa 1237 annum in bonis prosperisque conditionibus se invenisse.

Textui epistulae textus quoque versioque horismi ibi apponuntur. Id faciendum esse putabamus propterea, quod horum eodem loco temporeque editorum documentorum comparatione facta evidentius fit, quid utrique specificum sit.

In Archivio Ragusiensi, ut notum est, Michaelis II prostagma etiam cum sigillo argenteo conservatum invenitur. Cuius documenti, quamquam multoties editi (TT, MM, Smičiklas, Marković), non pauca sunt, quae dubia, obscura vel incerta adhuc putentur (tempus scribendi, authencitas sigilli etc). Immo vero, prostagmatis huius non solum singula verba vel termini, sed stipulationes etiam singulae ab aliis aliter explicabantur. Quarum dissensionum causam principalem videmus in eo, quod prostagmatis textus, mixta lingua compositus ac alicubi laesus, nec lectu nec comprehensu facilis est. Hae difficultates postrema et critice a Marković praeparata prostagmatis

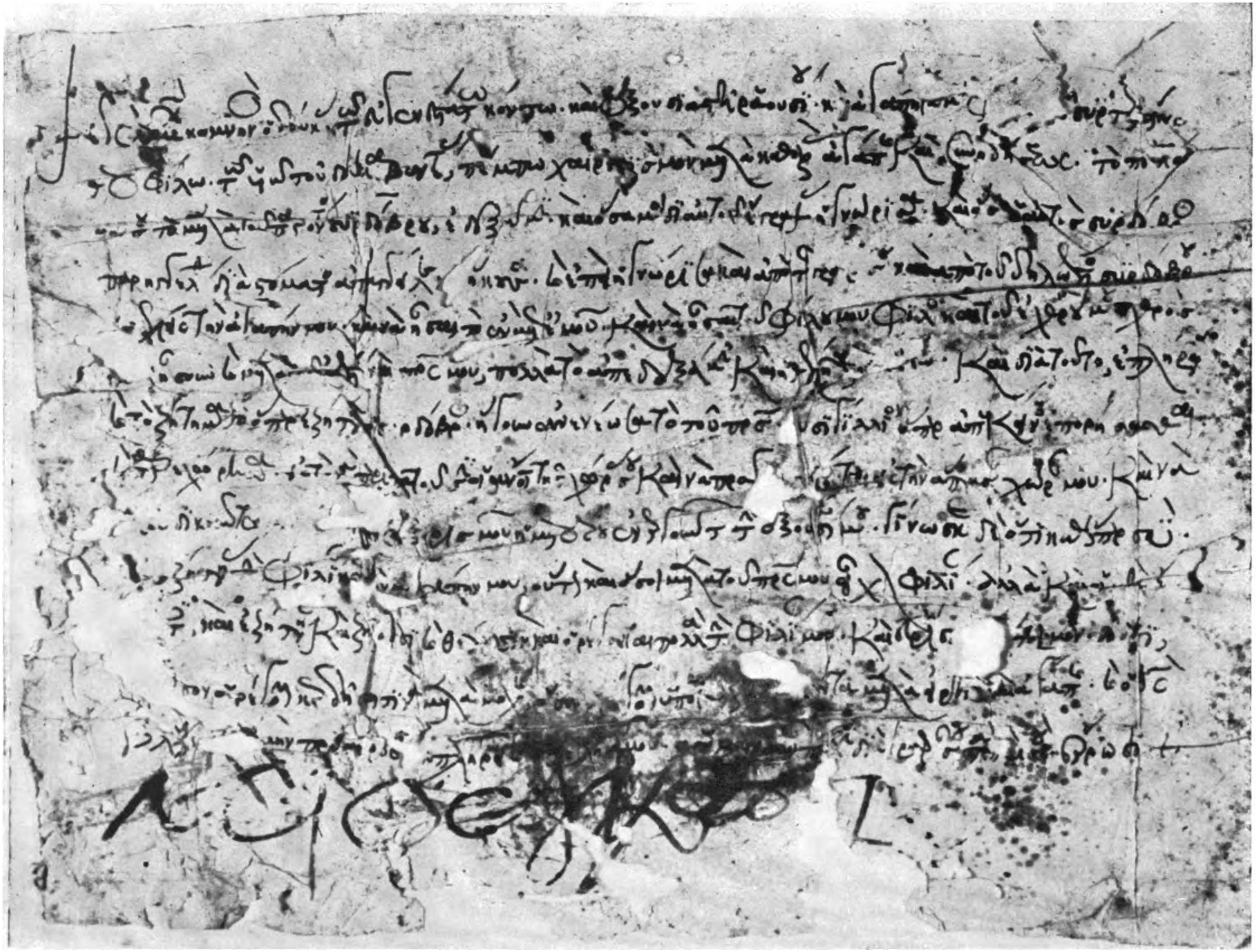
editione non satis diminutae sunt. Nam eius editio, post collationem cum archetypo factam, in quibusdam, minoribus quidem sed non neglegendis, corrigenda esse nobis videbatur. Quod maioris momenti est, editoris commentaria nec ubique clara nec semper acceptabilia sunt. Horum omnium rationem habentes, novam prostagmatis quoque editionem dandam esse censebamus. Commentariis autem versionem serbocroaticam prosequentibus termini locique obscuri dilucidari conantur.

Post haec de tempore, quo prostagma scriptum sit, disputatur, atque id factum esse anno 1251 e multis rationibus concluditur.

Quod sigilli argentei originem attinet, multa et varia a doctis coniectabantur (esse Michaelis I, vel Michaelis II, vel falsificum, etc). Hodie autem, disputationem professoris Lemerle de Michaelis II bullis latine versis in manibus tenentes, praedictum sigillum a Michaele II vere factum esse affirmare possumus. Quod ut probetur, satis est nostri sigilli inscriptionem comparare cum illa, quae in eiusdem principis sigillo aureo ex anno 1236 inveniebatur et quae latine versa ad nos pervenit.

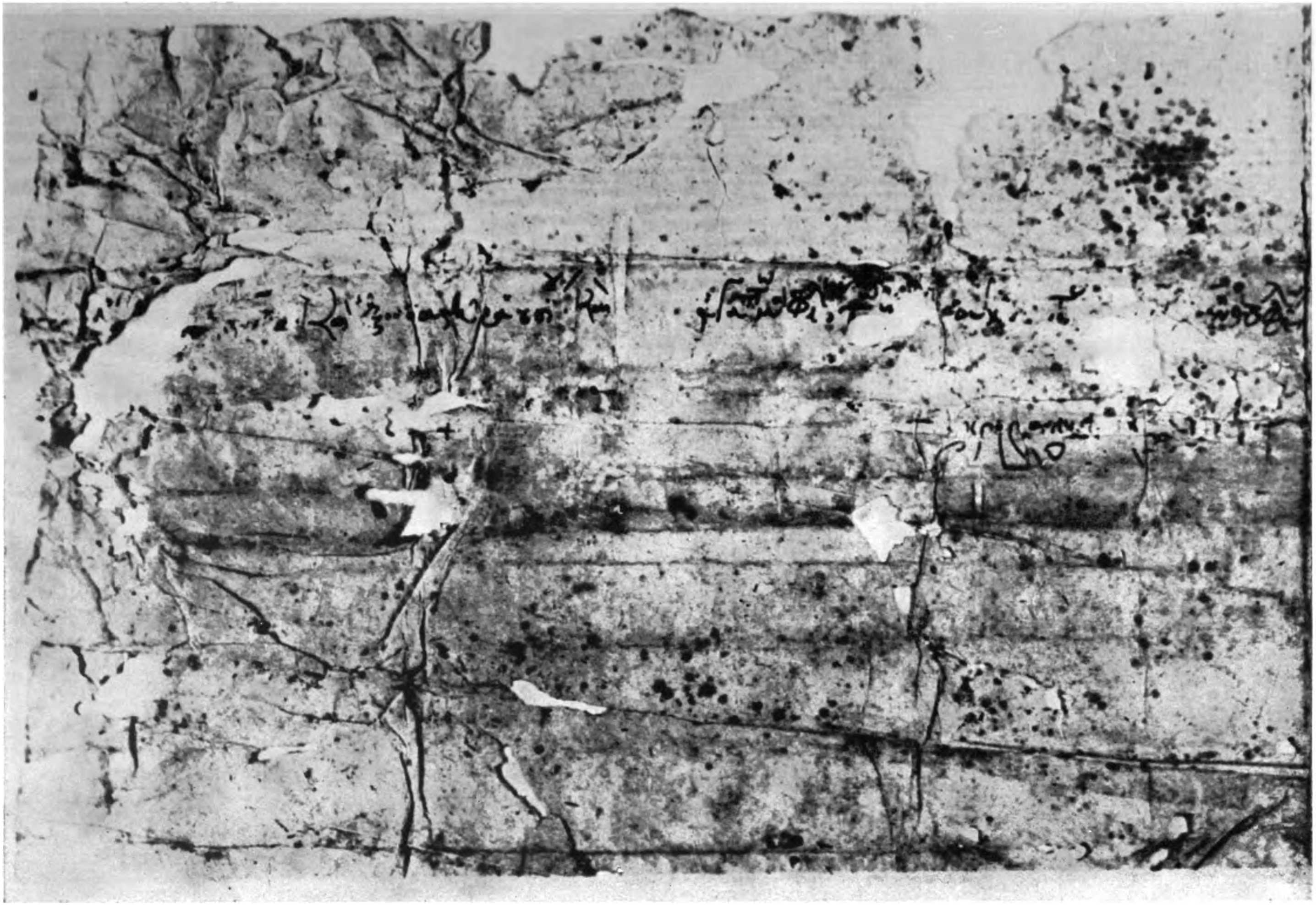
Circum utramque sigilli effigiem, in illius aversa et reversa parte, inscriptio versificata currit. Docti omnes, qui in his inscriptionibus legendis versabantur, duas separatas inscriptiones ibi inveniri supponebant. Quam ob rem versuum sensus verus omnes praeteribat. Nos autem hos duos sigilli versus pro partibus unius inscriptionis tenendos esse putamus. Inscriptionis versibus, si ad litteram in latinum vertantur, haec afferuntur: „+Veluti acies angelica circumeo (κυκλῶ, sc. ego, Michael Archangelus)/ +super Michaelem Comnenoducam“. Hunc in modum composita sigilli inscriptio prae nobis ut novum de Michaelis II appetitionibus imperatoriis testimonium apparet.

FACSIMILIA

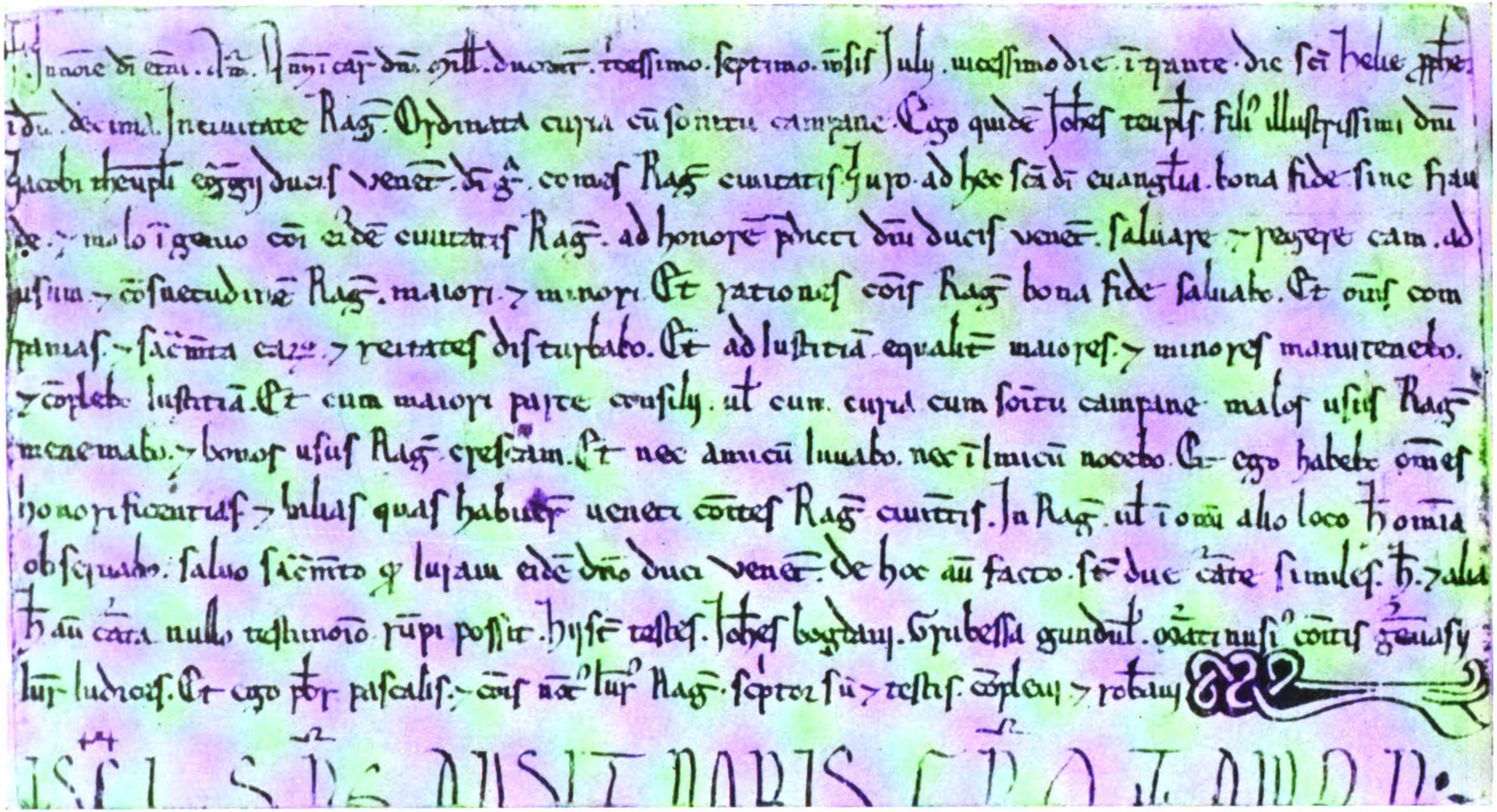

Сл. 1 — Писмо Михаила II Анђела дубровачком кнезу из 1237.

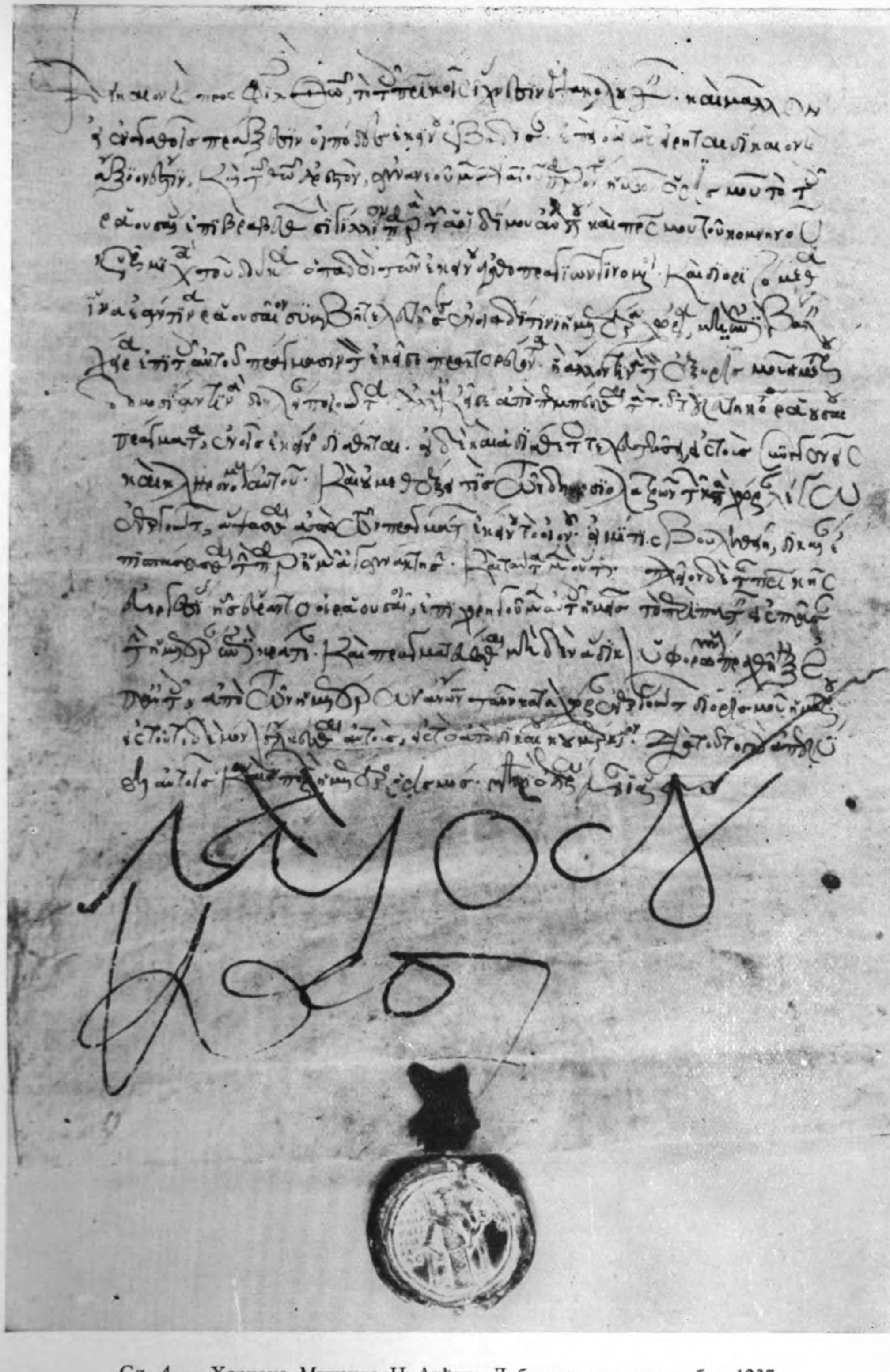
Fig. 1 — Michaelis II Angeli ad Ragusii comitem epistula ex anno 1237.

Сл. 2 — Адреса истог писма, на полеђини.
Fig. 2 — Eiusdem epistulae intitulatio, in dorso.

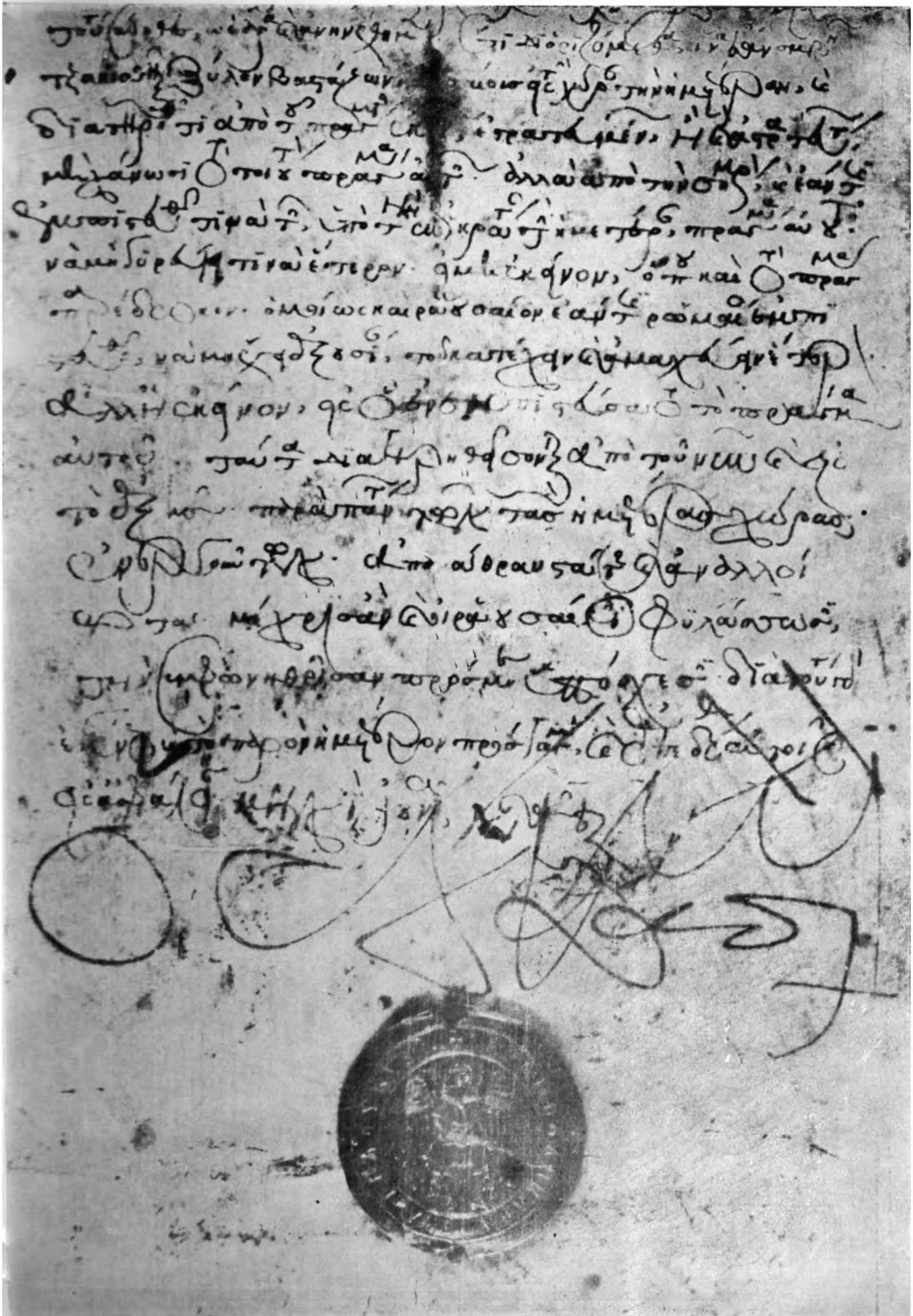
Сл. 3 — Кнежевска заклетва Јована Теупула (Tiepolo), од 20. VII 1237.
Fig. 3 — Johannes Theupulus, comes Ragusii factus, jusjurandum dat, die 20 Julii 1237.

Сл. 4 — Хоризма Михаила II Анђела Дубровнику, из октобра 1237.
Fig. 4 — Michaelis II Angeli ad Ragusienses horismus, de Oct. 1237.

Сл. 5 — Сребропечатна простагма Михаила II Дубровнику, из јуна 1251, први део.
Fig. 5 — Michaelis II ad Ragusienses argyrobullum prostagma, de Iunio 1251, pars prior.

Сл. 6 — Иста простагма, завршни део.

Сл. 7 — Сребрни печат са простагме Михаила II, аверс.
Fig. 7 — Sigillum argenteum de Michaelis II prostagmate, pars aversa.

Сл. 8 — Реверс истог печата.
Fig. 8 — Eiusdem sigilli pars reversa.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

БАРИША КРЕКИЋ

КО ЈЕ БИО σὺρ Δόβρος ИЗ ПИСМА МИХАИЛА II ЕПИРСКОГ ДУБРОВНИКУ 1237. г.?

У својој расправи „Писмо Михаила II Анђела дубровачком кнезу из 1237"[1] проф. Фрањо Баришић је не само објавио на беспрекоран начин досада непознато Михаилово писмо Дубровнику и исправио читање двеју повеља истог владара него је дао и важне коментаре уз ове документе, који често бацају ново светло на проблеме односа Дубровника и Епира у XIII веку. Тако се проф. Баришић, међу осталим, дотакао и питања дубровачког посланика који је ишао у Епир, а којега Михаило II спомиње у свом писму као „σὺρ Δόβρος". Проф. Баришић је уочио, несумњиво сасвим тачно, да је име Добро веома раширено у нашим приморским градовима већ од X века и да је дотични посланик Добро, с обзиром на функцију, сигурно био припадник дубровачке властеле[2].

Изгледало нам је занимљиво да размотримо, да ли се може из расположиве документације поближе утврдити ко је био овај „σὺρ Δόβρος". У вези с тим треба, пре свега, рашчистити питање ради ли се овде о личном или о породичном имену. Као што је познато, у XIII веку постојала је на нашем јужном приморју породица De Dabro, Dabronis. Ова породица имала је три гране: у Дубровнику, у Котору и у Бару. У дубровачкој грани спомиње се 1259. г. један „Dabro de Luca"[3]. Међутим, најновији и најкомпетентнији истраживач историје дубровачких властеоских породица, И. Манкен, сматра да се „ни у једном јединoм случају не може рећи са апсолутном сигурношћу да је име Дабро било заиста породично име. Ово име се, шта више, може скоро у свим случајевима конкретно објаснити као чисти патронимикон", тј. као допунско лично име, образовано према имену оца, које још није постало породично име, односно презиме. Посебно, када је реч о управо

[1] В. ову исту, IX свеску Зборника радова Византолошког института, Београд 1966, стр. 1 sq.

[2] *Баришић*, н. д., стр. 10.

[3] *И. Манкен*, Дубровачки патрицијат у XIV веку, т. II, Београд 1960, таб. XXVI.

наведеном „Dabro de Luca“, Манкен сматра да се њега мора уврстити пре у породицу De Luca, него De Dabro. Уосталом, она мисли да се читава дубровачка грана породице De Dabro вероватно мора уклопити у породицу De Luca[4].

Прихватајући мишљење И. Манкен, а имајући у виду и сам начин цитирања „συρ Δόβρος-а“ у Михаиловом писму, чини нам се, да се у овом случају „Δόβρος“ не сме схватити као породично, него као лично име.

Полазећи од такве претпоставке, треба сада погледати, који су припадници дубровачке властеле са именом „Добро“ могли доћи у обзир за мисију код епирског владара 1237. г. Овај посао увелико је олакшан постојањем обимне и темељне студије И. Манкен. Из њеног текста и табела произлази да су у Дубровнику средином XIII века постојали следећи Добре:

1. Dobrana de Cerne (de Vitana) — спомиње се 1260. г.[5].

2. У породици De Calich име Добро (Доброслав) налази се у свакој другој генерацији. Пошто је први познати „Dobrosclavus de Calich“ забележен од 1281. до 1313. г., а био је син „Symon-a de Calich“ (кога знамо од 1275. до 1284. г.)[6] није искључено да је отац Симов, деда Доброславов, био опет један Доброслав, Добро, који је могао живети у време мисије дубровачког посланика у Епиру.

3. Dabrana Proculi — спомиње се од 1206. до 1237. г.[7].

4. Dobroslavus Rastii — спомиње се 1243. г. а умро је пре 1283. г.[8].

5. и 6. У породици Соркочевић (Sorgo) спомиње се 1253. г. родоначелник „Vita de Dobroslavo“, који је умро пре 1281. г. Ово свакако значи да је један Доброслав живео у првој половини XIII века. Сем тога, наведени Вито имао је сина „Dobrosclavus-a“, који се спомиње од 1274. до 1283. г., када је умро. Под претпоставком да је дуго живео и он би, евентуално, могао доћи у обзир као посланик у Епиру 1237. г.[9]

7. Dobroslav Ranane, Рањина, — спомиње се од 1244. до 1273. г., а умро је пре 1284. г.[10].

Пошто смо на овај начин утврдили да је постојало седам лица која су могла да посете Епир у 1237. години, покушајмо да пођемо корак

[4] *И. Манкен*, н. д. т. I, Београд 1960, стр. 185—186. Уп. и *К. Јиречек*, Романи у градовима Далмације током средњега века, Зборник Константина Јиречека II, Београд 1962, стр. 109, 220—221, 274. Застарела су излагања *M. Medini*, Starine dubrovačke, Dubrovnik 1935, стр. 96, 282 нап. 197.

[5] *Манкен*, н. д. т. II, таб. III.

[6] Исто, т. II, таб. XVI.

[7] Исто, т. II, таб. LVI.

[8] Исто, т. II, таб. LX/1.

[9] Исто, т. I, стр. 407; т. II, таб. LXVII/2.

[10] Исто, т. II, таб. LVIII.

даље и да, одвајањем вероватнијих од мање вероватних „кандидата", овај број још више сузимо.

„Dobrana de Cerne" спомиње се само једном и то 1260. г., док је постојање једног Добра de Calich у првој половини XIII века само наша претпоставка. Према томе, ова двојица се, готово са пуном сигурношћу, могу искључити са листе могућих посланика. Ни са двојицом Соркочевића ствари не стоје много боље, тако да сматрамо да се и њих може, без већег ризика, елиминисати.

Остају, дакле, три личности: „Dobrana Proculi", „Dobroslavus Rasti" и „Dobroslav Ranane". Имајући да бирамо између ове тројице, ми смо склони да се определимо за последњег, Доброслава Рањину Ево зашто то чинимо:

— начин цитирања дубровачког посланика у писму Михаила епирског, тј. навођење самог имена, свакако показује да се радило о угледној и познатој личности;

— у то време род Рањина спадао је међу најистакнутије породице дубровачке властеле;

— Доброслав Рањина стално је заузимао у Дубровнику положај „iudex-a" од 1244. г. па све до краја шездесетих година XIII века[11]. То показује, пре свега, да је уживао врло велики углед и поверење у својој средини, а затим да, већ 1244. г., није био сувише млад. Положај судије спадао је међу највиша звања у управи Дубровника и сигурно се није поверовао сасвим младим људима. То, опет, значи да ни 1237. г. младост није могла да се испречи као препрека за наименовање Доброслава Рањине за посланика у Епиру.

Из свих ових разлога — од којих се ниједан не може навести за остале „кандидате" — ми износимо, наравно са свом потребном резервом, претпоставку, да је „συρ Δόβρος", дубровачки посланик у Епиру 1237. г., био Доброслав Рањина, доцнији дугогодишњи судија и веома угледни дубровачки властелин.

[11] Исто, т. I, стр. 377—378.

BARIŠA KREKIĆ

QUI ÉTAIT „συρ Δόβρος" MENTIONNÉ DANS LA LETTRE ADRESSÉE PAR MICHEL II D'ÉPIRE À DUBROVNIK

Résumé

Sur la base des données, auxquelles est arrivée Madame Irmgard Mahnken dans son travail „Dubrovački patricijat u XIV veku" (Le patriciat de Dubrovnik au XIVe siècle, t. I et II, Beograd 1960), l'auteur émet l'hypothèse que „συρ Δόβρος", mentionnée comme envoyé de Dubrovnik auprès de Michel II d'Épire dans la lettre adressée par Michel à Dubrovnik en 1237 (v. l'article de F. Barišić, Pismo Mihaila II Anđela dubrovačkom knezu iz 1237. „Une lettre de Michel II Ange au Recteur de Dubrovnik en 1237" dans ce même volume IX du Zbornik radova Vizantološkog instituta, Beograd 1966, pp. 1—24), était Dobroslav Ranjina. Il appartenait à une des plus importantes familles nobles de l'époque à Dubrovnik. En outre, il était personnellement très préstigieux dans la ville, ce qui est attesté par le fait qu'il était juge pendant plus de vingt ans, à partir de 1244. Tout cela, selon l'auteur, fait de Dobroslav Ranjina le personnage le plus probable en tant qu'ambassadeur „συρ Δόβρος".

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

КАДА ЈЕ УМРО ДЕСПОТ МИХАИЛО II АНЂЕО?

Епирска држава потомака династије Анђела, формирана непосредно после крсташког освајања Цариграда (априла 1204. године), одавно је привукла пажњу модерне историографије. Захваљујући неким општијим приказима[1], а и низу аналитичких истраживања, упознати смо са многим догађајима из њене историје, нарочито из периода прве половине XIII века, када су епирски владари сасвим реално претендовали да поведу грчки свет у борбу за рушење латинске власти у Цариграду. Обнова Византијског царства 1261. године, припремљена и спроведена из супарничке Никеје, потисла је епирске Анђеле у други план, али није и ликвидирала њихову државу, која ће се одржати још неколико деценија. Међутим, баш тај веома интересантан период епирске историје остао је сасвим необрађен. Наша намера је да овим прилогом покушамо да решимо једно хронолошко питање из историје Епира друге половине XIII века, везано за личност Михаила II Анђела, свакако веома истакнутог члана епирске гране ове породице.

У историјској литератури није досада тачно утврђено ни када је Михаило II Анђео постао владар западних делова епирске државе, а ни када је заувек склопио очи, оставивши власт својим синовима деспоту Нићифору и Јовану I Тесалијском. Ми ћемо се само позабавити крајем његове владе. Колико нам је познато, досада су за тај догађај предлагана два датума: 1267. и 1271. година. Изгледа да је Финлеј први претпоставио да је деспот Михаило II Анђео умро 1267. године, али то није поткрепио никаквим аргументима[2]. Што се тиче другог датума, 1271. године, њега је највероватније први изнео К. Хопф[3], нажалост опет без икаквог објашњења. Низ каснијих истраживача преузео је 1271. годину као датум смрти деспота Михаила II Анђела, али не покуша-

[1] Уп. синтезе: *I. Romanos*, Περὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἱστορικὰ ἔργα, Крф 1959, 3—87; *A. Miliarakis*, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261), Атина 1898; *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957.

[2] *G. Finlay*, A History of Greece VI, Oxford 1877, 127.

[3] *C. Hopf*, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit I, Leipzig 1868, 231—233.

вајући да га појача неким доказима[4]. У свом новијем прегледу историје Епира до 1261. године Д. Никол се од ова два датума (1267. и 1271. године) одлучује за други, иако се, како он каже, Михаилов син деспот Нићифор већ септембра 1266. године у повељи своме рођаку Николи Малиасину назива ἡ βασιλεία μου[5]. Слутња Д. Никола је сасвим неоснована, јер израз царство ми (ἡ βασιλεία μου) никако не значи да је Нићифор у тренутку издавања документа стварно и владао Епиром. Син Михаила II Анђела је као носилац деспотског достојанства имао право на употребу те формуле у званичним документима[6].

Међутим, чини нам се да извори ипак омогућују да се тачније утврди време смрти деспота Михаила II Анђела. Прво бисмо желели да одредимо сигуран terminus ante quem non за крај Михаилове владе, а њега налазимо у већ поменутој аргировуљи Нићифора Анђела (септембар 1266. године), у којој се деспот позива на хрисовуљу „τοῦ ἁγίου μου αὐθέντου καὶ πατρός μου δεσπότου", имајући свакако у виду свога оца Михаила II Анђела[7]. То је последњи помен овог епирског владара у изворима. Али збирка повеља тесалијских манастира Макринитисе и Неопетре садржи и један недовољно запажен и искоришћен документ који сасвим тачно одређује terminus ante quem смрти Михаила II Анђела. То је акт Јована Палеолога, брата цара Михаила VIII, којим се метох св. Илариона у Алмири и још неки поседи манастира Макринитисе ослобађају дажбина. Метох св. Илариона је, између осталог, плаћао за неке винограде у Алмири десет номизми годишње „ἅπερ δὴ καὶ ἐξεκόπησαν παρὰ τῶν δεσποτῶν ἐκείνων, τοῦ τε κυροῦ Μανουὴλ καὶ τοῦ κυροῦ Μιχαήλ"[8]. Мислимо да нема никакве сумње у погледу идентификације ове две личности. У првом случају се ради о деспоту Манојлу Анђелу, брату солунског цара Теодора I, преминулом још 1241. године. Што се тиче друге личности, исто је тако извесно да је у питању Михаило II Анђео. Дакле, у једној повељи Јована Палеолога Михаило II Анђео је наведен већ као покојник, па би зато требало утврдити датум њеног издавања. На крају документа само стоји да је издат августа XI индикта, али је то довољно да се он тачно датира, разуме се у комбинацији са још неким елементима у тексту. Формула царство ми (ἡ βασιλεία μου),

[4] *Romanos*, н. д. 89, 407; *W. Miller*, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204—1566), London 1908, 131 (који се за 1271. годину позива на К. Хопфа, али додаје да је Г. Финлеј предлагао 1267. годину); *R. de Francesco*, Michele II Angelo Comneno d'Epiro e la sua discendenza, Roma 1951, 12; *St. Runciman*, The Sicilian Vespers, Cambridge 1958, 146; *V. Grumel*, La Chronologie, Paris 1958, 373; *D. Geanakoplos*, Emperor Michael Palaeologus and the West (1258—1282), Cambridge, Massachusetts 1959, 231, 233.

[5] *Nicol*, o. c. 195, n. 13. Повеља је публикована у *F. Miklosich — I. Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi IV, Vindobonae 1871, 349—352 (у даљим примедбама наведено као M. M.).

[6] Уп. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 19—20.

[7] M. M. IV, 350 sq. Уосталом нама је позната та хрисовуља Михаила II Анђела издата маја 1246. године Константину Малиасину са потврдом поседа манастира св. Илариона у Алмири. Cf. M. M. IV, 346—9.

[8] Ibid. 388.

коју налазимо у повељи, показује да је издавач, у овом случају Јован Палеолог, имао достојанство деспота, севастократора или кесара. Из животног пута брата Михаила VIII Палеолога знамо да је он носио знаке и севастократорског а и деспотског достојанства[9], али у тексту повеље постоји индиција да је Јован Палеолог издао овај документ као деспот: он каже да је манастир Макринитиса већ поседовао метох св. Илариона „κατὰ τὴν προγενομένην αὐτοῖς ἡμετέραν σεβαστοκρατορικὴν γραφήν“[10]. Делатност Јована Палеолога као деспота пада у време између почетка 1260. године, када је добио знаке овог високог достојанства[11], и 1275. године, када је пао у немилост због неуспеха у походу против Јована I Тесалијског[12], па би у томе периоду требало тражити и датум издавања наведене повеље. Како XI индикт одговара 1268. години, значи да документ потиче из августа те године.

Утврђивање датума издавања ове повеље даје и сигуран terminus ante quem за крај живота деспота Михаила II Анђела. Ако смо с једне стране видели да је он био жив још септембра 1266. године, повеља деспота Јована Палеолога недвосмислено показује да је умро пре августа 1268. године.

[9] *Ферјанчић*, н. д. 36—39.

[10] М. М. IV, 388. Та севастократорска повеља, издата септембра 1259. године, такође нам је сачувана. Cf. ibid. 384—5.

[11] Уп. *Ферјанчић*, н. д. 37.

[12] Cf. G. Pachymeres I, ed. Bonn. 324—335; N. Gregoras I, ed. Bonn. 110—119; *Ферјанчић*, н. д. 38.

BOŽIDAR FERJANČIĆ

QUAND MOURUT LE DESPOTE MICHEL II ANGE?

Résumé

L'opinion que Michel II Ange mourut en 1271 prévalait jusqu'à présent parmi les historiens. Selon eux, la date de son décès signifiait aussi l'avènement de son héritier et fils, Nicéphore. Toutefois, quelques documents de cette époque nous permettent de fixer avec plus de précision la date de ces changements survenus dans l'Épire. La plus récente mention de Michel II Ange est faite dans la charte du despote Nicéphore, en septembre 1266, ce qui en d'autres termes signifie que cette date est aussi le terminus post quem du décès de Michel. D'autre part, une charte du despote Jean Paléologue, datée en août 1268, fournit le terminus ante quem de cet événement: Michel II Ange figure dans son texte en tant que personne défunte. Ceci signifie donc que le souverain épirote avait trépassé entre septembre 1266 et août 1268.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

БОЖИДАР ФЕРЈАНЧИЋ

ПОСЕДИ ПОРОДИЦЕ МАЛИАСИНА У ТЕСАЛИЈИ[1]

Одавно је уочено да је Четврти крсташки рат оставио дубоке трагове у европским областима срушеног Византијског царства, променивши много шта не само у животу оних крајева који су дуже остали под западним ритерима (Атика, Беотија, Пелопонез итд.) већ и тамо где је грчки елеменат брзо успео да савлада латинске освајаче и да успостави своју власт. Тако је, између осталог, било и у Тесалији, богатој и плодној области у којој латинска власт заиста није дуго трајала — ни пуне две деценије — али у којој се запажају крупне промене. Тесалија постаје класична област развијеног византијског феудализма, земља богатих и утицајних феудалних породица, које господаре великим површинама обрадивог земљишта[2]. Карактеришући у својој садржајној расправи стање у Тесалији, И. Соколов је нагласио да је овде после 1261. године „началось возрождение эллинизма, отразившееся и в области земельных отношений", што је довело до поновне појаве крупних грчких феудалаца[3]. Особености феудалног развитка у Тесалији совјетски византолог Б. Горјанов је у новије време тумачио околношћу да је ова богата грчка област у највећој мери упознала облике западног феудализма, јер је низ барона, учесника Четвртог крсташког похода, имао овде своје поседе[4]. Међутим, чини нам се да ниједна од ових карактеристика није потпуна: прва заборавља на чињеницу да документи показују да је Тесалија и пре рестаурације византијске власти у Ца-

[1] Рад је стварно наставак чланка *Б. Ферјанчић*, Породица Малиасина у Тесалији, Зборник Филозофског факултета књ. VII—1, Београд 1963, 241—249 у коме су претресени подаци о историји ове богате феудалне породице из Тесалије XIII века.

[2] Зато *P. Charanis,* On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later, Byzantinoslavica 12 (1951) 103 каже „Thessaly was indeed the country among the Greek lands where feudalization reached its greatest development".

[3] *И. Соколов*, Крупные и мелкие властели в Фессалии в эпоху Палеологов, Виз. врем. 24 (1923—6) 35.

[4] *Б. Т. Горянов*, Крупное феодальное землевладение в Византии в XIII—XV вв., Виз. врем. 10 (1956) 130.

риграду 1261. године познавала веома развијене облике феудалне својине, док друга губи из вида важну околност да је латинска власт кратко трајала у Тесалији, знатно краће него што је то на пр. било у Атици, Беотији или на Пелопонезу. То показује да се преовладавајућа улога крупног поседа у облицима земљишне својине у Тесалији не може тумачити искључиво елементима потеклим из западног феудализма са којим се Тесалија упознала непосредно после 1204. године. Свакако да је специфичан развитак околности у овој области и пре крсташког освајања припремио терен за овакве појаве.

Случај добро познате тесалијске породице Малиасина, чији се чланови већ у првим деценијама XIII века срећу као крупни поседници у Тесалији, потврђује оправданост оваквих карактеристика. У накнадно написаном уводу[5] за повељу Михаила II Анђела, издату маја 1246. године Константину Малиасину, укратко је описана историја ове породице, па је већ ту наглашено да је она располагала обиљем непокретне и покретне имовине[6]. Имовинско стање богате и утицајне куће Малиасина илуструју нам и документи Макринитисе и Неопетре, два велика манастира у области око Волоског Залива[7], тако да се на сасвим конкретним примерима могу пратити особености и карактеристике земљишних односа у Тесалији, додуше само на ужој територији у њеној источној половини. Међутим, и поред ове околности, поседи породице Малиасина нису постали предмет дубље анализе, већ су углавном посматрани и коришћени за неке општије карактеристике земљишне својине у читавом Византијском царству после 1261. године[8]. Изузетак чини грчки историчар N. Giannopoulos који је желео да пружи преглед поседа Макринитисе и Неопетре[9], али који није могао да продре у компликоване имовинске односе Малиасина према овим великим тесалијским манастирима.

Ми ћемо покушати да пратимо стање непокретне имовине породице Малиасина, као и да покажемо како су њени чланови вешто користили промене политичке ситуације у Тесалији да би свој земљишни фонд повећали новим поседима. У тим настојањима поћи ћемо од Константина,

---

[5] Тај увод је, као што смо показали (уп. *Ферјанчић*, Малиасини 244), свакако настао после смрти деспота Михаила II Анђела.

[6] *F. Miklosich — J. Müller,* Acta et diplomata graeca medii aevi IV, Vindobonae 1871, 345 sq. (у даљим примедбама М. М.). Уп. *Соколов*, н. д. 36; *Горянов*, н. д. 131.

[7] *N. Giannopoulos*, Αἱ παρὰ τὴν Δημητριάδα βυζαντιναὶ μοναί, ΕΕΒΣ 1 (1924) 234—37 каже да је полуострво Пелион, које са источне стране затвара Волоски Залив, било у XIII веку покривено низом манастира, будући да су овде потражили уточиште монаси одбегли са Атоса.

[8] Уп. *Б. Панченко*, Крестьянская собственность в Византии, Изв. русск., арх. инст. в К/поле 9 (1904) 177—181; *Соколов*, н. д. 35—44; *Б. Горянов*, Византийское крестьянство при Палеологах, Виз. врем. 3 (1952) 48 сл.; *А. Каждан*, Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв., Москва 1952, 75, 78—80, 112 сл.; *G. Ostrogorskij*, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine, Bruxelles 1956, 52—55, 63 sq. *Charanis*, Social Structure 102 такође је уочио важност поседа куће Малиасина, нагласивши да су они обухватили „many villages over whose peasant inhabitants and their property they where absolute masters".

[9] *Giannopoulos*, н. д. 242—276.

првог познатог члана куће Малиасина[10], али одмах треба упозорити да се у овом послу не могу очекивати потпуни резултати, јер се релативно мали број докумената манастира Макринитисе и Неопетре односи на прву половину XIII века, период у коме је деловао Константин Малиасин. Неки његови поседи наведени су у повељи Михаила II Анђела од маја 1246. године[11]. Одазивајући се молби Константина Малиасина, епирски владар одређује да он и његова породица (μέρος) поседују манастир св. Илариона у Алмири са свим правима и поседима: „ἀμπελώνων, χωραφίων, κηπωροπεριβόλων, ὑδρομυλώνων καὶ παντὸς ἑτέρου ἀκινήτου πράγματος", али им истовремено налаже бригу око одржавања манастира, стецишта побожних монаха[12]. Свакако да је манастир св. Илариона био врло стари посед породице Малиасина, јер се у повељи наглашава да га је Константин и раније имао даровањем „τοῦ κόντου ἐκείνου γεγενημένης πρὸς τὴν θείαν μου τὴν βασίλισσαν"[13], али да му је све то одузето за време латинске власти у области Алмире. Сада је Михаило II Анђео ослободио ове крајеве од западних освајача, па је вратио поседе Константину Малиасину. Шта више поседи манастира св. Илариона добили су потпуни порески имунитет, а нарочито је наглашено да се ослобађају плаћања акростиха у износу од 21 и две трећине номизме[14].

О другим поседима Константина Малиасина делимично нас обавештавају документи издати после његове смрти[15]. Тако акт Михаила Панарета, епископа Димитријаде (септембар 1272. године) говори о манастиру св. Богородице Портареје у селу Дријанувени за који је Константин Малиасин, ради спаса душе и вечног помена имена, утрошио доста средстава „εἰς καταφύτευσιν τοῦ ἐν αὐτῇ ἀμπελῶνος καὶ τῶν ταύτης κελλίων". Али је за посед манастира, који се састојао од винограда, њива, пашњака и присељених Влаха, морао да нешто да епископу Димитријаде, уступивши му виноград Амолохеа и њиве св. Теодора[16]. Најзад, синодски акт од 28. новембра 1272. године који расправља о исихастириону Расуса каже да је то место још Константин Малиасин дао неком монаху

[10] О његовој личности в. *Ферјанчић*, Малиасини 242—245.

[11] M. M. IV, 345—349. *Giannopoulos*, н. д. 211, и *D. Nicol*, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, 142, нису тачно схватили садржај документа, јер сматрају да се његовим одлукама манастир св. Илариона у Алмири додељује као метох Макринитиси. Занимљива су запажања *D. Nicol*-а, о. с. 37, који каже да је Алмира била главна лука за извоз тесалијског памука и да је после појаве Михаила I Анђела у Тесалији (1212. године) остала у латинским рукама. Алмира је ослобођена тек касније, што се може закључити и из наведене повеље Михаила II Анђела.

[12] M. M. IV, 347.

[13] M. M. IV, 346. О овим личностима в. *Ферјанчић*, Малиасини 244, n. 16.

[14] M. M. IV, 348. Cf. *G. Ostrogorskij*, Pour l'histoire de l'immunité à Byzance, Byzantion 28 (1958) 205.

[15] Константин Малиасин је умро вероватно пред 1256. годину. Уп. *Ферјанчић*, Малиасини 245.

[16] M. M. IV, 414—5. Константин Малиасин је преузео на себе обавезу Портареје да годишње даје три литра воска епископу Димитријаде. Повеља патријарха Јосифа (децембра 1272. године) потврђује ове појединости о Портареји као поседу Константина Малиасина, само што додаје да је он „καὶ πολλὰ τῶν οἰκημάτων ἀνεγείραντος ἐν αὐτῇ". Cf. ibid. 366 sq.

Јовану, придошлом са Истока, прогласивши га за свога духовног оца. На овом земљишту, које је свакако припадало Малиасинима, Константинов син Никола подигао је исихастирион у коме се подучавало 12 монаха, а 1272. године тај исихастирион је предат као метох манастиру Макринитиси „μετὰ τοῦ ἀγριδίου αὐτοῦ, ὃ τοῦ Ζερβοῦ τῆς Καλῆς ἐπικέκληται“[17].

Иако нам повеље пружају мало директних података о поседима Константина Малиасина, може се претпоставити да је располагао богатим земљишним фондом. У томе погледу је необично важна повеља севастократора Јована Палеолога (септембар 1259. године)[18] која потврђује Макринитиси посед манастира св. Илариона у Алмири заједно са ораницом од 500 модија, дарованом од Константина Малиасина за спас душе. Али је манастиру Макринитиси тај посед недавно био одузет „παρὰ τῶν προαυθευόντων τὴν τοιαύτην χώραν δεσποτῶν“[19]. Чини нам се да је наведени акт двоструко значајан: прво, јер показује да је Константин Малиасин располагао пространим земљишним поседима када је могао да манастиру св. Илариона приложи њиву од 500 модија (око 12 хектара); друго, да је пре Малиасина ову земљу држала нека друга феудална породица која је искористила Константинову смрт да би метох св. Илариона одузела од манастира Макринитисе.

Међутим, код испитивања непокретне имовине богате тесалијске породице Малиасина намеће се питање њеног односа према Макринитиси. Свакако да је овај велики манастир[20] представљао предмет особитог интересовања породице Малиасина. Из повеље Арсенија, епископа Димитријаде (фебруар 1215. године)[21] сазнајемо да је Константин Малиасин о своме трошку подигао Макринитису, али нажалост текст не говори ништа о поседима породице Малиасина[22]. Синодски акт од 28. новембра 1272. године потврђује Макринитиси посед исихастириона Расусе и каже да је Константин Малиасин не само подигао манастир већ да га је „εὗ δὲ καὶ εἰς ἀνδρῶν μοναστῶν καταγώγιον οὗτος αὐτὴν κατεσκεύασε, χρήματα, κτήματα, πράγματα προσαφιερώσας πλούσια πάντα, ὅθεν τοῖς

[17] M. M. IV, 379—82.

[18] Мада је датирана само са септембром III индикта, повеља је бесумње издата 1259. године. Уп. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960, 37, n. 48.

[19] M. M. IV, 384—5. Cf. *Nicol*, o. c. 195, n. 3.

[20] У повељи Теодосија, игумана малог манастира Пресвете (15. август 1277. године) наводе се лица из манастира Макринитисе, присутна састављању документа: тринаест монаха, међу којима и сам Никола Малиасин као монах Јоасаф, а још „καὶ ἑτέρων τῶν μὴ γραφέντων διὰ τὸ πλῆθος“. Cf. M. M. IV, 427.

[21] О хронологији уп. *Ферјанчић*, Малиасини 243. Епископ Димитријаде обећава да ни он, а ни његови наследници, неће угрожавати ставропигијска права Макринитисе. По њима је цариградски патријарх на пр. имао право да поставља манастирске старешине. Cf. *A. Ferradou*, Des biens des monastères à Byzance, Paris 1896, 103; *Н. Милаш*, Православно-црквено право, Мостар 1902, 715 сл.; *H. G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 129.

[22] M. M. IV, 382 sq. Да је Константин Малиасин подигао манастир Макринитису говори нам и каснији документ цара Михаила VIII Палеолога (септембар 1274. године), као и недатирана аргировуља деспота Јована Палеолога. Cf. M. M. IV, 333—36, 342—44.

μοναχοῖς ἔσται διατροφὴ καὶ τοῦ τόπου σύστασις καὶ ἐπίδοσις"[23]. У класичној студији о византијском сељаштву Б. Панченко је посветио један одељак повељама тесалијских манастира, претпоставивши да је Константин Малиасин уствари био ктитор Макринитисе, што је поновио и И. Соколов у своме вредном раду о Тесалији у XIII и XIV веку[24]. N. Giannopoulos је пружио преглед поседа Макринитисе и Неопетре, али се није позабавио питањем њиховог имовинског односа према Малиасинима[25]. Совјетски византолог Б. Горјанов истиче да су Малиасини уствари држали манастир Макринитису, али погрешно схвата да га је добио тек Никола Малиасин, хрисовуљом Михаила VIII Палеолога из 1272. године[26].

Анализа докумената Макринитисе показује да се овај манастир заиста рано налазио у стварном власништву породице Малиасина. Тако се већ у аргировуљи деспота Нићифора Анђела од септембра 1266. године, која детаљно набраја поседе Макринитисе, каже да тај манастир наследно припада Константиновом сину Николи Малиасину (γονικὴ μονή)[27]. На тражење самог Николе Малиасина цар Михаило VIII Палеолог је маја 1272. године потврдио све поседе „τῆς γονικόθεν διαφερούσης αὐτῷ σεβασμίας... μονῆς.. τῆς Μακρινιτίσσης"[28]. Са своје стране је и цариградски патријарх Јосиф јула 1272. године потврдио ову царску хрисовуљу додељену на молбу Николе и Ане Малиасина „τῇ γονικόθεν... προσούσῃ τούτοις σεβασμίᾳ πατριαρχικῇ μονῇ τῆς Μακρινιτίσσης" код Димитријаде[29]. Повељом од септембра 1274. године цар Михаило VIII Палеолог потврђује раније издату хрисовуљу „ἐπὶ τῇ ἀνωτέρω ῥηθείσῃ γονικῇ τοῦ διαληφθέντος οἰκείου τῇ βασιλείᾳ μου Κομνηνοῦ τοῦ Μαλιασηνοῦ ἀνδρῴᾳ σεβασμίᾳ μονῇ"[30]. Теодосије, игуман малог манастира Пресвете, дарује 15. августа 1277. године свој манастир као метох Макринитиси коју назива „μεγάλη γονικὴ μονὴ τοῦ πανευγενεστάτου Κομνηνοῦ τοῦ Μαλιασηνοῦ"[31]. Најзад, недатирана хрисовуља Михаила VIII Палеолога каже да је манастир Макринитиса као наследно добро припадао Николи Малиасину[32].

---

[23] M. M. IV, 380.

[24] *Панченко*, н. д. 173; *Соколов*, н. д. 36.

[25] *Giannopoulos*, н. д. 241—253.

[26] M. M. IV, 330—32. Уп. *Горянов*, Крупное землевладение 116 сл., 118. Чудно је да Б. Горјанов у Јоасафу, уствари монашком имену Николе Малиасина, проналази још једног члана ове тесалијске породице.

[27] M. M. IV, 349—52. Деспот Нићифор даје и нека имунитетна права „τῇ διαληφθείσῃ πατριαρχικῇ γονικῇ μονῇ τοῦ περιποθήτου ἐξαδέλφου τῆς βασιλείας μου... τοῦ Μαλιασηνοῦ κυροῦ Νικολάου". Cf. M. M. IV, 352.

[28] M. M. IV, 330—32.

[29] Ibid. 357 sq. У документу се такође наглашава да манастир наследно припада Николи Малиасину и његовој супрузи Ани.

[30] M. M. IV, 333—36.

[31] Ibid. 426—430.

[32] Ibid. 336—39. *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches III, München — Berlin 1932, No. 2012 датира повељу у време између септембра 1274. и 11. децембра 1282. године. Међутим, у самом тексту постоји један детаљ који показује да је август 1277. године сигуран terminus post quem за издавање овог документа: наводи се акт јеромонаха Теодосија који уступа Макринитиси манастир Пресвету, издат августа 1277. године.

Међутим, с друге стране, постоје неки документи који, бар на први поглед, друкчије приказују имовински однос породице Малиасина према манастиру Макринитиси. Тако се у аргировуљи деспота Нићифора Анђела, издатој септембра 1266. године каже да је Макринитиса наследни манастир „τοῦ περιποθήτου ἐξαδέλφου τῆς βασιλείας μου, πανευγενεστάτου Κομνηνοῦ καὶ κτήτορος, τοῦ Μαλιασηνοῦ κυροῦ Νικολάου“[33]. Као ктитор Макринитисе Никола Малиасин је окарактерисан и у краткој повељи деспота Јована Палеолога (октобар 1273. године) којом се манастиру потврђује посед села „Κυρακαλῆς τοῦ Ζερβοῦ“[34]. Недатирана повеља цара Михаила VIII Палеолога препоручује Макринитиси и Неопетри да не задиру у туђа права и поседе, већ да живе у слози „καθὼς οὗτοι καθὸ κτήτορες καὶ διεσκέψαντο καὶ διετάξαντο“[35]. Кипријан, игуман манастира Пресвете (30. јуна 1276. године), наглашава да се налазио у пријатељским везама са Николом Малиасином, већ монахом Јоасафом, ктитором манастира Макринитисе[36]. Најзад, у акту никејског патријарха Арсенија од октобра 1256. године налазимо индиректну али довољно јасну индицију да је Никола Малиасин био ктитор Макринитисе: он учествује у избору игумана, дакле користи право које су ктитори имали у односу на подигнуте манастире[37].

Дакле, постоје две групе података о имовинском односу Малиасина према Макринитиси: једни показују да је манастир био наследан посед (γονικὴ μονή) ове тесалијске породице, а други карактеришу Николу Малиасина као ктитора Макринитисе. Зато се и поставља питање дефиниције односа породице Малиасина према Макринитиси. Још је A. Ferradou посветио пажњу манастирима које су појединци подизали на своме земљишту, дошавши до закључка да су ти оснивачи стварно располагали манастирским поседима[38]. Међутим, чини нам се да се под овај случај не могу сврстати имовински односи Малиасина према Макринитиси, јер нам документи показују да су Константин Малиасин, а тиме и његов син Никола, уствари били ктитори овог манастира[39].

---

[33] M. M. IV, 352.

[34] Ibid. 385.

[35] Ibid. 339.

[36] Ibid. 420 sq. Никола Малиасин, већ монах Јоасаф, заступао је као ктитор права Макринитисе у подели „τῆς ἅπασας γῆς τῆς Πέτρας“. При томе је Макринитиси припао „τὸ μέρος τὸ ἀποβλέπον τὸ Ἀρμενονῆσιν τὴν Κριποῦς, τοῦ Πλατυπόδη καὶ τὸν Λόγγον“, а манастиру Пресвете „τὸ μέρος τῆς Μεγάλης καὶ τὸ μέρος τοῦ ἁγίου Στεφάνου“.

[37] M. M. IV, 353—57. О томе праву ктитора уп. *С. Троицки*, Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији, Глас САН 168 (1935) 117 сл.

[38] *Ferradou*, o. c. 117—118.

[39] Да је Константин Малиасин био ктитор Макринитисе показује околност да је сахрањен у томе манастиру, на шта су имали право само ктитори. Уп. *Троицки*, н. д. 122. Један од начина преношења ктиторског права било је наследство, али су на своје потомке могли преносити само прави ктитори — оснивачи. Уп. *Троицки*, н. д. 102 сл. Тако је ктиторско право на Макринитису свакако примио и Никола Малиасин од свога оца Константина. У акту патријарха Јосифа од октобра 1274. године каже се да ће Николин син Јован Малиасин „κτήτορα εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι“ манастира Макринитисе и Неопетре. Cf. M. M. IV, 375.

О ктиторима и њиховим правима детаљно је расправљао С. Троицки[40], а нас нарочито занима каква су она била у погледу имовине подигнутог манастира[41]. Према закључцима С. Троицког ктитор начелно није имао никаква права да се користи лично имовином подигнутог манастира, јер је после стварања пописне књиге (βρέβιον) њему само припадала брига о ктиторској имовини[42]. Али је већ овај одличан познавалац црквеног права упозорио да се код приватних лица „првобитна бескорисност ктиторске имовине за ктиторе често нарушавала, да се обична имовина претвори у ктиторску постојали су многи разлози, јер је на пр. та имовина често била ослобођена трибута и пореза“.

Однос породице Малиасина према Макринитиси представља изразит пример оваквог одступања од правила која су регулисала права ктитора према манастирској имовини. Мада је Константин Малиасин као ктитор основао Макринитису, нема сумње да је овај манастир са свим поседима убрзо постао потпуно власништво богате тесалијске породице. Свакако да је било свеједно какав су формалан статус имали Константин Малиасин и његови наследници према Макринитиси, јер је за нас важна стварна чињеница да су они располагали манастирским поседима. Константин Малиасин је изгледа од самог почетка настојао да се осигура од евентуалних сметњи, имајући прво у виду епископа Димитријаде у чијој се дијецези и налазио новоподигнути манастир. Зато је Макринитиса већ од првих година свога постојања проглашена за ставропигијски манастир, што значи да је изузета од сваке власти епископа Димитријаде и директно потчињена цариградском патријарху који је одлучивао у решавању свих важнијих послова[43]. Стварно располагање манастирском имовином под формалном маском ктиторства свакако да је у себи крило многе олакшице, јер како би друкчије објаснили околност да Константин Малиасин поклања Макринитиси метох св. Илариона у Алмири, уствари посед своје породице. О томе нам говори акт севастократора Јована Палеолога издат септембра 1259. године[44].

Свакако да је после смрти Константина Малиасина његов син Никола наследио простране поседе ове богате тесалијске породице. Тако се у синодском акту од 28. новембра 1272. године, између осталог, наглашава да је Никола Малиасин наследио од свога оца и исихастрион

---

[40] *Троицки*, н. д. 114 сл. међу правима ктитора прво наводи писање манастирског типика; поред тога ктитор је на пр. састављао пописну књигу (βρέβιον) целокупне манастирске имовине.

[41] *Троицки*, н. д. 84 сл. подвлачи разлику између патронатског и ктиторског права: прво је „скуп привилегија, повластица, које црква даје неком физичком или правном лицу за материјалну или правну помоћ, коју то лице пружи цркви и права својине на црквену имовину патрон нема“, док „ктиторско право јесте пре свега скуп имовинских ограничења и терети власника, који је дао црквену намену својој имовини“.

[42] *Троицки*, н. д. 119 сл.

[43] О томе говори повеља епископа Димитријаде Арсенија. Cf. M. M. IV, 382.

[44] M. M. IV, 384 sq. Повеља наглашава да је Константин Малиасин дао манастир св. Илариона Макринитиси „πρό τινος καιροῦ... ψυχικῆς αὐτοῦ ἕνεκεν σωτηρίας“.

Расусу, заједно са имањем „τοῦ Ζερβοῦ τῆς Καλῆς“[45]. И у повељи деспота Јована Палеолога од октобра 1273. године наводи се да је то село у Загори „διαφέρον γονικόθεν τῷ... κῦρ Νικολάῳ τῷ Μαλιασηνῷ“[46]. Међутим, природно је да Никола Малиасин није био задовољан само са наслеђеним земљишним фондом, па је настојао да га увећа новим поседима, користећи при томе промене у политичкој ситуацији у источној Тесалији. Непосредно после 1264. године династија Палеолога је и у областима око Волоског Залива коначно потисла епирске Анђеле, а то је убедило Николу Малиасина да треба да промени ранији став и да се приближи новим господарима. Он је то учинио око 1267. године, добивши као награду нове поседе и привилегије, овога пута од Михаила VIII Палеолога[47]. Тако се из једног врло занимљивог документа о продаји стаса сељака Михаила Архонтице види да је село Дријанувену цар Михаило VIII Палеолог доделио као наследан посед Николи Малиасину[48], што се догодило после наведених промена у источном делу Тесалије.

Иначе је садржина овог продајног акта изазвала веома живу дискусију међу историчарима. Михаило Архонтица са супругом Маријом и целом породицом продаје драговољно (οὐκ ἐκ ἀρχοντικῆς καταδυναστείας) стас[49] Николи Малиасину и његовој супрузи Ани, који су намеравали да овде подигну манастир Неопетру. Необично је важно да се у документу наглашава да су Никола и Ана Малиасин могли да присвоје тај посед „ὡς κύριοι καὶ δεσπόται ἡμῶν“, али да су, понети праведношћу и христољубивошћу, одлучили да га купе за 12 номизми, суму коју је продавац примио у присуству Михаила, протосинкела Димитријаде и Алмире, као и неких других сведока[50]. Необично важна садржина наведеног продајног акта привукла је пажњу истраживача, нарочито оних који су се бавили проучавањем византијског феудализма. Мада је исправно пошао од закључка да је Михаило Архонтица као парик могао да буде власник свога наследног стаса, Б. Панченка је збунила чињеница да он сам признаје право Николе Малиасина на овај посед. Да би то објаснио он претпоставља да је Михаило Архонтица уствари био досељеник или потомак досељеничке породице, насељен на посе-

[45] M. M. IV, 381.

[46] Ibid. 385.

[47] О тим променама уп. *Ферјанчић*, Малиасини 246 сл.

[48] M. M. IV, 397 (ἐπεὶ καὶ ἀπεχαρίσθη ὑμῖν παρὰ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ἡ ἅπασα χώρα τῆς Δρυανουβαίνης, ὡς γονικόθεν σοι διαφέρουσα).

[49] Стас се састојао од „γῆς ὀρεινῆς, πεδεινῆς, νομαδιαίας, νομῆς ὕδατος τοῦ μύλου, ἀροσίμου γῆς, δένδρων ὀπωροφόρων καὶ ἀμπελῶνος ὀλιγοστοῦ ἀτημελήτου“. M. M. IV, 398. Уп. *Каждан*, Отношения 59; *Ostrogorskij*, Féodalité, 53. Занимљиво је да се још додаје да је тај стас био „ἀπρόσοδον γὰρ πάντῃ καὶ ἀτημέλητον,... εἰ μὴ καὶ μόνον εἰς κάθισιν ἡμῶν χρηματίζουσαν“. Cf. M. M. IV, 397.

[50] *Панченко*, н. д. 181. Међу документима Макринитисе и Неопетре има један који недвосмислено говори о пронији: повеља од јула 1277. године којом се решава спор око села Враста између манастира Неопетре и протоновилисима Мармаре, пронијара села Трнова. Cf. M. M. IV, 419 sq.; *Ostrogorskij*, Féodalité 99.

дима Малиасина[51]. И. Соколова је довела у недоумицу околност да Михаило Архонтица продаје као парик свој стас Николи Малиасину, па је сматрао да село Дријанувена није било у пуном власништву породице Малиасина, већ да га је она поседовала као пронију; у документима се само говори о правима Малиасина на поседе у Дријанувени, али не и о становницима као њиховим парицима[52]. Анализирајући наведени продајни акт, А. Каждан сматра да је стас по наследству припадао Михаилу Архонтици и да је представљао пример власништва над земљом, које је било признато не правом већ традицијом[53]. У детаљној студији о византијском сељаштву Г. Острогорски је доста пажње посветио правима парика, па је тако, између осталог, утврдио да су они могли да продају поседе или њихове делове својим господарима, јер су поред домена једног господара могли да имају комад земљишта који је припадао другом феудалцу. Као пример овакве продаје аутор наводи баш случај Михаила Архонтице који каже да је Никола Малиасин могао да му стас једноставно узме, али да је ипак решио да га откупи. Мада у овоме види „une bonne partie d'exagération venant d'une âme servile", Г. Острогорски подсећа на старо право које је забрањивало удаљавање сеоске породице ако је неку земљишну парцелу држала више од 30. година; осим тога случај Михаила Архонтице показује да су и у касније време поштована права сељака „sur leurs biens patrimoniaux"[54]. Грчки византолог J. Karayannopulos написао је критику резултата књиге Г. Острогорског, али ћемо се ми позабавити само оним што се односи на случај Михаила Архонтице. J. Karayannopulos устаје против мишљења Г. Острогорског да у каснијем периоду византијске историје слободно сељаштво није било масован друштвени слој. Располагање земљишним поседима и њихова продаја представљају основна обележја положаја слободних сељака, па зато грчки научник сматра да је и Михаило Архонтица слободан сељак, припадник тога веома раширеног слоја византијског сељаштва у XIII и XIV веку. Додуше, сам Михаило Архонтица каже у своме продајном акту да су Никола и Ана Малиасин његови „κύριοι и αὐθένται", али J. Karayannopulos за то даје следеће објашњење: „nach alledem ist vielleicht der Schluss nicht unrichtig, dass es sich hier nur um bedeutungslose Anredeformeln handelt"[55]. Можда је и тачно да су термини κύριοι или αὐθένται у продајном акту одраз уобичајених формула којима су се писари служили при састављању оваквих докумената, али се сигурно из ове интерпретације не може закључити да је Михаило Архонтица био слободан сељак. Јер се у акту којим он продаје свој стас изричито каже да се село Дријанувена налазило у

[51] *Панченко*, н. д. 177

[52] *Соколов*, н. д. 42 сл. Као доказ И. Соколов наводи и назив ἔποικοι за становнике Дријанувене који уствари означава слободне сељаке. Међутим, *Ostrogorskij*, Problèmes 41 не сматра да се овај назив искључиво употребљава за слободне сељаке.

[53] *Каждан*, Отношения 59, 112 сл.

[54] *Ostrogorskij*, Problèmes 52—54; *Исти*, Féodalité 69, n. 1. Михаило Архонтица је продао стас за свега 12 номизми, што показује да није био у могућности да се брани од жеље господара да купе овај посед. Cf. *Ostrogorskij*, Problèmes 63 sq.

[55] *J. Karayannopulos*, Byz. Z. 50 (1957) 179 sq.

потпуном поседу Николе Малиасина, даровано од цара Михаила VIII Палеолога, а то свакако значи да су сви његови становници, међу којима Михаило Архонтица, били парици Малиасина[56]. Из овог, чини нам се, сасвим јасног пасуса J. Karayannopulos закључује: „er (id est Михаило Архонтица) nämlich bewohnte ein Land, das früher den Komnenoi ge-, hörte, deren Nachkomme die Gattin des Maliasenos war"[57]. Међутим, J. Karayannopulos je сасвим побркао ствари: јер Комнин наведен у овом пасусу повеље, личност коме је додељено село Дријанувена, није никакав предак Ане Малиасин Палеолог, већ сам Никола Малиасин који се у истом документу јавља као „ὁ πανευγενέστατος Κομνηνὸς Ἄγγελος κῦρ Νικόλαος ὁ Μαλιασηνός"[58]. Тако је J. Karayannopulos превидео суштински податак да је село Дријанувена додељено као баштински посед баш Николи Малиасину, а не неком претку његове жене Ане, па да према томе у интерпретацији документа не може бити никаквог двоумљења: продавац стаса Михаило Архонтица био је парик Малиасина.

Ми схватамо да се одмах поставља и питање како објаснити на први поглед чудну околност да Михаило Архонтица продаје стас своме господару Николи Малиасину? Садржај анализираног продајног акта у пуној мери потврђује закључак Г. Острогорског да су парици у Византији имали право или можда само могућност да продају своје поседе[59]. То показује да су зависни сељаци у касновизантијском периоду имали много већа права него што се обично мисли, баш као што доказује Г. Острогорски, истичући да „le seigneur n'avait aucun intérêt à acheter les lots de ses parèques qui se trouvaient déjà sous sa „paréquie", comme le diraient les Byzantins, sauf dans des cas exceptionnels, comme celui de la stasis de Michel Archontitzès sur le sol de laquelle les Mélissènes érigerènt leur nouveau monastère"[60].

Продајни акт Михаила Архонтице повезан је са још једним занимљивим документом становника села Дријанувене. Наиме, посед на коме је требало да се подигне манастир Неопетра плаћао је на име годишњег пореза 2 и 2/3 номизме, па су сада сељаци — становници Дријанувене (ἡμεῖς οἱ ἅπαντες ἔποικοι τοῦ χωρίου τῆς Δρυανουβαίνης) — одлучили да без икакве принуде ослободе манастир овога плаћања и да га додају својим „ἐτησίοις ἀκροστίχοις". Занимљиво је да су сељаци изјавили да ће у преузимању пореских обавеза свако учествовати према својим могућностима[61]. У анализи овог акта Б. Панченко је одбио сваку помисао да је то одлука припадника слободне сеоске општине у Дријанувени;

[56] M. M. IV, 397.

[57] *Karayannopulos*, Byz. Z. 50 (1957) 180. Погрешна је и претпоставка да је Николина супруга Ана унела презиме Комнин у породицу Малиасина, јер документи показују да га је узео још Константин Малиасин.

[58] M. M. IV, 397.

[59] *Ostrogorskij*, Problèmes 60. Парик је могао да продаје земљу и своме господару, али су такви случајеви доста ретки. Cf. *Ostrogorskij*, Féodalité 69, n. 1.

[60] *Ostrogorskij*, Problèmes 57.

[61] M. M. IV, 391—3. Ко се буде огрешио о ову одлуку мораће да плати литру номизми као казну манастиру Неопетри.

њени становници су вероватно били принуђени да узму на себе пореске обавезе поседа Михаила Архонтице[62]. Б. Горјанов и А. Каждан налазе у садржају наведеног акта трагове сеоске општине која је показала необичну виталност у Византији[63]. Одлуку становника Дријанувене Г. Острогорски схвата као доказ да је у XIII веку сеоска општина постојала у Византији, чак и међу зависним сељацима — парицима, јер је село Дријанувена, као што смо више пута нагласили, било баштинска својина Николе Малиасина. Свакако да је тачно објашњење да је у питању уствари био порез који је Михаило Архонтица плаћао Малиасинима, а који су сада преузели становници села Дријанувене, такође парици Николе Малиасина[64]. Дакле, наведена два документа показују не само да су парици могли да продају поседе или њихове делове својим господарима већ да су међу њима још живели видни трагови сеоске општине која је чак, макар и само формално, доносила неке одлуке.

Подаци из низа докумената показују да су на земљишту купљеном од Михаила Архонтице Никола и Ана Малиасин подигли нови манастир, назван од локалног становништва Неопетра. Тако на пр. недатирана простагма цара Михаила VIII Палеолога каже да је Неопетру подигла Ана Малиасин[65], а акт цариградског патријарха Јосифа, који Неопетри потврђује нека права, наглашава да су манастир сазидали Никола Малиасин, сада већ монах Јоасаф, и његова супруга Ана, монахиња Антуса[66]. Свакако да је Неопетра, као и оближњи велики манастир Макринитиса, имала простране земљишне поседе, али се ми нећемо задржавати на њиховом набрајању, послу који је већ обавио N. Giannopoulos[67]. Нас само интересује какав је био формалан и стваран однос породице Малиасина према овом богатом манастиру. Анализирајући земљишне односе у Тесалији, Б. Панченко претпоставља да је Неопетра припојена ктиторској власти Малиасина тек под Јованом, сином и наследником Николе Малиасина[68]. Г. Острогорски такође сматра да је овај манастир припадао Малиасинима, јер каже да је септембра 1272. године Михаило Панарет,

[62] *Панченко*, н. д. 178—80. Аутор сматра да је акт састављен у присуству Михаила Панарета, епископа Димитријаде, што показује да у области није било царског табуларија.

[63] *Горянов*, Крестьянство 48; *Каждан*, Отношения 84.

[64] *Ostrogorskij*, Problèmes 45, 53 (C'est qu'à Byzance on ne considéra jamais le parèque comme personne non libre. Il n'était donc que naturel qu'on lui reconnût les droits juridiques). То је збунило *P. Charanis-a* (Social Structure 102) који с једне стране каже да је у време Палеолога постојала слободна сеоска општина, али и додаје „but actually Dryanoubaene was as dependent a village as one could find during this period".

[65] M. M. IV, 340 sq.

[66] Ibid. 361 sq. У повељи Михаила Панарета, епископа Димитријаде (октобар 1272. године) такође стоји да су Неопетру подигли Никола и Ана Малиасин. Cf. Ibid. 415 sq.

[67] *Giannopoulos*, н. д. 230—33. У повељи патријарха Јосифа (јул 1272. године) наведен је један део поседа Неопетре, али се изгледа ради о најранијем периоду. Cf. M. M. IV, 363—66.

[68] *Панченко*, н. д. 174.

епископ Димитријаде, дао манастир Портареју „à la Nea Petra des Mélissènes“[69].

Да би тачно одредили имовински однос Малиасина према манастиру Неопетри, обратићемо се његовим повељама. У томе погледу је занимљив већ сам акт о продаји земљишта Михаила Архонтице, јер наглашава да Никола и Ана Малиасин треба да поседују (ὀφείλετε κατέχειν) стас са свим својим наследницима, као и са манастиром Неопетром[70]. У недатираној повељи цара Михаила VIII Палеолога која потврђује неке поседе и права Макринитиси и Неопетри одређује се да је први манастир наследно припадао Николи Малиасину, док се за други само каже да га је подигла његова супруга Ана. Али исти документ мало даље препоручује да ова два манастира „αἱ γονικόθεν διαφέρουσαι“ Николи и Ани Малиасин треба да живе у међусобној слози и миру[71]. Међутим, чини нам се да можда на први поглед нејасне дефиниције наведеног акта не треба да поремете наше досадашње покушаје да одредимо имовински статус Макринитисе и Неопетре према породици Малиасина. Природно је да се Макринитиса, подигнута од Константина Малиасина, карактерише као наследан посед његовог сина Николе. Што се тиче другог манастира, Неопетре, таква карактеристика не би била на месту, јер га је подигао Никола Малиасин са супругом Аном. Заиста, низ података изричито говори да је Никола Малиасин био ктитор Неопетре. Повеља патријарха Јосифа од јула 1272. године потврђује поседе које је овај манастир добио од „τῶν ῥηθέντων κτητόρων αὐτοῦ“ Николе и Ане Малиасина[72]. И у акту Михаила Панарета, епископа Димитријаде, којим децембра 1279. године даје Неопетри у посед цркву св. Марије Кукуре „μετὰ καὶ τῶν ἄλλων παντοίων γονικῶν... κτημάτων καὶ προαστείων“ Никола Малиасин је окарактерисан као ктитор овог манастира[73]. Најзад, исти епископ Димитријаде издаје априла 1280. године повељу којом додељује Неопетри манастирић Исихастирион, наглашавајући да је Никола Малиасин ктитор Неопетре[74].

После оног што је речено о манастиру Макринитиси већ се сада може наслутити какав је био имовински статус другог тесалијског манастира Неопетре према породици Малиасина. Никола и Ана Малиасин су као ктитори подигли Неопетру, а то им је пружило привилегију права стварног власништва како над манастиром, тако и над свим његовим поседима. Можда се тај у практичном животу примењен однос наслућује из класичног акта пинкерна Раула у коме се каже да су се

[69] *Ostrogorskij*, Problèmes 65.

[70] M. M. IV, 396—99.

[71] Ibid. 336—39. Повеља на крају препоручује да поменута два манастира не треба да „ἑτέρα τῆς ἑτέρας κατεξανίστασθαι“, већ да сваки од њих несметано поседује имања и метохе.

[72] M. M. IV, 364.

[73] Ibid. 424—6. Црква је сасвим опустела због небриге свештеника Василија, па је сада Михаило Панарет одлучио да је подари Николи Малиасину, већ монаху Јоасафу, „ὡς ἂν δι' οἰκείας σπουδῆς αὐτοῦ καὶ οἰκονομίας τε καὶ ἐξόδων ἀνακαινίσῃ ταῦτα“.

[74] M. M. IV, 422—3. Тако исто назива Николу Малиасина, већ монаха Јоасафа, и недатирани акт Михаила Панарета, епископа Димитријаде. Cf. Ibid. 423 sq.

на Мармару Раулу жалили монаси „λέγω τῇ μονῇ τοῦ πανευγενεστάτου Κομνηνοῦ τοῦ Μαλιασηνοῦ“[75].

Свакако да је Никола Малиасин посвећивао велику бригу манастиру Неопетри, баш као што је и његов отац Константин чинио према Макринитиси. Никола Малиасин је, пре свега, настојао да новоподигнути манастир осигура од било каквих претензија епископа Димитријаде у чијој се дијецези он налазио, па је зато Неопетра добила статус ставропигијског манастира, дакле директно је потчињена цариградском патријарху, а не локалној епископији. Додуше, није сачувана директна одлука о овоме, као што је то био случај код Макринитисе, али низ докумената показује да је Неопетра била ставропигијски манастир. Ктитор Никола Малиасин додељивао је нове поседе и привилегије Неопетри, манастиру који се стварно налазио у његовом власништву, остварујући тиме знатно повољнији статус за поседе који су му фактички припадали. Из повеље цара Михаила VIII Палеолога (септембра 1274. године) види се да су Никола и Ана Малиасин доделили новоснованом манастиру „τὸ γονικὸν τούτου κτῆμα τήν τε ἐπάνω καὶ κάτω Δρυανούβαινιν“ са свим правима и повластицама, имање које се састојало од „γῆς ὀρεινῆς καὶ πεδινῆς ἀμπελώνων τε καὶ χωραφίων“; на све то је манастир добио иста поседничка права каква је раније имао Никола Малиасин[76]. Али се Никола Малиасин није задржао само на овоме, већ је пожурио да Неопетру подари новим поседима, тако да нам је из 1271—1272. године сачувано неколико врло занимљивих аката о продаји земљишних парцела у Дријанувени и Велестину Николи Малиасину, уствари за тек основани манастир. Септембра 1271. године Зоја, удовица Јована Меланхрина, продаје свој наследни стас „ἐν τῷ θέματι τῆς Δρυανουβαίνης“ за 5 номизми да не би остала сасвим сама „καὶ μὴ ἔχουσα ποῦ τὴν κεφαλὴν κλῖναι, ὡς καὶ αὐτῆς τῆς ἀναγκαίας τροφῆς ὑστερουμένη“[77]. Занимљиво је да се у овом продајном акту нигде не алудира на околност да су Никола и Ана Малиасин били господари Зоје Меланхрин. Међутим, велики стас у области Дријанувене није био једини посед који су Малиасини купили за манастир Неопетру. Тако већ новембра 1271. године Михаило Мартин продаје Николи Малиасину за 10 номизми виноград у Велестину, посед који је наследно припадао његовој супрузи Ани, наводећи као разлог за продају крајње сиромаштво и беду, због чега им је запретила опасност од глади; од добијеног новца за продати стас Михаило и

[75] M. M. IV, 419—20. О садржају акта уп. *Charanis*, Social Structure 103; *Ostrogorskij*, Féodalité 98—100.

[76] M. M. IV, 333—36. У повељи се још једанпут подвлачи да се Неопетри потврђује горња и доња Дријанувена, баштински посед Николе Малиасина. Сасвим је слична по своме садржају и повеља патријарха Јосифа од октобра 1274. године. Cf. M. M. IV, 371—76.

[77] Ibid. 393—96. Стас се састојао од: винограда, баште и три парцеле оранице „ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τῶν Παλατίων“ (*Giannopoulos*, н. д. 229 наводи да се тако зову рушевине на брду Горици, близу Димитријаде), два мала винограда у Дријанувени, близу свештеника Василија Варивастакта „καὶ τῆς Κορμοκοπαίνης“, смокве близу Скарпанђела (уп. *Каждан*, Отношения 46) и две куће у којима је сама Зоја становала. Читав стас је ослобођен од било каквих намета.

његова супруга хоће да „θρέψαι καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τὰ ἀνήλικα ἡμῶν τέκνα“[78]. Истог месеца Никола и Ана Малиасин купили су за 9 номизми од Николе Варде његов наследни виноград у Велестину, при чему продавац као разлог за своју одлуку наводи крајњу беду и каже да ће од добијеног новца да купи „βοῦν ἀροτῆρα καματηρὸν καὶ ἐργάζωμαι δι' αὐτοῦ καὶ κατασπέρω“[79]. У Велестину су се налазили виногради Константина Кацидона и његовог брата Јована који су Никола и Ана Малиасин такође купили за манастир Неопетру, први за 8, а други за 7 номизми. И овде се сељаци жале на беду и сиромаштво који су их приморали да продају виноградe, а Константин додаје да ће од добијеног новца купити „βοῦν ἀροτῆρα καὶ ἐργάζεσθαι τὴν βότειραν γήν“[80]. Најзад, децембра 1271. године монаси манастира св. Георгија Каналија продали су Николи Малиасину за 15 номизми виноград у Велестину близу манастира св. Николе Новог, изјављујући на челу са Методијем да су чули да „ὑμεῖς οἱ πανευγενέστατοι ὁμόζυγοι, ὁδηγηθέντες ἐκ θεοῦ ἐξωνεῖσθαι.... ἀμπέλια“ у области Велестина; при томе су се монаси обавезали да у будуће неће чинити никакве сметње Неопетри у поседовању овог винограда[81]. Брига Николе Малиасина за манастир Неопетру није престала са његовим повлачењем из световног живота, што се види из недатираног акта Михаила Панарета, епископа Димитријаде, који дозвољава Николи — већ монаху Јоасафу — да може да одабере један млин епископије у области Велестина и да га дарује Неопетри „ὡς οἰκεῖον αὐτῆς κτῆμα ἀτελὲς πάντη καὶ ἐλεύθερον“[82]. Та непрестана брига свакако је изазвана околношћу да је Николин син Јован Малиасин био наследник свих очевих поседа, а самим тим и ктиторских права на манастире Макринитису и Неопетру. Повеља цариградског патријарха Јосифа од октобра 1274. године каже да је Јован Малиасин наследио све очеве поседе и да треба „κτήτορα εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι τῶν μονῶν“, тј. Макринитисе и Неопетре[83]. Нажалост, нисмо у могућности да даље пратимо однос ове истакнуте тесалијске породице према Макринитиси и Неопетри, јер се прекида низ докумената из досијеа два манастира.

[78] M. M. IV, 399—402. У акту се каже да су Никола и Ана Малиасин господари Михаила Мартина. *Каждан*, Отношения 180 наводи његов садржај као пример крајњег сиромаштва једне сељачке породице која продаје виноград да би се спасла од глади.

[79] M. M. IV, 402—404. Никола и Ана Малиасин су окарактерисани као „οἱ κύριοι μου οἱ πανευγενέστατοι ὁμόζυγοι“.

[80] M. M. IV, 407—9, 410—11. Први од ових продајних аката датиран је са мајем 1272. године; на другом датум није сачуван, али је извесно да је издат непосредно после маја 1272. године.

[81] M. M. IV, 404—7. Манастир св. Георгија Каналија био је изгледа у тешком финансијском стању, јер монаси кажу да од добијене суме треба да „ἐκπληρώσωμεν τινὰ τῶν χρεῶν τῶν εὑρεθέντων τῇ μονῇ μετὰ θάνατον τοῦ οἰκονόμου ἐκείνου ταύτης, τοῦ μοναχοῦ Λαζάρου“.

[82] M. M. IV, 423—4. Занимљиво је да се у документима наглашава да је епископија поседовала овај млин „ἐξ ἀμνημονεύτων ἤδη χρόνων“.

[83] Ibid. 375. Свакако да се иста одлука налазила у недатираној хрисовуљи Михаила VIII Палеолога, где се на крају наглашава да је Јован Малиасин после смрти својих родитеља требало да „εἶναι τε καὶ λογίζεσθαι“, али се текст овде прекида. Cf. M. M. IV, 339.

Чини нам се да повеље Неопетре у пуној мери илуструју бригу коју су овом манастиру посвећивали његови ктитори Никола и Ана Малиасин. Ако је, бар колико нам документи говоре, Константин Малиасин додељивао неке поседе Макринитиси, с друге стране видимо да је његов син Никола купио низ поседа у селу Велестину, првенствено винограда, да би их подарио Неопетри. Документи о овим куповинама имају неколико занимљивих заједничких црта које је запазио Г. Острогорски[84]. Сви продавци поседа у Велестину и Дријанувени наводе исти разлог за овакав поступак: крајње сиромаштво и беду, због чега су свакако и пристали на врло ниске цене. Шта више сељаци — продавци одрицали су се вишка цене, уступајући га манастиру, па макар се радило о два или три пута већој суми. Иако постоји још низ сличности међу наведеним документима, као на пр. наглашавање да је продаја извршена без икаквог притиска од стране Малиасина, или навођење лица пред којима су продавци примили новац, мислимо да је горе подвучена заједничка црта врло значајна. Утолико пре, што у нијансама има разлике међу појединим случајевима: тако на пр. Никола Варда, становник Велестина, изјављује да ће од добијеног новца да купи вола како би могао да обради земљу[85]. Наративни извори, првенствено историчари и хроничари, слабо нас обавештавају о догађајима у Тесалији друге половине XIII века, па се стално настоји да се сазнања о томе допуне подацима из других извора. Документи о продаји имања у Дријанувени и Велестину показују да је почетком седамдесетих година XIII века област око Волоског Залива захватила економска криза, која је изгледа погоршала положај сељака. Притиснути тешким условима живота, они су принуђени да своје поседе продају по врло ниским ценама, што су искористили локални господари Никола и Ана Малиасин: купили су од осиромашених сељака земљишне парцеле и доделили их манастиру Неопетри, чији су ктитори били, али који се стварно налазио у њиховој својини.

Ми смо покушали да у релативно великом броју докумената тесалијских манастира Макринитисе и Неопетре нађемо податке о непокретним поседима Малиасина, куће која је кроз добар део историје XIII века господарила у источној Тесалији, тачније речено у области око Волоског Залива. Разуме се да је ова богата феудална породица пре свега располагала великим поседима који су јој и формално припадали, али у наведеним документима о њима има мало вести. Зато су, с друге стране, они богати подацима који оцртавају имовински однос Малиасина према великим и напредним манастирима Макринитиси и Неопетри, чији су ктитори били Константин и Никола Малиасин. Чланови куће Малиасина су стварно господарили над пространим поседима великих тесалијских манастира, имајући свакако од њих знатне економске користи. Тај случај показује да је у Тесалији друге половине XIII века ктиторско право у практичном животу претворено у стварно власништво феудалца над земљишним фондом подигнуте задужбине. Даља испитивања треба да одговоре на питање да ли се та појава запажа и у другим византијским областима у XIII и XIV веку.

---

[84] *Ostrogorskij*, Problèmes 54.

[85] M. M. IV, 402—4.

BOŽIDAR FERJANČIĆ

LES POSSESSIONS DES MALIASSINES EN THESSALIE

Résumé

Parmi les puissantes familles féodales de la Thessalie du XIIIe siècle, la maison des Maliassines se trouve au premier plan. Ses membres avaient dans leur pouvoir les terres situées autour du golfe de Volos. Les chartes provenant du dossier des deux grands monastères thessaliens, Makrinitissa et Néopetra, nous informent sur les biens immobiliers de cette famille richissime. L'étude de ces documents laisse voir que déjà Constantin, cousin des Anges épirotes et premier membre connu de la famille des Maliassines, disposait de grandes superficies de terre arable, où justement il fit bâtir le monastère de Makrinitissa. Toutefois, on est en droit de se poser sans délai la question de savoir quels étaient les rapports que les propriétaires, ou en d'autres termes la famille des Maliassines, entretenaient avec ce grand monastère. On voit d'une part les documents délivrés après la mort de Constantin Maliassine (1256) décrire Makrinitissa comme un monastère faisant partie de l'héritage (γονικὴ μονή) du Nicolas, fils aîné de Constantin. Ceci tout naturellement devrait signifier que le monastère et les grandes terres qui l'entouraint appartenaient à la famille des Maliassines. D'autre part, les mêmes documents font souvent mention de Nicolas Maliassine en tant que fondateur de Makrinitissa. Quant à nous, ces documents ne laissent persister aucun doute sur l'interprétation du problème. Les données se trouvant à notre disposition démontrent clairement que Constantin Maliassine et son fils Nicolas étaient les véritables maîtres de Makrinitissa, ayant transformé à la suite leur état de fondateurs en droit de propriétaires réels sur le monastère et ses terres.

Les changements politiques ayant survenus en Thessalie orientale, ou plus précisément la nouvelle domination des Paléologues, avaient en même temps provoqué la transformation de l'attitude politique de Nicolas Maliassine. En effet, pour avoir délaissé les Anges épirotes et rejoint les rangs de Michel VIII Paléologue (1267), il obtiendra comme prix de nouvelles terres à titre de propriété héréditaire, tel le village de Drianouvaina et tous ses pareques. Nicolas Maliassine et son épouse Anne, décidèrent de construire dans ce village le nouveau monastère de Néopetra ce qui les obligea de racheter les terres de leur parèque Michel Archontitzes. Ayant élevé cette fondation, Nicolas et Anne Maliassine s'efforçaient d'y joindre de nouvelles propriétés. C'est ainsi qu'ils achetèrent à un bas prix les vignobles du village voisin de Velestino, profitant sans aucun doute de l'état précaire des habitants autour du golfe de Volos. L'attention toute spéciale des Maliassines envers Néopetra s'explique par les rapports économiques qui les unissaient au monastère. En tant que fondateurs, Nicolas et Anne Maliassine jouissaient les privilèges de véritables propriétaires du monastère et de ses biens. Ce droit de fondateur, qui pratiquement s'égalisait au droit réel de propriétaire et leur apportait des bénéfices évidents, fut hérité par Jean, personnage qui en fait représente le dernier membre connu de cette famille féodale.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

EUGEN STANESCU

LA CRISE DU BAS-DANUBE BYZANTIN AU COURS DE LA SECONDE MOITIÉ DU XIe SIÈCLE*

Ce qui frappe de premier abord dans l'histoire byzantine de la seconde moitié du XIe siècle c'est la précarité de la situation extérieure, la crise générale des frontières — barrières inexistantes devant la pression croissante tant des peuples nomades que de certains États en plein essor. Mais cette situation extérieure si grave n'est que le résultat — et en même temps la forme spectaculaire sous laquelle elle se présente — d'une crise intérieure aiguë affectant dans leur totalité la structure de la société et celle de l'État. C'est le grand mérite de G. Ostrogorsky d'avoir défini, dans sa synthèse d'histoire byzantine, le sens historique de certaines périodes importantes de Byzance, entre autres celle du XIe siècle, qu'il considère comme une plaque tournante, fermant une époque et en ouvrant une autre, époque marquant les prémisses de la décadence ultérieure.[1] En effet, la crise byzantine du XIe siècle qui s'aggrava de plus en plus au cours de la seconde moitié, fut, en ce qui concerne la situation intérieure, une crise à la fois sociale et économique: modifications radicales dans la structure de la société grâce à la disparition graduelle de la paysannerie libre et de la propriété foncière moyenne ainsi qu'une crise des institutions: incapacité du système de gouvernement traditionnel d'assurer l'ordre intérieur et la sécurité des frontières. Par conséquent, on assiste, du point de vue de la situation extérieure, à un écroulement des frontières parce que le système militaire qui avait assuré, pendant des siècles, la force de Byzance, n'existait plus que pour la forme et aucun nouveau système n'avait encore pris sa place. Pourtant, la situation de la frontière danubienne, tout en ne revêtant pas une forme menaçante pour l'existence de Byzance en tant qu'État — comme c'est le cas pour la frontière orientale — n'est pas moins inquiétante pour l'État byzantin. Le grand fleuve, le „Danube de l'Empire", comme l'appelait N. Iorga, a toujours joué un rôle de toute première importance en ce qui concerne la situation militaire des territoires européens du Byzance, en gardant, comme un grand obstacle natu-

* La communication faite au XIIe Congrès International des Études Byzantines d'Ohrid est à la base de ce travail.

[1] *G. Ostrogorsky*, „Geschichte des byzantinischen Reiches", München 1952, p. 262.

rel, les voies d'accès vers la capitale impériale. C'est pourquoi la situation des régions danubiennes — quoique moins grave que celle des régions orientales — a assez préoccupé et intéressé les contemporains pour faire éclore toute une série d'informations à ce sujet dans les sources historiques du temps.

I

LA CRISE DU BAS-DANUBE ET SON ÉVOLUTION

Dans cet ouvrage de proportions restreintes nous nous proposons de discuter, en partant d'un nombre assez limité de sources d'informations — notamment les principales sources narratives — et en n'embrassant qu'un nombre limité de problèmes, le caractère et l'évolution de la crise du Bas-Danube byzantin car il paraît que c'est là le point le plus névralgique de la situation balkanique. En ce qui concerne les sources, nous ne nous rapporterons ici qu'aux sources narratives. Leur double valeur en tant qu'information apparaît clairement car tout en reflétant la réalité historique, elles sont en même temps écrites à partir de certaines positions politiques. En tout cas, même en grandes lignes et, parfois, avec des lacunes, elles constituent une évocation concrète de la situation locale de ces temps. Parmi les sources, il convient de distinguer entre celles strictement contemporaines ou presque contemporaines: Attaléiatès, Skylitzès, Psellos, Kékauménos, le continuateur de Skylitzès, Théophylacte d'Ohrid — et celles relativement tardives: Bryennios, Anne Comnène, Zonaras. La valeur de ces sources, du point de vue informatif, dépend surtout du fait si elles ont été écrites par des contemporains ou plus tard et aussi des possibilités des auteurs, s'ils ont eu ou non à leur disposition une documentation suffisante; dans ce sens, le caractère tardif de l'Alexiade est certainement compensé par le fait qu'Anne Comnène a eu libre accès aux archives impériales; en tout cas, nous devons tenir compte du fait que la majorité de ces histoires de la deuxième moitié du XIe siècle sont de mémoires, représentant l'expérience vécue, des faits vus et écoutés dans la plupart des cas par l'auteur lui-même. Les informations les plus nombreuses et les plus intéressantes nous les trouvons, cela va de soi, dans les oeuvres des auteurs qui ont vécu plus intensément le déroulement dramatique des événements et qui se sont mieux rendus compte du sens réel de ces événements comme par exemple Attaléiatès qui comprit clairement qu'il vivait une époque qui s'approchait de sa fin ou Anne Comnène qui a saisi parfaitement qu'une nouvelle époque historique faisait son apparition. L'étude de ces sources permet, en ce qui concerne l'évolution de la crise du Bas-Danube byzantin, au cours de la deuxième moitié du XIe siècle, de distinguer plusieurs phases différentes qui mettent en évidence le caractère et l'intensité de la crise et qui, en même temps, démontrent que cette crise faisait partie d'un processus historique général qui se reflète et acquiert certaines formes spécifiques dans ces régions de l'Empire. Dans de grandes lignes, ces phases sont les suivantes: la première concerne les décennies 5, 6 et 7 du XIe siècle, la

deuxième, les décennies 8 et 9, la troisième, la fin de l'avant-dernière décennie et le début de la dernière du même siècle.[2]

★

Les prémisses du Paristrion indépendant. Rupture de l'équilibre danubien à la suite des nouvelles invasions des décennies 5, 6 et 7 du XIe siècle. Les premières manifestations de rupture de l'équilibre danubien antérieur font leur apparition au cours de la guerre avec les Pétchénègues, entre 1048 et 1053. De façon concrète, le problème consiste dans les formes spécifiques et l'intensité de la colonisation de cette peuplade nomade dans les régions danubiennes, en tant que forme permettant à l'État byzantin d'éviter un danger particulièrement menaçant. Skylitzès, mentionne ceci en mettant en évidence les luttes intestines qui divisaient les tribus pétchénègues — événement qui pourrait avoir précédé à l'apparition d'une formation à caractère féodal incipient — entre Kégène et Tyrach. La colonisation est présentée en deux étapes. Dans la première, nous assistons à la soumission des tribus dirigées par Kégène à l'empereur byzantin, soumission qui apporte au premier un rang dans l'hiérarchie des dignitaires byzantins. Celui-ci conclut, en effet, avec le basileus un traité par lequel on lui accorde trois forteresses sur le Danube, des régions étendues au sud du fleuve et la qualité de „σύμμαχος".[3] La nouvelle situation qui commence à être créée est illustrée par le fait que devant l'invasion imminente des tribus de Tyrach, l'ordre de garder le plus strictement possible les rives du Danube ne concerne pas seulement le stratège byzantin mais aussi le nouvel allié Kégène ce qui constitue une preuve que ses Pétchénègues avaient réellement pris

[2] Le problème de la crise byzantine du Bas-Danube a retenu l'attention des byzantinologues dès avant la première guerre mondiale, surtout dans l'ouvrage de *V. G. Vasilievski:* „Ви антия и Печенеги" en Труды I (p. 1-179), St. Pétersbourg, 1908, ainsi que dans ceux de: *N. Skabalanovitch*: „Византийское государство и церковь в XI в.", St. Pétersbourg, 1884; *F. Chalandon*: „Essai sur le règne d'Alexis Comnène", Paris, 1910. Après la première guerre mondiale le problème fut repris par N. Iorga qui a le mérite d'avoir été le premier à formuler l'idée de la cristallisation, dans le Bas-Danube, à cette époque, de formations-état non byzantines, notamment roumaines: „Cele dintû cristalizări de stat ale Rominilor" dans „Revista Istorică" (Revue historique), 1919, p. 103—113. Dans l'historiographie roumaine, l'idée de N. Iorga fut reprise et développée par *N. Bănesco* dans une série d'études dont les thèses essentielles ont été, dans une certaine mesure, synthétisées dans l'ouvrage „Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie" (Bucarest, 1946). L'opinion de N. Iorga et de N. Bănesco en ce qui concerne le caractère roumain de ces formations a été combattue par *Chr. Necşulesco* dans „Ipoteza formatiilor politice la Dunăre in veanul al XI-lea", „*Revista istorică romînă*", vol. VII (1937), I—II, p. 122—151. Le même problème préoccupa également *A. Sacerdoţeanu* dans „Mouvements politiques et sociaux de la Péninsule Balcanique dans la seconde moitié du XIe siècle" dans *Balcania*, vol. II—III (1939—1940), p. 183—186. *V. Zlatarski*, s'est occupé de cette question en „Geschichte der Bulgaren", Leipzig, 1918. Récemment, les problèmes du Bas-Danube au cours de cette période ont été examinés par *B. T. Câmpina* dans „L'influence byzantine sur le Bas-Danube à la lumière des recherches récentes effectuées en Roumanie" dans „*Revue roumaine d'histoire*", I (1962), No 1, p. 17—18 — du point de vue de l'histoire roumaine et par *G. Litavrin* dans „Болгария и Византия в XI—XII в.", Moscou, 1962, du point de vue de l'histoire de la Bulgarie byzantine. Nous donnons cette bibliographie sommaire en nous rapportant par la suite aux ouvrages cités auparavant.

[3] Skylitzès-Cédrène, p. 582-584.

pied dans ces régions.[4] La deuxième phase de la colonisation est celle des tribus de Tyrach, après la défaite qui leur fut infligée à la suite des campagnes infructueuses contre Byzance; selon les informations transmises par Skylitzès il paraît que les formes de cette colonisation ont été un peu différentes car l'écrivain parle d'abord du tribut que les Pétchénègues auraient dû payer à Byzance; le caractère précaire de cette colonisation résulte du fait que, non longtemps après, les Pétchénègues se révoltent successivement: ceux de Kégène exprimaient ainsi leur mécontentement de voir leur chef arrêté, ceux revenus d'Orient ne pouvaient pardonner aux Byzantins de les avoir utilisés contre les Turcs Seldjoukides, ceux de Tyrach — qui avait été chargé par le basileus d'une mission de réconciliation — s'insurgèrent également.[5] L'assassinat de Kégène fut suivi, probablement, par une réunification des tribus pétchénègues sous un commandement unique, ce qui semble prouvé par la force qu'ils déployèrent dans la campagne contre Byzance, les nombreuses défaites subies par l'armée byzantine, le pillage répété des régions danubiennes et balkaniques.[6] Ce que Skylitzès évite de dire, en conclusion, est mis en évidence par Attaléiatès, observateur plus critique et plus sensible des événements et des situations de fait quand il démontre qu'à la suite de cette guerre, les barbares ne purent être apaisés que par des cadeaux et des dignités, ce qui lui fait souligner de manière implicite la reconnaissance par l'Empire Byzantin, de la nouvelle situation du Danube,[7] fait particulièrement grave si nous tenons compte de l'affirmation de l'auteur qui présente l'invasion des Pétchénègues comme l'invasion d'un mode de vie étranger et barbare „μυσαρὸν δὲ τὰ πρὸς τὸ ζῆν καὶ τὴν ἄλλην διαγωγήν" par rapport à celui de Byzance.[8] C'est probablement à ces événements que se rapporte, par un jugement de valeur générale, Kékauménos quand il dit que sous le règne de l'Empereur Constantin le Monomaque, Byzance aurait perdu des territoires étendus et cela uniquement à cause de leur politique d'exactions fiscales[9] ce qui pourrait signifier que la population de ces régions — à cause des exactions fiscales de l'administration byzantine — n'a peut-être pas vu avec déplaisir arriver les Pétchénègues dans la mesure où ceux-ci renonçaient aux vols et pillages. Zonaras, dans ses portraits psychologiques de Tyrach et Kégène n'apporte aucun élément nouveau à ce qu'il a été démontré antérieurement.[10] Voilà comment se présentent les débuts d'une nouvelle situation dans les régions du Bas-Danube, à la suite de la guerre entre Byzance et les Pétchénègues, entre 1048 et 1053 où Byzance fut loin de réussir à obtenir une victoire décisive.

Plus loin, l'évolution de cette nouvelle situation peut être observée à l'occasion de la guerre déclenchée par la coalition magyaro-pétchénègue contre Byzance, sous le régne de l'empereur Isaac Comnène. Le continuateur de

[4] Skylitzès — Cédrène, p. 585; v. *B. T. Câmpina*, op. cit. p. 13.
[5] Skylitzès — Cédrène, p. 588, 595-596, 598.
[6] Ibidem, p. 596, 599, 601, 602-603, 607.
[7] Attaléiatès, p. 13.
[8] Attaléiatès, p. 30.
[9] Kékauménos, ed. Vasilievski-Jernstedt, p. 21 § 50.
[10] Zonaras, p. 641. Récemment A. P. Každan dans *Иоан Мавропод, печенеги и русские в середине XI в.* dans *Mélanges Ostrogorski* I p. 177 — 184 apporte des nouveaux détails aux circonstances de cette guerre. Nous y reviendrons dans un autre travail.

Skylitzès, en présentant les informations de bases, démontre que, peu de temps après le début de la guerre, cette coalition s'était dissoute, la guerre continuant avec les Pétchénègues; on arriva pourtant à une entente avec la majeure partie de ces derniers, à l'exception de ceux dirigés par un certain Seltès, qui fut poussé par l'armée byzantine dans les marais du Danube sans pourtant que celle-ci ait remporté une victoire claire.[11] On pourrait penser que ce Seltès, avec lequel les byzantins n'ont pas réussi à s'entendre était justement un de ceux qui personnifiaient l'évolution de la nouvelle situation, l'union graduelle de la population autochtone avec cette partie des Pétchénègues qui assuraient une certaine protection contre les abus et les illégalités pratiquées par les représentants du pouvoir central. Attaléiatès ajoute à ce qu'il avait dit antérieurement, et en utilisant une autre terminologie (il nomme les Magyares: „Σαυρομάται")[12] — l'idée que ceux-ci ont agi sous une influence venue du dehors: „ταραττομένων" sans préciser de quelle influence il s'agissait; de même que le continuateur de Skylitzès, Attaléiatès en démontrant que l'empereur Isaac Comnène se retira finalement des régions danubiennes, rentrant à Constantinople, met en évidence le résultat indécis de la guerre sans pour cela donner une explication plus claire de l'événement.[13] En utilisant la même terminologie qu'Attaléiatès, Psellos décrit les troubles qui agitèrent les Sauromates, sous l'action d'une autre peuplade voisine, les Gètes: „... αἰτία δὲ ... τὸ τῶν Γετῶν ἔθνος, ὁμοροῦντες...".[14] Qui sont ces Gètes de Psellos qu'il faut ajouter à la géographie ethnique déjà tellement compliquée par l'utilisation de noms antiques pour des peuplades contemporaines? Ainsi qu'il a été démontré récemment — ceux-ci peuvent être les habitants des régions situées entre les Carpathes et le Danube, un peuple qui paraissait sur la scène de l'histoire, à la suite de sa cristallisation ethnique, le peuple roumain;[15] en ce qui concerne la fin de la guerre, Psellos démontre que l'empereur Isaac Comnène fut surtout obligé de se retirer à cause de la peur de tomber dans une embuscade ennemie ce qui prouve encore une fois la fragilité du pouvoir byzantin dans ces régions. Mais dans une lettre à Isaac Comnène il se rapporte — comme à un cas exemplaire — à l'affaire de Seltès pour conseiller la sagesse et la prudence en ce qui concerne les affaires danubiennes.[16] Anne Comnène reproduit presque mot à mot le passage auquel nous avons fait allusion de l'ouvrage de Psellos, et ajoute un nouveau peuple à la liste de ceux ayant joué un certain rôle du début de la guerre, celui des „Daces";[17] ceci complique encore plus les choses car, si nous acceptons la version que le nom de „Daces" désigne en réalité les „Hongrois" et probablement qu'il en est ainsi dans ce passage, étant donné qu'il s'agit d'une rupture de traités,[18] cela signifie que nous avons

[11] Skylitzès Cont., p. 645; *V. Zlatarski*, op. cit., I, p. 86.
[12] Attaléiatès, p. 66.
[13] Attaléiatès, p. 67-68.
[14] Psellos (ed. Regnauld) II, p. 125.
[15] v. *B. T. Câmpina* „L'apparition des États féodaux roumains" dans „Nouvelles études d'histoire", I, p. 192—193.
[16] Psellos, II, p. 127; la lettre dans Michaelis Pselli Scripta Minora, Milano 1941, II p. 180.
[17] Alexiade, I, p. 127.
[18] Alexiade, I, p. 127.

deux noms pour les Hongrois dans le cas présent: Sauromates et Daces, ce qui est assez difficilement concevable; de là il faudrait peut-être tirer la conclusion que pour Anne Comnène les Sauromates et les Gètes peuvent représenter la population roumaine sise entre les Carpathes et le Danube, entre les Hongrois et les Pétchénègues, dépendant de leurs mouvements mais pouvant également les influencer. En relatant ces événements, Bryennios et Zonaras n'ajoutent aucune nouvelle donnée susceptible d'être prise en considération.[19]

Les tendances présentées plus haut font de nouveau leur apparition à l'occasion de l'invasion des Uzes, qui eut lieu au début du règne de Constantin X Dukas. Le continuateur de Skylitzès décrit amplement ces événements, avec force détails;[20] il y a là un problème de nature terminologique: en effet, l'auteur montre dans un endroit que les Uzes ont vaincu les Bulgares et les „Romains", dans un autre endroit, il dit, qu'en se retirant, les Uzes ont été anéantis par les „Bulgares" et les „Pétchénègues";[21] en acceptant la probabilité que l'emploi de ces notions est rarement systématique, il faut croire que, dans ce passage, les „Bulgares" représentent les forces militaires mobilisées par le thème de Bulgarie et les „Romains", les forces militaires centrales envoyées par Constantinople et non pas les forces paristriennes, comme il a été dit, ces forces se dissimulant, en fait, sous le nom général et plutôt vague de Scythes ou Pétchénègues car les „Bulgares" et les „Pétchénègues" qui ont anéanti les Uzes, au cours de leur retraite, ne peuvent être que les forces réunies des thèmes de Bulgarie et de Paristrion.[22] En relatant à sa manière les mêmes événements, Attaléiatès ajoute, outre certains détails qui n'ont aucun rapport avec le problème discuté ici, le fait que, dans leur retraite, les restes des Uzes ont passé le Danube incités et, probablement, avec l'aide de ceux qui dirigeaient alors (évidemment, au nom de Byzance) les cités danubiennes „...παραινέσει [καὶ] τῶν 'Ρωμαϊκῶν ἀρχῶν τῶν ἐν τοῖς 'Ιστρικοῖς χείλεσι πόλεων ..."[23] — quoiqu'ils aient été préalablement, ainsi que le présente également le continuateur de Skylitzès, détruits, dans leur majeure partie, par les Bulgares et les Pétchénègues; plus loin, Attaléiatès montre qu'après un certain temps, d'autres Uzes ont passé le Danube, invadant les régions byzantines et ont été colonisés dans des conditions qui rappellaient les formes de la colonisation des tribus de Kégène « ... καὶ σύμμαχοι ... γεγόνασι ... ».[24] Est-ce que ceci ne confirme pas, en ce qui concerne la politique menée vis-à-vis des Uzes, qu'il s'était cristallisé une différence d'attitude entre les autorités byzantines du Bas-Danube et les représentants de la nouvelle situation? Que les premiers étaient intéressés à ce que d'autres peuplades viennent coloniser ces régions, comme un contre-poids de la colonisation pétchénègue alors que les autres désiraient la limiter à la situation déjà acquise? En répétant de façon sélective ce qui vient d'être exposé, Zonaras met en évidence justement ce fait.[25]

---

[19] Bryennios, p. 20; Zonaras, p. 671.
[20] Skylitzès Cont., p. 654.
[21] Skylitzès Cont., p. 654, 656; v. *B. T. Câmpina*, op. cit., p. 14.
[22] *N. Bănesco*, op. cit., p. 34, 143.
[23] Attaléiatès, p. 85.
[24] Attaléiatès, p. 87.
[25] Zonaras, p. 678-679; v. *B. T. Câmpina*, op. cit., p. 10-11.

Au cours des années qui suivirent l'invasion des Uzes, ces tendances deviennent plus accentuées. C'est ainsi qu'Attaléiatès démontre qu'à l'époque où Romain Diogène, le futur empereur, avait était chargé de l'administration de certaines régions des Balkans, celui-ci, se rendant compte de la situation nouvellement créée, a considéré qu' il était nécessaire de collaborer avec les „Sauromates" (ici il ne peut en aucun cas s'agir des Hongrois, ce terme s'applique à la population locale et colonisée de toute évidence), en les appelant dans son conseil: „ἐβουλεύσατο τοὺς Σαυρομάτας προσλαβέσθαι συνεργοὺς εἰς τὸ μελετώμενον καὶ εἰς προῦπτον αὐτὸ ἀγαγεῖν".[26] Cette information est particulièrement importante car elle démontre qu'il était apparu dans ces régions une force militaire et politique sans laquelle il était devenu impossible d'assurer une administration stable; de cette façon, le réalisme de Romain Diogène a la valeur d'indiquer justement les nouvelles tendances qui s'accentuaient dans ces parages. C'est peut-être là la raison de la présence des „Scythes" — et dans un nombre assez élevé — dans l'armée de celui qui, en devenant empereur, les conduit dans les campagnes orientales qui s'acheveront de façon désastreuse par la bataille de Mantzikert (1071) où la défection de ces alliés joua un rôle négatif considérable, défection qui ne put être évitée même par l'obligation qui leur fut imposée par le basileus, de prêter un serment de fidélité dans les formes les plus solennelles.[27]

C'est ainsi que les prémisses du Paristrion indépendant furent rendues possibles et qu'il parut ainsi sur la scène de l'histoire à la suite de la rupture de l'équilibre danubien, fruit des invasions successives des Pétchénègues, des Uzes etc., et ceci non seulement à cause de ce facteur extérieur de grande importance mais aussi grâce aux caractéristiques intérieures de ces régions, organisées antérieurement, probablement au début du XIe siècle, sous la forme du thème de Paristrion qui comprenait la Dobroudja d'aujourd'hui ainsi que la Bulgarie du nord-est, du Danube à la mer. Nous n'entrerons pas ici dans le détail des discussions concernant l'apparition et l'évolution du thème de Paristrion mais en ce qui concerne ce thème il nous faut tenir compte du fait qu'il s'agit là d'un thème spécifique de frontière, à caractère surtout militaire, tel qu'il ressort des fréquentes mentions concernant les forteresses danubiennes (on peut dire, à cet égard, que les forces locales s'appuyant sur ces forteresses ont souvent joué un rôle important dans les campagnes militaires de Byzance, la ligne Dristra-Capidava-Gărvan-Vicina représentant une ligne de grande importance du point de vue militaire), en même temps, ce thème était caractérisé par le nombre élevé de cités — ayant une administration un peu autonome car les sources parlent non seulement d'un chef du Paristrion mais aussi des chefs de ces cités,[28] qui, situées le long du fleuve, déployaient une activité économique, assez intense, mise en évidence par les résultats des récentes fouilles archéologiques; il convient également de mentionner que près de ces forteresses et dans ces cités il y avait une

[26] Attaléiatès, p. 97.

[27] Attaléiatès, p. 148, 150, 157-159.

[28] Skylitzès-Cédrène, p. 585, 589; Skylitzès Cont., p. 719; Attaléiatès, p. 85, 97, 204; Théophylacte d'Ohrid „Le discours" (ed. P. Gautier dans „Revue des Études byzantines", XX (1962), p. 111; Bryennios, p. 100; Aléxiade II, 95.

population mixte, du point de vue ethnique, ce qui est corroboré par Skylitzès qui dit que, dans ces régions, les peuples se sont mélangés: „ἀνεμίγνυντο ἀλλήλοις τὰ γένη...“.[29] Par là il nous faut évidemment comprendre qu'il fait allusion d'abord à la population locale de la rive droite du Bas-Danube, composée de Roumains et de Bulgares, auxquels il faut naturellement ajouter les éléments grecs et, en même temps, les nomades colonisés — le tout étant les „mixobarbares“ dont nous reparlerons plus loin. C'est ainsi qu'il est possible que la population de ces régions se soit convaincue — à la suite des événements auxquels nous nous sommes rapportés jusqu'à présent — de la nécessité de changer la situation existante, afin d'obtenir l'autonomie, la seule capable d'assurer le rétablissement de l'ordre.[30]

★

L'insurrection de 1072—1073. Création du Paristrion indépendant.

En ce qui concerne les causes de l'insurrection de 1072—1073, les informations de base nous sont fournies par un passage très connu d'Attaléiatès dans lequel nous pouvons distinguer — en ce qui concerne la situation antérieure à l'insurrection et celle existante à ce moment-là – trois couches de données. La première concerne la situation habituelle, normale, des régions du Danube inférieur: l'existence de certaines grandes cités, ayant une nombreuse population qu'il désigne sous le nom de „...τὸ παρὰ τὸν Ἴστρον μιξοβάρβαρον...“,[31] parlant toutes les langues „... ἐκ πάσης γλώσσης...“,[32] assez riches pour être capables de maintenir leur propre force militaire à caractère autonome.[33] La deuxième couche a trait à la transformation de la situation antérieure et son évolution vers une situation nouvelle et, en premier lieu, au fait que, simultanément à l'arrivée des Pétchénègues dans ces régions, on commençait à assister à l'introduction du mode de vie des Scythes: „ . . . τὸν Σκυθικὸν ἐπιφέρουσι βίον“.[34] Est-ce que cela signifie que les „mixobarbares“ d'Attaléiatès étaient justement le résultat de ce processus ou que ceux-ci redevenaient les barbares d'auparavant ? Il est difficile de donner une réponse à ce problème. En tout cas, selon Attaléiatès, le passage de la situation antérieure à la nouvelle détermina l'apparition dans ces régions — et surtout à Dristra — de deux partis: le parti philo-byzantin, partisan de l'état de choses antérieur et le parti philo-pétchénègue, probablement partisan de l'autonomie et même de l'indépendance.[35] La troisième couche de données démontre le caractère explosif de l'apparition de la nouvelle situation tout en évoquant de manière assez concrète les causes qui provoquèrent l'insurrection de 1072—1073: les mesures prises par le logothète Nikêphoritzès, le manque des subsides impériaux qui, avec les subsides privés, permettaient

[29] Skylitzès-Cédrène II p. 599.
[30] v. *B. T. Câmpina*, op. cit., p. 15-16.
[31] Attaléiatès, p. 204.
[32] Ibid., p. 204.
[33] Ibid., p. 204.
[34] Ibid., p. 205; v. *B. T. Câmpina*, op. cit., p. 15.
[35] Attaléiatès, p. 205.

de maintenir une force militaire locale.[36] De cette façon il est naturel que le parti de l'autonomie ait acquis une place prépondérante ce qui provoqua une rupture avec Byzance et le fit passer complètement de la part des Pétchénègues.[37] Le continuateur de Skyllitzès ajoute à tout ceci le fait que l'insurrection avait également éclaté parce que, dans cette région, l'élément militaire était laissé de côté en ce qui concerne le gouvernement des affaires: „... τῶν στρατιωτῶν ἠμελημένων".[38] Ceci peut signifier que le processus de l'affaiblissement du système stratiotique avait atteint les rives du Danube, que les stratiotes sur lesquels s'appuyait antérieurement l'édifice de ces thèmes avaient cessé de présenter une importance quelconque et que tout ceci n'était qu'une réaction naturelle et une manifestation de leur aversion envers l'état de choses.

Le titre d' „ἐξάρχων"[39] qu'Attaléiatès attribue au chef des Pétchénègues et, bien entendu, des Paristriens, Tatrys (déformation du nom de Tatos), permet de dater le début probable de l'insurrection car ce n'est qu'à ce moment-là qu'il pût prendre ce titre en même temps, probablement, que l'occupation d'un des deux châteaux fortifiés de Dristra[40] qui avait été cédé par la population autochtone. La nomination de Nestor le Vestarque dans la fonction de „katépan" de Dristra est précisément une conséquence du début de l'insurrection et non pas une mesure destinée à la prévenir;[41] en outre, Attaléiatès montre clairement qu'il partit de Constantinople avec un groupe de représentants du parti philo-byzantin qui s'était rendu à la capitale afin de demander de l'aide et qui avaient également promis de rendre la citadelle occupée par Tatos[42] quoique l'insurrection eût déjà commence. Il est de fait que l'intensité du mouvement était assez forte pour que l'envoyé du basileus ne vît aucune autre issue possible de cette impasse — outre les causes d'ordre personnel auxquelles se rapporte Attaléiatès[43] — que de passer de la part des insurgés et de rompre ouvertement avec Byzance, ce qui ne signifiait autre chose que la création, dans ces circonstances, d'une formation politique indépendante dans les regions du Bas-Danube. Le continuateur de Skylitzès n'appelle pas Nestor le Vestarque „katépan" mais „ .. δοὺξ τῶν Παριστρίων .."

[36] Attaléiatès, p. 204-205; v. *Vasilievski*, op. cit., p. 34; *Chr. Necşulesco*, op. cit., p. 143; *F. Chalandon*, op. cit., p. 94; *N. Bănesco*, op. cit., 90-92; *B. T. Câmpina*, op. cit., p. 14-15 (concernant les causes ayant provoqué l'insurrection: la réforme de Niképhoritzès et le manque de subsides impériaux). Une esquisse biographique de ce personnage chez *R. Guilland* „Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. Le Sébastophore" dans „Revue des Études Byzantines" XXI (1963) p. 203—204.

[37] Attaléiatès, p. 205, v. *Skabalanovitch*, op. cit., p. 227.

[38] Skylitzès Cont., p. 719.

[39] Attaléiatès, p. 205.

[40] Attaléiatès, p. 205; voir également l'Aléxiade, II, pour la preuve qu'il y avait deux châteaux et non pas un seul.

[41] Attaléiatès, p. 205; v. *V. G. Vasilievski*, op. cit., p. 69; *G. Litavrin*, op. cit., p. 411-413 (cf. le document publié par V. G. Vasilievski qui démontre que l'écho des événements de 1072—1073 était parvenu en Occident, en 1074; c'est pourquoi nous considérons que les doutes exprimés par Litavrin en ce qui concerne l'établissement de cette date ne sont pas fondés).

[42] Attaléiatès, p. 205.

[43] Attaléiatès, p. 23. En ce qui concerne l'origine de Nestor le Vestarque, v. *Zlatarski*, op. cit., I, p. 88. *A. Sacerdoteanu*, op. cit., p. 89; *G. Litavrin*, op. cit., p. 433.

et il n'est pas exclu que celui-ci ait voulu conserver son titre même dans les nouvelles conditions;[44] cet auteur est le premier qui utilise le nom correct de Tatos pour le chef principal des Pétchénègues qui rallia sous son drapeau les Paristriens insurgés.[45] Tout en employant le même titre que le continuateur de Skylitzès pour Nestor le Vestarque, Zonaras utilise en échange pour Tatos le titre d' „ἀρχηγός"[46] ce qui, de même que le titre, donné par Attaléiatès, d' „exarchon" indique les tendances de Tatos d'usurper les fonctions d'État et de se présenter par conséquent non pas comme le chef d'un groupe d'insurgés.

Au milieu de la confusion qui suit ces événements, l'ancien représentant du basileus et le chef des Pétchénègues et des Paristriens concluent un traité d'alliance en bonne et due forme: „. . ἐπὶ συνθήκαις καὶ ὅρκοις . . ";[47] ceci ne constituait, en fait, que la réconciliation des deux partis en base de la plate-forme, cette fois-ci commune, de l'indépendance paristrienne. L'alliance conclue entre Nestor le Vestarque et Tatos avait un caractère offensif et était dirigée contre le pouvoir central; le caractère dévastateur des opérations militaires entreprises par les troupes danubiennes, le manque de courage de l'armée byzantine, l'aide donnée contre les Byzantins par les „Thraces" — qui est ici le nom donné par Attaléiatès à la population locale en deçà et en delà des monts Balkans — tout ceci démontre clairement qu'il s'agit là d'une guerre acharnée entre les Paristriens et les Byzantins, conséquence naturelle de l'insurrection de 1072—1073.[48] Le fait qu'Attaléiatès souligne que la guerre aurait cessé si les Byzantins auraient remis à leurs adversaires le dignitaire Niképhoritzès[49] démontre qu'au moins en ce qui concerne Nestor le Vestarque, ces buts étaient limités, que son adhésion à l'insurrection avait, comme but principal, de déterminer un changement de régime à Constantinople et, exclusivement dans ces conditions, de ramener les régions danubiennes sous l'autorité byzantine. Au sujet du déroulement de cette guerre, Attaléiatès emploie pour Nestor le Vestarque, en ce qui concerne la dénomination de ses nouvelles fonctions, les termes de „πρωτοσύμβουλος"[50] — évidemment comme dénomination de ses attributions civiles et „συστράτηγος"[51] — qui désigne clairement ses attributions militaires; de tout ceci, on pourrait tirer la conclusion, au moins en ce qui regarde la manière d'Attaléiatès d'envisager la situation des régions danubiennes, que le Paristrion indépendant était gouverné par un condominium, composé de Nestor le Vestarque, qui partageait le pouvoir militaire avec Tatos mais qui politiquement n'était que son premier conseiller. La tentative d'attentat contre Nestor le Vestarque et le fait que celui-ci renonça à continuer la campagne et préféra retourner à sa base, plus sûre, du Danube: „. . εἰς τὰ

[44] Skylitzès Cont., p. 719.

[45] Skylitzès Cont., p. 719.

[46] Zonaras, p. 713.

[47] Attaléiatès, p. 206.

[48] Attaléiatès, p. 207-208; v. *Litavrin*, op. cit., p. 413 qui soutient que la guerre n'est pas le résultat de l'insurrection.

[49] Attaléiatès, p. 208.

[50] Ibid., p. 209.

[51] Ibid., p. 209.

περὶ τὸν Ἴστρον χωρία.."[52] sont des preuves des difficultés contre lesquelles il dut se débattre ainsi que de son impuissance à atteindre ses buts. Par ailleurs, Attaléiatès, de même que les autres narrateurs, ne mentionnent plus Nestor le Vestarque après avoir exposé les divers épisodes de la guerre ce qui signifie que ce dernier avait disparu plus ou moins vite, et ceci était fort normal étant donné qu'il représentait, pour les Byzantins, un ennemi défendant la cause du Paristrion indépendant tandis que, pour les Pétchénègues de Tatos, il n'était qu'un allié temporaire et, évidemment, indésirable. Car il représentait la partie de la société paristrienne qui tout en désirant conserver l'indépendance de ces régions essayait en même temps de les arracher à la domination et l'influence des Pétchénègues ou encore de les ramener sous l'autorité byzantine, dans certaines conditions. Le continuateur de Skylitzès, se rapportant aux buts de Nestor le Vestarque, précise que les insurgés ne demandaient pas que Niképhoritzès fût mis à mort mais bien qu'il fût éloigné du pouvoir.[53] Bryennios qui ne paraît pas éprouver une antipathie exagérée envers Niképhoritzès[54] démontre que la situation des régions balkaniques était devenue particulièrement grave après la mort de l'empereur Romain Diogène. Zonaras, se référant à une révolte générale tant des „Slaves" (nom qui désigne probablement plus que les Bulgares qui luttaient sous Constantin Bodin) que des „Scythes", dénomination désignant ici les Paristriens luttant aux côtés des Pétchénègues[55] en ce qui concerne le déroulement de la guerre et la situation du logothète Niképhoritzès, est d'accord avec les sources antérieures.[56]

On peut recueillir certaines données concernant la situation du Paristrion indépendant pendant les luttes civiles pour le pouvoir menées par les différents groupements politiques sous les règnes de Michel VII Doukas et Nicéphore Botanéiatès dans les mêmes ouvrages auxquels nous venons de faire allusion ci-dessus. Selon Attaléiatès il paraîtrait que ce ne fut qu'au cours de la dernière phase de l'insurrection de Bryennios qu'il exista une alliance entre celui-ci et les Pétchénègues surtout à cause du fait que les derniers essayèrent de se servir de ce mouvement dans leur propre intérêt.[57] Le passage d'Attaléiatès concernant les négociations qui eurent lieu entre l'empereur N. Botanéiatès et les représentants des régions danubiennes est particulièrement important car il y fait une distinction très claire entre les „Scythes" et les „Pétchénègues", les premiers commençant à traiter dans le but de désavantager les seconds.[58] Cette précision est certainement mise là parce que l'auteur comprend sous le nom de „Scythes" les Paristriens alliés aux Pétchénègues ou soumis par ces derniers, car il ne s'agit pas là de Scythes quelconques mais bien de ceux se trouvant: „Οἱ δὲ περὶ τὸν Ἴστρον Σκύθαι . . .".[59] De la manière dont l'auteur présente ces négociations il apparaît que l'initiative appartînt à

---

[52] Ibid., p. 209. En ce qui concerne les causes du démembrement de l'armée dirigée par Nestor le Vestarque, v. *A. Sacerdoţeanu*, p. 98.
[53] Skylitzès Cont., 719.
[54] Bryennios, p. 56.
[55] Ibid., p. 57, 100.
[56] Zonaras, p. 713.
[57] Attaléiatès, p. 243 et suiv., 261-262, p. 290.
[58] Ibid., p. 302.
[59] Ibid., p. 302.

ces „Scythes" dont il fait mention, et dont il déclare qu'ils se désolidarisèrent des Pétchénègues, dans leur désir de faire la paix avec Byzance. Pourtant en ce qui concerne les événements de 1072—1073, ils se maintiennent dans une ambiguïté vraiment diplomatique;[60] en ce qui regarde la paix conclue,[61] car il s'agit d'une paix et non d'un retour sous la domination byzantine, il est probable que celle-ci ne dura pas très longtemps et qu'elle ne fut en tout cas pas reconnue par les Pétchénègues; tout ceci semble indiquer qu'à un certain moment, il exista un parti désireux de reprendre dans certaines conditions les rapports avec Byzance et, dans la mesure du possible, contre les Pétchénègues, parti qui eut suffisamment d'influence et d'autorité afin de pouvoir entreprendre de semblables négociations — ce qui démontre également un certain manque de cohésion, ou peut-être même, un début de désagrégation des forces du Bas-Danube. Le continuateur de Skylitzès remarque pour la première fois parmi les sources de cette période, le début d'une entente entre les Paristriens — à la suite de l'action entreprise par un certain Léka — et les pauliciens des Balkans.[62] Cette première prise de contact entre les représentants de la fameuse hérésie bogomile, à caractère de mouvement social, et les Paristriens, montre encore une fois que les forces anti-byzantines des Balkans (ou plutôt opposées au pouvoir central) qui se trouvaient, du point de vue objectif, sur une plate-forme commune, essayaient d'arriver à une entente formelle. Bryennios, qui expose de façon très détaillée dans ses mémoires la part que prit son grand-père, déclare que celui-ci trouva finalement un appui militaire de la part des régions danubiennes, les „Scythes" de son armée ne pouvant pas être exclusivement des Pétchénègues.[63] La même thèse est soutenue également par Anne Comnène.[64] Zonaras ajoute même l'information qu'alors quand il leva l'étendard de la révolte contre le basileus, Nicéphore Botanéiatès, avant son avènement au trône impérial, chercha de l'appui dans ces régions — ceci est une preuve de plus que leur valeur, du point de vue militaire, était notoire.[65]

Les événements qui eurent lieu pendant l'insurrection des Paristriens, ainsi que pendant la guerre entre le Paristrion et Byzance, ceux liés à Paristrion pendant les luttes civiles de la 8e décennie du XIe siècle, montrent qu'au cours d'une période d'environ vingt ans, jusqu'à ce qu'Alexis Comnène rétablisse la situation, la domination byzantine au Bas-Danube cesse d'exister. Nous considérons pourtant qu'elle fut remplacée non par un „vacuum" d'autorité, par une espèce d'anarchie persistante, mais par une

[60] Attaléiatès, p. 302.

[61] Ibid., p. 302-303.

[62] Skylitzès Cont., p. 74.

[63] Bryennios, p. 102, 114, 117, 131, 136-137, 139, 157.

[64] Aléxiade, I, 20, 22-23.

[65] Zonaras, p. 723. En ce qui concerne le problème de la disparition de la domination byzantine au Bas-Danube, au cours de cette période, voir *V. G. Vasilievski*, p. 38; *F. Chalandon*, op. cit., p. 5 (qui ont une position affirmative), *N. Bănesco*, op. cit., p. 3 (qui conteste ce fait); *Chr. Necşulesco*, op. cit., p. 140, 134 (qui soutient l'existence d'une domination pétchénègue); *B. T. Câmpina*, op. cit., p. 15 (qui considère possible l'existence d'un État danubien); *G. Litavrin*, op. cit., p. 411, 414 (qui ne croit pas en la disparition totale de la domination byzantine de cette région au cours de la période dont nous nous occupons).

formation politique d'État, évidemment rudimentaire mais effective. Pendant presque vingt ans nous avons dans les régions du Bas-Danube un État paristrien indépendant, probablement une espèce de confédération préféodale ou même de caractère féodal primitif groupant plusieurs petits États, dont les centres étaient les cités et les forteresses danubiennes. Cette cristallisation politique de certaines tendances centrifugales ne faisait que continuer un état de choses plus ancien, appartenant à la période finale du premier État bulgare. Entre autres, la défaite de la Bulgarie par les Byzantins et sa conquête à la fin du Xe siècle, ont été dues également au processus de démembrement dans une multitudes de voïvodats et de joupanats — ce qui est prouvé par la fameuse inscription de 943 — jouissant d'une certaine autonomie. Le thème de Paristrion n'a fait que prendre la place de certains de ces formations tout en étant remplacé à son tour, au cours des décennies 8 et 9, par l'État paristrien indépendant. Ceci peut être considéré comme un résultat de la situation spécifique, du point de vue ethnique, de la rive droite du Danube inférieur où les Roumains, les Bulgares, les nomades établis en colonies ainsi que certains éléments grecs essayaient de trouver la formule (ou le cadre politique) d'une vie commune ayant une certaine durée.[66] Par ailleurs, les événements qui eurent lieu à la fin de l'avant-dernière décade du XIe siècle, tels qu'ils sont décrits par Anne Comnène, démontrent clairement que Byzance n'étendait plus sa domination au Bas-Danube mais, qu'au contraire, il y avait là un État indépendant par rapport à Byzance.

★

Fin du Paristrion indépendant. Restauration de la domination byzantine sur les territoires situés au sud du Danube au début de la dernière décennie du XIe siècle. Ces événements sont racontés, avec luxe de détails, par Anne Comnène, dans l'Alexiade, parfois de manière objective, d'autres fois encore, surtout lorsqu'il s'agit des entreprises militaires et politiques de son père, avec une certaine partialité — tout en se rapportant à certains états de choses antérieurs. Ainsi, en ce qui concerne l'entente entre les pauliciens balkaniques et les Paristriens — au sujet de laquelle le continuateur de Skylitzès mentionna le rôle joué par un certain Léka, Anne Comnène traite le même problème non comme un épisode, mais comme une action plus ample qui mena à la conclusion d'une véritable alliance entre le chef des pauliciens balkaniques, Traulos, et les Paristriens, qu'elle appelle „Scythes": . . . μετὰ τῶν τὸ Παρίστριον νεμομένων Σκυθῶν . . .[67] afin d'éviter que ceux-ci soient confondus avec les autres Scythes et cette alliance n'est pas conclue avec ces habitants, en général, mais avec leurs chefs: ἡγέμονας.[68] Il va sans dire qu'en disant ceci, Anne Comnène a voulu souligner combien puissants et intraitables étaient les adversaires avec lesquels son père devait se mesurer; au-delà de son in-

[66] V. la discussion entre N. Bănesco et V. Zlatarski concernant le problème des voïvodats dans *N. Bănesco*, op. cit., p. 18-19. En ce qui concerne la possibilité de l'existence des Russes de Kiev dans les régions du Danube inférieur, au cours de cette période, v. *V. G. Vasilievski*, op. cit., 122-123, 128-129, 132-133.

[67] Alexiade, II, p. 48-49; v. *Chr. Necşulesco*, op. cit., p. 140-141.

[68] Ibid., II, p. 49; v. *Chr. Necşulesco*, op. cit., 143.

tention, cependant, cette alliance reste un fait qui démontre que l'appui militaire du petit État danubien était recherché par les contemporains balkaniques, qui luttaient contre la domination byzantine.

Le texte de l'Alexiade concernant les suites du passage du Danube au début du règne du nouveau basileus par un „peuple scythe" non précisé[69] se rapporte également à l'état de choses antérieur à la grande campagne militaire entreprise par Alexis Comnène en vue de la restauration de la domination byzantine dans les régions du Bas-Danube. Le peuple scythe auquel Anne Comnène fait allusion est un peuple „pillé" par les Sauromates du Danube. Qui sont ces Sauromates? Peut-être s'agit-il là d'autres tribus Pétchénègues, peut-être des premières infiltrations coumanes, ou encore de la population autochtone située dans l'espace Carpatho-danubien, et cette version semble être la plus proche de la vérité. Car nous croyons que c'est à cette population autochtone que se rapportent les divers auteurs de cette période quand ils disent que différentes peuplades nomades sont pressées vers le Danube; une telle poussée continue et persistante, soit qu'il s'agisse des Gètes de Psellos ou des Sauromates d'Anne Comnène, n'était possible que de la part d'une population sédentaire, stable qui ne quittait pas son habitat naturel; d'ailleurs, une telle „poussée" était le résultat naturel de la résistance que cette population opposait aux différentes peuplades nomades et qui, à cause de cela, devaient l'éviter. A cet égard, Anne Comnène parle clairement de la confédération paristrienne qui se trouvait aussi dans le chemin de cette nouvelle invasion; elle mentionne les chefs paristriens et leurs aires de dominations: „. . . τοῦ τε Τατοῦ . . . τοῦ Σεσθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ τοῦ μὲν τὴν Δρίστραν κατέχοντος, τῶν δε τὴν Βιτζίναν καὶ τἄλλα"[70] en les considérant comme un vrai État. Cette impression d'Anne Comnène est claire quand l'auteur démontre que le passage du Danube par cette peuplade scythe n'a été possible qu'après qu'une autorisation en bonne et due forme ait été obtenue de la part des chefs paristriens: „Σπεισάμενοι γοῦν μετ' αὐτῶν ἀδεῶς . . ."[71] — il va sans dire que les pillages qui ont suivi ont eu lieu loin des régions du Danube inférieur.

En ce qui concerne le déroulement de la guerre dite scythique, entreprise sous la direction d'Alexis Comnène — à laquelle participèrent les Byzantins et les Coumans, d'un côté, et les Paristriens et les Pétchénègues, de l'autre — nous ne nous occuperons que des épisodes se rapportant aux problème du Bas-Danube. Il convient ainsi de retenir la phase qui débute en 1087, quand les forces réunies des Scythes, Sauromates et Daces, sous le commandement suprême de Tzelgou essayent de remporter une victoire décisive sur Byzance;[72] le fait qu'Anne Comnène ait énuméré tous ces peuples à la fois „..Σαυρομα-τῶν καὶ Σκυθῶν καὶ ἀπὸ τοῦ Δακικοῦ στρατεύματος οὐκ ὀλίγους"[73]. . . démontre une fois de plus que le problème du conflit qui opposait Byzance au Bas-Danube s'était transformé d'un problème d'importance régionale en un problème d'importance internationale et que le déplacement de la frontière by-

[69] Ibid., II, p. 81.
[70] Alexiade, II, p. 81-82.
[71] Ibid., II, p. 81-82.
[72] Alexiade, II, p. 87.
[73] Alexiade, II, p. 87.

zantine du Danube vers les monts Balkans était vu avec intérêt par l'État magyare si, dans ce passage, les Daces sont les Hongrois. Est-ce-que le nom de Solomon mentionné par Anne Comnène „... Σολομὼν δημαγωγὸς..."[74] sert à désigner le roi détrôné de la Hongrie, Solomon?[75] Et, si tel est le cas, les Daces commandés par lui sont des Hongrois? Dans ce cas, peut-être que la population autochtone habitant l'espace situé entre les Carpathes et le Danube a lutté à leurs côtés, se dissimulant sous le nom de Gètes et de Sauromates ou encore sous celui de Daces? L'habitat des Daces, qu'Anne Comnène précise dans un autre endroit de l'Alexiade, en fixant comme point de repère les monts Balkans „... Δακῶν μὲν ὄντων βορειοτέρων..."[76] démontre clairement qu'il s'agit d'une peuplade de la région du Danube, dans la proximité des régions balkaniques et il ne peut s'agir en aucun cas, dans ce passage, des Hongrois, quelles qu'imprécises que soient les connaissances géographiques de l'auteur. En ce qui concerne le déroulement de la guerre, pour Anne Comnène il est clair que le Bas-Danube est une région anti-byzantine, la base de départ de toutes les incursions dirigées contre la capitale impériale.[77] Concernant les événements de Dristra, sous les murs de laquelle l'armée byzantine dirigée par Alexis Comnène subit une défaite écrasante, nous voyons réapparaître le nom de Tatos, comme une espèce de chef suprême de cette région et dont la principale force militaire consiste dans la domination des deux citadelles de Dristra qui ont joué un rôle important également pendant l'insurrection de 1072—1073.[78] La force militaire des Paristriens est mise en évidence aussi par le fait qu'avant la bataille de Dristra, quelques-uns des principaux conseillers militaires du basileus le conseillèrent de renoncer à la lutte afin de la reprendre plus tard, dans de meilleures conditions, après avoir préalablement repris des forces;[79] la même chose est également prouvée par la demande de paix des Byzantins, à la fin de 1087, suivie par la conclusion d'un traité qui allait être de peu de durée[80] — de peur d'une éventuelle alliance militaire entre les Pétchénègues etles Coumans. Les épisodes de 1087 à 1091, tels qu'ils sont exposés dans l'Alexiade, ont moins de contingences avec les problèmes du Bas-Danube, étant donné, qu'en général, les luttes ont eu lieu à l'intérieur de la Péninsule Balkanique; dans une certaine mesure, ils confirment ce qui a été dit antérieurement. À toutes ces informations fournies par l'Alexiade, il convient d'ajouter celles trouvées dans le „Discours" de l'archevêque Théophylacte d'Ohrid, adressé à l'empereur Alexis Comnène, publié récemment avec des notes critiques, et daté du 6 janvier 1088; dans notre opinion, cette date est beaucoup plus proche de la vérité que toutes celles fixées antérieurement.[81] De ce discours résultent deux faits importants en ce qui concerne la guerre scythe, qu'il convient de souligner ici: c'est d'abord que, probablement, les Coumans et les Byzantins conclurent une

[74] Alexiade, II, p. 87.

[75] Alexiade, II, p. 87; v. *Chr. Necşulesco*, op. cit., p. 144-145; *A. Sacerdoţeanu*, op. cit., p. 100 (sur l'appartenance ethnique de Solomon et de ses Daces).

[76] Alexiade, III, p. 180.

[77] Alexiade, II, p. 88.

[78] Alexiade, II, p. 95.

[79] Alexiade, II, p. 95.

[80] Alexiade, II, p. 106.

[81] Théophylacte d'Ohrid, ed. cit., p. 111.

alliance au cours de l'année 1087, à la suite de laquelle les Coumans cédèrent aux Byzantins nombreuses villes de la région du Bas-Danube „καὶ πολλῶν ... πόλεων τὴν σὴν φιλίαν ἐπρίαντο ..."[82] et, en deuxième lieu que, par le traité de paix conclu avec les Pétchénègues à la fin de la même année, ceux-ci cédèrent également beaucoup de villes à Byzance: „...πολλὰς πόλεις..."; [83] dans un cas et dans l'autre il s'agit bien sûr des villes paristriennes mais les Coumans ne pouvaient pas céder ce qu'ils n'avaient pas, donc il ne peut s'agir que d'une clause par laquelle ils s'obligent à rendre à Byzance les villes qu'ils auraient prises des Pétchénègues; en ce qui concerne ces derniers, si vraiment le traité de paix renferme cette clause — et nous ne croyons pas qu'Alexis Comnène aurait admis une semblable entorse à la vérité, même rhétorique — il est clair, dans la lumière des événements ultérieurs, que cette clause n'a pas été respectée par les Pétchénègues et que les autorités byzantines ne rentrèrent dans les villes paristriennes que trois ans et demi plus tard. Le „Discours" de Théophylacte d'Ohrid démontre cependant l'importance que les Byzantins accordaient à ces villes — qui ne se trouvaient plus sous leur domination — et qu'ils tenaient à recouvrer par des efforts soutenus, soit diplomatiques, soit militaires.

La guerre pour la restauration de la domination byzantine du Bas-Danube prend fin le 29 avril 1091 quand, à l'occasion de la bataille de Leburnion, la puissance militaire des Pétchénègues est définitivement anéantie par les Byzantins et leurs alliés, les Coumans. Le Bas-Danube redevient byzantin et joue de nouveau le rôle de barrière efficiente dans le chemin des différentes invasions. Les Paristriens, réintégrés dans l'État byzantin, continueront le long des décennies suivantes, à mener une vie terne car les sources ne signalent plus d'événement important ayant eu lieu dans ces régions. En tous cas, après 1091, la présence des autorités byzantines est incontestable.[84] Peut-être que les Paristriens sont également les „Scythes" utilisés par Alexis Comnène dans les luttes contre Bohémond.[85] Quant aux Daces, qui passèrent après quelques années le Danube, aux côtés des Coumans, et qui provoquèrent des pertes aux régions situées au sud du Danube, ceux-ci pourraient être les Hongrois mais il s'agit plus probablement de la population autochtone des régions situées au nord du fleuve. En ce qui concerne le problème du terme de „Daces" nous attirons ici, en passant, l'attention sur le fait que, plus tard, au XVe siècle, les auteurs byzantins considèrent que le nom de Daces s'applique aux Roumains ce qui montre, d'une certaine manière que, dans leur opinion, les auteurs plus anciens employaient ce terme aussi dans ce sens.

Un autre problème qui se pose également est celui de savoir si le thème de Paristrion fut ou ne fut pas reconstitué après 1091. Le nombre réduit de

[82] Théophylacte d'Ohrid, ed. cit., p. 111; en ce qui concerne la date, v. *P. Gautier,* op. cit., p. 97-99; *F. Chalandon,* op. cit., p. 123; nous croyons que la date proposée par *G. Moravcsik* dans *Byzantino-Turcica,* vol. I., p. 538, notamment l'année 1092 n'est pas soutenable.

[83] Théophylacte d'Ohrid, ed. cit., p. 114.

[84] V. *N. Bănesco,* op. cit.

[85] Alexiade, III, p. 108; v. *B. T. Câmpina,* op. cit., p. 16 (sur le rôle des Roumains paristriens).

mentions concernant cette question[86] ne semblent pas le prouver. Il est naturel qu'Alexis Comnène ait évité de le faire car l'expérience antérieure avait montré que les forces poussant au démembrement — constatées dès la fin du premier État bulgare, continuaient à se développer; ce qui plus est, il est naturel que la structure de l'organisation du thème n'ait pu empêcher la lutte pour l'autonomie et l'indépendance ainsi que son éphémère conquête. C'est pourquoi le silence gardé par les sources historiques en ce qui concerne l'existence d'un thème paristrien pendant tout le XIIe siècle peut indiquer ou que celui-ci n'a plus été restauré ou qu'il a été restauré pour un court laps de temps. C'était, en fait, le résultat de l'expérience accumulée par l'État byzantin pendant l'aggravation de la crise qui eut lieu dans la deuxième moitié du XIe siècle — quand de nouvelles idées et méthodes de gouvernement furent formulées et appliquées — idées et méthodes que nous trouvons d'ailleurs, dans une mesure importante, dans l'„Alexiade" d'Anne Comnène qui, à cause de ceci, peut acquérir la valeur d'un nouveau traité „De administrando Imperio" de l'époque.

II

SOLUTIONS DE L'ACTION DIPLOMATIQUE

La crise générale byzantine du XIe siècle est aussi une crise des frontières de l'État: elles sont prises d'assaut par les vagues ininterrompues des énnemis de Byzance, de sorte que celles-ci cessent d'être une barière efficace entre le monde byzantin et le monde extérieur. On peut apercevoir trois phases caractéristiques pour l'évolution de cette crise: rupture de l'équilibre danubien pendant les décennies 5, 6 et 7; fin de la domination byzantine à la suite des événements de 1072—1073 et création d'un Paristrion indépendant; réstauration de la domination byzantine par l'action politique et militaire d'Alexis Comnène. Cette crise est déterminée de premier abord par un facteur extérieur: les nouvelles invasions barbares pour lesquelles le grand fleuve n'était et ne devait être un obstacle infranchissable; mais les voies d'accès vers la capitale byzantine passaient par là. Ce serait une image tout-à-fait simplifiée si on ne voyait pas l'importance du facteur intérieur: le grand rôle des forces locales, qui parallèlement ou en liaison avec les nouveaux barbares ont entrepris une action politique et militaire d'envergure; c'était naturel, étant donné la tradition des autonomies locales dans cette région.

Ce qui frappe en observant l'évolution de ce problème danubien du XIe siècle c'est le caractère des méthodes par lesquelles Byzance tâche de trouver une solution; on a l'impression qu'on s'efforce d'appliquer à la réalité danubienne les vieux conseils de l'empereur Constantin Porphyrogénète dans le „De administrando imperio" de sorte que ce qui est spécifique pour ce problème et cette période c'est la tentative *de trouver*

[86] V. *N. Bănescu*, op. cit., p. 97 (qui soutient que le thème de Paristrion continuait à exister) et *B. T. Câmpina*, op. cit., p. 16, 18 (qui est d'avis contraire).

les solutions d'un problème intérieur par les moyens de la politique extérieure; d'où le rôle de la diplomatie byzantine. Quand Anne Comnène dit dans l'Alexiade que son père ne pouvait endurer que les Scythes soient devenus des habitants de l'Empire elle souligne le caractère dominant de ce problème.[87] On traite de cette manière les barbares non seulement quand ils sont au-delà du Danube, mais aussi après qu'ils se sont établis dans le territoire byzantin; ainsi, la citoyenneté byzantine est illusoire et les barbares établis restent des étrangers avec lesquels les rapports doivent être constitués sous une forme diplomatique. Mais ce qui peut être bizarre pour la réglémentation des rapports avec les barbares qui habitent le territoire byzantin est aussi valable pour les habitants de très ancienne date des régions frontalières sur le cours inférieur du fleuve; pour des raisons que j'essaierai d'éclaircir, ces populations locales sont traitées comme des populations étrangères. En conséquence — ce qui n'est pas surprenant — les méthodes de la politique extérieure dirigent aussi la politique de Byzance envers les rapports établis entre les nouveaux barbares et ces populations locales. Désarroi politique ou plutôt réalisme envers les nouvelles réalités danubiennes, l'élaboration de la politique byzantine porte cette empreinte.

La diplomatie byzantine et les barbares danubiens.

Ces nouveaux barbares qui mettent en péril la situation de l'Empire entre Danube et Balkans sont les Pétchénègues, les Uzes, les Coumans. Ils ont une force de choc exceptionelle, même quand ils ne sont pas aliés avec les États ennemis de Byzance (l'État hongrois ou l'État seldjoukide) ou les insurrections balkaniques (des Bulgares ou des Serbes). Plusieurs fois l'armée byzantine a été mise en pièces par ces barbares danubiens. Évidemment, la diplomatie tâchait d'obtenir ce que l'armée s'avérait incapable.

Pacification par les subsides. C'était une vieille méthode de politique extérieure que la diplomatie byzantine a utilisé toujour quand les moyens militaires étaient manifestement peu sûrs ou peu rentables. D'ailleur, les subsides en argent ou en cadeaux (il ne s'agit pas ici des tributs que Byzance payait en reconnaissant son infériorité militaire) étaient toujours goûtés par les voisins de Byzance et les barbares danubiens du XIe siècle ne faisaient pas exception. C'est la méthode de l'empereur Constantin Monomaque pour obtenir la pacification de ses nouveaux ennemis et ce n'est pas par hasard que l'un des plus illustres historiens du temps, en décrivant les premières invasions dans cette région, souligne qu'on a obtenu la paix seulement à ce prix.[88] C'est le cas des Pétchénègues et des Uzes, des années 50—70, mais c'est aussi le cas des Pétchénègues signataires du traité de 1087.[89] Ces subsides en argent ou en cadeaux accordés aux barbares danubiens n'étaient pas très grands. La parcimonie des empereurs byzantins du XIe siècle — dont parlent fréquemment les sources contemporaines — dans ce sens a été un facteur positif. Ces subsides n'ont pas ruiné l'État byzantin, mais la crise économique et

[87] Alexiade II, p. 89.
[88] Attaléiatès, p. 43.
[89] Alexiade, II, p. 106.

politique les faisait tout-à-fait insuffisants pour qu'ils deviennent des vraies solutions d'un si épineux problème.

Pacification par l'entrée dans l'hiérarchie de l'État. Les voisins même un peu lointains de Byzance pendant les siècles du haut moyen âge ont considéré comme un but de leur politique de faire partie de l'hiérarchie byzantine; c'était donner une base de légitimité à leur pouvoir souvent usurpateur en reconnaissant ainsi la réalité d'une monarchie universelle byzantine. Même si elle n'a pas été une telle monarchie, elle a été une grande puissance mondiale et l'entrée dans son hiérarchie des chefs étrangers avait un clair sens historique. Pendant le XIe siècle, en commençant avec le règne de Constantin Monomaque, on voit cette pratique appliquée aux barbares non pas en dehors, mais à l'intérieur de Byzance. Le premier chef barbare qui a été nommé dignitaire byzantin dans cette période a été Kégène, chef de certaines tribus pétchénègues, promu „patrikios";[90] Tyrach, son adversaire, a obtenu de même un titre honorifique, probablement inférieur à celui de Kégène;[90a] Tatos, le fameux chef danubien, personnage principal des événements de 1072—1073, est désigné comme un „exarchon", chef d'un exarchat, à coup sûr avant ces événements; c'est aussi probablement le cas de quelques chefs pétchénègues qui ont signé en 1087 le traité de paix avec Byzance. On peut douter que les barbares faisaient grand cas de cette honneur, mais la diplomatie byzantine croyait que par ces moyens elle pouvait les éloigner d'un mode de vie étranger et non civilisé et les attirer à la civilisation byzantine.[91] Les essais d'évangélisation avaient aussi ce sens et ce but.[92] Peut-être que Théophylacte d'Ochrid s'abuse consciemment quand il loue les effets bienfaisants de cette pratique de la politique impériale: « . . . εἰσάγει τούτους εἰς τὴν αὐτοῦ βασιλείαν καὶ τῆς ἐκεῖ συγκλήτου μέρος ποιεῖ . . .».[93] On peut voir dans tout le XIe siècle que cette méthode de pacification n'a pas donné des grands résultats. Ce que poursuivaient les barbares danubiens était beaucoup plus: la capitale avec ses trésors. Tout ce qui auparavant était facile et dans la marche des choses s'avérait pour les dirigents du XIe siècle difficile et même dépassé par l'histoire.

Pacification par alliances militaires. Byzance concluait des alliances militaires et transformait ses ennemis en alliés pour garder la sécurité de ses frontières. Mais au cours du XIe siècle — dans le cas de barbares danubiens — c'est l'alliance militaire avec eux après qu'ils se sont établis sur le territoire byzantin pour les sauvegarder de rapine et de pillage. Ainsi pendant le règne de Constantin Monomaque le chef pétchénègue Kégène devient un „symmachos" de Byzance, avec droit de commander dans le cadre du système militaire byzantin des unités pétchénègues et — ce qui est très important — trois forteresses;[94] Tyrach pendant le court temps de sa fidélité a été aussi un allié de Byzance,

[90] Skylitzès, p. 583.
[90a] Ibidem, p. 587, 603.
[91] Attaléiatès, p. 30.
[92] Attaléiatès, p. 30; Skylitzès, p. 587, 603.; Théophylacte, op. cit., p. 114.
[93] Théophylacte, ibidem.
[94] Skylitzès, 582—584.

mais en bénéficiant d'un statut inférieur à Kégène, parce qu'il ne faisait pas partie de l'armée de l'Europe mais de celle de l'Asie;[95] les Uzes à la fin de leur invasion sont devenu à leur tour des „symmachoi" de Byzance;[96] probablement que Tatos, avant l'insurrection de 1072—1073, était lié d'une sorte d'alliance militaire. La pacification par alliance militaire avait une base économique qui ne représente plus un moyen de la politique extérieure mais un de la politique intérieure; c'est la colonisation par distribution de terres du domaine publique, comme c'est le cas de Kégène et des Uzes;[97] c'est sans doute une des causes évidentes de l'affaiblissement progressif du domaine foncier de l'État pendant tout le XIe siècle. Le cours des événements a montré que ni cette méthode de la politique extérieure n'a donné beaucoup de résultats.

Donc la pratique de ces méthodes pour porter un remède contre la pénétration des nouveaux barbares dans les régions danubiennes a été sans succès. La sagesse de l'empereur Constantin Porphyrogénète n'était plus de la même utilité pour Byzance. Ces barbares étaient les mêmes que ceux auxquels il se rapportait dans son livre de praticien politique, mais la situation danubienne que rencontraient ces barbares était une autre, une nouvelle. Ce sont les forces locales qui l'ont changée. À cause de ça en ce qui concerne la politique d'apaisement envers les barbares danubiens, quant à son utilité, Psellos a plutôt des doutes; pour lui Seltès — ce qu'il dit ouvertement dans sa lettre à Isaac Comnène — est à peu près le symbole de ce Bas-Danube nouveau, qui n'est plus une barrière entre Byzantins et barbares; c'est-à-dire que l'apaisement par des cadeaux n'est plus une solution: „οὐ χρήμασιν ἐξονηθέντες…", la seule solution est la guerre.[98] En échange, on trouve chez Théophylacte d'Ochrid toute une théorie sur la nécessité de ces méthodes, qui cache mal l'évidence de l'impuissance byzantine: „… τὴν τύχην ἠλέησας καὶ τὸ μηδὲν ἄγαν ἐν τοῖς ἔργοις ἐπῄνεσας…".[99]

La diplomatie byzantine et les „mixobarbares" danubiens.

Les „mixobarbares" — d'après Attaléiatès — c'est la population danubienne mêlée ethniquement et habitant des villes populeuses et riches.[100] Pour les Byzantins du XIe siècle les „mixobarbares" étaient des sujets ni grecs ni barbares, caractérisés par un mode de vie instable, qui pouvait d'ailleurs être influencé par celui des barbares.[101] C'est évident que par cette notion on désigne la population locale qui était différente de celle des autres térritoires européens de Byzance. Peut être que ce n'est pas une réalité nouvelle; mais ce qui est certain c'est la prise de conscience nouvelle des Byzantins qui sentaient la nécessité de trouver un nom à cette

[95] Skylitzès, 587.
[96] Attaléiatès, 87.
[97] Skylitzès, 582—584; Attaléiatès, 87.
[98] Michaelis Pselli Scripta Minora II, p. 179—80.
[99] Théophylacte d'Ochrid, op., cit., 113.
[100] Attaléiatès, 204.
[101] Ibidem, 205. v. *Eugen Stanescu*, Les mixobarbares du Bas Danube dans les textes byzantins du XIe siècle, „Nouvelle Études d'Histoire", Bucarest 1965 III p. 45—53.

réalité et de la caractériser. Le fait qu'on la considérait ou en soi, ou à cause du voisinage des barbares danubiens comme une réalité étrangère explique pourquoi les problèmes des „mixobarbares" trouvent des solutions qui font aussi partie des moyens de la politique extérieure. Ces moyens poursuivent un seul but et ont un seul sens: le maintien de la fidélité des „mixobarbares".

Le maintien de la fidélité par les subsides. On sait qu'une des causes de l'insurrection de 1072—1073 a été la cessation du payement des subsides aux authorités locales par l'authorité centrale. Ceci montre que les subsides dont bénéficiaient les régions danubiennes du Paristrion avaient un caractère régulier qui établissait sur cette base les relations avec Constantinople.[102] À quel moment peut on placer les débuts de ce système est difficile à répondre catégoriquement mais on peut envisager deux réponses: que c'est un système habituel pour ces régions, établi avec la consolidation de la domination byzantine après la conquête de la Bulgarie, ou un système qui apparaît pendant le règne de Constantin Monomaque, à la suite de l'incapacité du pouvoir central de contrôler et d'aider ces régions par l'envoi des forces militaires, dans ce cas les subsides ayant le rôle d'entretenir les forces militaires locales, — ce qui est plus probable. En tout cas, un tel moyen de maintenir la fidélité des sujets ne peut être spécifique que dans une période d'affaiblissement du pouvoir central et dans une région périphérique. La similitude des solutions pour les problèmes des barbares et des „mixobarbares" est manifeste.

Le maintien de la fidélité par l'entente entre les chefs locaux et les représentants du pouvoir central. Pour éviter des bouleversements indésirables, le pouvoir central se comporte envers les régions habitées par les „mixobarbares" comme si elles étaient en dehors du territoire byzantin. En conséquence les chefs locaux sont traités avec les méthodes de ménagement habituelles pour les chefs étrangers voisins. On peut constater le progrès de cette manière de voir les choses pendant les deux premières décennies de la seconde moitié du XIe siècle. C'est la ligne de conduite de Romain Diogène quand il était, avant d'être empereur, stratège du thème de Bulgarie: faire participer les chefs locaux qui étaient évidemment des „mixobarbares" au gouvernement des affaires — ce que l'historien qui expose les faits considère très positivement.[103] À Dristra, avant et pendant les événements de 1072—1073, il y avait deux groupements politiques: un philo-pétchénègue et un philo-byzantin; la bonne entente entre Constantinople et les chefs de ce dernier n'était autre chose qu'une entente entre chefs locaux et représentants du pouvoir central.[104] La tentative d'aboutir à une conciliation de la part de Nestor le Vestarque, représentant de l'empereur — avant sa trahison — avec Tatos, le chef paristrien des Pétchénègues et de la population locale avait aussi ce sens; le premier était un „dux" ou un „katépano", le second était seulement un „exarchon", ce qui peut désigner hiérarchiquement la

[102] Attaléiatès, 204—205; Skylitzès, 719.
[103] Attaléiatès, 97.
[104] Ibidem, 205.

situation centrale et locale des protagonistes.[105] Peut-être qu'en donnant une description du système administrative et militaire des régions frontalières, basé sur la collaboration entre stratèges, akrites et toparques, Kekauménos souligne l'importance de l'entente entre chefs locaux et représentants du pouvoir central: certainement qu'il critique non pas le système en soi, mais son mauvais fonctionnement, qui est propre pour XIe siècle.[106] Cette méthode qui est toujours une de politique extérieure peut être considérée en parallèle avec celle qui tâchait d'intégrer les chefs barbares dans l'hiérarchie de l'État byzantin.

Le maintien de la fidélité par la reconnaissance de l'autonomie militaire. Sans l'existence de cette autonomie militaire on peut difficilement expliquer les événements de 1072—1073. Ces événements signifient le passage de l'autonomie à l'indépendance, ce qui n'était guère possible sans l'existence des forces locales d'une certaine puissance. La marche des événements nous montre que pendant les deux décennies d'avant ces événements l'autorité centrale reconnaissait cette autonomie militaire comme si elle n'était pas située en deçà de la frontière. Peut-être que dans ce sens il faut faire une distinction — en analysant les sources contemporaines — entre deux catégories de chefs militaires de ces régions: les chefs des villes et les chefs des thèmes, les premiers étant probablement les représentants de cette autonomie militaire.[107] Alexis Comnène, au début de sa guerre de récupération des régions paristriennes, en repoussant les propositions des chefs locaux de se soumettre à l'autorité impériale en qualité de vassaux, repoussait en fait le principe de l'autonomie militaire à l'intérieur de l'État byzantin.[108]

Les moyens pratiqués par le gouvernement byzantin envers les „mixobarbares" au cours du XIe siècle n'ont donné plus de résultats que celles envers les barbares proprement dits. L'existence d'un État paristrien indépendant après 1072—1073, pendant deux dizaines d'années, est une claire illustration de cet état de choses.

La diplomatie byzantine et les rapports entre barbares et „mixobarbares".

Les rapports entre barbares et „mixobarbares" étaient établis dans le cadre d'une symbiose qui était géographiquement celle des deux rives du Danube, éthniquement de populations diverses par races et langues, historiquement du mode de vie byzantin et celui non byzantin. Cette symbiose ne parût pas d'un coup; elle est le résultat d'un processus historique: la nécessité pour les nouveaux barbares et les „mixobarbares" de coexister pacifiquement. Quant à la suite de cette symbiose, ceux-ci ont fait un bloc politique — ce que les événements de 1072—1073 montrent clairement — l'État byzantin s'est trouvé en danger dans ces régions. Le péril a obligé Byzance d'envisager les moyens pour dissoudre ce bloc; le principal moyen était celui de toujours — et en le conseillant, Constantin Porphyro-

[105] Ibidem, 205.
[106] Kekauménos, 45—47; 54 - 55.
[107] *N. Bănescu,* Les duchés du Paradunavon (Paristrion) et de Bulgarie, p. 19.
[108] Alexiade, II p. 92—93.

génète ne fait pas économie de mots — celui de „divide et impera", semer la division pour obtenir la domination.

Division par dissensions politiques. Opposer les différents groupements à l'intérieur des quels s'organisaient les barbares et les „mixobarbares" pour les affaiblir, c'est une des méthodes que Byzance a utilisé pour maintenir sa domination dans ces régions et après pour la réstaurer. On voit du début de la crise qu'en jetant Kégène contre Tyrach, Byzance voulait éviter un bloc entre ceux qui devenaient des „mixobarbares" et ceux qui restaient des véritables barbares. On dit qu'à la fin de leur invasion, au cours de la retraite, les Uzes ont été anéantis par les Bulgares et les Pétchénègues mobilisés par le pouvoir central : c'étaient des „mixobarbares" qui combattaient les barbares.[109] Les deux partis de Dristra, le philo-pétchénègue et le philo-byzantin, étaient en fait des groupements politiques des „mixobarbares" et des barbares, que le gouvernement byzantin voulait jeter les uns contre les autres, ce que ne lui réussit pas.[110] Les négociations de l'empereur Nicéphore Botaniatès avec les représentents du Paristrion — des Scythes qui ne s'entendaient pas avec les Pétchénègues — avaient toujours ce but : diviser les „mixobarbares" et les barbares en consolidant leurs dissensions politiques.[111] Et on a le droit de croire, même si on n'a pas des informations précises, qu'Aléxis Comnène en fait de même pendant les diverses phases de sa guerre de récupération; peut-être que le traité de 1087 est un tel fait. L'Aléxiade ne masque pas les difficultés de cette méthode: „Οὐδὲ διπλοῖς ἐμερίσθησαν λογισμοῖς· κἂν ὁ αὐτοκράτωρ πολλάκις διὰ παντοίων τούτους ἐφείλκετο, ἀλλ' οὐδέ τις λαθὼν πρὸς τὸν βασιλέα ἀπηυτομόλησεν. . .".[112] Donc, l'histoire de la deuxième moitié du XIe siècle nous montre un cas particulier de la politique byzantine de „divide et impera": non pas entre pays ou peuples étrangers, mais entre groupes de sujets du propre État.

Division par atentats et complots. Le cas le plus significatif de cette manière de diviser le bloc des „mixobarbares" et des barbares est celui de Nestor le Vestarque au cours de la guerre paristrienne contre Byzance après l'insurréction de 1072—1073. Un complot fomenté par les Byzantins pour assassiner Nestor le Vestarque[113] a eut comme résultat la mésentente entre les Paristriens et les Pétchénègues, c'est-à-dire entre „mixobarbares" et barbares, ce qui a hâté la fin de l'offensive antibyzantine. Peut-être que Tatos, devant l'assaut d'Alexis Comnène, en cherchant des alliés au Nord du Danube, fuyait un complot de ce genre. On peut ajouter a cette méthode de division celle de l'instigation des forces extérieures contre les „mixobarbares" ou les barbares ; c'est le cas d'Alexis Comnène en recourant aux Coumans contre les uns ou les autres.

En conclusion ce n'est pas surprenant qu'Anne Comnène dans l'Alexiade est celle qui met le point de la nouvelle expérience historique. Sur les rapports avec les barbares elle fait l'éloge de la vigilance de son père

[109] Attaléiatès, 85.
[110] Attaléiatès, 205.
[111] Ibidem, 302—303.
[112] Alexiade II p. 89.
[113] Attaléiatès, 207.

toujours prudent et sans confiance dans la capacité barbare de respecter les traités[114] parce que:" ... ἅπαν τὸ βάρβαρον καὶ σπονδὰς φυλάττειν οὐ πέφυκε".[115] Sur les rapports avec les „mixobarbares" elle montre la confiance et la sympathie de son père pour ceux-ci mais sans influencer une pratique politique plus ample.[116] Sur les rapports entre barbares et „mixobarbares" elle fait voir son père entouré parfois par leurs représentants comme de deux parties[117] qui sont aussi celles de la félonie et de la fidélité[118] et la mésentente entre barbares et „mixobarbares" dont l'autorité impériale ne manque pas de tirer son profit.[119] Ces méthodes sont celles de la politique extérieure et le fait qu'entre 1072—1091 — pendant l'existence de l'État paristrien — on n'apperçoit pas ces méthodes, c'est que Byzance les considérait utiles pour résoudre les problèmes intérieures. Pour celles vraiment extérieures il était besoin d'une nouvelle diplomatie et d'une nouvelle pratique de la politique extérieure. C'est ce qu'Alexis Comnène a essayé et partiellement réussi.

*

Dans ce travail nous nous sommes proposés de discuter le caractère et le déroulement de la crise du Bas-Danube byzantin à la lumière des principales sources narratives. Nous voulons simplement mentionner ici que d'autres catégories de sources — parmi autres les sources archéologiques — peuvent également apporter d'importantes contributions à l'éclaircissement de ce problème. C'est ainsi qu'au cours de ces dernières années, des jeunes archéologues enthousiastes mirent à jour une grande cité byzantine située dans les régions marécageuses du Danube, dans l'ile „Păcuiul lui Soare", aux environs de la ville de Călăraşi d'aujourd'hui. Les dimensions de cette cité sont impressionnantes: une superficie d'environ 4 hectares, des murs ayant un perimètre d'un kilomètre, une hauteur de plus de 5 mètres, faits de grands blocs de pierre, ayant parfois une épaisseur de plus de 4 m.: le tout donne une impression de force et de durabilité. Cette cité que – pour le moment nous ne pouvons identifier avec aucun des noms indiqués par les sources écrites — était pourvue de portes monumentales, hautes et larges, dont la principale a été déjà exhumée et — ce qui est très important — d'un grand port, pourvu de toutes les installations nécessaires pour l'accostage de bateaux de toutes les dimensions. On distingue — en ce qui concerne cette cité que nous appelons la cité de l'ile de Păcuiul lui Soare, quatre niveaux stratigraphiques de la fin du Xe siècle, quand elle fut érigée – d'où son caractère indiscutablement byzantin – jusqu'à la fin du XIe siècle, quand elle semble avoir été abandonnée.

Du point de vue chronologique, ces niveaux nous permettent de reconstituer l'histoire et les avatars de cette citadelle, depuis sa fondation jusqu'à

---

[114] Alexiade II p. 92.
[115] Alexiade II p. 106.
[116] Alexiade II p. 117.
[117] Alexiade II p. 116.
[118] Alexiade II p. 117, 120.
[119] Alexiade II p. 117.

son abandon. L'endroit où elle est emplacée ainsi que son caractère massif démontrent que les Byzantins l'avaient bâtie pour se protéger contre les invasions venues du nord — et il ne nous semble pas exclu que ceci fut le résultat de l'expérience accumulée pendant les guerres menées aux côtés des Russes de Kiev et contre eux, dans les régions du Danube afin de les empêcher d'y retourner ou, le cas échéant, de s'y établir; c'est là ce qui détermina la construction de cette citadelle ainsi que sa fonction principale. Pourtant, au XIe siècle, et plus précisément à partir de la 5e décennie, cette citadelle aurait dû jouer un rôle important en bloquant le passage du Danube des différents peuples nomades; par conséquent nous aurions dû constater une consolidation de cette dernière ainsi qu'une certaine extension. Or, au contraire, nous constatons que sa surface s'amoindrit et que certaines parties importantes furent désaffectées ce qui semble indiquer que son importance du point de vue militaire avait décru. Ceci peut être expliqué justement par l'évolution de la crise du Bas-Danube byzantin, par le fait que l'autorité centrale trouvait difficile d'approvisionner et de conserver, dans sa totalité, une citadelle semblable quand la domination byzantine perdait de son importance dans toutes les régions avoisinantes. C'est ainsi que l'abandon de la citadelle à un moment donné — qui a été constaté par les archéologues — doit avoir été le résultat des événements de 1072—1073, suivis par la création du Paristrion indépendant; la confédération du Bas-Danube n'avait ni les moyens nécessaires ni l'intérêt de conserver et fortifier une citadelle qui la défendait vers le nord quand elle avait surtout besoin d'être défendue contre des ennemis venant du sud. La cause pour laquelle elle continua à être abandonnée sous les Comnènes est une autre question qui est en rapport avec tous les problèmes extérieurs et intérieurs de la nouvelle période historique. Nous avons tenu à mettre en circulation, sous forme d'énonciation, cet important témoignage archéologique car il prouve à sa façon non seulement l'existence d'une crise très grave du Bas-Danube byzantin mais aussi la disparition, pour une courte période de l'histoire, de la domination de Byzance sur ces régions.[120]

Bucarest, 1964—1965.

[120] Comptes-rendus sur les fouilles dans „Materiale şi cercetări arheologice" V, 1959, p. 587-592 *(I. Nestor şi P. Diaconu)*; VI, 1959, p. 653-666 *(P. Diaconu)*; VII, 1960. p. 599-608 *(P. Diaconu)* şi VIII, 1962, p. 713-722 *(P. Diaconu, R. Popa, N. Anghelescu)*. *Petre Diaconu*, Крепость X-XV вв. в Пэкуюл луй Соаре в свете археологических исследований, „Dacia", N. S. V., 1961, p. 485-501; Voir aussi *D. Vîlceanu*, Cu privire la data de început a cetăţii de la Păcuiul lui Soare en „Studii şi cercetări de istorie veche", 1, an. XIV, 1963, p. 207-212.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

JADRAN FERLUGA

LE SOULÈVEMENT DES COMITOPOULES

La source la plus importante pour l'histoire des Slaves de Macédoine au Xe siècle est sans aucun doute l'oeuvre de Skylitzès. Ne possédant pas, malheureusement, une édition critique de son Histoire nous sommes obligés de nous servir de la compilation de son oeuvre faite par Cédrénus. C'est pour cette raison que citant Skylitzès ci-après nous ne nous référons qu'à son histoire compilée par Cédrénus. Cet état de choses rend plus difficile les réponses satisfaisantes aux questions qui se posent à ceux qui s'intéressent à cette époque et à ses problèmes.

Le texte de Skylitzès sur le soulèvement de quatre frères, fils de Nicolas, pose un de ces problèmes. Skylitzès dit dans un passage: „Pierre, empereur des Bulgares, renouvelant la paix peu de temps après la mort de sa femme, conclut un accord avec les empereurs en donnant ses deux fils, Boris et Romain, en otages; et il mourut quelque temps après. Après cela ses deux fils furent envoyés en Bulgarie pour prendre possession de l'empire paternel et interrompre le mouvement des Comitopoules. David, à savoir, Moïse, Aaron et Samuel, qui étaient les fils d'un très puissant comte en Bulgarie, préparaient le soulèvement et excitaient les régions des Bulgares“[1]. Du point de vue de la chronologie ce passage comprend, sans aucun doute, des événements différents. La première partie se rapporte à l'année 963, c'est à dire à la mort de la femme de Pierre, à la conclusion de l'accord entre la Bulgarie et l'Empire byzantin ainsi qu'à l'envoi de Boris et Romain en otages à Constantinople[2]. La date de la mort de l'empereur bulgare Pierre, le 30 janvier 969, est absolument certaine[3]. Il en résulterait, à première vue, que les frères Comitopoules se seraient préparés au soulèvement et auraient excité les Bulgares à la révolte peu de temps après la mort de Pierre, à savoir, en 969.

[1] Skylitzès-Cédrénus, II, 346/21-347/6.

[2] *Д. Анастасијевић*, Хронологија изашиљања Бориса II и Романа у талаштво на византијски двор, Г. С. Н. Д. II (1927), 135 sq. Cf. *В. Н. Златарски*, История на първото българско царство, София 1927, 1/2, 590, n. 2.

[3] *Й. Иванов*, Български Старини из Македония, София 1908, 84.

Nous lisons p us loin chez Skylitzès, après 88 pages, donc chronologiquement plus tard, le texte suivant: „Comme les Bulgares se révoltèrent au moment ou l'empereur Jean mourait, ils désignèrent les quatre frères David, Moïse, Aaron et Samuel pour régner sur eux; c'étaient les fils d'un très puissant comte parmi les Bulgares et c'est pourquoi ils furent appelés Comitopoules“[4]. La date du soulèvement des Comitopoules est absolument certaine; l'empereur Jean Tzimiscès est mort le 10 janvier 976; le soulèvement a eu donc lieu cette année même.

Il semble donc que les „Bulgares“ se soient soulevés deux fois: une première fois en 969 et une seconde fois en 976. Il faut rappeler que Skylitzès ne dit rien du développement du premier soulèvement et de ses résultats. Les autres sources nous n'en disent rien, non p us. Le second soulèvement au contraire, Skylitzès et les autres sources en parlent longuement, aboutit à la formation d'un nouvel État dans les Balkans qui subsista presque cinquante ans.

Ces deux passages de Skylitzès furent interprétés d'une manière différente par les chercheurs. La grande majorité a accepté qu'il s'agissait de deux soulèvements tandis qu'une minorité en a douté.

On ne sait pas si les historiens des années cinquante du siècle passé, tels que Rački ou Hilferding[5], voient clair le problème. A leur avis, les Comitopoules ne se sont soulevés qu'une fois, en 976. Cette conception est surannée, car les deux historiens croyaient que Šišman était le père des quatre frères, ce qui est prouvé comme erroné depuis longtemps. De même, la théorie de l'historien bulgare Drinov sur „l'empire bulgare occidental“ selon laquelle ce dernier se serait séparé de l'État bulgare sous Šišman depuis 963 est entièrement rejetée[6]. Drinov cite cette année car, selon lui, Skylitzès avait confondu les événements de 963 avec ceux de l'année 969[7]. Cette théorie a eu de nombreux adhérents parmi lesquels se range Jireček, lui-aussi. Dans ses premiers travaux Jireček avait accepté la conception de Drinov[8], mais plus tard, après la publication de l'inscription funéraire des parents de Samuel datant de 992/3 — ne rejetant pas entièrement l'existence de Šišman — Jireček admit que le soulèvement avait eu lieu non pas en 963, mais en 969. Jireček est très prudent dans son exposé. Il formule de la manière suivante son opinion sur le soulèvement: „la révolution“ des quatre Comitopoules „angeblich“ déclenchée contre l'empereur Pierre n'est mentionnée que dans l'oeuvre de Skylitzès compilée par Cédrénus, dont l'édition c.itique manque. Plus tards on parle encore des Bulgares qui se soulévèrent contre les Byzantins après la mort de Tzimiscès[9].

---

[4] Skylitzès-Cédrénus, II, 434/20—435/1.

[5] *Ф. Рачки*, Борба јужних Словена за државну неодвисност у XI в., Београд 1931, 12—13; *А. Гильфердинг*, История Сербов и Болгар, Соч. I, С. Петербург 1868, 120—121.

[6] *B. Prokić*, Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV, München 1906, 17—19.

[7] *М. С. Дринов*, Началото на Самуиловата държава, Съч., София 1909, 327—329.

[8] *К. Иречек*, История Булгар, Варшава 1877, 174—177.

[9] *C. Jireček*, Die cyrillische Inschrift vom Jahre 993, Archiv für slavische Philologie 21 (1899), 546—547; *К. Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952[2], 117.

Prokić traite cette question en détail et considère que c'est l'année 969 que fut établi un État slave, dont le centre était le territoire des Verzites, jusqu'alors sous la domination bulgare. Prokić dit plus loin que l'insurrection a échouée, Boris étant apparu en Bulgarie, et c'est ainsi qu'une nouvelle révolte éclata en 976. Prokić soul·gne, à vrai dire, qu'il existe un seul témoignage chez Skylitzès certifiant que le soulèvement a eu lieu en 969, que la séparation de la Macédoine n'est pas formulée de façon précise et claire chez Zonaras non plus, et il conclut qu'on y voit uniquement qu'il y avait des rébellions et des soulèvements dans l'État bulgare après la mort de Pierre en 969 et que les quatre frères Comitopoules se sont soulevés[10]. Prokić a été également surpris que dans les deux passages de Skylitzès, relatifs aux soulèvements, sont cités les noms des quatre frères, leur origine et leur surnom, dans le même ordre, avec les mêmes mots et expressions. Selon Prokić, les deux événements chez Skylitzès tiennent à la même source. Skylitzès aurait situé par erreur le premier soluèvement en 963, au lieu de le placer en 969, tandis que l'année du second est juste, à savoir 976[11]. Zlatarski a écrit à plusieurs reprises que 969 fut l'année du premier soulèvement des Comitopoules. Cependant il se rend compte que jusqu'en 976, on ignore ce qui s'est passée avec les Comitopoules. A l'en croire Zlatarski, ils se seraient séparés de l'empire bulgare par la révolte de 969 et cette partie occidentale de l'empire exista encore cinquante ans[12]. Anastasijević a accepté sans reserve que les Comitopoules se sont révoltés en 969 contre le gouvernement central bulgare, que, toutefois, leurs projets ont été déjoués par l'arrivée de Boris en Bulgarie et que les sources ne disent pas ce qui s'est passé avec les quatre frères après la révolte. Anastasijević estime, lui-aussi, que les événements de l'année 976 sont plus importants. car ces événements sont à l'origine d'un nouvel État[13].

Nous n'envisagerons ni le problème de la formation de l'État de Samuel ni celui du caractère de ce nouvel État, qui n'est pas moins compliqué, bien que ces deux questions soient liées chez tous les historiens qui ont traité de ces problèmes. Pour en rester à notre problème, une revue des recherches faites jusqu'à nos jours montre que la plupart des chercheurs indépendants se sont déterminés pour les deux soulèvements, à savoir, l'un en 969 et l'autre en 976. Ce point de vue l'emporte aussi dans presque tous les ouvrages de caractère général[14].

On a déjà remarqué qu'il manquait quelque chose aux données relatives aux événements de l'année 969. On a fait des réserves dans les con-

---

[10] *Б. Прокић*, Постанак једне словенске царевине у Маћедонији у X веку, Глас САН LXXVI (1908), 237—238, 240—241, 246, 254.

[11] *Б. Прокић*, Јован Скилица као извор за историју маћедонске словенске државе, Глас САН LXXXIV (1910), 81—82.

[12] *Златарски*, о. с., 590—593, 633, 878.

[13] *Д. Анастасијевић*, Хипотеза о „Западној" Бугарској, Г. С. Н. Д. III (1928), 3, 5.

[14] Par exemple: *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance, L'évolution de l'humanité, Paris 1947, 225 [cf. la récension de *G. Ostrogorskij* dans Byzantinoslavica X /1 (1949), 72], История на България, София 1961, I, 140; Историја народа Југославије, I, Београд 1953, 276.

clusions en faisant ressortir certains éléments douteux: le manque du texte critique, le fait de ne rien savoir sur les cours et les résultats du soulèvement de 969, le manque d'une autre source qui confirmerait les deux soulèvements, etc. Runciman est cependant le premier qui émit l'opinion que le récit de Skylitzès sur le mouvement des Comitopoules après la mort de Pierre, le 30 janvier 969, est une interpolation[15]. Il est vrai que bien avant Runciman, Vasiljevskij avait exprimé très brièvement son avis que le soulèvement des Comitopoules n'a éclaté qu'après la mort de Jean Tzimiscès, donc en 976[16]. Adontz a également nié que le soulèvement s'était produit en 969 en considérant que, puisque Zonaras en parle aussi, il s'agit d'une erreur de Skylitzès qui n'avait pas bien situé cet événement, soulignant que Boris et Romain s'était enfuis de Constantinople en Bulgarie après 976[17]. Ostrogorskij estime que le soulèvement a eu lieu seulement en 976 et que la donnée y relative de Skylitzès, liée arbitrairement à l'année 969 et prise tout à fait arbitrairement en témoignage du soulèvement des Comitopoules, ne fait en réalité que rappeler leur insurrection en anticipant sur cet événement[18]. Litavrin a récemment posé, encore une fois, la question de la date de l'insurrection des Comitopoules, mais, il n'a pas répondu d'une façon déterminée à cette question. Selon lui la période de 969 à 976 fut en „Bulgarie occidentale" l'époque de la consolidation des forces des Comitopoules, forces qui furent ébranlées pendant les premières années après la chute, en 971, de la Grande Preslav, capitale de la Bulgarie[19].

Il est hors de doute que le soulèvement de 976 a été décisif pour le développement de l'État de Samuel. En se basant sur les sources existantes on peut suivre sa formation, son développement et sa décadence sans presque interrompre sa chronologie et sa logique. Cependant il est très peu probable qu'un soulèvement ait eu lieu en 969.

Il existe une seule et unique source sur le soulèvement de 969 et c'est la chronique de Skylitzès dans sa compilation de Cédrénus. En ce qui concerne Skylitzès dans la traduction latine de J. Gabius le passage traitant cet événement est pareil à celui dans la compilation de Cédrénus[20]. Malheureusement, la source de Skylitzès est perdue[21]. Il n'est pas clair pourquoi

---

[15] *St. Runciman*, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930, 218, 304.

[16] *В. Г. Васильевский*, К истории 976—986 годов, Труды II, 116.

[17] *N. Adontz*, Samuel l'Arménien, rois des Bulgares, Bruxelles 1938, 7, n. 15.

[18] *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 250, n. 2.

[19] *Г. Г. Литаврин*, Болгария и Византия в XI—XII вв., Москва 1960, 261—263.

[20] Historiarum compendium, quod incipiens a Nicephori Imperatoris, a Genicis obitu, ad imperium Isaaci Comneni pertinet. A Joanne Curopalatae Scilizzae magno Drungario Viglae, conscriptum: Et nunc recens a J. B. Gabio, e Graeco in Latinum conversum, Venetiis 1570, 66: Petrus autem Bulgarorum rex, uxore sua vita functa, ut pacem renovaret, foedus cum Imperatoribus percussit: datis obsidibus duobus liberis suis Borise et Romano, ac paulo post excessit e vita, et deinde filii in Bulgariam missi sunt, ut patrium retinerent imperium et comites ultra progredi prohiberent. David enim et Moses et Aaron et Samuel unius eorum comitum qui in Bulgariam plurimum poterant filii de rebellione cogitantes res Bulgarorum perturbabant.

[21] *C. de Boor*, Zu Johannes Skylitzes, B. Z. XIII (1904), 361; *G. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I, Berlin 1958, 336.

Cédrénus parle dans sa chronique deux fois et presque dans le même ordre du soulèvement des Comitopoules. Il faut donc étudier les données de Skylitzès en lumière de sa manière d'écrire, si l'on veut déterminer leur valeur chronologique. Skylitzès n'est pas un chroniqueur au sens propre du mot; il écrit l'histoire des empereurs byzantins et tous les autres événements sont en fonction de cette pensée fondamentale. C'est pour cette raison qu'il lui arrive de revenir sur certains événements, secondaires au point de vue de l'histoire des empereurs byzantins, mais essentiels pour comprendre l'histoire qu'il écrit. C'est pourquoi Skylitzès décrit certains faits en les reliant en un tout, sans égard à l'ordre chronologique fondamental de son exposé. On peut en citer de nombreux exemples. Pour la même raison, en vue de réunir certains événements, Skylitzès procède à leur répétitions et à leur anticipation. Aussi a-t-il mis en rapport la nomination de Stylianos Zautzès au poste de magistre et de logothète du drome et l'information que sa fille Zoé fut maîtresse de l'empereur Léon VI (886—912), malgré le fait que l'impératrice Théophano était encore vivante. Quelques pages plus loin, il parle de nouveau de Stylianos Zautzès et de sa haute dignité de basiléopator. Après avoir raconté la mort du mari de Zoé, Skylitzès répète la même chose: Zoé était maîtresse de l'empereur du vivant de sa femme[22]. C'est un exemple typique de la manière d'écrire de Skylitzès: désirant réunir les événements, l'auteur se répète de sorte que l'on dirait qu'il le fait d'après un certain système d'association. Si nous étudions le soulèvement des Comitopoules en égard à la manière d'écrire de Skylitzès nous aboutissons au suivant: tout d'abord il y a la mort de la femme de Pierre, puis l'accord bulgaro-byzantin et la mort de Pierre en janvier 969, ensuite avec l'expression „après cela“ — μετὰ ταῦτα, on passe au départ de Boris et Romain en Bulgarie pour prendre possession de l'empire de leur père et pour s'opposer aux Comitopoules. Si l'on considère l'expression „après cela“ au point de vue de la chronologie et de la façon d'écrire de Skylitzès elle n'a aucune signification. Skylitzès a attribué à Boris, successeur de Pierre, tout ce qu'il savait de lui et de son frère et a lié à cette histoire le soulèvement des Comitopoules. Il n'y a donc pas de raison d'accepter l'explication d'Adontz selon laquelle Skylitzès a confondu l'envoi de Boris et Romain en Bulgarie avec leur fuite en la situant par erreur en 969[23]. Pourtant lorsque ce récit est considéré du point de vue de la manière d'écrire de Skylitzès on voit qu'il ne s'agit que d'une répétition ou si l'on préfère d'un anticipation. Le point de vue de Sjuzjumov[24] n'est pas acceptable non plus: il considère que Skylitzès est en contradiction avec lui-même quand il mentionne d'abord la mort de Pierre et, quelques lignes plus loin, la lettre de l'empereur Nicéphore II Phocas (963—969) adressée à l'empereur bulgare Pierre[25]. Il ne s'agit pas ici de contradiction, non plus, mais de la manière d'écrire de Skylitzès carac-

---

[22] Skylitzès-Cédrénus, II, 250/5—10 et 253/14—21; cf. *F. Hirsch*, Byzantinische Studien, Leipzig 1876, 371.

[23] *Adontz*, o. c., 8—9.

[24] *М. Сюзюмов*, Об источниках Льва Дьякона и Скилицы, Виз. Обозрение, II (1916), 108—109.

[25] Skylitzès-Cédrénus, II, 347/1 et 372/5—6.

térisée par la tendance à réunir certains faits en un ensemble. En parlant de Pierre en 963, il anticipa sa mort (969), puis il continue à exposer les événements dans l'ordre chronologique fondamental de son histoire et dans ce cadre il cite tout naturellement la lettre de Nicéphore II Phocas à Pierre.

Zonaras tire la même donnée de l'oeuvre de Skylitzès. Par conséquent il ne s'agit pas d'une source indépendante. Ces renseignements ne peuvent donc confirmer ce que transmet Skylitzès. Citons encore Glykas, chroniqueur de la fin du XIIe siècle, qui s'est servi, lui-aussi, de Skylitzès, compilant sa source dans une plus grande mesure que Zonaras[26]. Le fait qu'il ne mentionne que le soulèvement de 976 est assez intéressant, mais ce n'est pas en somme un témoignage de premier ordre et on ne peut pas en conclure qu'il n'y a pas eu de soulèvement en 969.

Jean le Géomètre, poète du Xe siècle, a consacré un de ses poèmes au Comitopoules: „Au firmament la comète a embrasé l'éther. Sur la terre, le „comite" ravage toutes les provinces d'Occident. Cet astre a été comme le symbole annonçant ce cataclysme. Il disparaissait au lever du soleil, et cette autre comète „Samuel" s'est allumée au coucher de Nicéphore. Cet horrible Typhon, fils de scélerats, brûle tout. Où sont les rugissements de ta force invincible, ô basileus par la naissance et Nicéphore par tes hauts faits? Sors pour un moment de ton tombeau. Rugis, ô lion! Apprends à ces renards qu'ils doivent demeurer cachés parmi les tanières de leurs montagnes"[27].

Prokić s'est servi de ces vers pour prouver que le soulèvement des Comitopoules a éclaté en 969, considérant qu'ils correspondent entièrement aux données de Skylitzès relatives à cette insurrection[28], bien qu'avant lui Vasiljevskij ait pris une attitude négative envers ces vers. Vasiljevskij estime, en effet, que Jean le Géomètre a mentionné Nicéphore à cause de la grande sympathie qu'il nourrissait à l'égard de cet empereur, ne désirant pas parler de son successeur Jean Tzimiscès[29]. Pour la datation on s'est tenu aux apparitions des comètes. Les comètes connues de l'époque de Samuel sont les suivantes: celles du 3 août 975, 979, 989 et 995. Ferjančić a entièrement raison d'affirmer que les vers du poète selon lesquels Samuel a ravagé l'Occident tout entier, peuvent se rattacher difficilement à la situation de l'année 976, l'année où, après la mort de Jean Tzimiscès, le soulèvement des Comitopoules commença. Au contraire, les grands succès de Samuel en 989 correspondent entièrement aux vers de Jean le Géomètre, donc à l'époque à laquelle le poète a écrit ces vers[30]. En général il faut être très prudent et méfiant aux écrits rhétoriques. Dans ces vers le poète ne mentionne que le „comite" et on peut supposer qu'il y s'agisse d'un seul des quatre frères,

---

[26] *Moravcsik*, o. c., 345 et 431.

[27] La traduction est de *G. Schlumberger*, L' Epopée byzantine à la fin du dixième siècle, I, Paris 1896, 643—644.

[28] *Prokić*, Die Zusätze, 12.

[29] *Васильевский*, o. c., 116.

[30] Je remercie mon cher collègue B. Ferjančić pour m'avoir prêté les commentaires sur Jean le Géomètre encore en manuscrit.

celui-ci ne pouvant être que Samuel. Ainsi cette date viendrait après l'année 976. La référence à Nicéphore laisse ouverte la question des dévastations de 969, donc après la mort de l'empereur, en Occident. Aucune autre source n'en parle. On ne sait absolument rien du cours d'un soulèvement éventuel en 969. Enfin, ce qui est dit de la mort de Nicéphore et de l'apparition de l'étoile du Comitopoule, est dit dans un style poétique qui peut, mais ne doit pas être, une base certaine pour déterminer la date du commencement du soulèvement. La sympathie de Jean le Géomètre pour Nicéphore est connue, ce qui pourrait expliquer pourquoi le poète considère que des temps difficiles commencent pour l'empire après la mort de Nicéphore. En tout cas, les vers de Jean le Géomètre ne prouvent nullement que le soulèvement aurait éclaté en 969, après la mort de l'empereur Nicéphore II Phocas.

Il y a un manuscrit de Skylitzès qui peut, jusqu'à un certain point, éclaircir cette question. C'est le vindobon. hist. graec. LXXIV, riche en textes supplémentaires et en corrections. C. de Boor a démontré que ce manuscrit date de la fin du XIIIe ou du début du XIVe siècle et que le copiste avait devant lui un manuscrit du XIIe siècle. Ce manuscrit s'achevait avec le début du règne de l'empereur Isaac I Comnène en 1057 et il a été écrit par Michel, évêque de Devol. C. de Boor a, en outre, démontré que le manuscrit, auquel les premières pages manquent, commence par le règne indépendant de Basile II en 976, et, étant donné que les textes supplémentaires se rapportent presque exclusivement (fast ausnahmslos) à „l'histoire bulgare", il a estimé comme extrêmement probable que Michel avait complété Skylitzès en se basant sur ses connaissances, que les textes en question ne se trouvent pas dans l'oeuvre de Skylitzès et que Skylitzès n'a donc pas abrégé son oeuvre aux passages qui se rapportent à l'histoire slave, c'est à dire là où Michel a ajouté les textes supplémentaires. A l'en croire de Boor, Michel de Devol a donc copié Skylitzès du début du règne indépendent de Basile II, car ce qui l'intéressait c'était l'histoire du moment où sur le trône impérial s'est trouvé l'homme qui a triomphé sur „le vieil empire bulgare", a soumis „l'épiscopat bulgare", l'a livré aux Grecs et a renforcé l'influence grecque[31]. Prokić, qui a publié ces suppléments et ces corrections de Michel de Devol dans leur ensemble est pleinement d'accord avec de Boor. En plus, il a ajouté que le texte au sujet du soulèvement de 969 ne se trouve pas dans le manuscrit vindobon. hist. greac. LXXIV, parce que ce texte se rapporte aux événements précédant le règne indépendent de Basile II[32]. Cependant, Michel de Devol ne s'intéressait pas au règne de Basile II, ce qu'on apprend bien de ses textes et de ses rectifications. Des 70 données que Michel a ajoutées, 57 se rapportent, en fait, à l'époque du règne de Basile II et si l'on n'y compte pas les trois, ayant trait au soulèvement dans le territoire de l'ancien état de Samuel en 1072, il en reste encore dix pour la période après la mort de Basile II, donc, après l'année 1025, jusqu'au début du règne d'Isaac I Comnène en 1057. Michel de Devol cependant n'a complété Skylitzès qu'en partie, en partie il a apporté des corrections à certains noms: pour l'époque

[31] *C. de Boor*, o. c., 367—369.

[32] *Prokić*, Die Zusätze, 25—26; *Prokić*, Jovan Skilica, 75—79, 80, 82.

de Basile II il existe environ vingt-cinq rectifications. Ainsi le nombre de ses nouvelles données se réduit, bien que ses corrections soient toujours importantes et précieuses. Les localités auxquelles se rapportent ses textes supplémentaires ou ces corrections sont intéressantes: il s'agit le plus souvent des régions slaves de Macédoine, les toponymes bulgares étant extrêmement rares.

L'hypothèse de de Boor et de Prokić que Michel de Devol s'intéressait à l'histoire des Slaves et de l'église d'Ochrida est acceptable, mais il n'y a aucune raison de lier cette conclusion exclusivement au règne indépendant de Basile II, car c'est un fait que Michel a ajouté les textes et les corrections en arrivant jusqu'au règne d'Isaac I Comnène en 1057. Il a commencé avec le règne de Basile II en 976 parce que, avant cette date, il ne s'était rien passé qui se rapporterait à l'histoire à laquelle il s'intéressait, et comme il puisait en grande partie ses connaissances dans l'histoire des régions où il vivait, il ne savait rien d'un soulèvement qui se serait passé avant l'année 976. D'autre part, cette conclusion est confirmée par le fait que Michel de Devol cite le nom du père et de la mère des Comitopoules dans le texte de 976 après les mots „ils étaient fils" — ὄντες παῖδες. On a déjà fait remarquer que chez Skylitzès les deux passages sur David, Moïse, Aaron et Samuel et leur père sont identique, presque littéralement répétés ainsi que les mots „ὄντες παῖδες". Pourquoi Michel de Devol a-t-il complété le texte de 976 et non pas celui de 969? Evidemment parce qu'avant 976 il n'y a pas eu de soulèvement des Comitopoules. Bien que l'argumentation *ex silentio* soit souvent insuffisante, il faut se demander comment Michel de Devol a pu ajouter encore 10 suppléments ou rectifications pour la période après la mort de Basile II sans en y avoir ajouté un seul avant son règne indépendant. Même avant 976 Basile II était souverain, du moins formellement; ensuite, pourquoi Michel aurait-il omis de mentionner un événement aussi important comme celui du soulèvement des frères Comitopoules en 969? En ce qui concerne Basile II lui-même, il a commencé à règner tout seul depuis l'année 985 après s'être libéré de la tutelle du parakimomène Basile, mais, il faut le dire, les années de son règne ainsi que celles du règne de son frère Constantin VIII se comptent en effet depuis l'année 976, c'est à dire depuis la mort de Jean Tzimiscès[33].

La Chronique du Prêtre de Dioclée, sans être toujours une source sûre, surtout quand il s'agit de détails, et qui pourtant reproduit très souvent l'essentiel des faits historiques, est aussi intéressante pour cette question. Le Prêtre de Dioclée distingue très clairement les événements de l'année 969 de ceux de 976. Après la mort de l'empereur bulgare Pierre, dont la capitale était Grande Preslav, l'empereur byzantin attaqua la Bulgarie et la soumit[34]. Si les soldats byzantins sont entrés en Rascie, ce que dit le Prêtre de Dioclée, et qu'est ce qui s'est passé avec la famille du souverain de Rascie, c'est une question à part qui n'a pas d'intérêt ici. Elle est intéressante pour nous seulement parce que le Prêtre de Dioclée situe la mort de l'empereur

[33] *Ostrogorky*, Geschichte, 248—249.

[34] Летопис Попа Дукљанина, ed. Шишић, 324.

byzantin après ces événements[35]. Il s'agit évidemment de Jean Tzimiscès qui est mort en 976. Après une certaine période consacrée aux événements de Rascie, le Prêtre de Dioclée continue: „Eo tempore surrexit in gente Bulgarinorum quidam Samuel, qui se imperatorem vocari iussit et commisit praelia multa cum Graecis proiecitque eos ex tota Bulgaria, ita ut in diebus eius Graeci non auderent propinquare illuc.“[36] Sans égard à toutes les réserves qui peuvent et doivent être faites à cette source, le fait est que le Prêtre de Dioclée connaît seulement un soulèvement de Samuel (à vrai dire il ne mentionne pas ses frères) survenu après la mort de l'empereur Jean Tzimiscès en 976.

On a déjà montré que les chrysobulles (de 1009 et de 1020) par lesquels Basile II avait reglé les conditions de l'archévêché d'Ochrida ne mentionnent pas Jean Tzimiscès et Boris, fils de Pierre, mais seulement la période de l'empereur bulgare Pierre et le gouvernement de Samuel[37]. On a l'impression très nette que rien d'essentiel ne s'était passé, pendant cette période entre 969 et 976, qui valait la peine d'être inscrit dans les textes des chrysobulles.

Le problème du développement du soulèvement de 969 est étroitement lié au fait s'il y a eu un ou deux soulèvement. Sur le sort de l'insurrection de 969 on ne sait absolument rien. Pourtant, il faut rappeler que des historiens citent l'ambassade „bulgare“ chez l'empereur allemand Otton Ier à Quedlinburg en 972, comme un témoignage de l'existence d'un certain „État bulgare“, même après la capture de Boris II par Tzimiscès[38]. Cependant, comme Anastasijević l'a montré, le témoignage est très douteux et pourrait se référer à une ambassade de Boris II envoyée avant l'anéantissement de l'État bulgare en 971, ou bien à des refugiés de la Bulgarie occupée, ou bien encore à une principauté bulgare au nord du Danube[39]. Ce témoignage ne doit donc pas concerner l'État de Samuel et de ses frères, État qui aurait été institué à la suite de l'insurrection de 969.

Le témoignage dans les chrysobulles de Basile II concernant l'archévêché d'Ochrida, d'après lequel le centre archiépiscopal aurait été transféré, après le règne de Pierre, de Dorostolon à Triaditza, puis à Vodéna et Mogléna et finalement à Ochirda, n'est pas déterminé au point de vue de la chronologie et ne peut pas servir de preuve au fait que l'archévêché est passé après 969 aux centres susmentionnés. Cela put facilement se passer après 976[40]. Les témoignages supplémentaires ne suffisent donc pas pour confirmer le soulèvement de 969, les sources étant loin d'être certaines à ce sujet.

[35] *Анастасијевић*, Хипотеза о „Западној“ Бугарској, 6, accepte le témoignage du Prêtre de Dioclée que les troupes byzantines ont occupé la Rascie.

[36] Летопис Попа Дукљанина, ed. Шишић, 330.

[37] *Литаврин*, o. c., 262, mais déjà avant lui *Anastasijević*, o. c., 10.

[38] *Jireček*, Die cyrillische Inschrift, 547, attribue une grande importance à ce témoignage mais il n' arrive pas à des conclusions; il se tient à le théorie d'un „empire bulgare occidental“. *Прокић*, Постанак једне словенске царевине, 250 sq. éstime qu'il s'agit d'un ambassade des Comitopoules et il a été suivi par plusieurs historiens bulgares.

[39] *Анастасијевић*, Хипотеза о „Западној“ Бугарској, 10.

[40] *Анастасијевић*, o. c. 10.

Le soulèvement des Comitopoules a donc éclaté seulement en 976. La force et l'intensité avec lesquelles il s'est épanoui après 976, ainsi que la durée de l'État qui en est sorti, montrent que ses fondements avaient une certaine fermeté et qu'il y avait probablement, avant 976, des éléments prêts à réaliser un tel soulèvement et à créer un nouvel État. Les recherches à entreprendre devraient continuer dans ce sens. Il faudrait essayer de suivre le développement des forces féodales et celui des anciennes forces sociales ainsi que leur action réciproque, ce qui aiderait dans une grande mesure à résoudre le problème du nouvel État qui s'est formé après 976.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

А. П. КАЖДАН

БРАТЬЯ АЙОФЕОДОРИТЫ ПРИ ДВОРЕ МАНУИЛА КОМНИНА

В правление Комнинов происходит какая-то, пока еще недостаточно ясная перестройка господствующего класса Византийской империи. Внешним выражением этого служит изменение всей системы титулов и оттеснение старых аристократических фамилий; старые роды, сложившиеся в XI в. (Склиры, Аргиры, Далассины и пр.), исчезают со сцены, уступают место новым фамилиям, как Кантакузины, Палеологи, Кондостефаны, Враны. Новая правящая верхушка отчетливо разделяется на две группы: верхний слой ее составляют многочисленные представители рода Комнинов и связанных с ним брачными союзами знатных родов, носящие пышные титулы севастократоров и севастов, занимающие командное положение в армии; ниже их по табели рангов располагались представители некоторых фамилий, цепко державших в руках гражданское управление империей. Одной из таких фамилий были Каматиры[1]; аналогичную роль играли в XII в. и менее известные Айофеодориты.

По-видимому, современником Иоанна II был Константин Айофеодорит. Продром, которому он покровительствовал, составил монодию на его кончину[2]. Смерть Константина оплакана и в анонимном письме, возможно, принадлежащем перу Михаила Италика[3]. Константин был

---

[1] См. о них *В. С. Шандровская*, Григорий Каматир и его печать в собрании Государственного Эрмитажа, Виз. Врем. 16 (1959) 173—182, и указанную там литературу. Ср. также *G. G. Ladas*, Βιβλιογραφικαί τινες σημειώσεις. Περὶ τῶν Καματηρῶν. Ὁ Συλλέκτης 2, 1952—1958.

[2] *A. Majuri*, Anecdota Prodromea dal Vat. gr. 305, Rendiconti della R. Acc. dei Lincei. Cl. di sc. mor. 17 (1908) 535—540.

[3] *Fabricius*, Bibliotheca graeca, XII, Hamburgi 1724, 483 sq. Фабриций, неверно прочитав лемму, предположил, что в письме идет речь о Николае Айофеодорите. См. поправку: *M. Treu*, Ein byzantinisches Schulgespräch, Byz. Z. 2 (1893) 102. Об этом письме см. *R. Browning*, Unpublished Correspondence between Michael Italicus, Archibishop of Philippolis, and Theodore Prodromos, Byzantinobulg. I (1962) 281. Фрагменты монодии и письма с комментарием изданы также *С. Д. Пападимитриу*, Феодор Продром, Одесса 1905, 279—282.

высокопоставленным лицом, знатоком права, автором труда о завещаниях.

К началу правления Мануила I относится деятельность Иоанна Айофеодорита, который, по словам Никиты Хониата, пользовался большим влиянием на императора, но затем пал жертвой интриги Феодора Стиппиота[4].

Значительно больше сведений сохранилось о братьях Михаиле и Николае Айофеодоритах. Помимо разрозненных упоминаний в документах и нарративных источниках, известен ряд сочинений, непосредственно им посвященных, а именно:

1. Похвальное слово псевдо-Торника Николаю[5];
2. Панегирик, принадлежащий, скорее всего, Константину Манасси и адресованный, по предположению К. Хорна, Михаилу[6];
3. Письмо Манасси, сопровождающее панегирик[7];
4. Письмо Евстафия Солунского Михаилу[8];
5. Письмо Григория Антиоха Николаю[9].

Кроме того, в знаменитой эскуриальской рукописи Y. II. 10, содержатся четыре неизданные речи, обращенные к Айофеодоритам:

1. Утешительное слово Григория Антиоха Михаилу в связи со смертью его сестры (л. 201—204)[10];
2. Панегирик Константина Псалтопула Михаилу (л. 128—129);
3. Прошение Евстафия Солунского, обращенное к Михаилу (л. 357—361)[11];

---

[4] Nic. Chon., p. 74. 1—3, p. 77 sq. По словам Хониата, он был в родстве с Иосифом Вальсамоном, женатым на его сестре (ibid., p. 77. 23).

[5] *А. И. Пападопуло-Керамевс*, Noctes Petropolitanae, СПб., 1913, 154—162 (далее цитируется: Торник). Возможно, что автором этого сочинения был Евфимий Малаки — см. *J. Darrouzès*, Notes sur Euthyme Tornikès, Euthyme Malakès et Georges Tornikès, Rev. ét. byz. 23 (1965) 155.

[6] *K. Horna*, Eine unedierte Rede des Konstantin Manasses, Wiener Studien 28 (1906) 174—184 (далее цитируется: Манасси).

[7] Ibid., S. 185.

[8] Eustathii Thessalonicensis Opuscula, Francof. a. M. 1839, p. 342 sq.

[9] Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου τὰ σωζώμενα, v. 2, Athenai 1880, 400—409. Об атрибуции письма см. *J. Darrouzès*, Notice sur Grégoire Antiochos, Rev. ét. byz. 20 (1962) 70 sq.

[10] См. о нем *J. Darrouzès*, Notice, p. 64 sq.

[11] Странным образом это прошение опущено в списке неизданных сочинений, составленном В. Лаурдой [*V. Laurdas*, Σημείωμα περὶ τῶν ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης. Θεολογία 20 (1959) 489 ἑξ.], хотя его упоминает уже *K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Literatur, München 1897, S. 475. В списке Лаурды имеются и другие погрешности: опущены некоторые иные сочинения [Огласительное слово, прочитанное в Солуни (л. 361—368), Слово о публичной трапезе при браке царских детей (л. 368—372 об.)], причислена к неизданным этопойия на Неофита Мокисского (издана уже Т. Тафелем в 1832 г.), неверен incipit к слову на четыредесятницу (л. 37: надо ἐγείρεσθε ἄγωμεν — по Мтф. 26. 46), в докладной записке (ὑπομνηστικόν) за incipit принято начало обширной леммы, содержащей интересные биографические данные о Евстафии. Не учтено это прошение и в списке сочинений Евстафия, составленном Р. Браунингом [*R. Browning*, The Patriarchal School at Constantinople in the XIIth Century, Byzantion 22—23 (1962—1963), I, 186—190].

4. Монодия Евстафия Солунского на смерть Николая (л. 34—37)[12].

Ниже все ссылки на листы даются по эскуриальской рукописи.

Первая половина прошения Евстафия представляет собой панегирик Михаилу Айофеодориту. Евстафий, правда, говорит, что не ставит своей задачей пускаться в великоречие энкомиев и подробно повествовать о происхождении Михаила, однако успевает назвать его род „золотым" (л. 357 об.). И в монодии Николаю он именует род Айофеодоритов „добрым" (л. 35 об.), опять-таки не сообщая о нем никаких подробностей.

В венецианской рукописи (Marc. 524) сохранились изданные Хорна стихи на энколпии Михаила Айофеодорита, где названо и другое его имя — Алусиан[13]. К сожалению, мы не можем с уверенностью утверждать, что Айофеодориты были потомками известного Алусиана, сыновья которого Василий и Самуил играли важную политическую роль в византийской истории третьей четверти XI в.[14]. Однако, остается вполне вероятным, что Айофеодориты происходили из эллинизированной болгарской фамилии.

Михаил был старшим сыном в семье. Евстафий упоминает двух его братьев: по его словам, они составляли триаду, являвшую всем совершенство добродетелей. Младшим из братьев был Николай (л. 358), имя среднего Евстафий не сообщает. Из сестер Михаила мы только одну знаем по имени — Анну, в связи с кончиной которой Григорий Антиох написал утешительное слово (л. 203); кроме того, к моменту смерти Николая были живы по крайней мере две его сестры и невестка (Торник, стр. 156. 4).

По свидетельству Манасси, Михаил мальчиком обучался грамматике, а позднее стихосложению и ораторскому искусству — „софистике" (Манасси, стр. 177. 130—139). После этого он поступил на службу во дворец и сделался императорским секретарем (там же, стк. 140—141). Манасси вторит и Евстафий: Михаил чуть ли не с детских лет находился при дворе и его обучение прошло под руководством самого императора (л. 357 об.). Начальный этап карьеры Михаила отражен на упомянутом уже энколпии, где он назван грамматиком (секретарем) и начальником каниклия.

На официальном документе мы встречаем имя Михаила уже в 1158 г.: в сентябре этого года он скрепил императорское пожалование Патмосскому монастырю[15]. К сожалению должность его на этой скрепе не обозначена. По-видимому, в том же году была написана сравнительно

[12] Лемма монодии выписана Э. Миллером (*E. Miller*, Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l'Escurial, Paris 1848, p. 201 sq.), правда, с ошибкой: вместо χειμένῳ он прочитал Κομνηνῷ. Некоторые данные из этой речи были извлечены Даррузесом [*J. Darrouzès* , Obit de deux métropolites d'Athènes, Rev. ét. byz. 20 (1962) 195 sq.].

[13] *K. Horna*, Eine unedierte Rede, S. 198.

[14] *В. Златарски*, История на Българската държава през средните векове, т. II, София 1934, 127—129.

[15] *F. Miklosich*, J. *Müller*, Acta et diplomata graeca, VI, 113. 15.

короткая речь Константина Псалтопула, посвященная событию, которое автор сам мог наблюдать: он был вместе с Михаилом, видел его и слышал его голос (л. 129). Псалтопул прославляет императора, который послал своих всадников в море ради спасения „блаженнейшего из городов" и всех поколений, населяющих его. Сам император не присутствовал в то время в Константинополе — он направился на восток (πρὸς ἑῷον ἀτεχνῶς κλίμα) (л. 128 об.). Произошло морское сражение, которое Псалтопула повергло в панику, но Михаил не дал неприятелю одержать победу (л. 129).

Рассказ крайне неопределенный. Описанное Псалтопулом морское сражение у Константинополя следует скорее всего отождествить с норманским набегом летом 1158 г., известие о котором сохранено Никитой Хониатом[16]. Как раз летом 1158 г. Мануил I выступил в поход на Киликию, куда прибыл, по-видимому, в сентябре 1158 г.[17]. Если это отождествление основательно, то Михаил уже в 1158 г. исполнял обязанности логофета, ибо Псалтопул обращается к нему как к логофету дрома.

Во всяком случае в 1166 г. Михаил занимал этот пост: логофетом дрома он назван в серии документов, датируемых этим годом[18].

В 1167 г. логофет Михаил вместе с известным полководцем Иоанном Дукой был послан против венгров (Cinn., p. 269. 16). По предположению Хорна, именно к этому времени относится панегирик логофету, составленный Манасси, — однако в этом панегирике автор лишь неопределенно говорит о появлении императора то на Истре, то в горах Тавра (Манасси, стр. 178. 159—161); отождествить его рассказ с каким-нибудь конкретным походом Мануила на венгров невозможно[19].

К 1166 г. он получил еще один пост. В протоколах соборов 1166 и 1170 г. Михаил выступает в должности как логофета, так и орфанотрофа[20]. Об этой новой должности Михаила упоминает и Евстафий в прошении, которое было написано, по-видимому, в начале 70-х гг. Датируется оно по упоминанию титула ипертим, полученного братом Михаила Николаем (л. 358) в 1173 г. (см. ниже). В этом прошении Евстафий говорит об угрожающей ему бедности и болезни, о том что у него нет заработка. Хорошо ремесленникам, рассуждает он, которые могут заработать на жизнь, а людям, живущим не трудом рук своих, только и остается просить о помощи (л. 360).

---

[16] Nic. Chon., p. 130 sq. Ф. Шаландон (*F. Chalandon,* Les Comnène, v. II. Paris 1912, p. 376 sq.) сомневается в достоверности рассказа Хониата.

[17] Ibid., p. 441, n. 2.

[18] *F. Dölger*, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, T. 2. München, Berlin 1925, № 1465—1468.

[19] Немногим более определенно и привлекаемое Хорна свидетельство сопровождающего панегирик письма Георгию, сыну великого доместика (*K. Horna*, Eine unedierte Rede, S. 185 f.), где упоминаются только успехи в войне с гепидами и пребывание императора в холодной Паннонии.

[20] *R. Guilland*, Études sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. L'orphanotrophe, Rev. ét. byz. 23 (1965) 213 sq.

К какому моменту в жизни Евстафия могли бы относиться эти жалобы? Некоторый свет на это проливает докладная записка Евстафия, из леммы к которой мы узнаем, что при патриархе Луке Евстафий стал диаконом и ведал священными сокровищами, а патриарх Михаил III восстановил на этом посту человека, смещенного в свое время Лукой, и Евстафий таким образом оказался не у дел (л. 26 об.). Евстафий жалуется, что богатства, которые у других людей остаются прочными, у него выскользают из рук (л. 27 об.), что поднимаясь по лестнице успехов, он соскальзывает вниз, словно его тянет камень или свинец (л. 28). Михаил III был поставлен патриархом в 1170 г., и смещение Евстафия с поста диакона должно было иметь место в начале 70-х гг. Даты, полученные на основе докладной записки и прошения, совпадают.

В прошении, говоря о карьере Михаила Айофеодорита, Евстафий подробно расписывает труды логофета, его щедрость (л. 358—358 об.) и затем заявляет: „И вот у тебя иной труд, сменяющий благо благом. Божий храм приемлет тебя для трудов (ὁ θεῖος ναὸς πονούμενον ἔχει σε)". Михаил оставляет толпу и входит в круг избранников, священных мужей, посвятивших себя монашеской жизни (л. 359). Он заботится о детях, чьи отцы унесены потоком времени, о женщинах, потерявших супругов (л. 359 об.). Он, таким образом, орфанотроф, и вместе с тем в его руках судьба умоляющих о спасении, его использует император для того, чтобы украсить и спасти мировой порядок (ὑπογραφέα τοῖς δεομένοις τοῦ σῴζεσθαι, ὃν καὶ ὁ αὐτοκράτωρ χειριζόμενος τῷ κόσμῳ σωτηρίαν καλλιγραφεῖ) (л. 359 об.). Не следует ли эти слова понять таким образом, что Михаил занял также пост начальника прошений, сменив Никифора Комнина, умершего, как известно, в 70-е гг.[21]?

Как и Евстафий, Манасси представляет Михаила одним из влиятельнейших константинопольских вельмож. В его дом с первыми лучами солнца стекались толпы людей; стояла такая давка и такой шум, что случайный наблюдатель рисковал оглохнуть, у него начинала кружиться голова. Сюда собирались люди счастливой судьбы и безвестные бедняки, иерархи и монахи, закованные в железо воины; здесь встречались массагеты и скифы, люди, говорящие по-арабски, и итальянцы в длинных плащах, едва понимающие греческую речь (Манасси, стр. 182. 311—322).

Михаилу не чужды были и литературные увлечения. Он покровительствовал писателям — недаром Евстафий Солунский, Константин Манасси и Григорий Антиох обращались к нему с речами. Он руководил состязаниями молодых риторов, происходившими перед лицом императора (Манасси, стр. 181. 264—268). Он и сам пробовал свои силы в творчестве: Хорна издал его стихи о ристаниях, состоявшихся в Константинополе 1 февраля 1168 г.[22].

---

[21] Смерть Никифора Комнина *Э. Курц*, Евстафия Фессалоникийского и Константина Манасси монодии на кончину Никифора Комнина, Виз. Врем. 17 (1910) 285, ориентировочно отнес к 1173 г.: более осторожным было бы датировать ее временем после 1171 г., после провозглашения Алексея II соправителем [в монодии идет речь об „императорах" во множественном числе (там же, стр. 292. 70)].

[22] *K. Horna*, Eine unedierte Rede, S. 194—197.

О смерти Михаила сообщает все тот же Евстафий Солунский в сочинении „О взятии Солуни". Рассказывая о выдвижении новых людей Андроником I, он упоминает, между прочим, о пелопоннесце Феодоре Мавродзоме, который был приближен к императору после смерти Михаила Айофеодорита, „великого среди императорских секретарей"[23]. Которого из императоров имеет в виду Евстафий — Мануила, Алексея II или Андроника, — сказать трудно. Ниже я постараюсь показать, что в 1178 г. Михаил был еще жив, — следовательно, смерть его должна быть отнесена либо к самому концу правления Мануила, либо к ближайшим годам после кончины этого императора. Надо думать, что Михаил умер не позднее 1183 г.

Сведения о втором из братьев Айофеодоритов крайне скудны. Его звали Иоанном. Судя по рассказу Евстафия, он вырос вместе с Михаилом при дворе, „с юных лет впитывая, словно амврозию и нектар, влияние божественного императора"; с возрастом и он достиг благополучия. Когда младший из братьев, Николай, отправился митрополитом в Афины, он оставил в столице, говорит Евстафий, „блистательную пару братьев", один из которых назывался от слова „счет" (τὸν μὲν τῷ λόγῳ ἐπονομάζεσθαι), т. е. был логофетом, другой же получил в удел город (τὸν δὲ τῇ πόλ[ει] λαχεῖν) (л. 358). Следовательно, второй брат был, скорее всего, городским эпархом. Впрочем, по-видимому, он занимал этот пост недолго: в 1157—1161 гг. эпархом был еще Андроник Каматир[24], в 1166 г. — уже Василий Каматир. По-видимому, он умер раньше Анны, ибо в утешительном сочинении Григория Антиоха речь идет только о двух братьях — логофете и митрополите.

Николай Айофеодорит принадлежал к той части константинопольской интеллигенции, которая группировалась вокруг Патриаршей школы. Он был там, по-видимому, учителем евангелия (Торник, стр. 158. 28—29), а затем занял „софистический престол" (Торник, стр. 159. 19—20), или, как говорит Евстафий, достиг „софистической вершины" (л. 36), т. е. сделался магистром риторов. В этой должности он выступал перед синклитом. „Я не забыл аплодисментов, — заявляет псевдо-Торник (стр. 159. 29—30), — которыми встречал тебя совет старейшин". Он именует Николая славой синклита (стр. 154. 27). Об уважении синклита упоминает и Евстафий (л. 35 об.).

Помимо риторики, Николай преподавал и право: Евстафий вспоминает о его τῶν νόμων διδασκαλία (л. 36). Софистическое кресло Николай сменил на престол иерарха (Торник, стр. 160. 4—5). Это было обычным явлением в Византии: карьера магистра риторов завершалась, как правило, поставлением на одну из митрополичьих кафедр (точно так же и Евстафий с поста учителя риторики пересел на престол солунского митрополита).

[23] Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica, Palermo 1961, p. 46. 5—8.

[24] См. *E. Vranousi*, Πρόσταξις Μανουὴλ Α′ Κομνηνοῦ. Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, τ. 2, Athenai 1964, p. 87 sq.

Николай был поставлен афинским митрополитом[25]. Его предшественник, Георгий Вурца, умер 16 мая 1160 г.[26] и поставление Николая должно быть датировано после этого времени. Во всяком случае в 1166 г. Николай уже присутствовал на константинопольском соборе.

Трудность, однако ж, заключается в том, что до начала 1160 г. магистром риторов был Николай Катафлорон[27]. Если допустить, что Айофеодорит был предшественником Катафлорона и, следовательно, преемником ритора Михаила, сторонника Сотириха Пантевгена, то непонятно, что он делал между назначением Катафлорона (не позднее 1159 г.) и смертью Вурцы в мае 1160 г. Скорее всего, его надо считать преемником Катафлорона, но он занимал пост магистра риторов сравнительно недолго. Впрочем, если свидетельство Евстафия Солунского справедливо и Николай получил афинскую кафедру, когда один из его братьев был уже эпархом (см. выше), его поставление в митрополиты не могло состояться ранее 1161 г.

Итак, Николай стал митрополитом афинским после мая 1160 г. и даже, если допустить, что кафедра оставалась некоторое время вакантной, не ранее 1161 г. Его старшие братья занимали в этот момент соответственно посты логофета дрома и городского эпарха. Разумеется, это облегчало положение Николая. В своей митрополии он развернул энергичную деятельность: по словам Евстафия, он трудился больше муравьев, пчел или мух, летящих на сладкое молоко (л. 35). У псевдо-Торника мы находим довольно туманные фразы о деятельности Николая: митрополит добивался снижения налогов, ограничивал жадность практоров, возвел на Акрополе большие и красивые здания (Торник, стр. 160. 6—16); с помощью брата-логофета он смягчал гнев императора, а используя положение Михаила как орфанотрофа, давал в приданое бедным невестам золото из царской казны (Торник, стр. 158. 4—10). Информация Евстафия, хотя и риторична, более содержательна.

Он подчеркивает прежде всего щедрость Николая к беднякам (πτωχοί), которым митрополит раздавал милостыню от столицы до Эллады. И Константинополь, и Аттика знали его как гостеприимца (ξενοδόχος); он не ждал нуждающихся, а сам шел к ним, выискивая, кому бы помочь. Того, кто лишился коня и шел пешком в дальний путь, Николай вновь превращал во всадника; он возвращал налогоплательщику то, что взыскал с него форолог, и помогал вложившему свои средства в восстановление запущенного храма. Все насыщались его хлебом и напивались его вином. „Познала твою доброту и земля за пределами Эллады — до самого Иллирика". О добром этом посеве,

---

[25] Сохранились печати „Николая, пастыря Афин" (*V. Laurent*, Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin, t. V, 1A, Paris 1963, № 604—605).

[26] *J. Darrouzès*, Obit, p. 190.

[27] См. о нем *P. Wirth*, Zu Nikolaos Kataphloros, Classica et mediaevalia 31 (1960) 213. В отличие от Вирта Браунинг датирует кончину Катафлорона — вслед за С. Рэнсименом — концом 1159 г. (*R. Browning*, The Patriarchal School II, p. 18).

продолжает Евстафий, свидетельствует Ионийское море (ὁ Ἰόνιος) — не потому, что ты сеял на воде, а потому что переправлял на другой берег (πορθμευομένῳ δὲ ἄλλως εἰς τὴν ἀντίπεραν).

Оказывается, во время голода Николай накормил жителей Адриатики и даже „знаменитую Сицилию". Вот почему память о Николае навсегда останется на этом острове, и столп его добродетелей будет соперничать с Геракловыми столпами. Сицилийцы, услышав о смерти Николая, станут горевать не меньше греков (л. 35).

Даже если сделать скидку на риторическую гиперболичность, свидетельство Евстафия многозначительно: Византия во второй половине XII в. производила достаточно хлеба, чтобы в случае необходимости вывозить его в Италию и Сицилию. Любопытен, между прочим, и дружественный тон Евстафия в отношении сицилийцев: оратор еще не пережил трагических событий 1185 г. и, подобно Мануилу I, все еще рассчитывал на поддержку Запада.

Несколько дальше Евстафий, иронизируя над тем, что во всех энкомиях непременно говорят о славном роде и о дивной родине героя, обещает поведать не о том, что было у Николая общим с другими (ἃ δὲ κοινὰ καὶ ἄλλοις), но о его личных свойствах (л. 35 об.). „Пусть будет включен в энкомий, — продолжает Евстафий, — и рассказ о далеком путешествии, которое мудрейший император поручил ему по достоинству, он же с радостью выполнил". Он ездил к итальянцам (τοῖς Ἰταλοῖς), и поразил их как своим божественным обликом, так и речами (л. 36).

Евстафий говорит о деятельности Николая в Греции, называя его столпом добродетели, секирой, вырубавшей несправедливость. Свидетельство этому — перепись (τὰ τῆς ἐξισώσεως)[28], которую восхваляет Пелопоннес. Эту перепись император поручил провести Николаю, и тот своими действиями затмил славу Аристида и осуществившего „снятие бремени" Солона (л. 36 об.). В другом месте Евстафий замечает, что Николай беспорочно возглавлял счетчиков (προήδρευε τῶν λογιστῶν εὐαγῶς)[29] и, творя правосудие, был, как говорится, прямее правила (л. 36).

Энергичный и честолюбивый, Николай стремился занять исключительное положение в среде церковной аристократии. В 1173 г. он получил почетный титул ипертима. Он даже добивался, хотя и безуспешно, права сидеть впереди остальных митрополитов[30].

О смерти Николая сохранилась на Парфеноне надпись-граффито. Антонин, опубликовавший парфенонскую надпись, отнес на основе

---

[28] О термине ἐξίσωσις см. *F. Dölger*, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Darmstadt 1960, 79.

[29] По-видимому, основываясь на этих словах, Даррузес предположил, что Николай был логариастом τῶν εὐαγῶν σεκρέτων (*J. Darrouzès*, Notice, p. 80). Должность μέγας λογαριαστὴς τῶν εὐαγῶν σεκρέτων, действительно, встречается в документах XII в. (см. *F. Dölger*, Beiträge, S. 42), но слова Евстафия, мне кажется, не имеют непосредственного соприкосновения с этой должностью.

[30] См. об этом *V. Grumel*, Titulature des métropolites byzantins, II: Métropolites hypertimes, Mémorial L. Petit, Bucarest 1948, 159 sq.

своей дешифровки кончину Айофеодорита к маю 1175 г.[31]. Даррузес прочитал надпись иначе: по его мнению, смерть Николая датируется 11 августа VIII индикта 6683 (1175 г.)[32]. В поддержку своей датировки он ссылался на Евстафия, который в надгробном слове Николаю заявил, что афинский митрополит заболел летом (л. 34 об.) — таким образом, чтение Антонина „в мае“ оказывалось невозможным.

Есть, однако ж, одно обстоятельство, ставящее под сомнение возможность датировать смерть Николая 1175 г. В синодальном постановлении о третьем браке, отредактированном Феодором Вальсамоном, упоминается афинский митрополит Николай[33], а так как в титуле постановления сказано, что оно издано при патриархе Харитоне (1178—1179), возникает вопрос, как согласовать это свидетельство с парфенонской надписью.

Исследовавший этот вопрос В. Грюмель определенным образом высказался в пользу достоверности граффито и чтение ἐπὶ... Χαρίτωνος считал ошибкой копииста; поэтому он отнес постановление о третьем браке к патриаршеству Михаила III[34]. Однако не является ли такое решение вопроса излишне поспешным? Можно ли без колебаний отвергнуть прямое и недвусмысленное указание титула ради парфенонского граффито? Ведь известно, что надписи в Парфеноне испорчены и из-за трещин на мраморе нередко читаются с большим трудом.

Я обратился к греческой византинистке г-же Эре Врануси с просьбой еще раз обследовать надпись о смерти Николая Айофеодорита. В письме от 2 мая 1965 г. она сообщила мне следующее: во-первых, смерть митрополита датируется в надписи не маем, как считал Антонин, и не августом, как полагал Даррузес, но июнем; во-вторых, произвольным является чтение „VIII индикта“ — датировки с помощью индикта исследовательница вовсе не усмотрела в граффито; в-третьих, над последней цифрой даты, прочтенной Антонином и Даррузесом как γ', т. е. 3, можно видеть маленькое τ — в таком случае перед нами скорее не γ', а G', т.е. 6, и все число следует читать: 6686. Если наблюдения Врануси верны, Николай умер в июне 6686 (1178) г., и следовательно данные граффито и синодального постановления не противоречат друг другу.

Мне кажется, что конец монодии Евстафия подкрепляет чтение Врануси. Оратор обращается к покойному с просьбой ходатайствовать перед богом о победе императора. Посмотри, заявляет Евстафий, как самодержец проливает ради нас свой пот, летний жар иссушает его,

[31] *Антонин*, О древних христианских надписях в Афинах, СПб., 1874, 66, № 83.

[32] *J. Darrouzès*. Obit, p. 196. Вслед за Даррузесом принимал эту дату и я [см. *А. П. Каждан*, Григорий Антиох, Виз. Врем. 26 (1965) 80].

[33] *А. Павлов*, Синодальное постановление константинопольского патриарха Харитона, Виз. Врем. 2 (1895) 506. 9.

[34] *V. Grumel*, Les régestes des actes du patriarcat de Constantinople, 3, 1947, № 1143. Ср. также *V. Laurent*, La liste épiscopale de la métropole d'Athènes, Mémorial L. Petit, Bucarest 1948, 287.

зима обливает ливнями. Он словно проходит через огонь и воду, надеясь свыше получить передышку (τὴν ἄνωθεν ἐλπίζων ἀναψυχήν) (л. 36 об.). Евстафий прямо говорит о том, кто враг империи: общий наш пастырь отгоняет зверей-измаилитов (τοὺς ἐξ Ἰσμαὴλ ἀπελαύνει θῆρας), которые то строят нам западни, то открыто на нас нападают (л. 37). Император, следовательно, ведет против турок *оборонительную* войну, что скорее соответствует обстановке после поражения при Мириокефале в 1176 г., нежели положению дел накануне Мириокефала, когда наступление вели византийцы.

Как раз с конца 1174 г., после длительного перерыва, возобновились военные действия на границе с сельджуками: византийский отряд достиг Амасии, а летом (или осенью) 1175 г. Мануил I занял Дорилей, в течение ста лет находившийся во власти турок. По этому поводу Евстафий вместе с другими византийскими писателями прославил успехи василевса[35]. Он говорил о невиданных трофеях, о том, что ноги ромеев ступают там, где недавно еще бродили дикие звери — агаряне. Напротив, после Мириокефала борьба протекала с переменным успехом, и хотя византийцам удавалось время от времени одерживать победы, энергия Мануила уходила именно на отражение натиска восточных соседей[36].

Таким образом, смерть Николая и соответственно монодию Евстафия следует датировать, скорее всего, летними месяцами 1178 г.

Семья Айофеодоритов на протяжении 60-х и 70-х гг. XII в. занимала ключевые позиции в гражданской администрации империи. Один из братьев не менее 20 лет был логофетом дрома, сочетая этот пост с должностью орфанотрофа и, возможно, начальника прошений; другой — городским эпархом; третий сперва в качестве магистра риторов руководил официальной пропагандой, затем занял видное место в церковной иерархии, не переставая одновременно с этим участвовать в администрации то в качестве посла в Италию, то руководителя переписи в Пелопоннесе. Айофеодориты были довольно образованными людьми и в какой-то мере покровительствовали константинопольской интеллигенции. В этом отношении их деятельность перекликалась с деятельностью Каматиров.

Айофеодориты — возможно, сами болгарского происхождения — были, по-видимому, сторонниками и проводниками характерной для Мануила I политики терпимости к „варварскому миру“: недаром в доме Михаила можно было встретить и скифов (русских?) и итальянцев, а Николай участвовал в посольстве в Италию и помогал сицилийцам хлебом.

С конца XII в. Айофеодориты сходят со сцены.

---

[35] *P. Wirth*, Kaiser Manuel I. Komnenos und die Ostgrenze, Byz. Z. 55 (1962) 21—29. Ср. также *F. Chalandon*, Les Comnène, II, 501—504.

[36] См. *P. Wirth*, Die Chronologie der Schlacht um Klaudiopolis im Lichte bisher unbeachteter Quellen, Byz. Z. 50 (1957) 73.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

МИХАИЛО ДИНИЋ

РЕЉА ОХМУЋЕВИЋ

— ИСТОРИЈА И ПРЕДАЊЕ —

Реља — првобитни облик био је Хреља — Охмућевић представља двоструко занимљиву личност наше прошлости. Врло утицајан велможа прве половине XIV столећа, он је типичан представник оних наших феудалаца који су се издигли у време снажења Србије на рачун Византије. Постаје господар пространих области према граници Византије и Бугарске, подиже задужбину у Штипу и гради рилски манастир који ће доцније у Бугарској играти тако значајну улогу. Тесно је повезан са Византијом, носи узастопно три високе њене титуле — протосеваст, велики доместик, ћесар; у једном тренутку он постаје важан фактор у унутрашњим сукобима царства, тако да о њему више сазнајемо из византијских него из домаћих извора. Најзад, покушава да се осамостали на међама три велике балканске државе, — први предзнак времена које ће наступити после смрти цара Душана.

Не мање занимљива је његова посмртна судбина. Он је први од велможа који трајно остаје у народном сећању. О њему се врло много пева у XVI столећу, тако да га једна приморска породица, у потрази за славним прецима, када се истакла у шпанској служби, проглашава за свога најугледнијег члана, узима његово презиме, наручује разне лажне повеље, грбове и друге списе који би то доказали. Ти нови „Охмућевићи“ постају угледне личности у Шпанији и Аустрији. Рељу Охмућевића у народној поезији донекле потискују јунаци око којих се постепено све више групишу мотиви, као Марко Краљевић и Милош Обилић, али он остаје уз њих једна од најомиљенијих фигура до новијег времена. Захваљујући фалсификатима везаним за његову личност, можемо донекле сагледати и фазе кроз које је Реља пролазио као јунак наше народне поезије.*

*О Хрељи су посебно писали: *Д. С. Јовановић*, Хреља Охмућевић, Отаџбина VI, 1881, 363—370; *Ст. Станојевић*, Реља Крилатица, Политика 10 октобар 1930. О фалсификатима у вези са сланским Охмућевићима: *Ил. Руварац*, О привилегијама куће Охмућевића-Гргурића, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву II, 263 - Die Privilegien des Hauses Ohmućević-Grgurić, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bos-

I

О Хрељи имамо првих помена тек онда када је он постао врло искусан војсковођа о коме и странци имају ласкаво мишљење. О његовој младости и успону не знамо засада ништа. На историјску позорницу он за нас ступа пред крај владе Стефана Дечанског, у време када се Србија умешала у борбу за византијски престо између Андроника Старијег и Андроника Млађег. Дечански је стао на страну старога цара и послао му крајем 1327. године у помоћ један „не мали" одред војника од дванаест „тагмата". Овим је заповедао Хреља, по Кантакузину „код властеле у Срба први међу свима по храбрости и војничком искуству"[1]. Хреља је врло опрезно водио српску војску, старајући се да је без велике нужде не излаже опасности. Код Сера он је, као и заповедници византијске војске Андроника II, био против заметања боја са противницима. Кантакузин нам саопштава и неке појединости које показују да су присталице старога цара много држале до мишљења и расположења српског војсковође. Када је Андроник Млађи послао поклисара у Сер ради преговора, неки су били за то да се пусти у град, други су се противили. „Пошто је и стратег Трибала Хреља био на страни оних који су хтели да се прими царски изасланик, пустили су га унутра, да не би изгледало да хотимице савезника вређају"[2]. Како је развој догађаја кренуо у корист младог и енергичног цара, Хреља се повукао са својим очуваним одредом натраг у Србију, где га је Дечански нестрпљиво очекивао. Присталице старога Андроника, избегле у Србију, наваљивале су да српски краљ ступи отворено у рат, а Дечански је желео пре сваке одлуке да чује Хрељино мишљење. Хреља је по повратку заступао гледиште да у даљем сукобу између византијских царева Србија треба да остане по страни. И краљ и друге војсковође потпуно су се сложиле с њим[3]. У то је и Андроник III ушао у Цариград, 24. маја 1328, и присилио свога деда на абдикацију.

После ових првих вести о Хрељи, за неколико година о њему се не чује ништа. У Србији се у међувремену одиграо преврат који је довео на власт Душана. Да ли је и Хреља при томе имао каквог удела

---

nien und der Hercegovina II, 1894, 215—220; *V. Vuletić-Vukasović*, Grbovi Ohmućevića u Slanom (u Dalmaciji), Glasnik Zem. muzeja II, = Die Wappen der Ohmućević in Slano (Dalmatien), Wiss. Mitt. II, 1894, 205—206; Stari nacrt smučke župe usred kraljevine Bosne, Glasnik Zem. muzeja III, 274 = Ein alter Plan der Župa Smučka, Wiss. Mitt. II, 1894, 221—227; Rodoslovlje porodice Ohmućevića plemenite gospode bosanske, Glasnik Zem. muzeja XVI, 1904, 367 — 374; *Radimský Vaclav*, Podor gradine Tuhelja u Bosni, Glasnik Zem. muzeja III, 53 = Die Burgruine Tuhelj-grad, Wiss. Mitt. II, 1894, 220—221; *G. Gelcich*, I conti di Tuhelj, Ragusa 1889; *А. Соловјев*, Постанак илирске хералдике и породица Охмућевић, Гласник Скопског научног друштва XII, 1933, 79—125; Приноси за босанску и илирску хералдику, Гласник Зем. музеја у Сарајеву 1954, 87—135. Поред дела К. Јиречека за опште прилике под којима је Хреља деловао од значаја је и *Т. Флоринский*, Южные Славяне и Византия во второй четверти XIV века, Петроград 1882.

[1] Кантакузин, ed. Bonn. I, 261.

[2] Ib. I, 263—64.

[3] Ib. I, 280—81.

није познато. По доцнијој његовој улози и по поседима које је држао судећи, он се у најмању руку није компромитовао у Душановим очима. На почетку нове владе налазимо га у поседу простране области у југоисточним крајевима српске државе. „Господин протосеваст Хреља" подигао је „при државе господина превисокога краља Степана Душана" пирг Св. Јовану Рилском „с трудом великим и ексодом"[4]. То је и данас добро очувана 25 метара висока „Рељина кула", са натписом од црвених цигала узиданим више врата на јужном зиду. Али, за овог бугарског свеца учинио је Хреља још више. Подигао је нов манастирски храм, „прекрасенъ, ако и да не беше много голѣмъ като сегашніатъ" — каже Неофит Рилски који га је запамтио[5]. Тај храм постојао је до 1834. године, када је, после једног пожара, срушен да би се на истом месту подигао нови, много пространији. По једној повељи краља Душана, свакако од 6. маја 1336. године, његов „вѣр'ны и многовьзлюблѥни властелинь ... протосевасть Хрелѩ" сазидао је у Штипу цркву Св. Архангела и обдарио је поседима у граду и околини: у граду 40 кућа, заселак Карбинац и трг, у околини у жупи Лукавици села Брест, Сухогрл, Лесковицу, Видче, други Брест и Калугерицу. Осим тога Хреља је приложио цркви неке поседе у струмичком крају, планине Беласицу, Ограждено и Драгуљево, даље села Кунарани, Секирник, селиште Штука и неке земље које су раније држали грчки пронијари[6].

Образовање Хрељине области, чије су главне тачке биле Штип, Струмица и Рила, не може се пратити у свим појединостима. Штип и околина су свакако његови најстарији поседи које је држао већ у време Стефана Дечанског, ако не и пре њега. Крај око Риле могао је добити после битке код Велбужда, када је проширена српска државна територија на тој страни, а Струмицу и њено подручје само од Душана. Н. Григора[7] казује да су Срби одмах на почетку Душанове владе провалили у Византију, допрли до Струме и Амфипоља и заузели Струмицу и друга

---

[4] *Љ. Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 1902, 28.

[5] Ср. *Н. Рилски*, Описаніе болгарскаго священаго монастыря рыльскаго (1879).

[6] *Љ. Стојановић*, Споменик III, 1890, 25; *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, 1912, 399. *В. Korablev*, Actes de Chilandar II, Actes slaves, 1915, 458, са датумом 6. мај 6844, инд. 11 (треба 4). Постоји и препис ове повеље са извесним разликама у тексту, са датумом 6842, инд. 11. *Korablev*, 458. За годину повеље ср. *В. Мошин — М. Пурковић*, Хиландарски игумани средњега века, Скопље 1940, 61; *Г. Острогорски*, Пронија 138. Наведеним разлозима треба додати да су нека села и планине које је Хреља дао цркви Св. Архангела лежала у околини Струмице освојеној 1334. године, што искључује 1328. којој би одговарао индикт 11. Немогућа је и година 1343, већ и због титуле протосеваста, пошто Хреља тада није био у животу. О томе ће бити говора даље. О наведеним селима ср. *М. Ал. Пурковић*, Попис села у средњевековној Србији (из Годишњака Скопског филозофског факултета IV, 1940). — Хреља је у струмичком крају даровао један посед манастиру Хиландару: стариници су приликом решавања спора између српског и руског манастира на Атосу (1376) изјавили „даль ю ѥ Хреліа кѥсарь Хиландару и имаю сию у хрисовули цара Степана". *Соловјев*, Одабрани споменици 170. Ср. и *Mošin*, *Sovre*, Supplementa ad acta graeca Chilandarii 32: καὶ ἀπέρχαται εἰς τὴν Κόρνιτζαν, ἔνθα ἔστη σταυρὸς ἔτι ἀπὸ τοῦ Χρέλη ἐκείνου (јануар 1371).

[7] Ed. Bonn. I, 457.

мања места, што је у своје време усвојио као тачно М. Ласкарис[8]. Али, не може бити сумње да се Григора овде пребацио у хронологији догађаја: тако значајан поход Душан није могао предузети крајем 1331. године, мада би се у корист казивања Н. Григоре могло навести и сумарно тврђење Душановог биографа да је краљ заузео осам грчких градова — он их и поименично набраја — „вь три лѣта краливьства свокго“, по чему би изгледало да је Душан одмах по ступању на престо започео рат са Византијом[9]. Душан је по доласку на власт био заузет утврђивањем свог положаја у земљи. Пошто је збацио оца и крунисао се (8. септембра 1331), он је морао у пролеће следеће године да угушује побуну властеле у Зети а у исто време склопио је савез са бугарским царем Јованом Александром и оженио се његовом сестром. У јануару 1333. налазио се у Пологу, где је издао Дубровчанима повељу којом им уступа Стон и Пељешац, што је потврдио новом повељом, писаном маја 1334. „на Добрѹщи“, код Призрена[9a]. Тек после тога могао је мислити на рат са Византијом користећи одметништво Сиргијана. Мир са Андроником III закључио је 26. августа 1334. године[10]. Међу градовима које је Душан заузео његов биограф изричито спомиње и Струмицу. Морао је и Хреља имати извесну улогу у овом првом Душановом походу на Византију, пошто је он био један од корисника његових плодова, један од оних са којима је Душан освајао грчке градове „и богатьство ихь и славоу приложивь кь богатьствоу и славѣ отьчьствиꙗ свокго и вь славоу вельможь и люди своихь“[11].

Област Хрељина није прелазила на десну страну Вардара. У фебруару 1340. приложио је Душан Хиландару цркву Св. Ђорђа у селу Полошком са тим селом, даље село Драгожељу са засеоком Кошане[12]. И данас постоје три села са истим именом код Кавадарца. То је учинио на молбу неке „деспотице“, чија су та села била, за спомен њеног сина Драгушина, сахрањеног у цркви Св. Ђорђа. Познати град Просек на доњем Вардару такође није припадао Хрељи. Када је Кантакузин у лето 1342, док је Хреља још био одметник од Душана, кренуо у Србију, у Просеку га је дочекао краљев заповедник Михаило. Ни Велес није био Хрељин, пошто је ту, на даљем путу, Кантакузина сачекао Оливер[13].

---

[8] Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VI, 1926, 127.

[9] Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, изд. *Ђ. Даничић*, 1866, 226.

[9a] *Љ. Стојановић*, Старе српске повеље и писма I/1, 53.

[10] Ср. *Н. Радојчић*, Зборник Илариона Руварца I, 1934, 41 и д.

[11] Животи 223. Ср. *Г. Острогорски*, Душан и његова властела у борби са Византијом, Зборник у част шесте стогодишњице законика цара Душана, 1951, 79—88.

[12] *Новаковић*, Законски споменици 409; *А. Соловјев*, Одабрани споменици српског права, 1926, 122.

[13] Кантакузин II. 255. То не искључује могућност да је Хреља држао нешто и на десној страни Вардара: у повељи краља Душана манастиру Трескавцу у прилепском крају налази се и „селиште поусто оу Могилѣнехь што приложи *протосевасть* за доушоу си сь нивиıемь и сь ливадами“. Уп. *Б. Ферјанчић*, Зборник радова Византолошког института 7, 1961, 166.

Према северу власт Хрељина није се свакако простирала далеко више Риле. Област око горње Струме са Велбуждом није била његова. Према југу исто тако не може се ближе одредити шта је држао. Казивање Н. Григоре да је завладао крајевима све „до Амфипоља", тј. Хрисопоља на ушћу Струме сасвим је неодређено и претерано[14]. Грчка власт одржавала се још на доњој Струми и тешко да је Хреља захватио много јужно од Мелника који је, као што ћемо видети, само кратко време био у његовим рукама: град Сер представљао је брану која га је одвајала од приморја.

Када извори почињу поново да говоре о Хрељи, он је већ био одметник од српског краља. Био је то први симптом последица српских освајања на југу и стварања великих феудалних поседа, што ће се нарочито испољити после Душанове смрти и довести до распадања српског царства. Шта је непосредно нагнало Хрељу на овај поступак, није познато. Постоји мишљење да је он дошао као одговор на Душаново одузимање Хрељи града Штипа, засновано на тумачењу једног натписа у манастиру Леснову[15]. По томе натпису манастир је подигао велики војвода Јован Оливер 6849. године од створења света, значи од 1. септембра 1340. до 31. августа 1341. по нашем рачунању. Даље се набрајају села и метохије које припадају манастиру, међу овима и „ꙋ Щипѣ светы Никола поп — Сїфиевь и · к̃ · кꙋкеи", из чега би произлазило да Штип више није био у Хрељиној власти[16]. Година подизања Леснова је тачна, јер се потврђује једним записом од следеће године — 6850 — „писа се книга сиꙗ вь лѣто # · Ѕ̃·Ѿ̃·Ñ:.. вь · в · лѣто по сьврьшени храма архистратига Михаила, повелѣниѥмь господина великаго воѥводе Ѡливера, рꙋкою многогрѣшнаго Станислава"[17]. Али ипак натпис у Леснову, где се набрајају манастирски поседи, није постао по свој прилици одмах чим је храм довршен. Живопис је довршен 1349. године и на њему је Душан насликан као цар, а Оливер као деспот[18]. Постоји и једна повеља о Леснову Душана као цара, која још више изазива сумњу да је наш натпис из 1340/41. године. На њој је као година издавања означена 6855, али са индиктом 3. У повељи се прави разлика између поседа које је Оливер приложио и оних које је цар Душан додао. Поседи у Штипу су Душанов прилог манастиру: „ѥште приложи царство ми ... оу градоу Штипоу црьковь Светаго Николи Поп — Сифѥвоу сь всомь баштиномь ... оузе светое царство ми оу градоу · к · коукьь и то приложи светое царство ми подь црковь Светаго Архистратига Лѣсновскаго"[19]. Према томе посед у Штипу добио б: лесновски манастир накнадно, када Хреља више није био у животу.

---

[14] Н. Григора, ed. Bonn. II, 626. Ср. *Ф. Пападоглу*, Еион-Амфипољ-Хрисопољ, Зборник радова Византолошког института 2, 1953, 7 и д.

[15] *J. Радонић*, О деспоту Јовану Оливеру и његовој жени Ани Марији, Глас 94, 1914, 88. По њему и *Jireček*, Staat und Gesellschaft IV, 61 = Историја Срба II, 25.

[16] *Стојановић*, Записи и натписи I, 30; IV, 7.

[17] Ib. I, 31.

[18] *С. Радојчић*, Портрети српских владара у средњем веку 55 и д.

[19] *Новаковић*, Законски споменици 678.

Ни време одметања Хреље не може се ближе одредити. Од Кантакузина сазнајемо само да се то догодило још за живота Андроника Млађег, дакле пре јуна 1341, и да није дуго трајало: када излаже своје преговоре са Душаном у лето 1342, он наглашава да је то било ὀλίγῳ πρότερον[20]. Јиречек га доводи у везу са тешком болешћу краља Душана и успесима Андроника III у Албанији и Епиру[21]. О Душановој болести обавестили су млетачку владу његови посланици који су се 1. јуна 1340. налазили у Венецији. Разлог томе био је што се Душан заветовао, ако прездрави, да ће подићи манастир у Јерусалиму: пошто се то догодило, он моли млетачку владу да неку његову властелу, коју мисли да пошаље са великом количином новца у Палестину, превезу на својим галијама. Душан је према томе боловао пре јуна 1340, али када — то се не може ближе одредити[22]. Ни јачање византијске власти у западним провинцијама не може нам много послужити за расправљање хронологије одметања Хреље, ако су уопште поменути догађаји били с тим у некој вези.

Какав је био стварни положај Хреље после одвајања од Душана? Кантакузин тврди, и то ће поновити када му затреба, да је Хреља признао власт цара Андроника Млађег и да му је, шта више, предао три своја града: Кантакузин том приликом подвлачи да је због пријатељства с њим Хреља пришао Андронику Млађем[23]. Н. Григора, који није био непосредно заинтересован, приказује ствар сасвим друкчије. Хреља је раскинуо поданичке везе према српском краљу и начинио се независним (οἰκείαν κατέστησεν ἀρχὴν ἑαυτῷ) у Струмици и у пределима око Струме, до Амфипоља[24]. Грађански рат у Византији добро му је дошао да постане што моћнији: „Искористио је прилике, усрећио се несрећом других и неприликом суседа свој напредак засновао". Изгледа да ни један ни други нису сасвим тачно приказали положај Хреље после одметања и да ће истина бити негде по среди. Хреља је несумњиво осећао потребу да се, одвојивши се од Душана, на некога ослони, а то је могло бити само Византија. Постоји наиме једна повеља Андроника III, нажалост непотпуно очувана, којом потврђује, на молбу Хрељину, Хиландару манастир Св. Архангела Михаила у Штипу са свим његовим поседима[25]. У њој се Хреља назива ὁ οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου μέγας δομέστικος κῦρις Στέφανος ὁ Χρέλης. Повељи недостаје крај те не знамо тачно када је издата, али не може бити сумње да је из времена када се Хреља прибли-

[20] Кантакузин II, 193, 276.

[21] *Јиречек*, Историја Срба I, 1952, 217.

[22] *Љубић*, Листине II, 74 и д.

[23] В. нап. 20.

[24] Григора II, 626.

[25] *L. Petit*, Actes de Chilandar I. Actes grecs 275. *P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, 1945, 196 као да сумња да је повеља Андроника III („L'acte de Chilandar No 131, attribué par l'éditeur à Andronic III"...). Пре Андроника III (1328—1341) није могла бити издата већ и због Душанове повеље протосевасту Хрељи од 1336. Једино би се могло помишљати да повеља потиче од Кантакузина после његовог прогласа за цара (26. октобра 1341) а пре одласка Душану у лето 1342.

жио Византији, негде из 1340. или прве половине 1341. године. Две значајне ствари сазнајемо из ње. Хреља се јавља са новом византијском титулом „велики доместик" коју му је несумњиво подарио Андроник III место раније протосеваст. Да је то за Хрељу била само титула а не звање, јасно је већ по томе што је прави велики доместик, врховни заповедник војске, био сам Кантакузин. Цар га назива даље οἰκεῖος τῇ βασιλείᾳ μου, назив који Соловјев и Мошин идентификују са „дворанин" наших повеља. Ако је Хреља тражио из страха од Душана ослонац на Андроника III, који га је свакако радо прихватио и тежио да привеже за себе давањем нове титуле, ипак не стоји Кантакузиново тврђење, као што ће се даље видети, да је Хреља предао цару своје градове.

Хреља је заиста после смрти цара Андроника III, у јуну 1341, постао личност чије је пријатељство могло имати извесну улогу у насталој унутрашњој борби за власт у Византији. Господар приличне области на домаку Солуна, познат као искусан војсковођа и познавалац прилика у Византији, заповедник мале али добро организоване војске, Хреља је брзо ушао у византијске односе и постао чинилац о коме се морало водити рачуна. Он је уосталом, како се чини, са Кантакузином имао добре везе, можда из времена састанка Андроника III, кога је Кантакузин пратио, и краља Душана 1336. године у Радовишту, на Хрељиној територији[26].

Хреља је још пре прогласа Кантакузина за цара — 26. октобра 1341. — дошао с њим у везу[27]. Када је нови цар, после извесних неуспеха, морао да се повлачи према Солуну, једна од првих брига била му је да придобије и Хрељу потпуно за себе, са његовом „знатном војском" и великим новчаним средствима. Хреља је поручио Кантакузину — тако барем овај приказује ствари — да ће бити на његовој страни и саветовао му да дође на запад, што је Кантакузин у пролеће 1342. и учинио[28]. Док је још опседао Перитеорион, по коме ће настати Момчилов чувени Пирлитор у нашим народним песмама, Кантакузин је упутио Хрељи посланике да му саопште његов долазак и да га питају да ли је још увек пријатељски расположен према њему[29]. Хреља изгледа није много хитао да се изјасни. Осећао је колико је био потребан и гледао је да повољне прилике по себе што боље искористи. Кантакузину се међутим журило, у толико пре што је протостратор Синадин, заповедник Солуна, постављао као услов, било само као изговор или не, да ће град предати цару тек када овај придобије Хрељу за себе[30]. Логорујући близу Драме, у селу Кодиниани, Кантакузин је позвао Хрељу да му дође. Овај му је међутим поручио да му је и сада као и раније потпуно

[26] Ср. тестамент магистра Антонија, лекара краља Душана од 22. I 1337: Item habere debeo a predicto ypp. LXXXX de cruce... que sibi (Н. Бући) dedi quando fuimus ad stanicum cum imperatore Romanie. Зборник радова Виз. инст. I, 1952, 110.

[27] Кантакузин II, 77.

[28] Ib. II, 193.

[29] Ib. II, 197.

[30] Ib. II, 227.

одан, али да не сме да се упушта у борбу са „Ромејима“ из страха да не опљачкају његову земљу осталу без градова, пошто је ове по одметању од Срба и преласку под византијску заштиту предао цару Андронику III. Због тога не може да му дође са својом војском у помоћ пре него што Кантакузин поседне град Мелник. Овакво приказивање је очигледно намештено. Искључено је да је Хреља предао Грцима своје градове. Видели смо уосталом већ да се Кантакузину не може потпуно веровати ни да је Хреља уопште по одметништву признао византијску власт.

Положај Кантакузина, по његовом сопственом признању, није био ни мало завидан. „Цару је одмах све изгледало очајно: повући се из Македоније није му се чинило достојно; ићи даље на запад, без савезништва са Хрељом и протостратором, рђаво“. Срећа га је ипак послужила да помоћу својих присталица у граду, преко сваког очекивања, задобије тврди Мелник, у који је ставио посаду под заповедништвом свога шурака Јована Асана. Одмах је јавио Хрељи да му се придружи, пошто је сада његова жеља остварена. Међутим, Хреља је и даље одуговлачио да се коначно здружи са Кантакузином. Овај се морао одлучити на ново понижавање према неумољивом Хрељи. Са три стотине људи и оба сина, Матијом и Манојлом, кренуо је Хрељи да се с њиме лично објасни. Овај га је лепо примио и остао дан и ноћ с њим. После тога вратили су се заједно у царев логор. Хрељин долазак изазвао је по Кантакузину у грчкој војсци велико одушевљење. „Био је не само моћан оружјем, коњима и богатством, већ је био у војничким стварима врло искусан и знао је пријатељима бити од велике користи а непријатељима нашкодити. Због тога им је изгледало да се треба отимати за савез са њим“[31]. Занимљиво је да Григора скоро повољније приказује однос између Хреље и Кантакузина него овај сам. Када је цар стигао до Филипа, појавио се Хреља и обавезао се да ће радо извршавати цареву вољу. Кантакузин је додуше увиђао да је Хреља то чинио само из страха а да се у души колеба и напето ишчекује исход сукоба. Стога је и цар са речима био врло предусретљив према Хрељи; обећао му велико пријатељство, частио га више дана и веселог отпустио са обећањем да ће му бити у будуће користан сусед[32]. Изгледа да је Григора у овом случају пазио на достојанство византијског цара више него сам Кантакузин.

Кантакузин ништа не каже по коју цену је постигао помоћ Хреље: изгледало би по његовом приказивању да је била довољна сама његова посета. Ма колико да је Хрељи могло ласкати што му је један цар морао на ноге долазити, он није био човек који не би увиђао да је баш та околност указивала да је Кантакузин био спреман много да попушта. Само посредно указује нам Кантакузин у коме правцу треба тражити уступке савезнику, које је он несумњиво морао чинити. Хреља је тражио за себе Мелник. Тај град ускоро налазимо у његовим рукама. Цар је у својим мемоарима осећао потребу да подробније објасни како се то догодило.

[31] Ib. II, 233.

[32] Григора II, 632.

Хреља је — прича он — необично желео да Кантакузин завлада царством Ромеја, али није хтео да се због њега излаже опасностима. Када је цар отишао српском краљу, Хреља је, бојећи се да га царево пријатељство не би повукло у пропаст, гледао ако је могуће да се докопа Мелника, да би га предао краљу и на тај начин опет ушао у његову милост. Како је знао да Мелник не може силом освојити, прво га је довео у тежак положај спречавањем довоза хране, затим је отворено започео напад. Асан је на тај начин био присиљен на предају. После овог успеха Хреља се вратио под власт краља Душана, пре но што је Кантакузин с овим склопио коначан уговор. Овакав ток догађаја око Мелника невероватан је и са хронолошке стране. Хрељин поступак, како га Кантакузин приказује, захтевао би прилично времена. Да се један град, добро утврђен и са одличним природним положајем као што је био Мелник, глађу и опсадом натера на предају, потребан је већи хронолошки размак но што га Кантакузин даје. По њему Хреља је започео своју акцију против Мелника тек када је он — Кантакузин отишао Душану у Србију. За тридесет дана, колико је Кантакузин провео у преговорима са Душаном, Хреља би, из страха да он не буде жртва споразума, притеснио Мелник пресецањем довоза хране, опсађивао га, приморао на предају и стигао још да се потчини Душану пре но што је овај потврдио споразум са Кантакузином. Тако би цар био стављен пред свршени чин у тренутку када је требало положити заклетве на уговор са Душаном. Против овако невероватног приказивања догађаја око Мелника стоји уосталом тврђење Н. Григоре да је Асан, по изричитом Кантакузиновом наређењу, предао град Хрељи[33]. Очигледно је да је цар тиме платио придобијање Хреље за себе и да је онако намештеним приказом желео да скине са себе одговорност за отуђивање једног византијског града, који је са Хрељом имао бити препуштен Душану, а и да ублажи своје издајство према Хрељи.

Још нешто је морао Кантакузин свакако учинити за Хрељу. Ранији протосеваст и велики доместик завршио је своју каријеру са титулом ћесар, како се назива у надгробном натпису и у неким доцнијим споменицима[34]. И то је несумњиво била награда за прелазак Хреље на страну Кантакузина.

Хреља је у лето 1342. опет признао власт Душанову. О томе нас обавештава једино Кантакузин. Како се он старао да углавном што повољније прикаже своје држање, мало стварнога даје о условима под којима је Хреља пришао српском краљу. Између цара и Душана било је „не мало“ разговора о Хрељи. Краљ је тражио Хрељу за себе као

[33] Ib. II, 654.

[34] *Стојановић*, Стари српски записи и натписи I, 32; IV, 8; *Соловјев*, Одабрани споменици старог српског права 170 (1376); Гласник СУД XXII, 288 (Владислав Граматик, око 1480). „Међу Србима био је први ћесар Хреља (+ 1343), али он је од цара Андроника III добио ову титулу као грчки пребеглица“ — пише *Јиречек*, Историја Срба II, 1952, 25. Јиречеку међутим није било познато да је Хреља био и велики доместик. Хреља се назива велики доместик и у једном хиландарском приватно-правном акту из 1355. године, дакле после његове смрти. *Petit* 304: ἀλλὰ δὴ καὶ διὰ γράμματος τοῦ μεγάλου δομεστίκου τοῦ Χρέλλη. Ту му се даје ова титула очигледно стога што је њу имао када је издао поменуту исправу.

сународника а Кантакузин се опирао, пошто је Хреља још за живота цара Андроника III пришао Византији и сматра се сада не само њеним подаником, већ је и посебном заклетвом верности везан за њега. Душан је тобоже прихватио ове разлоге и потписао споразум. Међутим, када је требало положити заклетву на постигнута утаначења пред архиепископом, који је позван у двор, стигла је уочи тог дана порука Душану од Хреље да ће му се покорити и предати Мелник. Краљ се необично обрадовао и одмах се заклео Хрељи да му прашта. Сутрадан, када је требало по споразуму приступити полагању заклетве, Душан је изјавио да је Хреља у међувремену постао његов поданик и тражио га је, са Мелником, за себе. Кантакузинов протест да то значи кршење већ постигнутог договора, није ништа помогао: није могао постићи ни компромисно решење да барем Мелник остане Грцима. „Цар, не могући ни убедити код таквог извртања, ни присилити, пристаде против воље, те се заклеше на то" — завршава Кантакузин да би оправдао своје држање[35]. Из доцнијег царевог излагања може се закључити да је Хреља, захваљујући погодном тренутку који је изабрао да се потчини Душану, задржао своју област и чак имао удела у даљим византијско-српским односима. Он је служио као посредник између Душана и Апокавка, када су ови преговарали о састанку код Амфипоља, а Душан је тек после његове смрти посео његове раније градове[36].

Кесар Хреља није дуго преживео повратак под власт краља Душана. Умро је изненада у својој задужбини, рилском манастиру, као монах Харитон. О Хрељиној смрти говори његов надгробни натпис, нажалост непотпуно очуван. Крај тога натписа у последњем издању Љ. Стојановића гласи: Лѣт(о) # · $\tilde{\text{S}}$ · $\tilde{\text{Ѿ}}$ · Ñ · $\tilde{\text{Ѧ}}$ ендик [тiων. аi. мѣсеца декем. преста] ви се [славны кесарь] Стефань Хрелѩ Драговола мнишскыимь ѡбразо́мь [Харїтwнь ктитор светаго храма сего][37]. Елементи датирања давали би према томе децембар 1342. као годину Хрељине смрти. Али индикт и месец стављени су у заграду као издавачеве допуне. До овакве реконструкције текста дошао је Стојановић користећи неке раније преписе натписа. Он га је први пут објавио „по препису из тридесетих година прошлог века у Држ. Архиву у Београду", у коме је последња реченица: Лѣт. # $\tilde{\text{S}}$ · $\tilde{\text{Ѿ}}$ · N · $\tilde{\text{Ѧ}}$. И ї (индикта) а/ї?) (sic!) месеца дек. $\bar{\text{к}}$ · $\bar{\text{з}}$. дьнь. Ту се јавља поред децембра и 27. дан тога месеца као дан Хрељине смрти. Код нас је објављен Хрељин надгробни натпис и у препису С. Верковића, „када је плоча већ била пребијена и окрњена", по коме се читала само година без индикта, месеца и дана.

Хрељин епитаф проучавао је и бугарски историчар Јордан Иванов, који је реконструисао текст „благодарение на старите преписи от надписа". Поред Верковићевог и оног из Држ. архива у Београду, Иванов је искористио још два преписа, Неофита Рилског и игумана Константина. Иванов усваја као датум Хрељине смрти 27. децембар 1342. године[38].

[35] Кантакузин II, 273 и д.

[36] Ib. 324 и д.

[37] *Стојановић*, о. с. IV, 8; ср. I, 32.

[38] Препис Неофита Рилског у Етнографском музеју у Софији No 3608 и игумана Константина Пер. спис. 62, 799.

Година смрти кесара Хреље тачна је. Она је у свим издањима епитафа једнако забележена: 6851, тј. од 1. септембра 1342. до 31. августа 1343. Она се уосталом сасвим јасно чита и на фотографском снимку плоче код Јордана Иванова а потврђује се и казивањем J. Кантакузина о последњим данима Хреље. Индикт, месец и дан нису ни у једном препису сигурно зајемчени. Пошто знамо годину, индикт бисмо лако прегорели, али месец и дан имају, као што ћемо одмах видети, посебан значај. За њихову веродостојност говорило би што се они јављају у преписима епитафа начињеним док је плоча још била читава. Постоји још један натпис из рилског манастира који говори у прилог аутентичности месеца и дана Хрељине смрти. По њему манастир „издревле сазданъ бысть и изображен ѿ преждньихъ святопочившыхъ ктиторовъ кесаръ Хреля Сербскыи нареченныи во їноческом образѣ Харїтонъ въ лѣто бытїя # · S̃ · Ѿ̃ · Ñ · Ã · декемврїя 27 їндїктїѡн · Ĥ · (?)“[39].

Састављач овог натписа узео је очигледно податке о Хрељи са његове надгробне плоче, само што је датум смрти ктиторове код њега постао датум када је храм „создан и изображен“. А овај натпис, из 1794. године, постао је док је Хрељин епитаф био још неоштећен.

Хреља би дакле умро у децембру 1342. године. Али мора се узети још нешто у обзир. „У пролеће (1343) — пише Јиречек — појавише се краљ Стефан и цар Кантакузин опет пред Сером. Апокавк се зауставио био с флотом од 70 лађа на ушћу Струме, желећи Хрељиним посредништвом да говори с краљем. Но до овог састанка, којом приликом су Срби мислили заробити Апокавка, не дође. Убрзо затим умре Хреља, покалуђеривши се пред смрт као монах Харитон, те га његова жена сахрани у рилском манастиру св. Јована, где још и данас пред црквеним зидом леже одломци његова надгробног камена“[40]. Ако би се овде дата хронологија догађаја показала сасвим исправном, онда бисмо морали напустити децембар као месец Хрељине смрти и остати само код септембарске 6851. године.

После неуспелог покушаја, иако потпомогнут од Срба, да заузме Сер у јесен 1342. године, Кантакузин је преко Водена отишао у Србију са Душаном. Пошто је испричао како је царица Ана два пута слала посланике Душану тражећи да га изда и како је Тесалија пришла њему, како су Дидимотичани слали Тарханиота молећи га да што пре дође, Кантакузин опширно говори о намераваном састанку између Душана и Апокавка. Велики дукс је обавестио српског краља да ће са бродовима доћи у Македонију у жељи да се с њим састане и начини споразум. Краљ је, наставља Кантакузин, затражио одобрење од њега и овај му је саветовао да оде у Амфипољ на договор, где би се разговарали краљ са копна на коњу а Апокавк са мора на броду. Душан је желео искористити прилику да ухвати великог дукса а овај да добије у краља пристанак да прогласи свога зета Андроника Палеолога за цара и обећање да не пушта Кантакузина натраг у Византију. „Да ли је ово велики

[39] *Стојановић*, о. с. II, 295.

[40] Историја Срба I, 220.

дукс заиста хтео или не, није се сазнало, пошто је Хреља, који је у томе служио као посредник и знао тајну, *раније умро*. Јер велики дукс је то јављао Андронику, оцу свога зета, у Сер преко неких сасвим оданих личности а овај је говорио са Хрељом, који је боравио код Мелника и примао одговоре од краља, а опет велики дукс питао што му је требало и добијао одговор". Душан и Кантакузин су у међувремену стигли са војском до Сланих Језера и ту су се улогорили. Апокавк је на опремљеним триремама приспео у Амфипољ. Он је тврдио да ће од краља тражити да изда Кантакузина, а Душан је причао да је велики дукс хтео да се осигура од стране Срба за случај да свога зета прогласи царем. Шта је уствари била истина — опет истиче Кантакузин — није се могло сазнати: Хреља, који је знао тајне обојице, умро је у међувремену, а велики дукс је отпловио натраг у Византију из Амфипоља не поверивши никоме другоме своју тајну. Краљ је опет био заузет поседањем Хрељиних градова у које је ставио посаду од својих најбољих војника. Пошто је обавио тај посао, Душан је са остатком војске и Кантакузином отишао под Сер[41].

Хреља је, према Кантакузину, само на почетку преговора између Душана и Апокавка имао извесног удела. Када је велики дукс стигао у Амфипољ, он је већ био мртав.

Смрт кесара Хреље обавијена је извесном тајанственошћу, појачаном стилизацијом његовог надгробног натписа. Не изненађује стога да су неки историчари долазили на претпоставку да она није била природна. Јордан Иванов мисли да је Душан, после привидног измирења са Хрељом, присилио овога да прими монашки чин и да се повуче у своју задужбину у Рило. Али то Душану не би још било доста. Монах Харитон могао је још бити опасан и он је „бил убит (оумрьщвлень) от Душанови хора". По Иванову дакле епитаф би отворено говорио о насилној смрти Хреље[42].

Нема сумње, околности под којима је ћесар Хреља напустио овај свет не изгледају баш најприродније. Он је био одметник краља Душана, враћа се под његову власт, служи као посредник у једној поверљивој ствари, калуђери се сасвим неочекивано и умире на велико изненађење своје околине: „Гробь те сьдрьжить нинꙗ ꙋмрьщвена кесароу иже вчера с нами ѣсно глаголющꙋ; ѡ чюдꙋ страшнꙋ, ѡ прѣславномꙋ видѣнию, ти великоимените ..." Али све то, разуме се, могу бити само варљиве околности. Могао је наш Хреља подлећи и каквом изненадном срчаном нападу или нечему сличном. Питање је дали реч „умрштвен" има оно значење које јој Иванов даје, или значи напросто мртав. Не изгледа

[41] Кантакузин II, 322 и д.

[42] Наведено дело. — Обично се узима да је Хреља доживео приличну старост: за Флоринског он је „старик Хреля" па и за Јиречека „der schlaue Alte". То се изводило на основу једне повеље коју је Миклошић приписивао краљу Милутину и датирао са 1293—1302. Данас се међутим зна да онај део те повеље где се говори о Хрељи у ствари потиче од Душана. Није исључено да је Хреља доживео дубоку старост, али непосредни докази за то не постоје. Ако се узме у обзир његова активност последњих година живота, не би изгледао онако стар као под утиском поменуте повеље.

нам да би се о насилној смрти Хреље, чак и завијено, смело говорити у његовом надгробном натпису ако би ту Душан био умешан. Не треба сметнути с ума да је Рило са осталим Хрељиним поседима дошло под власт српскога краља. А вероватно ни Кантакузин не би пропустио прилику да нешто о томе каже, када већ спомиње Хрељину смрт[42a].

Чим је нестало Хреље, Душанова прва брига била је, као што је већ напоменуто, да обезбеди за себе његове поседе стављањем посаде у главне градове. У пролеће 1343. он се заиста налазио у Струмици где је примио Кантакузина[43]. Тада је по свој прилици, „прѣемшоу градь Строумицоу и обрѣтшоу кралѥвьствоу ми оу градоу томь властелина града того Роудла“, приложио манастиру Хиландару Рудла са његовим поседом, заједно са селиштем Робовом које је овоме дао Хреља, с тим да Рудл све држи до своје смрти а после њега да припадне Хиландару. То је учињено на молбу самог Рудла, „за ѥгово полюблѥниѥ и поработаниѥ вь таковое врѣме“. Ова повеља датирана је „вь лѣто ҂·S·Ѡ·N·Г мѣсеца марда·ки·дьнь, индикта·аі·“ Сама година дала би 28. март 1345, али индикту (11) одговара 1343, која се слаже боље и са садржином повеље а и податком да се Душан у пролеће те године налазио у Струмици[44].

Одметање Хреље од Србије донело је посредно и извесну корист Душану. Он је сада ушао у посед и града Мелника који је Хреља стекао пре свога повратка под његову власт. У Мелнику издаје Душан једну повељу у марту 1350, а ту и Урош прве године своје владе даје неку цркву мелничком митрополиту Кирилу[45]. Митрополит Митрофан кога Кантакузин помиње 1352. године био би према томе изгнаник[46], један од оних које је Душан заменио Србима, због којих су Грци још 1375. приликом измирења цркава постављали услов „ꙗко аще оукрѣпеть се Срьбли и грьчьскыѥ пакы страны приимоуть, митрополить и помень тѣхь рекьше патриꙗрьховѣхь да не прѣмѣнеть“[47].

Хреља је, као што смо имали прилике да видимо, био једно за другим протосеваст, велики доместик и ћесар. Када их је и од кога добио? Вл. Мошин се трудио да докаже како су српски владаоци додељивали византијске титуле и звања и пре прогласа царства. Доказни материјал није бројан нити довољно убедљив[48]. Пре свега ту, мислимо, не спадају титуле и звања, која само по значењу буквално одговарају византијским: велики слуга — μέγας δομέστικος, велики војвода — μέγας δούξ, ставилац — ὁ ἐπὶ τῆς τραπέζης.

[42a] За израз „умрштвљен“ упоредити у повељама: ꙗко падьша ме въздвиже и оумрьщвьвена ме оживи. Mon. serb. 96, Гласник СУД XV, 267. Последња је Душанова.

[43] Григора II, 654.

[44] *Новаковић*, Законски споменици 410; *Кораблев* 481.

[45] *Новаковић* 308, 709.

[46] Кантакузин III, 239.

[47] Животи краљева и архиепископа српских 383.

[48] *В. Мошин*, Византиски утицај у Србији у XIV веку, Југосл. ист. часопис III, 1937, 147 и д.

Протовестијар и логотет јављају се додуше у српским изворима већ за време краљевства, али то је очигледно само усвајање страних назива за звања која су постојала. Остаје једино да се под Стеваном Дечанским спомињу деспот Драгослав, а под краљем Душаном (1340) „мати краљевства ми деспотица", коју је Ј. Радонић идентификовао са Маријом, удовицом Стевана Дечанског. Она би се називала деспотицом због тога што је већ тада била удата за Јована Оливера. С правом је међутим оспорено и да се Марија Палеологина удала за Оливера и да је овај пре царства био деспот. За деспота Драгослава, иначе непознатог, Јиречек пише: „Новаковић мисли да је српски краљ уздигао Драгослава на ово достојанство, што тешко да је вероватно пре проглашења царства. Пре ће бити да је он Бугарин, можда рођак Урошеве жене, ћерке бугарскога цара Смилца"[49].

Друга византијска титула у Србији пре 1346. била би севастократор. Она се наводи у једном писму папе Бенедикта XII од 16. септембра 1336. (... videlicet casnezo ... sevastocratori ... woivode ... judici, celnico magno ... stavilezo). Да је под краљем Душаном постојао један велможа са таквом титулом сада нам је добро познато. Био је то „властелин краљевства ми севастократор Керсак" из Душанове повеље цркви Богородице Перивлепте у Охриду. Дубровачки извори га знају као Chiersacchius. То је онај „севастократор Србије кир Никифор Исак који је 1343. ушао у арбанашки Београд (Берат)"[50].

II

Реља Крилатица, познати јунак старијих народних песама, није у народној свести остао везан до краја за земљиште на коме је историјски Хреља деловао. Заборављено је потпуно да је позорница његове активности била у југоисточним пределима тадашње српске државе и да су његови поседи лежали на Струми. У народним песмама он је обично Реља од Пазара. Али он је још и Будимлија — од Будима, или Реља Бошњанин:

> Султан царе, драги господаре,
> Што но јунак на дорату коњу,
> Оно ти је Реља Бошњанине!

— тумачио је Секула цару Сулејману када га овај распитује за јунаке који су турској војсци задавали највише јада на Косову[51].

---

[49] Историја Срба II, 24. Ср. *Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама (1960) 157 и д.

[50] Уп. *М. Динић*, За хронологију Душанових освајања византијских градова, Византолошки зборник IV, 4—6. — Неки византолози који су знали за великог доместика Стефана Хрељу нису били начисто где га хронолошки треба ставити пошто га нису идентификовали као нашег Хрељу. Уп. о томе *Г. Острогорски*, Festschrift Percy Ernst Schramm I, 1964, 345.

[51] *В. Богишић*, Народне пјесме из старијих, највише приморских записа I, 1878, 283 (Гласник СУД II од. књ. X).

Хвалио се Сибињанин Јанко,
По Сибињу по б'јеломе граду.
Доста јунак јесам погубио,
Седамдесет младијех мартолоза
И тридесет и три заточника;
Јоште мислим до три побратима:
Краљевића с Рељом Бошњанином
И побратима Кобилић Милоша[52].

У једној песми он је наизменично и од Пазара и Бошњанин:

Помоли се низ Пољице Марко
А за Марком Реља од Пазара
— — — — — — — — —
Марко гледа од Сибиња Јанка,
Јанко гледа Рељу Бошњанина[53].

Као што старије песме Богишићеве збирке сведоче, првобитно је Реља називан искључиво Бошњанином. Објашњење зашто је он доцније, после извесног колебања, везан за Нови Пазар, нађено је у новије време. Откривен је, наиме, код цркве Никољаче близу Рашке један саркофаг у коме је био сахрањен „раб божи Стефан а зовом Хреља"[54]. Овај иначе непознати властелин несумњиво није она историјска личност око које се развио циклус песама о Рељи, али по њему је народни певач могао да га локализује, тим пре што је гроб Хреље Душановог времена лежао изван српске територије, у рилском манастиру где је он и умро, и што је по административној подели Турске Нови Пазар од краја XVI века спадао у босански санџакат.

О Рељи као Бошњанину певало се већ у XVI столећу. То је допринело да постане у лажној генеалогији једне приморске породице њен тобожњи предак. Петар Ивељин, пореклом из Сланог код Дубровника, ступио је као поморац у службу Шпаније, истакао се у разним крајевима простране шпанске империје и доспео до чина адмирала (capetano generale del Mar). Амбициозног дон Педра тиштало је, у аристократској Шпанији, што није имао племство, без кога није могао ући ни као члан у истакнуте шпанске витешке редове (Калатраве, Алкантаре и Св. Јакова из Компостеле). Као толики други и он се помогао конструисањем фиктивне генеалогије помоћу које је постао потомак нашега Реље Крилатице[55]. Брзо су се нашле и „аутентичне" повеље писане ћирилицом које су то непобитно доказивале. По једној, од 1268. године, босански бан Стеван Котроманић даровао је Радивоју Гргурићу

[52] Ib. 242.

[53] *В. С. Караџић*, Српске народне пјесме II, 1932, 436, 439.

[54] *Љ. Стојановић*, Реља од Пазара, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор II, 1927, 88.

[55] *А. Соловјев*, Постанак илирске хералдике и породица Охмућевића, Гласник Ск. н. др. XII, 1933, 82 и д.

град Тухељ и жупу Смуцку у Босни. Радивојевом потомку Хрељи Охмућевићу-Гргурићу, своме великом војводи, издаје цар Душан 1349. повељу са великим повластицама. За своје „мудро и витешко послуженије“ добија он „вику виком“ град Костур са Лерином, Прилепом и још неким местима. Рельа постаје „бан костурске државе и све Маћедонске земље“. Сведоци су у овој повељи, упркос хронологији, Вукашин Мрњавчевић, кнез Лазар Гребељановић са зетом Вуком Бранковићем, Страцимир и Ђурађ Баошићи и, најзад, Никола Алтомановић, — све крупна имена која су имала да подигну вредност овој лажној исправи. Треба још додати да Душан издаје повељу у свом „столному граду Охриду“. И доцнији Охмућевићи-Гргурићи, потомци Хрељини, добијали су тобоже повеље од Твртка Твртковића, краља Остоје и Матије Корвина[56].

Снабдевен овако сигурним доказима, дон Педро је поднео молбу напуљском вице-краљу да му се потврде ове повеље и призна на основу њих право на старе породичне феуде у Босни и Илирији. Седамнаестог маја 1594. краљевски савет у Напуљу издао му је декрет о племству и потврди поднесених повеља. Две године касније, пошто је сада испуњавао тражене услове, постаје члан витешког реда Св. Јакова.

Али дон Педру нису биле довољне само повеље да докаже своје високо порекло. Израђен је у вези са њима и један зборник грбова славних илирских породица. Поред историјских имена ту налазимо и таква која су само преко народне поезије могла доспети у грбовник. Ту су Мрњавчевићи, Облачићи, Свилојевићи, Дебељићи, Кобилићи, Орловићи, Југовићи и други. И женска имена су добрим делом из уобичајеног инвентара народног певача: Видосава Баошић била је жена самога Хреље Охмућевића, Видосава Звијездић — Твртка Гргурића, Видосава Костањић — Радивоја Охмућевића. Зна се да је у песми то име носила једна од кћери кнеза Лазара. Мара, Јела , Милица и Вукосава су исто тако имена честа у генеалогији. Да је код састављања генеалогије народна песма имала удела, изричито сведочи и главни помагач Петра Ивељиног у томе послу, босански бискуп Антун Матеи. Он се позива на старе повеље писане „илирским језиком“, али и на предање сачувано у „попијевкињама“, „то јест славонске поезије која садржи историју важних и славних догађаја, као што је обичај код многих народа, нарочито код Илира“[57].

Реља Крилатица је несумњиво већ у XVI веку имао оне особине које му и доцније приписује народна машта. У материјалу сабраном да се докаже аристократско порекло сланских Охмућевића-Гргурића помиње се да се у Смуцкој жупи показују три камена стуба са натписом: OVDI SCOCCI VITES HREGLIA OHMVCHIEVICH, — успомена на његова три знаменита скока. За „Рељина скакала“ зна и Качић. То већ даје наслутити у њему „Крилатицу“. И грб Охмућевића-Гргурића

[56] *I. Ruvarac*, Die Privilegien des Hauses Ohmućević — Grgurić, Wiss. Mitt. aus Bosnien und der Hercegovina II, 1894, 215 и д.

[57] Le glorie cadute dell' antichissima ed augustissima famiglia Comnena. Dall. abbate don Lorenzo Miniati. Seconda impressione. In Venetia 1663.

начињен је према особинама овог најзнатнијег „претка" породице: на челенци у овом налазимо крила. Утицај песме види се уосталом и на другим грбовима. Кобилићи имају у штиту три коњске главе и на челенци пропетог коња, Звездићи три звезде у штиту и горе и сл.[58].

Откако присваја Рељу за свога претка Петар Ивељин и његови потомци се називају Охмућевићи, презиме са којим се Реља јавља и у народном предању. У познатом опису боја на Косову, састављеном по њему на почетку XVIII столећа (пре 1745) помиње се на кнежевој вечери и „Рељица Омучевић" (у једном рукопису „Омрчевић")[59]. Јеротеј Рачанин у свом путопису из 1704. године прича како је после Врања заноћио у Коштунима где је видео „шаторишта Марка Краљевића и Милоша Кобилића и Реље Омућевића и Новака Дебељића"[60]. А. Соловјев је мислио да су слански Охмућевићи заиста пореклом босанска властела, емигрирала у Приморје. Своје тврђење заснивао је на два натписа. У Сланом постоји надгробна плоча са натписом: S(epulcrum) de Vocoslav Radivoevich dito Gergurich, familie Ohmuchevich MCCCCLXXII; а у оближњем селу Банићи налази се натпис ћирилицом: Иа Никола Матиашев речени Билик од племена Охмȣкевик овȣ црквȣ сазидах на славȣ господа Бога и на ... (даље нема). „Ово је доказ — закључује Соловјев — да су се Охмућевићи и у Сланом сећали свога властеоскога порекла. Али овим Охмућевићима нису призната у њиховој новој отаџбини никаква властеоска права: они су обични пучани, vassali della Republica"[61]. Наша испитивања међутим доводе нас до сасвим другог закључка.

Петар Ивељин био је пореклом од Гргурића. Тако се данас назива једно село крај Сланог. Гргурићи се јављају већ пред крај средњег века. И. Синдик наводи један попис из 1498. године по коме су Гргурићи тада били село са 72 породице[62]. И у архивским књигама тога времена чешће налазимо бројне Гргуриће[63]. Била је то разграната породица по којој је и село назвато. Презиме Охмућевић нигде се не налази у вези са Гргурићима пре Петрових фалсификата[64]. Да је оно узето према Рељи Охмућевићу најбоље сведочи бискуп Матеи, помагач дон Педра у тражењу славних предака, својим врло карактеристичним објашњењем

[58] *Соловјев*, н. д. 86, 115.

[59] Starine X, 191.

[60] Гласник СУД 31, 298.

[61] *Соловјев*, н. д. 82.

[62] Насеља 23, 135. У пописима породица Гргурића нема разуме се Охмућевића, али у онима из 1577. и 1588. налазимо *Ивељиће*. Они су везани за Рељу Охмућевића као што знамо тек 1594.

[63] Примера ради наводимо Deb. Not. 65 (1506—1507) fol. 137: Gliubissa Milotich de Slano, Petar Radossalich de Slano, Juan Milatouich de Slano, Juchus Radossaui voivode de Cotesi, Pauao Vuchossalich de Slano, Gregorius Bieglich de Ternouo, Stiepanus Vuchassinouich de Slano, Pauao Nicolich de Slano, Andreas Marcouich de Slano, Radossauus Vuchichieuich de Slano, Nicola Dannianouich de Slano, Vladna relicta Damiani Mirossalich de Slano—*omnes Gergurichi*. Неки Гргурићи били су „људи" Градића. Deb. Not. 72 (1516—1518) fol. 217: Stiepan, Pauao, Petar, Damianus fratres Uuchossalich Gregorich de Slano homines Junii de Gradis.

[64] Ср. *Ј. Тадић*, Шпанија и Дубровник 120 и д.

зашто се овај тобоже није називао својим старим породичним презименом: ... Magnifici et Clari Viri Petri Iueglae sic nuncupati ob Patrem suum Iuegliam (quia apud nos et in universa Illyria mos adolevit, ut in cunctis fere stirpibus generosis pro cognomine aliquando nomen patris, aliquando aui abauique sumatur et interdum etiam sed rarius officii dignitatisque qua quis ornatur et loci qui gubernatur itemque dominii quod possidetur, relicto generali cognomine sumatur). Caeterum de familia et communi suae gentis cognomine Ohmuchieuich seu Gargurich ac ut valde cum honestate coniunctam a Nobis eidem denegari haud potuisse et qua fieri potuit diligentia et sinceritate, quam pro Nostro Pastorali Officio profitemur etc.[65].

Овакво образложење било је очигледно потребно и није се могло избећи, пошто су сви савременици добро знали да Петар Ивељин са Охмућевићима нема никакве везе. Натписи из Сланог и Банића су према томе несумњиви доцнији фалсификати, слични поменутим повељама и грбовнику, када је било потребно да се и у месту порекла Петра Ивељиног виде докази о његовом племенитом пореклу. Да је презиме Охмућевић преко Реље усвојено доказују и наведени подаци из народног предања. Ако би се могло посумњати да је у причи о косовском боју Реља постао на неки начин Охмућевић утицајем фалсификата Гргурића-Охмућевића, што само по себи не изгледа много вероватно обзиром на карактер и намену списа, то је искључено за предање које је записао Јеротеј Рачанин. У забаченом и толико удаљеном крају од Приморја у којему нису могли одјеци фалсификата дотле бити распрострањени да би се име Реље Охмућевића везало и за локалитете.

Реља је, мислимо да се у то више не може сумњати, по народном предању називан Охмућевић и преко њега је Петар Ивељин усвојио то презиме. Сада се може поставити питање да ли га је историјски Хреља носио. У данашњој Херцеговини постојала је у XIV веку властеоска породица Охмућевића[66], а и име Хреља било је добро познато у нашим западним крајевима. Зна се, осим тога, да неке истакнуте великашке породице из времена Немањића отуда потичу. „За живота цара Душана хумска и требињска властела добила су значајне задатке у српској држави. Освојивши јужну Маћедонију Душан је хтео да на важнија места у њој постави своје поуздане људе. Тако је Бранко Младеновић, син ранијег требињског војводе Младена, био упућен за заповедника у Охрид. Богородица Захумска подигнута код тога града, успомена је Гргура Бранковића на старе породичне везе. Угљеша Мрњавчевић добио је после Требиња место у Серу. Из херцеговачког Љубомира и Невесиња потиче породица Угарчића, чији је члан Остоја Рајаковић постао сродник Краљевића Марка. Из требињске породице Друговића или Чихорића један се члан утопио у реци Нишави, а да је био угледан сведочи гроб са натписом у Немањиној цркви св. Николе код Кур-

[65] В. нап. 7.

[66] *Jireček* Archiv für slav. Phil. 22, 185. *А. Соловјев*, Одабрани споменици 184. Mon. Serb. 537.

шумлије" — пише В. Ћоровић[67]. Ако све појединости овде изнесене и нису тачне, чињеница је да се запажа извесно померање властеле са запада у новоосвојене крајеве на југу у првој половини XIV столећа. Када се све ово има на уму, затим да је Реља по најстаријем предању „Бошњанин", да је презиме Охмућевић врло ретко — осим оних у Херцеговини други нам уопште нису познати — онда нам изгледа врло вероватно да је и Хреља био члан ове породице и да и њега треба убројати у ону херцеговачку властелу која је у Македонији правила каријеру.

Фалсификоване повеље Гргуровића-Охмућевића и остали списи у вези са њима пружају леп материјал за проучавање стања наше народне епике крајем XVI столећа, нарочито за улогу Реље Крилатице у њој. О Рељи се раније много више причало и певало него што се може закључити из песама сабраних од Вука и његових последника. Качић тврди за њега да је био „толико хитар и неизречени јунак да би се могле од његових славних диловања велике књиге написати: ал ми не да време ни сиромаштво метнут на штампу"[68]. Прве трагове легендарног Реље налазимо врло рано, у спису званом Tabula a Cutheis, De gestis civium Spalatinorum: „У то време наишло је обиље и мноштво кужног и дивљег племена Турака у крајеве краљевства Србије или Рашке, на броју седамдесет хиљада, или приближно, коњаника и пешака, наоружаних од стране Турака, и господин Вукашин — Valchasinus — постављен за заменика краљевог у краљевству Рашке, и његов брат Угљеша, храбар и ваљан војник, и онај одлични ратник Хреља — ille strenuissimus miles Cregla — и многи прваци Рашана заједно са Вукашином, сваки са својим наоружаним људима и дошли су на поље Косово — ad campum Kosovo —, око тридесет хиљада добро наоружаних коњаника, и у реду су се на реченом пољу са Турцима потукли и поменути Рашани однели су победу и побили су скоро тридесет хиљада Турака и гонили су их Рашани преко реке Марице и тада су се многи Турци бежећи утопили у реци Марици. А када су Турци побегли преко Марице охрабрили су се и окренули против Рашана и помешавши се с њима тукући се и храбро се борећи са њима и многе, скоро десет хиљада, Рашане су мачом погубили и остали Рашани натерани у бекство, многи су се бежећи утопили у реци Марици, око пет хиљада. Ту је погинуо у рату Вукашин и његов брат Угљеша и витез Хреља и многи други знаменити људи међу Рашанима пали су у томе рату, било од мача, било утопивши се због бегства"[69]. Овај кратки спис проучавао је Фрања Рачки и нашао да није постао „нипошто послије год. 1473". По неким индикацијама закључује да је написан пре 28. јуна 1420. и да му је писац можда Marinus de Cutheis. „Било у осталом овако или онако, писац списа „de gestis", родом Спљећанин из обитељи a Cutheis, није каснији од половине XV виека" — закључује Рачки[70]. Разлози Ф. Рачког о времену постанка овог делца изгледају доста убедљиви.

[67] Хисторија Босне 286.

[68] Razgovor ugodni naroda slovinskoga, izd. Hartman (Kugli i Deutsch) 1896, 233.

[69] *Schwandtner*, Scriptores rerum Hungaricarum III, 1748, 659.

[70] *F. Rački*, Ocjena starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, 1865, 134 (прештампано из „Književnika" I, II). Као terminus post quem за постанак

Предање да је Реља страдао на Марици било је познато и Павлу Ритеру — Витезовићу: „Poginu u tom boju Uglyesa Cesar brat Kraljev, verli i dobar vitez i Hrelya jaki junak“[71]. Њега бележе, даље, Качић а и Јован Рајић с позивом на грофа Ђорђа Бранковића[72]. Изгледа да је извор свима вест из Табуле. Нисмо наишли на трагове ове верзије у песмама.

Фра Дезидерије Ненки има сасвим другојачије предање о односима Реље Охмућевића према Мрњавчевићима. Ожењен Видосавом Баошић, „рођаком царице Росанде, жене Стефана Немањића“, Хреља је после Душанове смрти остао веран цару Урошу и бранио га од Мрњавчевића. Привржeност законитом господару платио је главом: и њега су они убили, „што се налази у песмама које о њему певају“[73].

По повељама из збирке Гргурић-Охмућевић Реља је био дука од Костура — duca di Castoria. Костур није случајно одабран као главни град његове области коју је Реља тобоже добио од цара Душана. Костур је био један од градова који је играо видну улогу у нашој старијој епици и свакако је чешће помињан у песмама о Рељи[74]. Неке су очуване и до новијег времена. У песми смрт Реље од Будима „три госпоје старе“, мајке Марка Краљевића, Милоша војводе и Реље од Будима шетају заједно. Прве две хвале своје синове, Рељина мати ћути. На то се умеша Марко:

Не фали се, стара моја мајко!
Нит се фали Милошева мајко!
Није мајка родила јунака,
Ко што мајка Рељу од Будима.
Је л' ти знадеш, добро паметујеш,
Кад смо пошли Кустур поробити,
На Кустуру врата обијати?

Када су их Турци потерали, Реља је прескочио „Прелог воду хладну“ и измакао. Али на запомагање Марка Краљевића враћа се натраг и спасава своја два побратима, заједно са коњима. Пошто су већ измакли опасности, Рељу устрељује вила[75].

Сличне је садржине, али са веселијим свршетком и песма Марко Краљевић и Реља Бошњанин:

Табуле не може се узети 1371. година, већ 1389. пошто се ту бркају маричка и косовска битка. Њихова контаминација показује да је и после Косова морало протећи доста времена. Enciklopedija Jugoslavije II, 507: „postanak spisa treba datirati između 1371. i 1388“ (*N. Klaić*).

[71] Kronika изд. 1696, 107.

[72] *Качић* 13; *Рајић* II, 1794, 688, 692.

[73] Н. д., нап. 7.

[74] *Н. Банашевић*, Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности 117 и д.

[75] Nar. pjesme, изд. Mat. Hrv. I 293.

Пију вино до три побратима
У Костуру граду бијеломе.
Једно ми је Краљевићу Марко,
А друго је Сибињанин Јанко,
Треће побре Хреља Бошњанине,
Обазнали од Костура Турци,
Од Костура тер затворе врата.

Хреља се спасава прескочив „мост од Костура", затим се враћа да спасе Јанка и Марка. Место виле устрељује га „сестра драга Михне од Костура", заљубљена у њега („Од милости Хрељу устр'јелила"!). Хрељу сахрањују, али га девојка затим оживљује и удаје са за њега[76].

Мотив да Реља спасава два јунака под Костуром био је познат и фра Дезидерију Ненки и то како он изричито каже по народним песмама: „Показао је још он — Хреља — крајње јунаштво при опсади града Костура у Македонији, што је било око 1340. године према историји Орбинија, када га је опседала царска војска у којој је опсади спасао из руку опседнутих Арбанаса двојицу врло драгих цару, палих у јарак, који су били Никола Алтомановић и Момчило Влашић, или Влах Опанковић, како се пева у песмама о реченом Хрељи и његовим подвизима, које зову илирским језиком попијевкиње"[77]. Ненки је уплео Орбинија у своје излагање да би учинио ствар историјски вероватнијом. Код овога је нашао само годину и да се Костур набраја међу градовима које је Душан освојио[78]. О опсади Костура и Рељиној улози нема ту ни помена: све је то унесено према народној песми. Иван Мажуранић је забележио једну сличну „поскочицу" где ров око града има исту улогу: Вино пише три јунака, једно Марко Краљевићу, друго Милош Кобилићу, а треће је мален (или Мален) Хреља. Кад се винца понапише, сва три су се захвалила да хте копја обломити об легенска турска врата. Како рекли три јунака, онако су и учинили сва три копја обломише об легенска турска врата. Ал их Турци нагонише на он мутни јендек (турски: граба, обров око града) воду. Подапре се мален Хреља на обломје копја свога, јендек воду прескочио. Ал не може Краљевићу, ни Милоше Кобилићу. Кад то види мален Хреља, јендек воду одскочио, узме Марка Краљевића под лијеву под пазуху, а Милоша Кобилића на бијело раме своје; јендек воду прескочио. Турци су му говорили: „Бора теби, мален Хреља, су л' ти тежки два јунака?" Ал говори мален Хреља: „Тежки су ми два јунака. Тежак ми је Краљевићу кано бридка сабља моја, а Милоше Кобилићу кано перје за клобуком"[79]. Од те верзије са јарком само су варијанте прескакање „Прелог воде хладне" или „моста од Костура".

---

[76] Уп. *Банашевић*, о. с. 144 и д.

[77] Nicolo Altomanouich e Moncilo Vlascich, o sia Vulach Opankouich, come si canta nelle Poesie di detto Conte Hreglia, e delli suoi egregij fatti, ch'in lingua Illirica chiamano Popieuchigne.

[78] *M. Orbini*, Il regno de gli Slavi 262.

[79] *Vl. Mažuranić*, Prinosi za hrvatski pravnopovjestni rječnik 588.

Мотив је у основи исти, али личности уз Рељу нису. Место доцније много познатијих епских јунака, Марка, Милоша и Јанка, ту су Никола Алтомановић и Момчило Влашић или Влах Опанковић. Момчило се спомиње и у једној македонској песми са сличним мотивом где је он један од петорице јунака које Реља избавља од Арватске девојке. Та песма је несумњиво одјек оних које су певале о Рељи и Момчилу. Војвода Момчило је познат одметник у родопском крају, нешто млађи савременик Хрељин. Он је у старијим песмама повезиван са Хрељом, оправдано донекле и хронолошким и географским разлозима. Ненки га назива Момчило Влашић. У старијим делима, у којима је коришћено и народно предање, он се јавља и као Момчило Дено. Тако га зове почетком 16. столећа Јован Мусаки и по њему свакако и Мавро Орбини. Код Лукаревића он је Mencilo Deno o Vlascich[80]. Изгледа да је он био јунак једне песме са мотивом очуваним у песми о Бановић Страхињи. У Брлићевој збирци има једна варијанта где место Страхиње фигурише *Влашић* Стојан[81] а код Богишића, у бугарштици, Страхињин противник је *Ден*. Алија *Влаховић*[82]. Можда је и Женидба краља Вукашина само изданак такве једне песме: у обема је основна мисао иста — издаја жене када се муж бори са својим противником[83].

Да ли је и Никола Алтомановић преузет из народне поезије, не би се могло сасвим поуздано установити. За то би говориле само извесне индикације. Познато је да Лаоник Халкокондил ставља „жупана Николу", као једног од намесника цара Душана, у *Костур* и Трикалу[84]. О Душановом времену он није користио обилне вести својих претходника, Кантакузина и Грегору, већ свакако усмена казивања добивена од Срба. То би указивало да је већ средином 15. столећа постојала у традицији извесна веза између Николе Алтомановића и Костура. Иначе о Алтомановићу немамо очуваних јасних података. Он је остао запамћен као жупан или бољар Никола у усменом предању извесних крајева Шумадије. Само у једној бугарштици пева се како је Никола Томановић издајнички убио свог господара, будимског краља, на Косову, када се овај нагао да се напије воде из кладенца:

Кад је краљу будимски слугу свога разумио,
Бјеше с коња скочио ка кладенцу хладне воде.
Како се је пригнуо да испија хладну воду,
За њедрима бијаху св'јетли краља златни крижи,

[80] *Luccari*, Copioso ristretto degli annali di Rausa, 2. изд. 1790. 107.

[81] *Руварац*, Две студентске расправе, 1884, 44 и д.

[82] Стр. 106.

[83] О историјском Момчилу уп. *Новаковић*, Глас 36, 1893. Нове податке о Момчилу даје турска хроника Енверија: cf. *Milikoff—Sayar*, Le destán d'Umur Pacha, Paris 1954.

[84] Ср. *M. Lascaris*, Byzantinoserbica saeculi XV (extrait de Byzantion, 1957) 41 и д. По њему, Халкокондил помиње Николу Багаша, зета Радослава Хлапена, као господара Трикале и Костура на једном месту, на другом пак Николу Алтомановића.

Из њедар му свети крижи у кладенац упаднуше.
Кад видио Никола св'јетла краља свете криже,
Бјеше ти га невољна худа срећа надахнула,
И бјеше се Никола на криже полакомио,
И он сабљу повади осјече му русу главу[85].

„Свакако из неке епске народне песме" потиче и казивање Мавра Орбинија о једној епизоди о односима између Николе Алтомановића и кнеза Лазара где опет златан крст игра извесну, иако друкчију улогу. Никола одлучује да смакне Лазара и присвоји његову област, позива га на састанак на који долазе са по пет пратилаца без оружја. Али Алтомановић је претходно удесио да се сакрије оружје испод пањева и снега на месту договора. Приликом разговора он и његови људи зграбе оружје и навале на противнике. Један од Николиних људи удари кнеза Лазара и овај пада рањен, али не смртно јер је мач ударио по златном крсту на кнежевим грудима. Од Лазаревих људи гину Михаило Давидовић и Жарко Мерешић, рашка властела. У међувремену „паж" приводи коња Лазару, овај уседа на њега и спасава се бекством. Од поменуте властеле која је настрадала у овом сукобу Жарко Мерешић је познат историји. То је отац Мркше Жарковића. Михаило Давидовић могао би бити син кефалије штипског Давида Михојевића из времена цара Душана (1355). Име би добио по деду као и Мркша[86].

Никола Алтомановић је био несумњиво један од јунака старије епике. Изгледа да је у њој опеван и као убица краља Вукашина. Врло рано је забележено предање о Вукашиновој смрти са истим мотивом као песма о погибији будимског краља, где се убица назива Никола Харсојевић. Али ипак не бисмо смели тврдити да га Ненки баш по песмама спомиње. Он није непосредно користио Халкокондила, али је за његовог жупана Николу као господара Костура могао сазнати из Орбинија. Сам Орбини, који у посебном поглављу говори доста опширно о Николи Алтомановићу, није га идентификовао са Халкокондиловим костурским жупаном: сматрао га је очигледно за другу личност. Према томе, има ипак доста вероватности да је код Ненкија Никола Алтомановић, у вези са Рељом, ипак преузет из неке народне песме.

Напомена у коректури. Orient. christ. period. XXXI/II, 1965, 336 и д. доносе трећи део кратке хронике од 1352. Једино у њој се каже да је, после Кантакузиновог одласка краљу Душану, велики доместик Хреља отишао у Солун Апокавку. Тако би се могло објаснити да је Хреља служио као посредник између краља и Апокавка када се преговарало о њиховом састанку. И тобожње заузимање Кантакузина код Душана за Хрељу можда би било фиктивно.

[85] *Богишић*, стр. 94.

[86] *Јиречек*, Историја Срба I 320; *Орбини* 283.

MIHAILO DINIĆ

RELJA OHMUĆEVIĆ

— Geschichte und Überlieferung —

Zusammenfassung

Relja Ohmućević ist eine in zweifacher Hinsicht interessante Erscheinung. Er stammte wohl aus der heutigen Herzegowina vom Adelsgeschlecht der Ohmućevići. Seine politische Laufbahn begann er noch unter König Stefan Uroš III. Dečanski im Kampfe gegen Byzanz. Er hatte reiche Besitztümer in den neuerworbenen Gebieten, deren Mittelpunkte Štip, Strumitza und Melnik waren. Eine Zeitlang wurde er König Stefan Dušan abtrünnig und stand in enger Verbindung mit Johannes Kantakuzenos. Als sich dieser an den serbischen König um Hilfe gegen Johannes V. Palaiologos wandte, söhnte sich Relja rechtzeitig mit Stefan Dušan aus; bald danach ist er gestorben (1342). Er bekleidete die Würden eines Protosebastos, eines Megas Domestikos und eines Kaisar. Seine Gestalt blieb dauernd in der Erinnerung des Volkes erhalten. Die Volksdichtung kennt ihn als Relja Krilatica, eine der wichtigsten Persönlichkeiten neben Marko Kraljević und Miloš Obilić. Der Verfasser verfolgt die Entwicklung der Überlieferung über ihn vom Ende des Mittelalters bis in die neueste Zeit und zeigt auch die interessante Anknüpfung einer ragusanischen Familie an Relja Ohmućević, als ihren anrgeblichen Ahnen, um das Alter ihres Adels zu beweisen.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ПОЛИТИЧКА УЛОГА ЈОВАНА КАНТАКУЗИНА ПОСЛЕ АБДИКАЦИЈЕ (1354—1383)

СКРАЋЕНИЦЕ ЧЕШЋЕ НАВЕДЕНИХ ДЕЛА

1. ИЗВОРИ

В. Х.	Σπ. Λάμπρου Βραχέα Χρονικά, ἐκδ. ἐπιμελείᾳ Κ. 'Ι. 'Αμάντου, Атина 1932.
Bollati, Spedizione	*F. Bollati* di Saint-Pierre, Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amedeo VI, (Bibl. stor. ital., V), Torino 1900.
Cammelli, Correspondance	Démétrius Cydonès: Correspondance, ed. G. Cammelli, Paris 1930.
Chalcocondyles I	Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes, I, ed. E. Darkó, Budapest 1922.
Cant.	Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I—IV, vol. I—III, ed. L. Schopeni, Bonnae 1828—1832.
Darrouzès, Lettre inédite	*J. Darrouzès*, Lettre inédite de Jean Cantacuzène relative à la controverse Palamite, Rev. des ét. byz. 17 (1959) 7—27.
Dialogus	Διάλεξις ἣν διελέχθη ὁ βασιλ(εὺς ὁ Κ)ανтακουζηνὸς μετὰ τοῦ ἀπὸ τοῦ πάπα ἐλθόντος σὺν τῷ κόντῳ Σαβείας κυροῦ Παύλου, μητροπολίτου μὲν εὑρισκομένου Θηβῶν, νῦν δὲ ὀνομασθέντος παρὰ τοῦ πάπα πατριάρχης (sic) Κωνσταντινουπόλεως, κατὰ μῆνα Ἰούνιον τῆς ε΄ ἰνδικτιῶνος τοῦ ἑξακισχιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἑβδομηκοστοῦ πέμπτου ἔτους, ed. J. Meyendorff, Dumb. Oaks Pap. 14 (1960) 169—177.
Dipl. Veneto-Levantinum I	Diplomatarium Veneto-Levantinum, I, Venetiis 1880.
Dölger, Facsimiles	*F. Dölger*, Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden, München 1931.
Ducas	Ducae Historia Turcobyzantina (1341—1462), ed. V. Grecu, Bucureşti 1958.
Greg.	Nicephori Gregorae Byzantina Historia, vol. I—II, ed. L. Schopeni, Bonnae 1829—1855.
Guilland, Correspondance	Correspondance de Nicéphore Grégoras, ed. R. *Guilland*, Paris 1927.
Lampros, П. П. III	Emmanuelis Palaeologi Theodori despotae laudatio funebris, ed. Sp. Lampros, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, III, Атина 1926, 11—119.
Loenertz, Ambassadeurs grecs	R.-J. *Loenertz*, Les ambassadeurs grecs auprès du pape Clément VI (1348), Orient. Christ. Per. 19/1—2 (1953) 178—196.
Loenertz, Correspondance	Démétrius Cydonès Correspondance, ed. R.-J. Loenertz, I—II (Studi e Testi 186, 208), Città del Vaticano 1956, 1960.

Ljubić, Listine III .... Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike, III, (1347—1358), ed. Š. Ljubić, Zagreb 1872.

Millet, Inscriptions .... *G. Millet*, Inscriptions byzantines de Mistra, Bull. de corresp. hellén. 23 (1899) 97—156.

M. M., Acta .... F. Miklosich — J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I—VI, Vindobonnae 1860—1890.

P. G. .... J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeco-latina, Parisiis 1857 sq.

Raynaldi .... Baronii (Caesaris S. R. E. Card.), Od. Raynaldi et Jac. Laderchii, Annales ecclesiastici denno et accurate excusi, t. 25—26, Bari-Ducis-Parisiis-Friburgi Helv. 1872.

Sphrantzes I .... Georgios Phrantzes Chronicon, I, ed. J. B. Papadopoulos, Leipzig (B. G. Teubner) 1935.

Theiner-Miklosich, Monumenta spectantia.. A. Theiner — F. Miklosich, Monumenta spectantia ad unionem Ecclesiarum graecae et romanae, Vindobonnae 1872.

Thiriet, Déliberations I ...... F. Thiriet, Régestes des déliberations du Sénat de Venise concernant la Romanie, I (1329—1399), Paris 1958.

Успенский, Афон монашеский *П. Успенский*, История Афона, III, Афон монашеский (Оправдания), С. Петербург 1891.

Zepos, Jus I .... J. et P. Zepos, Jus Graecoromanum, I, Athenis 1931.

2. ЛИТЕРАТУРА

Beck, Humanismus .... *H.—G. Beck*, Humanismus und Palamismus, Actes du XIIe Congrès Intern. d'Ét. Byz., I, Beograd 1963, 63—83.

Beck, Kirche .... *H.—G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959.

Binon, Guy d'Arménie .... *St. Binon*, Guy d'Arménie et Guy de Chypre. Isabelle de Lusignan à la cour de Mistra, Ann. de l'Inst. de phil. et d'hist. orient. et slaves 5 (1937) 125—142.

Bréhier, Croisades .... *L. Bréhier*, L'Église et l'Orient. Les croisades, Paris 1921[4].

Bréhier, Vie et mort ...... *L. Bréhier*, Vie et mort de Byzance. Le Monde byzantin I, (L'évolution de l'humanité 32), Paris 1947.

Candal, Fuentes Palamiticas .. *M. Candal*, Fuentes Palamiticas: Diálogo de Jorge Facrasi sobre el contradictorio de Pálamas con Nicéforo Grégoras, Orient. Christ. Per. 16/3—4 (1950) 303—357.

Charanis, Short Chronicle .... *P. Charanis*, Les Βραχέα Χρονικά comme source historique. An Important Short Chronicle of the 14th Century, Byz. 13 (1938) 335—362.

Charanis, Strife .... *P. Charanis*, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks (1370—1402), Byz. 16/1 (1942/3) 286—314.

Черноусов, Дука .... *Е. Черноусов*, Дука, один из историков конца Византии, Виз. Врем. 21 (1914) 171—221.

Delaville Le Roulx, La France en Orient	*J. Delaville Le Roulx*, La France en Orient au XIVe siècle (Expéditions du maréchal Boucicaut), Paris 1886.
Diehl, Études	*Ch. Diehl*, Études byzantines, New York s. a. (Reprint of: Paris 1905).
Dölger, Johannes VII	*F. Dölger*, Johannes VII., Kaiser der Rhomäer (1390—1408), Byz. Zeitschr. 31 (1931) 21—36.
Dölger, Kantakuzenos	*F. Dölger*, Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist, Sem. Kond. 10 (1938) 19—30 (= Παράσπορα, Ettal 1961, 194—207).
Dräseke, Urteil	*J. Dräseke*, Kantakuzenos' Urteil über Gregoras, Byz. Zeitschr. 10 (1901) 106—127.
Dräseke, Zu Joh. Kantakuzenos	J. *Dräseke*, Zu Johannes Kantakuzenos, Byz. Zeitschr. 9 (1900) 72—84.
Ebersolt, Miniature	*J. Ebersolt*, La miniature byzantine, Paris — Bruxelles 1926.
Ферјанчић, Деспоти	*Б. Ферјанчић*, Деспоти у Византији и јужнословенским земљама, Београд 1960.
Filitti, Notice	*J. C. Filitti*, Notice sur les Cantacuzène du XIe au XVIIe siècles, Bucarest 1936.
Франчес, Народные движения	*Э. Франчес*, Народные движения осенью 1354 г. в Константинополе и отречение Иоанна Кантакузина, Виз. Врем. 25 (1964) 142—147.
Gay, Clément................	*J. Gay*, Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342—1352), Paris 1904.
Gerola, Effige	*G. Gerola*, L'Effige del despota Giovanni Cantacuzeno, Byz. 6 (1931) 379—387.
Giannelli, Progetto............	*C. Giannelli*, Un progetto di Barlaam per l'Unione delle Chiese (Miscellanea G. Mercati III, Studi e Testi 123), Città del Vaticano 1946, 157—208.
Gordillo, Theologia	*M. Gordillo*, Theologia Orientalium cum Latinorum comparata (Commentatio historica), I, (Orient. Christ. Analecta 158), Romae 1960.
Grumel, Chronologie	*V. Grumel*, La Chronologie (Traité d'études byzantines, I), Paris 1958.
Guilland, Essai	*R. Guilland*, Essai sur Nicéphore Grégoras. L' Homme et l'oeuvre, Paris 1926.
Halecki, Empereur	*O. Halecki*, Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient: 1355—1375, Warszawa 1930.
Hertzberg, Geschichte II	*G. F. Hertzberg*, Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des Antiken Lebens bis zur Gegenwart, II, Gotha 1877.
Hopf, Geschichte	*K. Hopf*. Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, I—II, New York s. a. (Reprint of: Ersch-Gruber, Allgem. Encykl. der Wiss. und Künste, Bd. 85/86, Leipzig 1867/8).
Јиречек, Историја I	*К. Јиречек*, Историја Срба, I, Београд 1952².
Jorga, Latins et Grecs	*N. Jorga*, Latins et Grecs d'Orient et l'établissement des Turcs en Europe (1342—1362), Byz. Zeitschr. 15 (1906) 179—222.
Jorga, Philippe	*N. Iorga*, Philippe de Mézières (1327—1405) et la croisade au XIVe siècle, Paris 1896.
Jugie, Barlaam-catholique......	*M. Jugie*, Barlaam est-il né catholique? Suivi d'une note sur la date de sa mort, Échos d'Orient 39 (1940) 100—125.

Jugie, Matthieu	*M. Jugie*, Matthieu Cantacuzène, Dict. de théol. catholique X/1, Paris 1928, 374—375.
Jugie, Palamite	*M.* Jugie, Palamite (Controverse), Dict. de théol. catholique XI/2, Paris 1932, 1777—1818.
Jugie, Theologia dogmatica	*M. Jugie*, Theologia dogmatica Christianorum orientalium, I—IV, Parisiis 1926—1933.
Kaligas, Μελέται	*P. Kaligas*, Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἁλώσεως (1205—1453), Атина 1894.
Krumbacher, Geschichte	*K. Krumbacher*, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches, München 1897[2].
Kyrris, Cantacuzenus	*C. F. Kyrris*, John Cantacuzenus and the Genoese 1321—1348, Miscellanea Storica Ligure, III, Milano 1963, 9—48.
Laurent, Alliances	*V. Laurent*, Alliances et filiations des Cantacuzènes au XVe siècle, Rev. des ét. byz. 9 (1951) 64—105.
Lemerle, Philippes	*P. Lemerle*, Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945.
Loenertz, Correspondance de M. Calécas	*R.—J. Loenertz*, Correspondance de Manuel Calécas (Studi e Testi 152), Città del Vaticano 1950.
Loenertz, Manuel et Cydonès	*R.—J. Loenertz*, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondance, Échos d'Orient 36 (1937) 271—287, 474—487.
Loenertz, Péloponnèse	*R.—J. Loenertz*, Pour l'histoire du Péloponnèse au XIVe siècle (1382—1404), Ét. byz. 1 (1943) 152—196.
Loenertz, Recueils	*R.—J. Loenertz*, Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès, (Studi e Testi 131), Città del Vaticano 1947.
Lövenbruck, Cantacuzène	*L. Lövenbruck*, Cantacuzène, Jean VI, Dict. de théol. catholique, II/2, Paris 1923, 1672—1675.
Magnan, Urbain	*Abb. Magnan*, Histoire d'Urbain V et de son siècle Paris 1862.
Maӣujaшeвuћ, Солун	*С. Maӣujaшeвuћ*, Кратка историја Солуна, државе и града, Београд 1926[2].
Mercati, Notizie	*G. Mercati*, Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV, (Studi e Testi 56), Città del Vaticano 1931.
Mercati, Simone Atumano	*G. Mercati*, Se la versione dall'Ebraico del codice Veneto greco VII sia di Simone Atumano arcivescovo di Tebe, (Studi e Testi 30), Roma 1916.
Meyendorff, Débuts	*J. Meyendorff*, Les débuts de la controverse hésychaste, Byz. 23 (1953) 87—120.
Meyendorff, Introduction	*J. Meyendorff*, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959.
Meyendorff, Jean-Joasaph	*J. Meyendorff*, Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de Concile Oecuménique en 1367, Akten des XI. Intern. Byzantinisten-Kongresses, München 1960, 363—369.
Meyendorff, Projets	*J. Meyendorff*, Projets de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul, Dumb. Oaks Pap. 14 (1960) 149—169.
Miller, Latins	*W. Miller*, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204—1566), London 1908.

Moravcsik, Byzantinoturcica ..	*Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica, I—II. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, Berlin 1958².
Ников, Турското завладяване	*П. Ников*, Турското завладяване на България и судбата на последните Шишмановци, Изв. на истор. дружество в София, 7—8 (1928) 41—112.
Norden, Papsttum	*W. Norden*, Das Papsttum und Byzanz, Berlin 1903.
Новаковић, Срби и Турци....	*С. Новаковић*, Срби и Турци XIV и XV века, Београд 1960.
Осшрогорски, Историја	*Г. Осшрогорски*, Историја Византије, Београд 1959.
Ostrogorsky, Geschichte	*G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, Münshen 1963³.
Parisot, Cantacuzène	*V. Parisot*, Cantacuzène, homme d'État et historien, Paris 1845.
Politis, Cantacuzène-copiste ..	*L. Politis*, Jean-Joasaph Cantacuzène fut-il copiste?, Rev. des ét. byz. 14 (1956) 195—199.
Rackl, Übersetzung	*M. Rackl*, Die griechische Übersetzung der Summa theologiae des hl. Thomas von Aquin, Byz. Zeitschr. 24 (1923) 48—60.
Runciman, Crusades III	*S. Runciman*, A History of the Crusades, III, Cambridge 1955.
Staniloae, Viaţa	*D. Staniloae*, Viaţa şi invăţătura Sfântului Grigorie Palama, Sibiu 1938.
Struck, Mistra	*A. Struck*, Mistra. Eine mittelalterliche Ruinenstadt, Wien — Leipzig 1910.
Ševčenko, Zealot Revolution..	*J. Ševčenko*, The Zealot Revolution and the supposed Genoese Colony in Thessalonica, Προσφορὰ εἰς Στίλπ. Κυριακίδην, Ἑλληνικῶν παράρτημα 4, Thessalonica 1953, 603—617.
Tafrali, Thessalonique	*O. Tafrali*, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913.
Thiriet, Romanie	*F. Thiriet*, La Romanie vénitienne au moyen âge, Paris 1959.
Усиенский, Очерки	*Ф. И. Усиенский*, Очерки по истории византийской образованности, С. Петербург 1891.
Vailhé, Constantinople	*S. Vailhé*, Constantinople (Église de), Dict. de théol. catholique III/2, Paris 1911, 1307—1519.
Vasiliev, History	*A. A. Vasiliev*, History of the Byzantine Empire (324—1453), Madison 1952.
Vasiliev, Viaggio	*A. A. Vasiliev*, Il viaggio del imperatore bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369—1371) e l'unione di Roma del 1369, Studi Biz. e Neoell. 3 (1931) 153—193.
Viller, Question	*M. Viller*, La question de l'Union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274—1438), Revue d'histoire eccl. 16—17 (1921) 260—305, 515—532; 18 (1922) 20—60.
Vries, Päpste	*W. de Vries*, Die Päpste von Avignon und der christliche Osten., Orient. Christ. Per. 30/1 (1964) 85—128.
Zakythinos, Despotat	*D. Zakythinos*, Le despotat grec de Morée, I—II, Paris 1932, Athènes 1953.
Zakythinos, Isabelle	*D. Zakythinos*, Une princesse française à la cour de Mistra au XIVe siècle. Isabelle de Lusignan Cantacuzène, Rev. des ét. grec. 49 (1936) 62—76.
Зборник I	Зборник Константина Јиречека, I, Београд 1959.

УВОД

Четрнаести век, особито можда његове четрдесете, педесете и шездесете године, у историји Византије представља епоху последњег одсјаја њене бивше величине, а истовремено епоху општег опадања државе. То је било доба местимичног, кратког и привидног полета, непрестано праћеног трагичном исцрпеношћу. Ослабело и смањено царство губило је своје ослонце у све бржем кретању ка пропасти. Тадања византијска стварност пружала је тужну и мрачну слику, блиску оној коју је рационалистичка историографија пројецирала на целокупну византијску историју.[1] Грађански ратови, социјални сукоби и теолошко-филозофске распре потресали су земљу, а моћни спољни непријатељи, Срби и Турци, и уз њих увек немирни западни свет, нису давали ни тренутка предаха. То је заиста био Гордијев чвор који се више није могао чак ни расећи.

Велико у трагици својих напора за одржање и продужење опстанка некада моћног царства, ово доба створило је свог типичног представника у личности чувеног цара Јована VI Кантакузина. Као и само његово време и он је био велика и трагична фигура, пуна супротности. У ствари, доста је тешко рећи да ли је Кантакузин својом политичком и државничком делатношћу представљао позитивну или негативну појаву у византијској историји.[2] То је спорно питање, а у суштини можда и мање важно. Битно је да је он испуњавао византијску политичку позорницу, државну и црквену, и доминирао њоме готово три деценије, све до своје абдикације (1354). Шта више, овај вишеструко обдарени човек — државник, војсковођа, књижевник и теолог[3] — својим радом

---

[1] *Diehl*, Études 232. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 411 sq. Чак је и Цариград почео да опада и пати од депопулације (*J. Ebersolt*, Constantinople Byzantine et les Voyageurs du Levant, Paris 1918, 9). Овај процес достигао је врхунац у XV веку. Cf. *M. Schneider*, Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahrhundert, Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen, Philol.-hist. Kl. 9 (1949) 236 f.

[2] Сасвим је тачно мишљење које износи *Dölger*, Kantakuzenos 29 n. 43 (= Παράσπορα 207 n. 43) да је потребна посебна монографија о чувеном цару, како би било могуће потпуно сагледати његово место у историји византијског XIV века. Дело Паризоа сувише је застарело и оно је добрим делом и узрочник многих лутања у науци.

[3] За високо мишљење о појединим видовима Кантакузинове делатности уп. *Parisot*, Cantacuzène 4 sq; *Diehl*, Études 232; *Guilland*, Correspondance 308. Неприступачно ми је: *J. Dräseke*, Kaiser Kantakuzenos' Geschichtswerk, N. Jahrb. für das klass. Altertum 33 (1914).

као политичар и писац током свог веома дугог живота представља једну од најважнијих, а можда и централну фигуру византијске историје XIV века.[4]

Управљати тада државом „Ромеја“, у условима на које смо кратко подсетили, није било ни мало једноставно. То је представљало подухват који је захтевао не само обдареног него и врло амбициозног човека. Такав је и био Кантакузин. Знаменити Шарл Дил, велики мајстор да кратком речју оживи личност или збивање, тачно је рекао за њега: „... ambitieux à l'excès, sans scrupules, dénué de sens moral autant qu'un Borgia“.[5] Али док је Дил написао ове редове првенствено са жељом да, поред похвала и дивљења, оцрта и негативну страну Кантакузинове личности, данас је потребније обратити пажњу управо на велику и продорну снагу његових амбиција. Та неисцрпна покретачка сила једна је од главних особина чувеног цара (сетимо се само упорности са којом је водио грађанске ратове, готово по цену пропасти државе) и зато је неопходно да се истраживач Кантакузиновог животног пута заинтересује и за његово тридесетогодишње битисање у монашкој ризи (1354—1383), односно да покуша да испита у којој је мери његово замонашење представљало и повлачење са историјске позорнице. Ово тим пре, што једина монографија о Кантакузину (*V. Parisot*, Cantacuzène, homme d'État et historien, Paris 1845) споменути период његовог живота готово не дотиче.

Уверење да је Кантакузин после абдикације, лишен утицаја и угледа, живео у манастиру, можда и на Светој Гори, било је некада врло раширено, а и данас је ретко оповргнуто.[6] Супротно мишљење новијег је датума. Оно се доскора заснивало само на неколико спорадичних изворних података о везама византијске и католичке цркве. Подстакнути тим вестима извесни аутори, као на пример М. Вилер, О. Халецки и Ђ. Меркати, сматрали су да је Кантакузин, као монах Јоасаф, имао знатан утицај на црквени живот у Византији, утицај заснован на његовом великом интелектуалном и моралном престижу.[7] Ово мишљење, у знатној мери стидљиво изнето, тек недавно добило је солиднију основу.

Иван Мејендорф, изврсни зналац културне историје Византије XIV века, пре извесног времена у двема веома инструктивним расправама први је потпуније осветлио не само политички значај и улогу

[4] Јован Кантакузин припада осмој генерацији породице Кантакузинâ и рођен је око 1290 (*Filitti*, Notice 5 f.) или негде између те године и 1300 [према *Dölger*, Kantakuzenos 20 n. 7 (= Παράσπορα 196 n. 7) — најкасније 1296]. Умро је 15. VI 1383 [према B. X., No 52 (p. 89) 50 f.].

[5] *Diehl*, Études 232.

[6] *Parisot*, Cantacuzène, 306; *Kaligas*, Μελέται 535; *Krumbacher*, Geschichte 298, 1058; *Diehl*, Études 232; *Guilland*, Correspondance 307 f.; *Cammelli*, Correspondance 77 n. 1, 206; *Halecki*, Empereur 9; *Zakythinos*, Despotat I, 114; *idem*, Isabelle 68; *Bréhier*, Vie et mort 447; *Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 321; *Острогорски*, Историја 494; *Ферјанчић*, Деспоти 108; *Gordillo*, Theologia 306, etc.

[7] *Viller*, Question 42 n. 4; *Halecki*, Empereur 154, 157 et passim; *Mercati*, Notizie 291. Слично и *Meyendorff*, Projets 150.

Јована Кантакузина у периоду од 1354. до 1383. године, већ и доста подробно реконструисао итинерере и хронолошке међе честих, занимљивих и значајних путовања која је предузимао у то доба.[8] Ове расправе, рађене на основу једног дотад неиздатог и иначе практично неискоришћеног извора, који се односи на византијско-латинске разговоре о проблему уније цркава (1367),[9] представљају значајан прилог византолошкој науци. Па ипак, као да још није почело новим очима да се посматра место Кантакузина-Јоасафа у државним пословима.[10] Поготову што су, иако је Мејендорф временски и садржински шире обрадио извесне моменте Кантакузинове делатности после замонашења, оба његова чланка својом тематиком везана непосредно за збивања из 1366. и 1367. године. Због тога је проблем остао углавном само покренут и начет.

* * *

Стећи једну целовиту слику о положају и делатности Јована Кантакузина у времену између његове абдикације и смрти није лако. Делимично је то и немогуће постићи. Пре свега због недостатка наративних извора за ово доба. Тих тридесетак година највећим делом поклапају се са празнином између излагања у историјским делима самог Кантакузина и Нићифора Григоре, с једне, и Халкокондила, Дуке и Сфранцеса, с друге стране. Кантакузинова историја, на пример, допире само до 1364. године (50. глава), али не у једном континуираном изношењу догађаја. Наиме, са 1358/9. годином (49. глава) престаје повезано и свеобухватно излагање и настаје значајна празнина све до 1363/4. године, о којој говори последња глава царевог дела.[11] Доба после 1354,

[8] Jean-Joasaph; Projets. Мејендорф је истовремено лепо показао (Projets 151 n. 8) да Кантакузинов случај није сасвим изузетан и да је баш у његово време било и других значајних личности које су после замонашења и даље сачувале утицај у световним круговима.

[9] Dialogus.

[10] *Ostrogorsky*, Geschichte 438 за сада је једини прихватио Мејендорфове резултате.

[11] Издавач Кантакузинових мемоара у бонској едицији, L. Schopen, сматрао је да они допиру до 1356, а последња глава (50) да говори о догађајима из 1362. године. Идентично становиште заузели су и *Parisot*, Cantacuzène 309, *Krumbacher*, Geschichte 298 и *Moravcsik*, Byzantinoturcica I, 321. Годину 1356. као завршну узима *Bréhier*, Croisades 288, а 1357. — *Lövenbruck*, Cantacuzène 1673 и *Dräseke*, Urteil 126 (у Zu Joh. Kantakuzenos 76 он, међутим, говори о 1360). За 1362. год. као исправно решење залаже се *Guilland*, Correspondance 308. Најзад, *Halecki*, Empereur 331 и *Dölger*, Johannes VII 21 n. 2 предлажу, без навођења разлике између 49. и 50. главе, 1364. годину. Наше датирање узима у обзир следеће елементе: готово читава претпоследња глава Кантакузиновог дела (IV 49: III 358, 10—360, 20) посвећена је његовом боравку на Пелопонезу. У ствари, осим спомена Кантакузиновог повратка у Цариград, све што је ту речено односи се само на његов долазак у Мореју и предисторију тога пута. Ови догађаји падају у 1358/9—1360 (в. сада стр. 155). У последњој глави, између осталог, говори се о посланству патријарха Калиста у Србију и смрти која га је тамо задесила (IV 50: III 360, 21—361, 13) и поновном избору Филотеја за патријарха (p. 363, 9 sq.), тј. о догађајима из 1364. године. Cf. *C. Jireček*, Archiv für Sl. Philol. 14 (1892) 256 n. 2; 17 (1895) 260 f. (= Зборник I, 395 n. 2, 451); *Halecki*, Empereur 77 f.; *Charanis*, Strife 287. *Grumel*, Chronologie 437 погрешно доноси 1363. годину.

дакле, веома је слабо заступљено и њему је посвећено мало места. И од тога, највећи део односи се на авантуре царевог сина Матије (1354--1357), иза којих се најчешће готово губи лик његовог оца. Изузев описа сопственог пада и доласка на престо Јована V, Кантакузин у својој историји износи мало шта, што би могло објаснити опсег и домете његовог утицаја после абдикације. Сем тога треба подвући, и то никад није сувишно, тенденциозност и пристрасност царевих мемоара, карактеристике већ давно уочене и објашњене.

Ништа боље не стоје ствари ни са другим великим наративним делом ове епохе — „Римском историјом" Нићифора Григоре. Григора, који је умро 1360. године, довео је своју историју до 1359. и тако обухватио незнатан део Кантакузиновог живота и деловања након силаска са престола. Приликом коришћења Григориних података веома је важно имати у виду чињеницу да су лични односи Кантакузина и Григоре, у доба када је овај писао своје дело, већ дуго били не само хладни него и изразито непријатељски, тако да ни покушај измирења (1357) није успео.[12] Отуда у Григорином казивању нетрпељивост према Кантакузину, отуда и злурадост приликом описивања његове абдикације.[13] То није само лични став. Напротив, њихово разилажење отпочело је на политичком пољу. Огорчени антиисихаст и антипаламит до краја живота, Нићифор Григора је знатан део своје историје посветио исихастичкој борби у Византији, жестоко нападајући Паламине, а тиме и Кантакузинове, идеје и истомишљенике.[14] И тако, док је приметна Кантакузинова тежња да ублажи свој слом из 1354. године, Григора у њему проналази задовољство освете. Извесна и знатна необјективност и код једног и код другог очигледна је, иако су њихови разлози за овакав поступак дијаметрално супротни.

Већ споменути Халкокондил, Дука и Сфранцес, иако у својим делима захватају и време пре 1383. и Кантакузинове смрти, нису, као што је познато, поуздани извештачи за овај период, за који су, уосталом, и сиромашни подацима. Тако главни ослонац приликом обраде наше теме остају вести по разноврсним изворима, најчешће без икакве међусобне везе: неколико повеља, нешто приватних писама, извесна писма папске курије, пар теолошких списа, који натпис, понеки податак из чувених кратких хроника и, наравно, споменути дијалог Кантакузина и папског легата из 1367. године. То је ипак довољно за решавање основних питања која се односе на личност екс-цара Јована Кантакузина, али употреба ових извора ствара посебне тешкоће у повезивању различитих елемената историјског збивања, управо због њихове расутости, фрагментарности и оскудног излагања.

[12] За њихове односе уп. *Guilland*, Essai 30 sq., 49 f., 53, 94—102; *idem*, Correspondance IV, XI; *Dräseke*, Urteil. Специјално за доба после Кантакузиновог пада — *Dräseke*, o. c. 112. За најраније контакте в. расправу *I. Ševčenka*, Some Autographs of Nicephorus Gregoras, Збор. рад. Виз. института 8/2 (1964) 435—50.

[13] Док Кантакузин, на пример, себе често назива царем и у периоду после 1354. године, дотле Григора то необично ретко чини чак и за раније доба, а никако после овог датума.

[14] *Jugie*, Theologia dogmatica II, 56, 157.

I

АБДИКАЦИЈА (1354)

Чудновато је колико је дуго у историјској науци силазак Јована Кантакузина са престола представљао загонетку и у погледу хронологије и у погледу начина на који се одиграо. Иако су оба аспекта Кантакузиновог пада давно уочена, резултати њиховог изучавања још нису задовољавајући. Први проблем, хронолошки, тек је делимично решен, а проучавању суштине и карактера ових збивања посвећивана је још далеко мања пажња, као питању у коме нема ничег спорног и за чије упознавање је довољно већ овлашно читање извора. Стога, када се пажљиво прегледа све оно што је у историографији написано о Кантакузиновој абдикацији, остаје утисак недоречености. Нарочито за истраживача који тежи расветљавању и објашњењу његовог места, улоге и деловања као екс-цара.

Ако смо рекли да хронологија уздизања Јована V на престо и Кантакузиновог повлачења није потпуно решена, то је због тога што, изузев године у којој су се збили ови догађаји, наука још није утврдила сасвим прецизан датум. Питање године престало је да буде спорно када је Сп. Ламброс по други пут објавио и тачно датирао једну хроничарску белешку из које се види да је Кантакузин абдицирао непосредно после успешног јуриша Палеологових трупа на цариградска утврђења (22. XI 1354), да је претходно владао Цариградом седам година, девет месеци и двадесет два дана, а замонашио се под именом Јоасафа 10. децембра 1354. године.[1] Тако је коначно потврђено оно што се већ могло наслутити и из Кантакузиновог казивања: да је смена на престолу извршена пред крај 1354. године.[2] Дотадање датирање са 1355. годином, настало из нејасноћа Кантакузиновог и Григориног текста, морало је да се напусти.[3] Тиме још увек није био утврђен и потпуно тачан датум. Јер, Ламброс је анализирајући документ који је објавио направио две крупне грешке. Пре свега, он је сматрао да из текста белешке произлази да је Кантакузин

[1] Τῇ κβ΄ τοῦ Νοεμβρίου μηνὸς τῆς η΄ ἰνδικτιῶνος ἡμέρᾳ Σαββάτῳ εἰσήχθη ὁ αὐθέντης ἡμῶν ὁ βασιλεὺς ὁ ἅγιος ὁ κῦρ Ἰωάννης ὁ Παλαιολόγος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ ἀπεκαθήλωσε τὸν πενθερὸν αὐτοῦ βασιλέα τὸν Καντακουζηνόν, βασιλεύσαντα μετὰ τὸ εἰσελθεῖν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔτη ζ΄μῆνας θ΄ ἡμέρας κβ΄. Ἐγένετο δὲ μοναχὸς τῇ ι΄ τοῦ Δεκεμβρίου μηνός, ed. Sp. Lampros, Νέος Ἑλληνομνήμων 14 (1917) 403. Први пут Ламброс је публиковао ову белешку у N. ᶜE. 7 (1910) 143, али је тада, због погрешног израчунавања индикта, њен извештај датирао у 1355. годину.

[2] Cant. IV 39—42: III 284, 18—307, 22. Након правилног датирања од стране бонског издавача Шопена, то је уочио и *Parisot*, Cantacuzène 286. Уп. сада још и Cant. IV 42: III 309, 1 f.

[3] Ипак, и касније је знатан број истраживача предлагао 1355. годину. Ево само неких примера: *Cammelli*, Correspondance XIX, 206, 210, 212; *Lemerle*, Philippes 202 f.; *Zakythinos*, Despotat II, 74, 78; *Grumel*, Chronologie 359; *Thiriet*, Romanie 450; *Kyrris*, Cantacuzenus 14. *Loenertz*, Manuel et Cydonès 273, 277 такође је био за ово схватање, али га је касније напустио (Recueils 109). Временом су се вратили старом датирању *Guilland*, Essai 45 (дец. 1354); *idem*, Correspondance 307, 309 passim (1355) и *Bréhier*, Croisades 288 (1354); *idem*, Vie et mort 425, 446, 563 (нов. 1355).

свргнут истог дана када су јединице Јована V продрле у Цариград, тј. 22. новембра.[4] Међутим, ту се само каже да је 22. новембра Јован Палеолог ушао у Цариград и одстранио свога таста. Из начина на који је цела ствар представљена не излази да су се оба догађаја одвијала синхронизовано, у току једног јединог дана. Претпоставивши да је Кантакузин пао истовремено са Јовановим уласком у престоницу, Ламброс је поверовао, према наведеној дужини његове владе, да аутор белешке сматра да се Кантакузин крунисао 31. јануара 1347. Ламбросу је, наравно, то изгледало бесмислено, али је он сам погрешио.[5] Јер, у нашем тексту говори се само о Кантакузиновој владавини после освајања Цариграда, тј. после 3. II 1347, када је он ушао у престоницу, након победе над Аном Савојском. Ако се на споменути датум дода седам година, девет месеци и двадесет два дана резултат је: 25. XI 1354. Ово се потпуно слаже са Кантакузиновим излагањем да је три дана после уласка у препрестоницу (22. XI) Јован V преговарао са њим и понудио му часно повлачење уз задржавање савладарског положаја.[6] Према томе, 25. новембар 1354. године представља крај Кантакузинове самосталне владавине.

Овим, међутим, хронолошка питања још нису потпуно решена. Она сада стичу нов квалитет. Јер, битно је уочити разлоге због којих је између стварне, иако не и формалне, Кантакузинове абдикације и његовог замонашења прошло две недеље.[7] Тиме би делимично био расветљен и начин на који се одиграла смена на византијском престолу. И vicae versa, ток ове промене може да објасни наведену временску разлику.

Најелементарније историјско искуство говори да се измена власти у једном грађанском рату врши насилним путем. Нема разлога да пример Кантакузина и Јована Палеолога буде другачији. Уосталом, то се потврђује излагањем Кантакузина и Григоре, посматраним у целини.[8] Па ипак, кроз литературу већ више од једног века провлачи се питање да ли се Кантакузин својевољно повукао, у споразуму са Јованом V.[9] И. Мејендорф, који се последњи бавио овим питањем, готово је склон да поверује у добровољност абдикације Јована VI и његовог одласка

[4] Lampros, N. 'E. 14 (1917) 404. Данас је усвојено овакво датирање. Cf. *Loenertz*, Recueils 109; *Ostrogorsky*, Geschichte 438 n. 4.

[5] Сматрајући да је у питању Кантакузинова владавина почев од тренутка крунисања, Ламброс оправдано долази у недоумицу, јер су крунидбене церемоније (или проглашење за цара) обављене 26. X 1341, 21. V 1345. и 13. V 1347. Ниједан од ових датума не одговара ономе који је Ламброс израчунао (31. I. 1347).

[6] Cant. IV 40: III 291, 10—20.

[7] Неки аутори освртали су се на временски размак између Кантакузинове абдикације и замонашења, али се нису упуштали у ближа објашњења Cf. *Hertzberg*, Geschichte II, 310; *Kaligas*, Μελέται 530; *Krumbacher*, Geschichte 1058; *Lövenbruck*, Cantacuzène 1673; *Jugie*, Palamite 1792.

[8] Cant. IV 39—42: III 284—307; Greg. XXIX 27—36: III 241—248.

[9] Cf. *Parisot*, Cantacuzène 289 sq. — 295 f. *Zakythinos*, Isabelle 68 констатује само да је повлачење породице Кантакузин било discrète et honorable.

у манастир.[10] У прилог оваквом мишљењу говоре неки изворни подаци које, и поред извесног неповерења, није могуће игнорисати, већ им се мора посветити пуна пажња. То су, пре свега, сведочанства самог Кантакузина, значајна својом бројношћу и местом на коме се налазе у царевим мемоарима. Наиме, ове вести нису топографски груписане него свака од њих, према својој садржини, заузима одвојено место које је у складу са ужим контекстом. Али их зато све повезује и, можемо чак рећи, обједињује развојна и логична црвена нит. Последња карактеристика, наравно, открива једну тенденцију, али тенденцију са извесном подлогом у стварности. Тешко би иначе било објаснити такво логичко уклапање података расејаних на тако знатном простору.

Први степен у развијању Кантакузинове јединствене „тезе" о добровољном повлачењу с власти јесте тврдња да је то био давно припремани чин. Говорећи о догађајима из 1349. године, цар-писац каже да је још тада долазио на идеју да се повуче од управљања земљом и ову мисао разлаже доста подробно, наглашавајући своју замореност због вођења државних послова.[11] Касније, када буде говорио о фамозној 1354. години он ће рећи да је своју ἀναχώρησις ἐκ τῶν πραγμάτων припремао од раније.[12] И коначно, пред само замонашење, у тренутку када је абдикација већ остала иза њега „... цар (sc. Кантакузин) откри тајну новоме цару (Јовану V) да је био и раније намеран да се повуче од државних послова и да са собом самим и богом медитира, навукавши монашко рухо".[13] Није без значаја да и патријарх Филотеј Кокинос (1353—1354/5; 1364—1376), дуго после Кантакузинове абдикације, каже да је овај својевремено уступио престо Палеологу „будући већ дуго опседнут чежњом да се посвети богу и жељом за повлачењем" (πάλαι τῷ θείῳ πόθῳ καὶ τῷ τῆς ἀναχωρήσεως ἔρωτι κάτοχος ὤν).[14] Ова изјава, као и претходна Кантакузинова, сведочи о делимично индивидуалној условљености цареве одлуке о повлачењу с власти.[15]

Други моменат у излагању Јована Кантакузина представљају подаци о непосредним узроцима његове абдикације. На самом крају свог замашног дела цар дозвољава слутњу да су његова увиђавност и добра

[10] Projets 150: „Cantacuzène n'a donc pas entièrement tort lorsqu'il prétend, dans les derniers chapitres de son Histoire, que son entrée au monastère était un acte volontaire et préparé de longue date". Сасвим супротан став недавно је заузео *Франчес*, Народные движения 142 сл. који уопште не верује Кантакузиновој интерпретацији.

[11] Cant. IV 16: III 106, 10—108, 3.

[12] Cant. IV 40: III 299, 16 f.; 300, 11 f.

[13] Cant. IV 42: III 306, 14—17.

[14] Philothei contra Gregoram oratio XII, P. G. 151, col. 1128. C (= *Успенский*, Афон монашеский 849). Даље разрађивање ових разлога (col. 1128. CD) за историчара више није интересантно. — За разлику од *Успенског*, н. д. 828, који патријархов говор ставља између 1360. и 1374, *Meyendorff*, Projets 150 датира га много оправданије другим Филотејевим понтификатом (1364—1376).

[15] Писмо које је Јоасафу-Кантакузину упутио извесни Манојло Раул [ed. *R.—J. Loenertz*, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 26 (1956) No 1, 10, 135 f.] не може да се искористи приликом изучавања Кантакузинове абдикације јер је приказује у потпуно нетачном светлу: као добровољно повлачење регента због проглашења пунолетности Јована V Палеолога.

воља главни разлози абдикације.[16] Много је, међутим, значајнија и непосреднија изјава на завршетку излагања у глави која је посвећена описивању смене на престолу. Ту Кантакузин каже да се својевољно, тј. без присиле повукао с власти (Cant. IV 40: III 308, 1—19, cit. lf.: Καντακουζηνός τε γὰρ ὁ βασιλεὺς ἑκὼν ἐξέστη τῆς ἀρχῆς), при чему су односи између њега и Јована V остали добри (ibid., 11. 3—8). И поново тврди да су му владарски послови већ додијали (ibid., 11. 8 f.), па је тако искористио прилике грађанског рата да се повуче (ibid., 11. 14—17).

Наведени разлози, нарочито последњи, могу бити плод жеље за истицањем сопствене личности, али је иза њих могуће и постојање реалне подлоге. Кантакузинов начин писања довољно често испољава обе карактеристике. Зато се намеће потреба да се темељно испитају све вести о последњим данима грађанског рата у јесен 1354. године.

* * *

Врхунац грађанског рата наступио је када је Јован V, уз помоћ авантуристе Франческа Гатилузиа, допловивши са Тенедоса, извршио изненадно ноћно искрцавање и заузео важно цариградско утврђење Хептаскалон.[17] На глас о томе у граду, неприпремљеном за одбрану, настао је метеж. Како сам Кантакузин признаје, цариградски демос је постепено, па ипак и врло брзо, читав стао на страну легитимног цара.[18] Био је то само логичан завршетак ситуације која се јављала током протеклог грађанског рата у готово целом царству. У том рату, који је имао и социјалних и верских обележја, вршило се широко сврставање доњих слојева, првенствено градског становништва, уз династију Палеолога, а сеоске аристократије уз њеног највиђенијег представника и вођу Јована Кантакузина.[19] У одлучујућим тренуцима овог великог

[16] Cant. IV 50: III 363, 9—13. Овде се, истина говори о силаску Филотеја са патријаршијске столице (*Parisot*, Cantacuzène 289 не мисли тако), али на такав начин да се осећа истоветност његове и Кантакузинове судбине: „... десило му се да је одстрањен с власти не због преступа, него је својевољно одступио, да не би због свађе велики метеж и раздор испунили цркву".

[17] Cant. IV 39: III 284, 18—22; Greg. XXIX 27: III 241, 17—23. За улогу Франческа Гатилузиа у овом походу и његово касније уздизање уп. *W. Miller*, The Gattilusi of Lesbos (1355—1462), B. Z. 22 (1913) 406—410 и *Vasiliev*, Viaggio 165. Према *Новаковићу*, Срби и Турци 136 покретач експедиције био је лично Јован Палеолог.

[18] Cant. IV 39: III 284, 23 f.; IV 39—40: III 290, 6—291, 7. У историографији је овај опис народног расположења одавно прихваћен као аутентичан. То је импресивна слика масовног метежа у коме се, изгледа, користи прилика и за обрачун са личним непријатељима. Уп. и Istorie di Matteo Villani, ed. *L. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores, XIV, col. 268.

[19] *Ostrogorsky*, Geschichte 424. Ипак се ова појава не сме апсолутизовати као што чини *Франчес*, Народные движения 144 сл. Тако, на пример, Кантакузин је лепо примљен у Цариграду 1347. године. Cf. *Ševčenko*, Zealot Revolution 613; *Kyrris*, Cantacuzenus 38. У овом смислу још је упадљивији Кантакузинов успех у Солуну 1349/50. године. Полазећи у град који је током седам година зилотске владавине показивао изразиту мржњу према њему и његовој странци, он је као параван повео собом Јована V, омиљеног у Солуну (Cant. IV 16: III 111, 5 sq.; Greg. XVIII 2: II 876, 22—877, 2). Међутим, Кантакузин је преко очекивања добро примљен у Солуну. Cf. *Tafrali*, Thessalonique 252—54.

сукоба, након Палеологовог искрцавања, став цариградског становништва показаће се пресудним за његов исход.

Јован V свакако је од раније рачунао да ће добити подршку од Цариграђана, чим се усудио да свој поход отпочне и спроведе са веома малим снагама.[20] Па ипак, ризик је био велики, јер млади цар није могао бити сасвим сигуран у расположење престонице. Само непуна три месеца раније и он сам није ништа мање омражен у Цариграду од свог супарника. У једном писму својој влади (од 6. VIII 1354) млетачки баило каже, пошто је изнео тешко стање у Византији, проузроковано грађанским ратом уз мешање спољних интервената (Ђенове на страни Јована V и Турака на страни Јована VI): „De questo la universitad de Griesi dubia tanto, che considerando el perigolo, che i porra sottozaser, et la mala dispositione et cativo rezimento si del Cantacuseno coma del Palleollogo, elli e disponudi no voller per segnor nun l'un ni l'altro."[21] Толико је била депресија и исцрпљеност народа услед сувише дугог вођења рата.

Када споменути баило пише да су Византинци, незадовољни својим владарима, спремни да се потчине некој страној сили и тако реше изнуравајуће одуговлачење грађанског рата, он тврди да се ова тенденција појавила поглавито због турске опасности („... azo che i sia defesi et varentadi da i Turchy"). Заиста, преласком у Европу 1354. године Турци су коначно постали смртна претња Византијском царству.[22] А Кантакузин је био тај који се у борбама са својим противницима, па и са Јованом V, увек ослањао на војничку помоћ Турака. То му се морало светити губитком популарности, нарочито у години изразитих турских успеха. Тако је малена војска Јована V почела брзо да расте у самом Цариграду, чим је показао довољно смелости да се покрене са Тенедоса, стигне у престоницу и продре у градска утврђења.

У том одлучном тренутку Јован Кантакузин уопште није реаговао како би се очекивало. Истина, он је затражио помоћ од свог старијег сина Матије (из Гратијанополиса), деспота Нићифора II (из Визије), од свог таста, моћног великаша Андроника Асана (господара неких трачких градова)[23] и, нарочито, од Турака из Тракије, али тек на наговор своје околине.[24] Сам је, пак, показивао такав недостатак жеље за борбом, да су његове присталице, разочаравши се, почеле да га на-

[20] Према Кантакузину (IV 39: III 284, 19 f.) Јован V је на располагању имао једну тријеру и неколико монира, а према Григори (XXIX 27: III 241, 22) — две тријере и шеснаест монира.

[21] *Ljubić*, Listine III, 266, doc. 400.

[22] У време Кантакузинове абдикације Турци су већ држали више градова у Тракији (Cant. IV 40: III 296, 3—5, 297, 13 f., 299, 1). Да је грађански рат четрдесетих година XIV века много допринео турском учвршћивању у Европи уп. *Jorga*, Latins et Grecs 222 и *Charanis*, Strife 286.

[23] Једина специјална студија посвећена овој породици данас је већ застарела: *Ф. Успенский*, Болгарские Асеневичи на византийской службе в XIII—XIV вв., Изв. Русск. Арх. Инст. в К/поле 13 (1908) 1—16.

[24] Cant. IV 39: III 287, 21—288, 10; IV 40: III 293, 24—294, 12.

пуштају.[25] Тако он каже, али биће да се, у ствари, овде ради о одлажењу са лађе која тоне. Уз цара је углавном остала бројна пратња и гардиски одреди, међу којима су се као организована снага нарочито истицали каталански најамници.[26] То је, заједно са трупама које су хитале Цариграду, било више него довољно да се Кантакузин дуже одржи.[27] А можда је било довољно и за успешну противофанзиву. Требало је само издати одлучно наређење. Оно, међутим, није долазило. Кантакузин очигледно није више био у стању да настави борбу. Он сам тврди да заморен годинама исцрпљујућих борби за власт, није имао воље за продужењем отпора, али је питање није ли то само вешто правдање пред читаоцима његових мемоара. Ипак је после Палеологовог продора у Цариград општа ситуација била сазрела за повратак законите династије.

Несумњиво, Јован V био је сада ближе него икад коначној и потпуној победи. Али, и он чини прилично неочекиван потез: лично нуди споразум Јовану Кантакузину (25. новембра).[28] Предлог споразума садржавао је понуду савладарства за Кантакузина, а за његовог сина и дотадашњег савладара Матију, у преговорима који су уследили, предвиђено је да сачува своју апанажну област у Родопима.[29] Овом понудом Јован V учинио је, у ствари, велики уступак своме тасту и Кантакузин непотребно претерује, тврдећи да му је понуђено прво место у заједничкој влади, испред младог Палеолога.[30] И без овог невероватног детаља стари цар добио је споразумом много више него што су околности захтевале.

Задовољан постигнутим резултатом, Кантакузин је, можда и на основу споразума, наредио својим и турским снагама, а неке од њих биле су пред самим зидинама града, да прекину концентрична кретања ка престоници и да се повуку.[31] Нису све његове присталице одмах послушале ово наређење. Латинско-каталанска гарда у самом Цариграду, која се оштро супротставила трупама Јована V и наоружаном

[25] Cant. IV 39: III 285, 1 f.: τὴν δὲ Καντακουζηνοῦ τοῦ βασιλέως δεδοικότες δύναμιν, (ἤλπιζον γὰρ αὐτὸν αὐτίκα χωρήσειν ἐπὶ μάχην) συνεστέλλοντο καὶ ὑπεχώρουν.

[26] Cant. IV 41: III 301, sq., 304, 13—15.

[27] Cf. *Parisot*, Cantacuzène 291.

[28] Cant. IV 40: III 291, 10. Кантакузиново тврђење да је Јован V био иницијатор преговора не сме се олако одбацити, јер је његово излагање веома детаљно и прецизно. Он каже да је Палеолог најпре послао преговарача у двор (IV 40: III 291, 10—12), а затим, након краћег оклевања, стигао и сам (ib., 293, 18—20). С друге стране, Григора (XXIX 29: III 243, 7 f.) само износи да је Кантакузин био принуђен на споразум развојем ситуације у престоници, али прећуткује, што је врло симптоматично, ко је први затражио помирење. Коначно, ово питање је мање значајно. Битно је да су обе стране биле веома наклоњене споразуму. *Parisot*, Cantacuzène 298 греши што овај споразум сматра искључиво резултатом Кантакузинове грчевите борбе за очување власти.

[29] Cant. IV 40: III 291, 15—24 (савладарство Јована VI); 292, 16 sq. (споразум о Матији).

[30] Cant. IV 40: III 291, 22—24.

[31] Cant. IV 40: III 293, 24—294, 12. И Турке из Тракије, које је сам позвао (ib., 294, 9—12), и малоазијске, који су му самоиницијативно претекли у помоћ (loc. cit., 12—19), Кантакузин је успео да заустави и врати готово у последњем тренутку.

народу, дуго није хтела да попусти личном Кантакузиновом убеђивању да преда утврђења присталицама новог цара.[32] Јован Кантакузин је чак морао да одржи претећи говор Каталанцима и тек после тога они су се приклонили новонасталој ситуацији (28. новембра).[33]

Занимљиво би било открити разлоге који су навели цара Јована V да предложи и закључи споменути споразум. Да ли је то био страх да оружаном силом неће успети да савлада бившег узурпатора који је и после његовог успешног искрцавања имао још увек знатне снаге на располагању? Можда. Али није читава истина у оваквом решењу. У тренутку када је Јован Палеолог отпочео преговоре са Кантакузином било је већ јасно да овај није у стању да пружи снажнији отпор, иако су његови савезници (Матија, Нићифор II, Андроник Асан, Турци) настављали да се приближавају Цариграду. Они су, истина, могли још много да допринесу Кантакузиновој ствари, али тешко да би и поред тога Јован V учинио тако обимне уступке своме супарнику без неког посебног узрока, и то после сјајног сопственог успеха у престоници.[34] Разлоге за овакав поступак младога цара треба зацело тражити у његовим личним односима са тастом. Видећемо касније да су њихови односи и после 1354. били врло срдачни, али када говоримо о Кантакузиновом паду морамо још једном подсетити на постојање разумевања између двојице царева, чак и у ратној збрци новембра 1354. године.[35] То изгледа изненађујуће. Али неоспорна је чињеница да су односи Јована V и Јована VI од раније наговештавали да ће се развијати у таквом смеру. Нема ниједног изворног податка из ранијег времена, који би изричито сведочио о постојању личне нетрпељивости између легитимног цара и узурпатора.[36] Али зато има супротних вести о њиховим често запрепашћујуће присним везама. Као да су се политички и лични ставови у извесним тренуцима кретали различитим правцима.

Већ одмах после Кантакузиновог победоносног уласка у Цариград 1347. године може се уочити извесна блискост у односима двојице царева.[37] Временом, то је све више постајао однос у коме је Јован V заузимао подређено место, налазећи се потпуно под утицајем снажне личности свог таста. У том погледу необично су инструктивни царски

[32] Cant. IV 41: III 301 sq.

[33] Ibid., 303, 13—304, 8 (датум: 300, 18 f.). Комбинација коју изводи *Parisot*, Cantacuzène 298 да је Кантакузин изгубио храброст због притиска Палеологових трупа и да му стога Каталанци одричу послушност, не изгледа убедљива.

[34] *Meyendorff*, Projets 150 с правом подвлачи да је Кантакузин у преговорима вођеним новембра 1354. играо равноправну улогу са Јованом Палеологом. Ово се нарочито уочава на примеру Матије Кантакузина, који је споразумом царева сувише добио, иако је Јован V имао много разлога да буде према њему нерасположен (уп. стр. 138, 147—149).

[35] Осим раније наведених података уп. и Cant. IV 42: III 306, 16—307, 4.

[36] Једино Нићифор Григора (XXX 3: III 268, 21—269, 1) говори о њиховим затегнутим односима поводом сабора из 1351. и потписивања његовог томоса, али је *Meyendorff*, Introduction 149, 163 на основу других извора врло убедљиво показао да се Григори, Кантакузиновом и паламитском непријатељу, у овом случају не може поклонити поверење.

[37] У молитви пред царевима (ed. *S. Oikonomos*, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ὁμιλίαι, Атина 1961, 313—16) каже се: τῇ γὰρ τούτων (sc. Johannes Cantacuzenus et Johannes Palaeologus) συνόδῳ οὐχ ἔκλειψις, οὐκ ἐπισκίασις, οὐ σύγχυσίς τις, ἀλλὰ φῶς γαλήνης

потписи на сачуваном оригиналу једног уговора са Венецијом (9. IX 1349) (сл. 2).[38] Потписујући овај документ Јован V изразито је подражавао рукопис Кантакузиновог потписа, стављеног непосредно испред његовог. Поред опште сличности карактеристична је идентичност слова ρ, лигатуре το у αὐτοκράτωρ, речи θεῷ, καὶ, ῥωμαίων. Једино се сасвим разликује слово β у речи βασιλεύς. Млади цар је очигледно намерно подражавао свог тутора, чијој контроли и утицају није могао избећи.[38a] Уосталом, личност Јована Палеолога довољно је позната да би се требало чудити овој појави. Византијска традиција сачувала је мало лепих речи за њега као владара, а још мање за његове личне особине и његов карактер.[39] Попустљив и мекан, са недовољно изграђеним сопственим погледима, Јован V изгледа да је у ово време био потпуно под утицајем робусног и енергичног Кантакузина. Тако, исте јесени када је склопљен споменути уговор са Венецијом, Јован прати Кантакузина у Солун, и својим присуством знатно доприноси стишавању зилотског покрета,[40] покрета који током седам година (1342—1349), заснивајући се на социјалним моментима, оштро иступа против Јована Кантакузина, налазећи своју политичку рачуницу у помагању куће Палеологâ. Шта више, Кантакузин са пуним поверењем у своје снаге оставља законитог цара у тек умиреном Солуну и враћа се сам у Цариград (1350).[40a] Од тада, они ће све до 1354. ретко обнављати личне контакте.

Требало је очекивати да ће Јован V, избављен непосредног Кантакузиновог утицаја, променити свој став према узурпатору. Стварно, педесетих година њихов сукоб се заоштравао: 1352. Јован V напада Матију Кантакузина у чију одбрану врло успешно устаје његов отац, 1353. исти Матија једном прилично бурном променом постаје цар и савладар уместо Јована и, најзад, 1354. долази до коначне победе младог Палеолога у грађанском рату и пада Јована Кантакузина. Међутим, ни овај врхунац дугогодишње борбе породица Кантакузина и Палеолога око

ἐπέλαμψεν ἡμῖν... Δὸς οὖν αὐτοῖς ἐν μιᾷ καρδίᾳ παρ' ἀλλήλοις κεῖσθαι (p. 315). *Meyendorff*, Introduction 387 датира ово у мај 1347. Идуће године (1348) Кантакузин у повељи манастиру Мега Спилеону назива Јована V βασιλέως τοῦ ἀδελφοῦ τῆς βασιλείας μου (Zepos, Jus I, 593). Из овог времена познат је и заједнички новац оба цара. Уп. *С. Димитријевић*, Заједнички новац царева Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина, Збор. рад. Виз. института 8/2 (1964) 49 сл.

[38] Edd. M. M., Acta III, No 27, p. 114—120 (грчки текст); Dipl. Veneto-Levantinum I, No 171, p. 341—345 (латински текст). Опис документа и фотографија потписа у *Dölger*, Facsimiles No 13, p. 17 f., tab. VII. Топло захваљујем проф. Г. Острогорском који ми је скренуо пажњу на ове мало познате потписе.

[38a] Седам година раније, јануара 1342, у време када се њихов будући однос није могао ни наслутити, потпис младога Палеолога не показује потезе карактеристичне и за Кантакузинов рукопис. *B. F. Dölger*, Zur Unterfertigung byzantinischer Chrysobulloi Logoi, Sitzungsberichte d. Bayer. Ak. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 10 (1964) Abb. 1.

[39] Cf. *Viller*, Question 305; *Halecki*, Empereur 39 f. Од извора нарочито види Ducas 67, 1—3; 71, 23—25. Уп. за Дукине ставове према Палеологу и Кантакузину расправу *Черноусова*, Дука. Вредност Дукиних података и његову тежњу за истином модерна наука високо цени. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 386. Уп. сада и *Матијашевић*, Солун 158.

[40] Cf. supra n. 19.

[40a] Cant. IV 16—17: III 112, 17—20; 114, 16 f.

власти не показује одсуство сваког разумевања између два противника. Почетком 1354. године Јован V покушава, ни мање ни више него преко Григорија Паламе, да се споразуме и помири са Кантакузином.[41] Паламу су, међутим, у посланичкој мисији ухватили Турци и дуго га задржали у заробљеништву.[41a] Тиме је намеравани споразум привремено онемогућен, а касније су догађаји већ кренули другим током. Али тежњу за споразумом са Кантакузином Јован Палеолог и даље показује, па и у одлучним новембарским данима 1354, управо у тренутку поновног успостављања њиховог личног додира. Утицај старог цара на Палеологове одлуке морао је бити огроман и заиста пресудан, али изгледа само у моментима када су се налазили заједно или у непосредној близини.

Крајем месеца новембра 1354, у тренутку када је све изгледало решено споразумом царева, престонички демос појавио се као одлучујући чинилац. Догађаји који су уследили показали су велику политичку снагу и самосталност цариградских маса, чињеницу довољно познату током читаве византијске историје. Они су такође показали колико је дубоко и готово свеобухватно било нерасположење према Јовану Кантакузину. Чинило се да су се Цариграђани бојали да би остављање Кантакузина на положају савладара, тако близу изворима власти, довело овога у искушење да опет поведе борбу за њено освајање. То би донело непрекидно братоубилачко проливање крви и ново турско мешање у византијске ствари. Кантакузин је морао дефинитивно да оде. Као и приликом недавног Палеологовог искрцавања, у граду су избили велики нереди.[42] Заправо, врло је вероватно да они од 22. новембра нису ни престајали, али је сада скоро дошло до општег крвопролића. Оно је спречено тиме што се престоницом правовремено раширила вест да је Кантакузин и сам намеравао да ускоро абдицира.[43] Коначно, и то се десило. Цар Јован VI Кантакузин абдицирао је и замонашио се, повукавши се у цариградски манастир Мангана (10. децембра).[44]

Ради провере Кантакузинових вести необично је важан приказ ових збивања у историји Нићифора Григоре. Према његовом извештају, после Палеологовог изненадног искрцавања настале су у Цариграду, због неприпремљености града за опсаду, велике тешкоће у снабдевању.[45] И због успеха легитимног цара и због глади која је претила дошло је

---

[41] Philothei Encomium, P. G. 151, col. 626. A: Πολλὰ δεηθέντος τοῦ θαυμαστοῦ βασιλέως (sc. Johannes Palaeologus), καὶ αὖθις εἰς τὴν τῶν πόλεων βασιλεύουσαν (sc. C/polis) ἀνιέναι τῷ κηδεστῇ τε καὶ βασιλεῖ (sc. Johannes Cantacuzenus) πρεσβευσόμενος καὶ σπονδὰς εἰρηνικὰς ἀμφοτέρων μεταξὺ θύσων. Уп. сада *Meyendorff*, Introduction 157.

[41a] Специјалну расправу посветио је овом питању *G. Georgiades Arnakis*, Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources, Speculum 26 (1951) 104—118. Уп. и *P. Wittek*, Χιόνες, Byz. 21 (1951) 421—423 и *Meyendorff*, Introduction 163.

[42] Cant. IV 41: III 304, 17 sq. *Франчес*, Народные движения 146 сл. сувише инсистира на социјалној подлози овога покрета.

[43] Cant. IV 41: III 305, 3—5: ἀγνοοῦντες ὅτι βούλοιτο μετὰ μικρὸν βασιλεὺς ὁ Καντακουζηνὸς ἀπολειπεῖν τὴν ἀρχήν.

[44] Ib., 305—307; Greg. XXIX 30: III 243, 18 sq. Овде се као тачно показује Јоргино мишљење: „Comme la populace se montrait encore fort irritée, il fallut céder encore et Jean VI entra dans le monastère de Mangana“ (Latins et Grecs 216).

[45] Greg. XXIX 29: III 242, 24—243, 4.

до немира: „Гунђање, окретни људи који су шапутали другима (тј. ширили гласине) и они који су грдили Кантакузина, заједно створише велики покрет против њега, који га је нагонио на потребу да се споразуме са зетом и царем Палеологом, док не буде прекасно."[46] До споразума је убрзо (βραχέων ἐντὸς ἡμερῶν) и дошло. Али „због тога је и смутња и побуна изненада жестоко избила, како је то често код Цариграђана, и (учествовали су) они који су дрско у лице грдили Кантакузина и они који су му се клањали. Обећали су му да ће његовом крвљу уквасити своје мачеве, ако што је могуће брже не замени царску хаљину монашком. Зато је, после не много дана, напустио палату, навукавши монашко рухо."[47]

У основи, као што се види, Григорина интерпретација слаже се са оним што каже Кантакузин. Основни редослед догађаја не разликује се ни код једног ни код другог. Али док Кантакузин истиче моменте који њему иду у прилог (добар однос са Јованом V, више-мање самостално одлучивање о својој судбини), дотле Григора подвлачи опште нерасположење према старом цару, толико снажно испољено да му у једном тренутку ни глава није била сигурна. Па ипак, ни он није могао обићи преговоре двојице царева. Шта више, иако каже да је Кантакузин под притиском догађаја био за споразум „док не буде прекасно" (πρὶν ἢ παθεῖν τὰ ἀνήκεστα), Григора не тврди изричито да је бивши узурпатор први пружио руку помирења. Од човека његових погледа и политичке ангажованости, његовог личног става према Кантакузину, то није мало. Чак је довољно да Кантакузиновом излагању поклонимо више поверења. Наравно, само у оним одломцима у којима његова пристрасност не долази нарочито до изражаја.

Питање које се постављало на почетку: да ли је Кантакузин одступио с власти добровољно или је био принуђен да тако поступи, очигледно се мора преиначити. Наиме, његово преговарање и споразумевање са Јованом V треба посматрати одвојено од самог чина абдикације и повлачења у манастир. Прво је усаглашен акт двојице владара, од којих ниједан није био сигуран да располаже довољним снагама за извојевање потпуне и коначне победе. Међутим, снажна личност Јована Кантакузина превагнула је током преговора и он, иако фактички побеђен, није у њима лоше прошао. Затим је избио народни револт који га је присилио да се сасвим повуче, овог пута чак и из световног живота. Касније, када буде писао свој животопис, Кантакузин ће се трудити да што више пренебрегне овај елемент присиле.

Свакако да су управо неповољан развој грађанског рата и опште расположење у Византији, а нарочито у њеној престоници, присилили Кантакузина да се повуче, али то није помутило његове односе са Јованом V и наступајућим снагама. Из аспекта тих односа Кантакузинова абдикација није била принудна, што представља један од елемената за објашњење његовог познијег утицаја.

---

[46] Loc. cit., 4—8. Ову интерпретацију догађаја потпуно прихватају *Jorga*, loc. cit. и *Франчес*, Народные движения 143 сл.

[47] Greg. XXIX 29—30: III 243, 9—10.

II

ПОРАСТ КАНТАКУЗИНОВОГ УТИЦАЈА (1355—1367)

Повлачењем Јована Кантакузина у мангански манастир децембра 1354. завршила се епоха тридесетогодишњих грађанских ратова. Династија Палеолога, тешко угрожена у последњем од тих ратова, успела је коначно да поврати цариградски престо. За Византију, међутим, то је био само тренутан предах. Готово истовремено са Кантакузиновим силаском с престола отпочео је низ непрекидних и врло успешних турских офанзива. Закорачивши још у рано пролеће 1354. на европско копно, Турци су у року од десетак година пренели и своју престоницу под зидине Цариграда, у срце Тракије — Једрене. Отпочела је епоха османлијског освајања Балканског полуострва.[1] Завршавало се једно тешко доба за Византију а наилазило је ново, још теже, претећи непосредном и брзом пропашћу.

У крупним променама кроз које је пролазило царство, стицајем околности управо после абдикације Јована Кантакузина, доста је лако приметити да се положај бившег владара и у новим условима, у доба самосталне владе Јована V Палеолога, изненађујуће мало променио. Иако његову главу више није покривао венац автократора, већ тамна капуљача монашке ризе, иако није имао право да обува црвене ципеле и носи скиптар, Кантакузин је сачувао најважније — снагу и моћ свога утицаја на збивања у држави.

Приликом оцене Кантакузиновог положаја након замонашења и процене могућности за испољавање његовог личног утицаја на двору или у извесним круговима византијског друштва, не сме се занемарити важност коју у овом питању има место његовог боравка. Од удаљености од Цариграда зависио је и степен обавештености и учестаност личних контаката с царем и високим државним функционерима. Без остварења ових предуслова не би се могла замислити било каква политичка делатност ма које личности са озбиљнијим претензијама, па ни Јована Кантакузина. А у науци је веома дуго било доста раширено мишљење да је он највећи део свог монашког живота провео на Св. Гори, у Ватопеду вероватно, па чак (код неких поборника овог мишљења) и да је тамо умро.[2] Међутим, изузев једног усамљеног примера, извори говоре, зависно од времена на које се односе, само о Кантакузиновом боравку у Цариграду и његовој околини или на Пелопонезу. Кантакузин, пак, спомиње своје повлачење на Св. Гору следећим речима: „Провевши извесно време у манастиру Мангана, намеравао је (sc. Кантакузин) затим да оде на Св. Гору Атос, у ватопедски манастир и да проведе тамо

---

[1] *Ostrogorsky*, Geschichte 440 sq.

[2] Cf. *Hertzberg*, Geschichte II, 311 n. 1; *Dräseke*, Zu Joh. Kantakuzenos 82; *Bréhier*, Vie et mort 447; *Politis*, Cantacuzène-copiste 199 (он се и колеба); *Beck*, Kirche 731. — Дука је, колико знамо, једини извор који то изричито каже (Ducas 71). У овом случају, њему се не може поклонити поверење.

остатак живота“.[3] И то је све. Садржина и усамљеност овог податка сведоче само о једној неоствареној намери. Касније ћемо видети да је она била плод тренутних политичких услова, а не стална преокупација. Цариград је остао Кантакузинов дом.

Наравно, тиме не тврдимо да Кантакузин, налазећи се близу извора власти, није имао правог интереса за духовни живот и питања вере. Напротив, он се њима веома занимао. И то не само на начин политичара, као што је чинио за свога царевања, него и као писац богословских расправа. Он је, наиме, показивао велики интерес и за оне проблеме религије и интелектуалних стремљења који нису били тесно везани са дневном политиком, посебно за одбрану хришћанства од Муслимана и Јевреја. Тако су настали неки од његових најзначајнијих теолошких списа.[4] Истовремено, Кантакузин је био мајстор да веру искористи приликом решавања чисто световних питања.[5] То се најбоље може пратити, упоредо са његовим уздизањем четрдесетих и педесетих година XIV века, у ширењу и снажењу исихазма чија је победа неодвојиво везана за Кантакузинов успон на византијски престо.[6] Касније, после губитка круне, он је и даље остао у првим редовима паламитских бораца, али овог пута и као теолог.[7] Јединство теологије и политике, увек изразито у Византији, чинило је и овај вид Кантакузинове делатности политички значајним. Поготову што је његова абдикација дошла у време када се исихастичко учење већ толико упило

[3] Cant. IV 42: III 308, 19—22: χρόνον δέ τινα τῇ τῶν Μαγκάνων μονῇ ἐνδιατρίψας, ἔπειτα ἐσκέψατο εἰς Ἄθω τὸ ἱερὸν ὄρος ἐν τῇ Βατοπεδίου μονῇ γενέσθαι καὶ τὸν ἐπίλοιπον βίον διανύειν. Одмах затим спомиње се одлазак на Атос као још неостварен (ib., 309, 10 f.). Издавач (L. Schopen) сматра да се ови одломци односе на 1355. годину. *Meyendorff*, Projets 151, који је иначе први схватио да се Кантакузин никада није повукао на Св. Гору, датира их у 1354. Израз χρόνον δέ τινα (рачунајући од 10. XII 1354), као и даљи ток догађаја дају за право Шопену.

[4] Pro Christiana religione contra sectam Mahometicam apologiae quatuor, P. G. 154, col. 372—584; Contra Mahometem orationes quatuor, P. G. 154, col. 584—692. За његову делатност теолога уп. *Jugie*, Theologia dogmatica II, 118—120; *Mercati*, Notizie (cf. index nominum); *Beck*, Kirche 731 f.

[5] *Candal*, Fuentes Palamiticas 304 f.

[6] Cf. *M. Jugie*, Le schisme byzantin, Paris 1941, 380, 445; *Beck*, Humanismus 70; *Ostrogorsky*, Geschichte 431.

[7] Овде треба напоменути да се Кантакузин интересовао и за западну теолошку мисао, јер како каже Мејендорф (Projets 163), византијски теолози веома су је добро познавали и бавили се њоме. Још док је био на власти, Кантакузин је пратио и подстицао делатност Димитрија Кидона који је са латинског преводио неке чувене ауторе, нарочито Св. Августина и Тому Аквинског (посебно De veritate catholicae fidei contra gentiles). Кидон није био усамљен у овом послу. *Meyendorff*, Projets 163 његове сараднике сврстава у читаву једну групу око Кантакузина. О значају њихове делатности сведочи и чињеница да је у преписивању преведених рукописа учествовао и Манојло Цикандилис, лични Кантакузинов преписивач (за њега уп. стр 179—180). Cf. *Rackl*, Übersetzung 52. — Овог великог преводилачког подухвата дотичу се сви истраживачи који се баве духовним струјањима XIV века или посебно Дим. Кидоном и стога не можемо наводити сву литературу. Скрећемо пажњу само на специјалне расправе М. Ракла од којих смо једну овде навели, а друга је Demetrios Kydones als Verteidiger und Übersetzer des hl. Thomas von Aquin, Katholik 1 (1915) 21—40.

у све поре византијског живота, да ни победа антипаламитски настројеног Јована Палеолога није могла Паламиним противницима донети ништа више од тренутног олакшања. Јер, пред уједињеном снагом цркве и јавног мњења престонице Јован V није био у стању да учини друго, него да призна и прихвати чврсто укорењено исихастичко учење.[8] Оно ће, нарочито после сабора из 1368, и поред повремених отпора доминирати византијском црквом све до пропасти царства.

Трећи (уз боравак у престоници и повезаност са исихазмом), али никако последњи, моменат значајан за повољан развитак Кантакузинове политичке делатности после абдикације, представљају његови добри односи са Јованом Палеологом и читавом царском породицом. Некада, у најодлучнијим тренуцима грађанског рата, иако се оружјем борио против свог таста, Јован V тежио је и споразумевању са њим. За њега није било важно да потпуно сруши Кантакузина; он то, изгледа, није ни желео. Напротив, понудио му је положај савладара. Парадоксално или не, али у то време Јован V очигледно је налазио да му је потребна Кантакузинова сарадња. У неку руку био је то врхунац изненађујуће интензивних веза двојице царева током међусобних непријатељстава. Већ и због тога нема разлога да се верује у погоршање њихових односа после абдикације Јована VI, у време када су најоштрије кризе биле ствар прошлости.[9]

Ни сам Кантакузин, а ни Григора у својим историјским делима не говоре о расположењу Јована Палеолога према бившем противнику и узурпатору. Па ипак, у Кантакузиновом излагању понегде је могуће уочити његова пријатељска осећања према Јовану V, а истовремено и захвалност због благог поступка са побуњеним Матијом Кантакузином.[10] Тешко да је овај однос био једностран. То је, међутим, само претпоставка. На директно сведочанство о наклоности породице Палеолог према Кантакузину наилазимо тек у једном спису патријарха Филотеја из времена његовог другог понтификата (1364—1376).[11] Истакавши најпре да је Кантакузин поштован у Византији, Филотеј наставља: „... а пре свих и више од свих, цареви и царице заједно са читавом овом у злато одевеном породицом, воле га као што деца воле оца ... па тако и цар и господар који са помоћу божјом сада влада".[12] Иако није сасвим ослобођена призвука реторске фразе, ова реченица својом

---

[8] О томе врло лепо и документовано *Meyendorff*, Introduction 120, 149 sq., 163 sq. После ове одличне књиге, као и Бековог приручника (Kirche) за новији преглед целокупне литературе и свих извора о исихазму уп. *Gordillo*, Theologia 301—328.

[9] *Cammelli*, Correspondance XXII и *Ферјанчић*, Деспоти 108 сматрају да се антагонизам између Јована V и Кантакузина испољавао и после 1354/5. године.

[10] Cant. IV 45: III 333 f.; IV 46: III 336 sq.

[11] Philothei contra Gregoram oratio XII, P. G. 151, col. 1109—1138 (= *Успенский*, Афон монашеский 828—861). За датирање овог списа уп. гл. I, прим 14.

[12] P. G. 151, col. 1129. AB (= *Успенский*, н. д. 850). Такође уп. col. 1129. C (= *Успенский*, исто). У овом наставку Филотеј је сувише понет реторичким изражавањем и љубављу према Кантакузину тако да се не могу озбиљно узети сви ласкавији епитети упућени цару.

одмереношћу звучи прилично уверљиво. Утолико више, што аутор, а он је био велики Кантакузинов пријатељ и истомишљеник, неколико редова више спомиње његову неомиљеност, доста раширену у време док је био цар.[12a]

Филотејев говор могао је настати најраније 1364. године. Да ли се онда може претпоставити да његово сведочанство има донекле ретроспективну вредност и за претходно Кантакузиново десетогодишње калуђеровање? Сасвим. У једној хрисовуљи Јована V, издатој 22. септембра 1355. манастиру Дохијару, спомињу се извесне промене у земљишној својини манастира, настале „... πρὸ καιροῦ τινὸς ὁρισμῷ τοῦ πατρὸς τῆς βασιλείας μου τοῦ βασιλέως τοῦ Καντακουζηνοῦ".[13] Несумњиво, споменута оризма настала је још за Кантакузинова царевања, али је очигледно да Јован Палеолог свог таста назива „отац царства ми" управо септембра 1355. Исто онако као што ће, по наводима говора патријарха Филотеја (col. 1129. C), и касније чинити. Шта више, византијски цар је ишао толико далеко да се није устезао да и пред једним Латином, папским легатом Павлом, назове Кантакузина својим „оцем" (почетком 1367).[14]

Величина Кантакузиновог угледа и обим његовог утицаја огледају се и у начину титулисања некадашњег суверена који после замонашења и даље носи царску титулу. Истина, у Византији су и бивши владари називани царевима, па чак и они који су остатак живота проводили у манастиру. У том смислу је врло речит, за Кантакузиново време, пример Андроника II кога и после абдикације и замонашења (1330) Нићифор Григора у својој историји назива βασιλεύς или γηραιὸς βασιλεύς.[15] То је разумљиво, јер Григора је историчар и за њега је „василевс" увек само „василевс", па чак и после абдикације. Било би нереално очекивати да један византијски писац уноси измене такве врсте у начин свог титулисања владара, ионако много либералније схваћен него што протокол прописује. Случај Кантакузина је, међутим, другачији. Уз његово име стављa се више царских епитета, чак много одређенијих од уобичајеног и прилично уопштеног израза василевс.[16] И то у изворима најразличитијег карактера, па чак и у писмима и повељама, чији подаци увек највeрније одражавају савремене услове. То је већ сасвим неуобичајено

[12a] Col. 1129. A (= *Усйенский*, исто).

[13] Ова повеља је неиздата. О њој је расправљао једино *Dölger*, Kantakuzenos 21 (= Παράσπορα 197), чијом љубазношћу сам и добио одломак текста који ме је интересовао. На овом гесту пажње најтоплије захваљујем г. проф. Ф. Делгеру и г. Албрехту Вилхелму, из Комисије за издавање византијских повеља у Минхену.

[14] Dialogus, 1, 13. С друге стране, Јован V је за Кантакузина ἐρασμιώτατος υἱὸς τῆς βασιλείας μου (*Darrouzès* Lettre inédite 16). За употребу термина који означавају често имагинарне породичне везе међу владарима уп. *Dölger*, Kantakuzenos 23 n. 18, 26 sq. (= Παράσπορα 199 n. 18, 204 sq.). Уп. и Кантакузиново писмо Јовану, епископу Карпасије на Кипру (*Darrouzès*, o. c. 15 f.), које Делгер не спомиње у својој аргументацији.

[15] Greg. IX 10: I 442, 446; IX 10: I 460—463.

[16] Зато је у праву Мејендорф (Projets 151) када каже да је Кантакузин и после 1354. у суштини, мада не и правно, наставио да носи царску титулу.

за једног цара који се одрекао престола и замонашио, и сведочи о дубоком поштовању које су Кантакузину указивали савременици, о чему се свакако и он лично побринуо. Јер, извори о којима је реч, могу се поделити у две групе: списе самог Јована Кантакузина и списе других аутора.

Већ у својим мемоарима Кантакузин непрекидно, без обзира на време које описује, назива себе царем (обично βασιλεὺς ὁ Καντακουζηνός).[17] Али има и других примера. Тако у наслову (који је према Ђ. Меркатију сам Кантакузин израдио)[18] списа против Прохора Кидона стоји: „Τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος μετονομασθέντος Ἰωάσαφ μοναχοῦ ἀντιρρητικά...“[19] Готово идентичан је и Кантакузинов потпис на писму Јовану, епископу Карпасије (1371): Ἰωάννης ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Καντακουζηνός (sic!), ὁ διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος μετονομασθεὶς Ἰωάσαφ μοναχός.[20] У истом писму Кантакузин, сећајући се свог царевања, употребљава израз ἡ βασιλεία μου, да би га затим четири пута поновио говорећи о времену у коме пише.[21] Ови примери не смеју бити схваћени као реминисценција на епоху потписниковог царевања. Једино животност Кантакузинове царске титуле и уобичајеност њене употребе могли су довести до оваквог начина потписивања. По свој прилици, у Византији се томе нико није чудио. Напротив. Слично се изражавају многи савременици, било да се обраћају непосредно Кантакузину, било да га спомињу у трећем лицу.

Када папски легат Павле пише Кантакузину (1366) обраћа му се са ὑψηλότατε καὶ σοφώτατε βασιλεῦ, па наставља ἔλαβον παρὰ τῆς σῆς βασιλείας... τὸ γράμμα.[22] Ово није само пуко изражавање учтивости.[22a] И у Павловом писму папи Урбану V, кадгод се спомене Кантакузин, употребљава се израз βασιλεὺς ὁ Καντακουζηνός, за разлику од Јована V који

---

[17] Н. Григора, међутим, из сасвим разумљивих разлога то не чини (уп. стр. 130).

[18]—[19] *Mercati*, Notizie 7. Cf. ib., 4 n. 1. Сасвим је сличан и поднаслов Кантакузинових апологија против муслимана: Τὸ παρὸν πόνημα ἐξετέθη παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως ἡμῶν (писар је савременик!) κυρίου Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνοῦ, τοῦ διὰ τοῦ θείου καὶ μοναχικοῦ σχήματος μετονομασθέντος Ἰωάσαφ μοναχοῦ (P. G. 154, col. 371—372). У тексту, међутим, спомен Кантакузина као цара (col. 372. AB) може бити различито схваћен у хронолошком погледу. У таквим случајевима истраживач треба да буде опрезан приликом употребе наслова појединих рукописа, јер су они често и касније додавани. Стога остављам без коментара два неиздата извора, настала после 1354, у чијим се насловима спомиње Кантакузин као цар, али које и познајем једино по насловима. Cf. *Meyendorff*, Projets 160 nn. 48, 49. Овде треба споменути и Кантакузинов спис против Исака Аргира (cod. Paris. 1242). Уводни део издао је *Mercati*, o. c. 274 f. Текст је Кантакузинов, наслов можда није, али на оба места он се спомиње као цар.

[20] *Darrouzès*. Lettre inédite 21. Уп. за датирање гл. IV, прим. 27a.

[21] *Darrouzès*. o. c. 15, 20. Мада превише комбинује о употреби царске титуле од стране монаха Јоасафа, Дарузес правилно закључује: „L'emploi du terme est donc ici une marque d'authenticité et non un anachronisme“ (p. 11).

[22] Ed. *Parisot*, Cantacuzène 332. За датирање уп. гл. III, прим. 24.

[22a] *Parisot*, o. c. 331.

је βασιλεύς ὁ Παλαιόλογος.[23] На идентичан случај наилази се у извору који описује преговоре Кантакузина и Павла о јединству цркава (мај — јуни 1367). Ту је Кантакузин увек βασιλεύς или βασιλεύς ὁ Καντακουζηνός, а Јован V — βασιλεύς ὁ Παλαιόλογος.[24] Чак и Прохор Кидон, Кантакузинов непријатељ, у својој одбрани на сабору 1368. године, донетој у саборском томосу, назива га царем: βασιλεύς ὁ Καντακουζηνός.[25] Исто чини и његов чувени брат Димитрије у говору против патријарха Филотеја, насталом после Прохорове смрти, а такође и у неким од својих писама.[26] А Манојло Раул, такође виђени интелектуалац тога времена, у својим писмима увек назива Кантакузина царем и господарем (βασιλεύς, αὐθέντης), док једно од њих чак носи адресу Τῷ κραταιῷ καὶ ἁγίῳ ἡμῶν αὐθέντῃ καὶ βασιλεῖ κυρῷ Ἰωάσαφ (sic!) τῷ Καντακουζηνῷ.[27]

Најзад, ево и једне повеље. У ταβουλαρικὸν γράμμα извесног Михаила Астре Синадина од октобра 1366. помиње се земља од неких 700 модија, коју је Ватопеду поклонила ἡ ἁγία μου κυρία ἡ μήτηρ τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως τοῦ Καντακουζηνοῦ.[28] Из текста повеље, којом се, у ствари, потврђује стање из времена покојног Синадиновог оца, као и због тога што је у време њеног настанка и Кантакузинова мајка свакако већ преминула (сам Кантакузин је 1366. имао бар седамдесет година), сигурно је да је земља о којој је реч дарована Ватопеду знатно раније од тренутка издавања повеље. Али је исто тако сигурно да је Кантакузиново титулисање везано управо за тај тренутак. Јер, у документу се три пута јавља и неки κραταιὸς καὶ ἁγιὸς ἡμῶν αὐθέντης καὶ βασιλεύς.[28a] Тај цар, за разлику од Кантакузина, не спомиње се по имену. То је природно, јер је владајући цар (Јован V) и за њега је довољно, као и обично у повељама, навести само титулу. Ова формална разлика необично је значајна, јер показује да Кантакузин није владајући цар, али да му се из почасти придаје царска титула са свим званичним епитетима који је обично прате. Пошто је био монах, почаст је изванредно велика и неуобичајена.

* * *

По свему судећи, Јован Кантакузин је чак и за свога монашког живота био веома угледна и цењена личност. Из нашег досадашњег

[23] P. G. 154, col. 836. A, 837. AB. Чак и ако узмемо да се писмо неоправдано приписује легату Павлу (cf. infra cap. III, n. 30) ништа се у суштини не мења. Ко год да је писао, знао је какву титулу треба да стави. Али зато Урбан V пише Кантакузину: prudento viro Catacusino ordinis S. Basilii, *olim* imperatori Graecorum (Raynaldi 1367, No 8).

[24] Dialogus, 11. 1, 25, 34, 36, 40, 172, 176, 194, 205, 223, 226, 229, 234, 239, 248, 251, 267, 302, 310, 326.

[25] P. G. 151, col. 708. BC.

[26] *Mercati*, Notizie 318, 79 (говор против Филотеја). — *Loenertz*, Correspondance, No 200, 7; No 222, 98 (= *Cammelli*, Correspondance, No 28, 128); No 241, 35, 42 (= *Cammelli*, o. c., No 29, 43, 53).

[27] Cf. Emmanuelis Raul epistulae XII, ed. *R.-J. Loenertz*, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 26 (1956) 130—163. Готово на сваком месту где се спомене, Кантакузину се придаје царска титула или епитет господара.

[28] Ed. *M. Goudas*, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 4 (1927), No 18, p. 247, 10.

[28a] Ibid., 246, 1, 247, 8, 248, 26.

излагања то јасно произлази. Треба, међутим, подвући разлику између личног угледа бившег цара и његовог стварног утицаја на збивања у држави. Видећемо да је његов значај као политичара и државника шездесетих, па и седамдесетих година XIV века несумњив, али када се посматра време које је непосредно следило абдикацији, запажа се известан раскорак између стварног домета Кантакузинове моћи и величине поштовања које му је указивано. Да би се ова појава боље уочила, неопходно је вратити се неколико година уназад, у време када је Кантакузин заузимао царски престо.

Пошто је извојевао коначну победу над снагама Ане Савојске и фебруара 1347. ушао у Цариград, где се најзад званично и пуноважно крунисао, Кантакузин је својим синовима одмах поделио висока достојанства. Старији, Матија, добио је врло чудан и недефинисан ранг „изнад деспотског, а непосредно иза царског".[29] Истовремено, његов млађи брат Манојло проглашен је за деспота.[30] Он ће после једног успеха у сукобу са Ђеновљанима добити од оца на управу Мореју и у њој преузети власт 1349. године.[31] Његова владавина овом удаљеном, али важном провинцијом била је необично успешна.[31a] Међутим, одласком у Мореју Манојло Кантакузин заувек силази са цариградске и византијске позорнице у ужем смислу.

Матијина судбина била је другачија. Променивши једну за другом две апанажне области у Тракији, он се у јесен 1352. године нашао у сукобу са Јованом V, који није смео да непосредно нападне Јована Канта-

[29] Cant. IV 5: III 33, 5 f. — Sphrantzes I 45, 21 f. и Chalcocondyles I 33, 19 f. погрешно наводе да је Матија још тада постао цар.

[30] Cant. IV 5: III 33, 1—4. За овакво датирање уп. *Kaligas*, Μελέται 493; *Guilland*, Correspondance 312; *Zakythinos*, Despotat I, 98; *Ферјанчић*, Деспоти 76, 105. Без основа су датовања у 1346 (*Loenertz*, Correspondance I, 47, 48), 1348 (*Cammelli*, Correspondance 206; *Binon*, Guy d'Arménie 137) или у 1353/4. годину (*Матијашевић*, Солун 155).

[31] О додељивању појединих области царским синовима у апанажу в. *E. Stein*, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitteil. zur Osman. Gesch. 2 (1923—1925) 25 sq.; *Ostrogorsky*, Geschichte 435. Посебно за пример Манојла Кантакузина уп. *Zakythinos*, Despotat I, 93 sq., II, 48, 72; *Ферјанчић*, Деспоти 106 сл., 127 сл. — У науци су оштро подељена мишљења о времену Манојловог доласка у Мистру (1348. или 1349). Пошто прихватамо датирање које је данас унеколико запостављено (1349), упоредићемо овде све изворне податке. Познији извори (Chalcocondyles I 33, 18 f. и Sphrantzes I 45, 22 f.) дају, сасвим невероватно, 1347. годину. Кантакузиново излагање (IV 13: III 85, 3—14) у ширем контексту није сасвим прецизно, па би према њему могла бити и 1348. Две кратке хронике [B. X., No 19 (p. 36) 9, No 27 (p. 46) 16] доносе 6857 (= 1348/9) годину. У њихове податке сасвим лепо уклапа се излагање Н. Григоре (XXIX 38: III 248, 21—249, 2), према коме је некако у време доласка Јована V на престо крајем 1354. Манојло већ пет година управљао Морејом (*Zakythinos*, Despotat II, 72 n. 1 тих пет година без довољно оправдања рачуна од 1352/53). Тако као коначан резултат остаје 1349. година. Овим путем су, у основи, ишли и *Parisot*, Cantacuzène 287 и *Kaligas*, Μελέται 532 n. 3.

[31a] О томе в. *Miller*, Latins 282 f.; *Zakythinos*, Despotat I, 95—113; *Struck*, Mistra 128, 135 sq., 144 (за процват грађевинарства). Још су савременици добро схватали значај Манојлове обновитељске акције на Пелопонезу. Cf. Cant. IV 13: III 85—89 (89, 12—15); *Loenertz*, Correspondance, No 22.

кузина. У том обрачуну Матија је брзо доспео у безизлазан положај из кога је спасен интервенцијом свога оца и Турака. На бојном пољу поражени Палеолог доживео је убрзо једно од највећих понижења у свом животу. Док је он ἀπεδιώχθη... ἀπὸ τῆς προγονικῆς καὶ πατρικῆς αὐτοῦ ἀρχῆς,[32] Матија је проглашен (1353) и крунисан (1354) за василевса-савладара.[33] Али убрзо, Јован VI одриче се престола на који се враћа династија Палеолога.

Кантакузинова абдикација одразила се немилим последицама на положај његових синова. Чак је и Манојло на далеком Пелопонезу искусио оружану интервенцију новога цара. Међутим, Палеологове војсковође Михаило и Андрија Асени, после почетних успеха тешко су поражени (1355).[34] Од тада Јован V извесно време није могао да помишља на сличне покушаје, а касније, изгледа није ни желео. Постепено, односи Мистре и Цариграда постали су релативно добри. Утолико пре што је Мореја, фактички независна од Цариграда, удаљена и одвојена од њега у сваком, па и политичком погледу, имала релативно мало додирних тачака са престоничком владом.[35]

Док су се односи Јована V са Манојлом Кантакузином сразмерно брзо нормализовали, Матија је имао да доживи много тежа искушења него његов брат. Он се још од раније показао као Палеологов непријатељ, он га је насилним путем и наследио на положају Кантакузиновог савладара, и, коначно, област којом је управљао протезала се скоро до Цариграда, што је могло да представља озбиљну опасност за нову владу. Поврх свега, Матија је био и необично славољубив. Ову његову особину савременици су уочавали и пре 1354. године.[36] После абдикације Јована Кантакузина она је постала још упадљивија. Тада се Матија појављује као главна претња консолидовању власти Јована V Палеолога. И поред извесних преговора, он није ни помишљао да се потчини новоме цару, него је скоро пуне три године самостално владао својим поседима, предузевши чак, уз знатну помоћ Турака, и велики напад на српске области.[37] У том подухвату коначно је и претрпео неуспех. Изненада потучен и заробљен од ћесара Војихне, Матија је у јесен 1357. предат Јовану V и заточен на Тенедосу.[38]

---

[32] M. M., Acta I, 354, doc. 160. Cf. Cant. IV 37: III 269, 14—16.

[33] Cant. IV 37: III 269, 7—14, IV 38: III 275—276, 2; Greg. XXVIII 19: III 188, 23—189, 2. За ову епизоду уп. *Lemerle*, Philippes 200—202; *Ostrogorsky*, Geschichte 435—437. За датум Матијиног крунисања уп. и *M. Jugie*, L'Éloge de Mathieu Cantacuzène par Nicolas Cabasilas, Échos d'Orient 13 (1910) 339 и, нарочито, *E. Christophilopoulou*, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Атина 1965, 196.

[34] Cant. IV 13: III 88, 23—90, 15. Најбољи приказ ових догађаја у *Zakythinos*, Despotat I, 99 sq.

[35] *Zakythinos*, Despotat II, 48, 79—81, 134; *Ферјанчић*, Деспоти 109.

[36] Матијин ујак Јован Асен није га без разлога наговарао да се, упркос жељама свог оца, прогласи царем (Greg. XVI 2: II 798—801). Уп. *Jorga*, Latins et Grecs 212; *Charanis*, Strife 291.

[37—38] За преговоре са Јованом V (1356) уп. *Parisot*, Cantacuzène 304; *Guilland*, Correspondance 314; *Zakythinos*, Despotat II, 79. О сукобу са Србима в. *Ho-*

Сада се на сцени, после дужег ћутања, појављује Кантакузин. Након две три године релативне повучености његова реч опет почиње да се слуша у Византији. Током 1355. и 1356, па и 1357. године он није успевао, и поред поштовања које му је указивано, да спречи оружане интервенције против својих синова у Мореји и Тракији. У време Матијиног заточеништва Кантакузин се, међутим, појављује као главни посредник између цара и свог сина. Он најпре покушава да наговори Јована Палеолога, подсећајући га на своје раније корисне и умесне савете, да пусти Матију из затвора (δεσμωτήριον).[39] Јован је у начелу пристајао, под условом да Матија абдицира (ἐν ἰδιώτου σχήματι τελεῖν), што овај никако није желео да прихвати, макар и доживотно остао затворен.[40] Још једном дошло је до изражаја његово претерано славољубље.[41] Због тога се Кантакузин, који се на почетку ових преговора још увек налазио у манганском манастиру,[42] одлучио да изврши директан притисак на свог јогунастог сина који је ометао споразум. Он одлази у тврђаву Епибате крај Селимврије, куда је Матија у међувремену пребачен, како би се са њим могло лакше и брже преговарати него на далеким јегејским острвима.[43] Позивајући се на родитељски ауторитет и искуство, на неке историјске примере, предочавајући сину сву тежину положаја у коме се налази, Кантакузин је од њега тражио да „... више не захтева царско достојанство, већ да га се добровољно одрекне, како би се ослободио затвора и ових мука".[44] Иако нерадо, Матија је ипак пристао да послуша оца, како је навео у свом одговору, само из синовских обзира и љубави.[44a] Тиме је најзад његова судбина била повољно решена и Кантакузин је своју деликатну и важну мисију привео крају са успехом. Тај моменат представља, бар према подацима којима данас располажемо, сигуран почетак обнове његовог утицаја на двору Палеолога. Остаје још само једно питање, али врло значајно: време у које падају ови догађаји.

С обзиром да су више пута мењана места у којима је био заточен (Тенедос, Лезбос, Епибате), а такође и због отезања преговора око

ваковић, Срби и Турци 164—170; *Jorga*, Latins et Grecs 218; *Lemerle*, Philippes 205 f.; *Јиречек*, Историја I, 235, 240. Лемерл овај догађај датира у 1355, а Јорга и, нарочито категорично, Новаковић у 1356, док Гилан предлаже чак 1358. годину. Међутим, Матијина експедиција и његово заробљавање свакако падају у лето и јесен 1357. У писму папи од 7. XI 1357. византијски цар каже: Necnon, qui se facerat Imperatorem (sc. Matthaeus), habemus in carceribus nostris, cum uxore et pueris suis [Vita S. Petri Thomasii, Acta Sanctorum, Jan. III (29. I) 617]. Овакво датирање предлажу Паризо и Јиречек на нав. местима, као и *Kaligas*, Μελέται 539 f.

[39] Cant. IV 46: III 336—340. Јован је већ и био склон споразуму (ib., IV 45: III 335, 9—336, 4).

[40] Cant. IV 47: III 346, 8—13 et passim.

[41] Cf. loc. cit. et IV 49: III 356, 3—8.

[42] Cant. IV 45: III 335, 6—11.

[43] Cant. IV 47: III 345, 22—346, 1. — За локацију cf. ib., 345, 23 f. — За Кантакузинов боравак у Епибатама cf. Cant. IV 48: III 347, 5 f. et IV 49: III 356, 17 f.

[44] Cant. IV 48: III 347—356, text. cit.: 355, 23—356, 2.

[44a] Cant. IV 49: III 356, 11—17.

његовог ослобођења, Матијино тамновање веома се одужило. Дошао је већ и новембар 1358, када је оно практично приведено крају, захваљујући личним настојањима Кантакузина.[45] Остало је да се још само начини формалан споразум са Јованом Палеологом. Коначно, вероватно до средине 1359. године, и то је завршено.[45a] Матија је ипак сачувао царску титулу (његови синови добили су истовремено висока достојанства деспота и севастократора), али под једним условом — да се уз заклетву одрекне свих претензија на вршење највише власти.[46] Ускоро, одласком на Пелопонез код свога млађег брата, деспота Манојла, он ишчезава из византијског политичког живота.[47]

Ослобођење Матије Кантакузина, и то под повољнијим условима него што се могло очекивати, несумњиво означава нагли пораст утицаја његовог оца у 1358. години. У светлости овога случаја добијају у важности извесни спољнополитички моменти који се такође појављују као показатељи Кантакузиновог успона после 1354, мада њихово сведочанство није тако изричито и недвосмислено као претходно.

Тек што се навршила година дана од његовог ступања на власт, Јован V учинио је први самосталан корак у политици према Западу.[48] Суочен са растућом турском опасношћу, немоћан пред одметништвом Матије Кантакузина, он је морао да затражи помоћ са стране и то, сасвим разумљиво, од папске курије, главног представника оних сила које су

---

[45]—[45a] За датирање уп. стр. 179 и гл. IV, прим. 31. Тако и *Parisot*, Cantacuzène 305 и *Charanis*, Strife 286 који једини ослобођење Матије стављају у 1358, а сви остали аутори у 1357. годину. Изузетак представљају *Gerola*, Effige 383 и *Loenertz*, Manuel et Cydonès 273 који, сувише неодређено, Матијин споразум са Јованом V датирају између 1359. и 1361. Као датум окончања њихових разговора највише се може узети почетак 1359. Овом мишљењу је, изгледа, најближи *Meyendorff*, Projets 151.

[46] За овај споразум једини извор је Кантакузин (IV 49: III 356, 17—358, 10). Матија је имао да се одрекне не само вршења царске власти, него и ношења царске одоре и примања владарских церемонијалних почасти. Осим тога, за њега се после овог догађаја дуго не чује, па многи аутори претпостављају да му је одузета и царска титула. Cf. *Hopf*, Geschichte II, 13; *Krumbacher*, Geschichte 1058; *Guilland*, Correspondance 312, 315; *Cammelli*, Correspondance 207; *Charanis*, Strife 286; *Vasiliev*, History 585 (чак 1354!), etc. Међутим, у Византији, осим због уласка у манастир (а и то не увек: Андроник II, Кантакузин), не постоји појам одузимања или одрицања од царске титуле. Тако је било и у случају Матије, и поред одредби наведеног уговора. Cf. *Zakythinos*, Despotat I, 116; *Loenertz*, Correspondance de M. Calécas 76 који доноси и целокупан изворни материјал каснијег доба (после 1358/9) из кога се види да је Матија сачувао царску титулу. Подацима које доносе Закитинос и Ленерц треба прикључити и два Кидонова писма. За једно уп. стр. 183 и гл. IV, прим. 44, а за вести другог *Loenertz*, Correspondance, No 71, 29. Уосталом, и по Кантакузину излази да је Матија ипак сачувао царску столу (мада је носио беле ципеле) и у почастима био испред свих синова Јована V, изузев Андроника! Заклетву верности цару Матија је касније (*Zakythinos*, o. c. 115: 1364) обновио, не зна се којим поводом (M. M., Acta I, 448—450, doc. 194).

[47] До преузимања власти на Пелопонезу после братовљеве смрти Матија се углавном бавио књижевношћу и филозофијом, мада не на Св. Гори, како се често претпостављало. За његову интелектуалну делатност, уосталом прилично неоригиналну, уп. *Krumbacher*, Geschichte 136, 489; *Jugie*, Matthieu 374 f.; *Zakythinos*, Despotat I, 116; *Beck*, Kirche 791.

[48] Обраћање Клименту VI у 1343. мора се, због цареве малолетности (11 год.), приписати Ани Савојској, а не лично њему, како чини *Gay*, Clément 47.

могле да пруже Византији војну или материјалну подршку. Подстицан од извесних људи из своје околине, нарочито од Франческа Гатилузиа (коме је у знатној мери ируговао уздизање на престо),[49] и сам по мајци напола Латин, Јован V предложио је Авињону моментано склапање уније. Његов предлог, међутим, био је учињен на врло чудноват и, чак, неразуман начин. У писму упућеном 15. децембра 1355. папи Иноћентију VI византијски цар обећао је да ће његова земља, за војну помоћ од пет галија и петнаест транспортних бродова са 500 коњаника и 1.000 пешака, прихватити католичку вероисповест у року од шест месеци.[50] Као гаранција и талац имао је да послужи царевић Манојло Палеолог који је требало да буде послан у Авињон, и у чију би се корист Јован V одрекао престола, уколико не испуни обећање о унији. У том случају Византијом би завладали малолетни Манојло и његов тутор — папа. Међутим, најважнија личност у целој овој комбинацији, папа Иноћентије, није уопште озбиљно схватио цареву поруку, па није ни одговорио на његове конкретне предлоге.[51] Тако је први унионистички покушај Јована V остао јалов. Но, већ и само његово планирање и појављивање на светлости дана у извесном смислу представљају сведочанство о тадашњем положају Јована Кантакузина.

Током читаве своје дуге јавне делатности, Кантакузин је према успостављању црквеног јединства заузимао становиште дијаметрално супротно ономе које је Јован Палеолог испољио децембра 1355. Кантакузинова гледишта добила су свој најпунији израз у значајним преговорима које је водио са папским легатом Павлом 1367. године, али су њихови темељи створени и почели да се уобличавају знатно раније, још у време док је заузимао цариградски престо, па чак и за живота Андроника III Палеолога.

Тридесетих година XIV века у Византији постало је чувено име ученог Варлаама Калабријца, монаха и политичара, филозофа и говорника, теолога и помало — пустолова.[52] У свим религиозним и фило-

---

[49] Cf. *W. Miller*, The Gattilusi of Lesbos (1355—1462), B. Z. 22 (1913) 410.

[50] Писмо су издали *Theiner-Miklosich*, Monumenta spectantia, No 8, p. 29—37 (=Raynaldi 1355, No 33—37). Детаљну анализу дао је *Halecki*, Empereur 31—59. — У овом пројекту учествовало је више познатих личности (царев стриц Тома, синови Теодора Метохита и др.). Cf. *Halecki*, o. c. 47. Први пут се као значајна фигура јавља смирнански архиепископ Павле, будући титуларни латински патријарх Цариграда (1366—1370/71?). Изгледа, наиме, да је он после присуствовања чувеном дијалогу Паламе и Григоре, одржаном у првој половини 1355 (*Candal*, Fuentes Palamiticas 304—309, 328; *Meyendorff*, Introduction 164—166), учествовао у формулисању идеја изражених у царевом писму. Cf. *Halecki*, o. c. 36 sq. *Jorga*, Philippe 136 f. и Latins et Grecs 220 без основа сматра да је том приликом Павле ишао папи. Сигурно је, међутим, да га боравак у Цариграду 1355. начинио познаником Јована V, што се касније показало као значајно (уп. гл. III).

[51] Cf. *Halecki*, o. c. 55 f.; *Ostrogorsky*, Geschichte 442.

[52] Комплетан списак свих извора о Варлааму налази се у *F. Vernet*, Barlaam, Dict. de théol. cath. II/1, Paris 1923, 409. Његова писма издао је *G. Schirò*, Barlaam Calabro epistole greche, Palermo 1954. Литература о Варлааму необично је велика, па наводимо само најновија и најбоља дела И. Мејендорфа: Débuts 90—96; Introduction (на много места) и Un mauvais théologien de l'unité: Barlaam le Calabrais. L'Église et les églises, II, Chevetogne 1955.

зофским расправа тог времена у Цариграду и Солуну он је узимао живог учешћа. Све док сукоб са Григоријем Паламом и исихастичким учењем није довео до његове осуде на сабору у Цариграду јуна 1341, Варлаам је уживао знатну подршку Јована Кантакузина, тада још великог доместика.[53] Веома је важно уочити ову чињеницу, јер у последњим годинама Андроникове владе Кантакузин је на цариградском двору несумњиво био најутицајнија особа. О томе, поред његовог веома активног учешћа у свим збивањима у држави, сведочи једно недовољно запажено писмо овде већ помињаног и навођеног Манојла Раула. У том писму јасно је подвучена, упркос реторској фрази, изванредна блискост Андроника и Кантакузина, која је и довела до тога да овај последњи због малолетности Јована V буде постављен за регента у царству.[54] Зацело се без његовог учешћа у Византији није могло ништа значајније дешавати. Стога се чини да је у праву И. Мејендорф који сматра да је Варлаам вероватно на Кантакузинову иницијатнву, а сигурно уз његову сагласност, отишао као посланик у Авињон 1338/9. године.[55] Довољно је и летимично испитивање изворног материјала, па да се види да кључна питања, како их је Варлаам формулисао пред Бенедиктом XII, представљају управо оно што је увек било типично за Кантакузиново схватање уједињења цркава.

Варлаам је предочио папи да су за остварење уније неопходна два предуслова: крсташки рат,[56] а такође и сазивање васељенског сабора преко кога би се постигло јединство цркава, неостварено личним актом Михаила VIII у Лиону (1274).[57] Јер, читав византијски народ, који поштује „обавезујућу снагу васељенских сабора, чије су одлуке правилне и свете", прихватиће унију само на тај начин.

Варлаамова мисија у Авињону, можда чак више него спор са Паламом, дигла је против њега читаву ортодоксну Византију.[58] Гласови оних који су били за споразум са Западом утихли су готово сасвим.

---

[53] Cant. II 39: I 543, II 40: I 554, 12—556, 3; Greg. XIX 1: II 924, 7—9.

[54] Ed. *R.-J. Loenertz*, 'Επ, 'Ετ. Βυζ. Σπ. 26 (1956) No 1, 11. 163—166 (passim): ὅς (sc. Andronicus III) σε (sc. Cantacuzenus) καὶ αὐτάδελφον ἴσα στέργων καὶ τῶν ἔγγιστα προσηκόντων αὐτῷ τοῦ γένους πάντων ἡγεῖτο ἐρασμιώτατον. Недавно је *Kyrris*, Cantacuzenus 30 n. 100 покушао да докаже извесна неслагања Андроника и Кантакузина, али његово излагање није убедљиво. Уп. *Т. Флоринский*, Андроник Младший и Иоанн Кантакузин, Журнал Мин. Нар. Просв. 204 (1879) 103 сл., 243.

[55] Jean-Joasaph 363; Projets 162. Уп. и *Beck*, Humanismus 71. Можда је за ово питање значајно што је Варлаам ишао у Авињон без службеног овлашћења. Cf. P. G. 151, col. 1332. B (= Raynaldi 1339, No 19).

[56] Зато је са Варлаамом и ишао Стефан Дандоло, војни експерт. Cf. *Giannelli*, Progetto 173. За Варлаамово инсистирање на крсташком походу уп. P. G. 151, col. 1335/6 (= Raynaldi 1339, No 22—23).

[57] P. G. 151, col. 1333. D — 1334. A (= Raynaldi 1339, No 21), col. 1338. ABC (= R. 1339, No 27), col. 1341—42 (= R. 1339, No 31). Не треба испустити из вида да је један од најзначајнијих радова овог времена против примата папе (поред онога Нила Кавасиласа, P. G. 149, col. 684—730), управо Варлаамов Λόγος περὶ τῆς τοῦ πάπα ἀρχῆς, P. G. 151, col. 1256—1280, као и два његова неиздата говора. Cf. *Jugie*, Barlaam-catholique 102 n. 2.

[58] Cf. *Успенский*, Очерки 249; *Halecki*, Empereur 12 f.

Утолико је већи значај и смелост Кантакузиновог настављања са приближавањем папској столици.[59] Јер, оно што је наредних година радила Ана Савојска, штићеница и представница латинофилске струје, није могло бити препоручљиво и за паламитски настројеног Јована Кантакузина, без обзира на суштинско разликовање њихових државничких концепција. Па ипак, Кантакузин је и као цар (1347—1354) продужио са покушајима споразумевања са папом, али покушајима опрезним, на првом месту водећи рачуна о заштити византијских интереса.[60]

Нама је, на жалост, непознато реаговање папске курије на Кантакузинову победу у грађанском рату (1347). Но, можда управо то означава да је папа Климент VI (1342—1352) заузео неутралан став ишчекивања и праћења будућих потеза новога цара. Убрзо, њихови односи постали су сасвим добри.[61] У повременим контактима Кантакузинове владе и Климента VI јасно је изражено византијско становиште да се јединство Истока и Запада може постићи само преко опште дискусије на васељенском сабору.[62] Црквено уједињење било је сувише значајна ствар да би се олако схватило. Приликом изношења овог става подвучена је, на исти начин као 1339. и 1367. године, узалудност брзоплетог и индивидуалног закључивања уније у Лиону.[63] Таква грешка више се није смела поновити.

Климент VI био је први авињонски папа који је према Византији повео самосталну политику, готово потпуно ослобођену утицаја француских краљева.[64] Резултат се показао прилично неочекиваним: папа је, изгледа, прихватио Кантакузинове предлоге о потреби сазивања екуменског концила.[65] Овој чињеници, чак и ако би била потпуно аутентична, не може се поклонити одвише пажње. Не само због тога што је Климент убрзо умро (1352), пре него што је пројекат сабора могао да се оствари (мишљење које није било усамљено),[66] него и због недо-

---

[59] Непосредно после смрти Андроника III, Кантакузин у Димотици преговара са папским легатом Вартоломејем де Рома. Cf. *Loenertz*, Ambassadeurs grecs, doc. I, 181, 9—13.

[60]—[61] Још увек најбоље дело за овај период је *Gay*, Clément 94—118. Уп. и *Viller*, Question 26 sq. — *Halecki*, o. c. 17 sq. придаје сувише велики значај преговорима из доба Кантакузинове владе. *Gay*, o. c. 46—70; *Bréhier*, Vie et mort 453; *Ostrogorsky*, Geschichte 441 с правом сматрају да конкретних резултата није било. Литература о овом питању врло је обимна и наводимо само најважније: *Loenertz*, Ambassadeurs grecs 178—196; *P. Lemerle*, L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur „La geste d'Umur Pacha", Paris 1957, 234—236; *Kyrris*, Cantacuzenus 39 f.

[62] Cant. IV 9: III 58, 8—60, 24; *Loenertz*, o. c., doc. I, 180, 60—183, 83, doc. III, 187, 37—41. Кантакузин је предлагао и место одржавања сабора: неки приморски град на пола пута између обе стране (loc. cit., 60, 14—24), највероватније имајући у виду Евбеју или Родос (*Loenertz*. o. c., doc. I, 182, 66—69).

[63] Cant. IV 9: III 59, 14 f.

[64] *Gay*, Clément 163.

[65] Тако бар тврди сам Кантакузин (IV 9: III 61, 5 sq.). Западни извори, међутим, ћуте о томе (то је сасвим природно). Cf. Raynaldi 1350, No 28, 29, 30, 32 (последњи текст је само превод и коментар Кантакузинове вести). Ипак, извесни аутори сасвим прихватају Кантакузиново излагања: *Gay*, o. c. 118; *Viller*, Question 26 f.; *Halecki*, Empereur 15 sq., управо због приметне Климентове наклоности према Византији. Cf. *Gay*, o. c. 50.

[66] Viller, o. c. 26; *Halecki*, o. c. 18 sq.

зрелости општих услова за један овакав покушај. Ипак, Кантакузин је морао бити охрабрен Климентовим благонаклоним ставом. Он је увидео да његова формула за остварење црквеног јединства у извесним условима може да има успеха на Западу. Не сме се, наравно, веровати да је Кантакузин имао неких илузија у том погледу. Он је био сувише добар политичар да би запао у такву грешку, али њему је свакако било јасно да је питање уније, у ствари, питање односа и равнотеже снага и утицаја. Ако је већ тако, једном је и византијска страна могла доћи у повољан положај за остварење својих захтева. Кантакузин је веровао у такву могућност. То се најбоље видело 1367. године, приликом преговора са папским легатом Павлом.

Несумњиво је да из читавог Кантакузиновог државничког credo произлази да он не би дозволио, само да је имао могућности, незграпно и наивно прилажење римској цркви, какво је предузео Јован V децембра 1355. Међутим, било је то време када Кантакузин, упркос свом великом угледу, није могао да спречи ни ратне операције централне владе против својих синова, нити да обузда старијег, Матију, у његовом срљању у пропаст. Утолико је мање био у стању да се озбиљније посвети спољнополитичким проблемима. Речју, његов утицај непосредно после силаска с престола био је скоро ништаван, уколико се уопште и испољавао. Тих дана бившег цара привремено је захватила депресија и он је намеравао да се повуче на Св. Гору.[67] Али ситуација се убрзо мења. Престају напади на Кантакузиновог млађег сина, деспота Манојла, а затим долази и до успешне интервенције старог цара у корист Матије. То је већ очигледан знак пораста његовог личног утицаја и он се више не носи мишљу о одласку на Атос. Управо у то време, тачније — 1357. године, могу се запазити и почеци разумније западне политике Јована V Палеолога.

У једном писму папи Инођентију VI (од 7. XI 1357) византијски цар расправља о унији далеко зрелије него две године раније. Он, је, истина, и даље горљиви присталица Sanctae Romanae Ecclesiae и њеног стапања са источном црквом, али ипак увиђа да услед отпора у разним слојевима византијског друштва тренутно није могуће прогласити унију.[68] Не знамо како је Инођентије реаговао на знатну промену царевог става, јер у папским регистрима после 1356. читавих осам година нема спомена о односима са Византијом![69] Ипак, с обзиром да није озбиљно схватио писмо Јована V од децембра 1355, вероватно да није био одвише изненађен.

Нови став византијског цара постајао је наредних година све чвршћи и доследнији. Када у јесен 1364. поново долази до оживљавања односа са Авињоном, Јован Палеолог више не обећава унију, већ само сарадњу у крсташком походу против Турака.[70] У пролеће следеће године папа Урбан V обећао је помоћ без претходног проглашења уније, као и да ће крсташи поћи против Турака а не на Јерусалим.[71] Ово попуштање

[67] Cf. supra pag. 141.
[68] Vita S. Petri Thomasii, Acta Sanctorum, Jan. III (29. I) 616 f.
[69] Cf. *Halecki*, o. c. 60.
[70]—[71] Ibid., 79—90.

није дуго трајало. Поход Петра Лузињанског ипак је скренуо ка Египту, а папа је булом од 25. јануара 1366. осудио „грчку“ схизму и затражио неодложно проглашење црквене уније.[72] Византијски цар, налазећи се на путу у Угарску, није изгледа ни одговорио на овај изазов. У Цариграду је већ сазревала атмосфера за будуће преговоре Кантакузин — Павле.

* * *

Шездесете године XIV века виделе су Јована Кантакузина први пут после абдикације далеко од Цариграда, и то у једној врло значајној мисији.

Кантакузинов син Матија после споразума са Јованом Палеологом остао је извесно време у Цариграду. Али с обзиром на његов немиран темперамент, византијском цару морало је бити јасно да Матију треба уклонити даље од престонице. Није се смело поклонити одвише поверења споразуму са њим, иако потврђеном под претњом одлучења од цркве. То је, међутим, могао бити само један од узрока Матијиног одласка из Цариграда, али због оскудице и ћутања извора тешко је нешто сигурније рећи о овом путу. Како било, Матија је једног дана стигао на Пелопонез, своме брату. Између њих почеле су одмах да избијају несугласице.

На жалост, због противречности извора долазак старијег Кантакузиновог сина на Пелопонез представља доста тамну епизоду. Из царевих мемоара произлази да је он лично повео собом Матију са породицом у Мореју и да сукоба међу његовим синовима није било. Манојло је само, због сплетака извесних кругова, сматрао да му отац доводи брата као замену на кормилу Мореје, што је природно изазвало његово узбуђење. Кантакузин га је, међутим, брзо умирио и он се чак показао спремним да уступи своје место старијем брату.[73] Тешко је отети се утиску да је овај опис превише идиличан. Изречена сумња може се врло лако потврдити. Из једног писма Димитрија Кидона дознајемо да су се браћа јако закрвила и обрачунавала оружјем.[74] И то је свакако тачно. Само, питање је онда да ли је Кантакузин заједно са Матијом стигао на Пелопонез. Јер, стари цар не би допустио неки већи сукоб својих синова, такорећи само зато да би касније имао могућности да их мири. Изгледа извесније да је Матија сам стигао брату (током 1359) и сукобио се са њим, што је убрзо изазвало долазак и помиритељску акцију њиховог оца (у другој половини 1360), за кога се сигурно зна да је боравио на Пелопонезу између 1360. и 1362. године.[75] Тешко је по-

[72] Raynaldi 1366, No 1—2 (=*Fejer*, G., Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, IX/3, Budae 1834, No 318, p. 592—594).

[73] Cant. IV 49: III 358, 10—360, 18.

[74] *Loenertz*, Correspondance, No 275 (=*Cammelli*, Correspondance, No 34). Камели је погрешно сматрао да је реч о браћи Теодору и Манојлу Палеолозима и стога датира писмо између 1383. и 1387. *Loenertz*, Manuel et Cydonès 272 f. с правом је одбацио овакво датирање, истакавши да су у питању Матија и Манојло Кантакузини, и као време настанка писма опрезно предложио 1359—1361. Најприхватљивија је ипак 1361, што је касније и сам Ленерц подвукао (Correspondance II, 193).

[75] Датирање Кантакузиновог боравка у Мореји пролазило је кроз велике промене. Почев од издавача његових мемоара Л. Шопена најпре се предлагала 1356/7.

веровати да је Матија кренуо тек са њим, провевши претходно, након споразума са Јованом V, пуну годину дана у непријатељски расположеном Цариграду.

Како било, стари Јован Кантакузин успео је врло ефикасно да смири духове на Пелопонезу. Манојло је остао управник ове значајне области, а старији брат морао се помирити, све до смрти млађега, статусом готово потпуно приватне личности. Њихова сарадња, колико знамо, више никада није дошла у питање и Матија је чак имао извесног удела у управљању византијском Морејом.[76] Али његов положај више није био ни бледа сенка некадашњег.[77]

Кантакузин се вратио 1362. из Мореје као persona gratissima, иако је у међувремену дошло до неуспеле завере неких његових некадашњих присталица и Турака.[78] Током наредних година његов утицај у Цариграду растао је све више, чему је свакако допринело и поновно уздизање Филотеја, давнашњег пријатеља и следбеника, на патријаршијски престо (1364).[79] Моћан на двору Палеологâ, подржаван од својих синова, морејских господара, и паламитске цркве са Филотејем на челу, Кантакузин је заузео положај, невиђен у Византији за једног екс-цара. Њему је заиста било могуће да се пар година касније (1367) и пред папским легатом назове господарем „Ромеја".[80] Био је то врхунац онога развитка који је отпочео две три године по његовој абдикацији и временом све више узимао маха.

година. Cf. *Hopf*. Geschichte I, 382; али већ је *Parisot*, Cantacuzène 305 f. сматрао да је у питању 1358/9—1360. Тако и *Dräseke*, Zu Joh. Kantakuzenos 76 и *Zakythinos*, Despotat I, 100. Први је Ленерц тачно повезао Кантакузинов боравак у Мореји са великом кугом 6870 (= 1361/2) године. Cf. Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 26 (1956) 142 f., 148; *Loenertz*, Correspondance de M. Calécas 75. Уп. сада и *Meyendorff*, Projets 151. Ово се слаже и са подацима о делатности Кантакузиновог преписивача М. Цикандилиса (cf. pag. 179). Ленерцово мишљење треба утолико исправити, што Кантакузин у Мореји није провео само годину дана. Он сам каже да је тамо боравио ὑπὲρ ἐνιαυτόν (IV 49: III 360, 18). По нашем рачуну то значи — део 1360, читава 1361. и део 1362. год.

[76] Још је *Zakythinos*, Despotat I, 100 претпоставио да је Матија очевом интервенцијом добио у Мистри неку значајнију дужност. Извори, међутим, о томе ћуте. Али је занимљиво да се у два Кидонова писма спомиње нека врста заједничке управе Матије и Манојла на Пелопонезу. Cf. *Loenertz*, Correspondance, No 30, 37, No 110, 47.

[77] Уопште је Кантакузинов став према Матији после 1354. у приличној мери чудноват. Матија се дуго налази готово у некој врсти конфинације на Пелопонезу. Као да је тачна претпоставка *Матијашевића*, Солун 154 да је Манојло био очев љубимац, који је поред старијег брата све више фаворизован.

[78] Istorie di Matteo Villani, ed. *L. Muratori*, Rerum Italicarum Scriptores, XIV, col. 649 f. *Jorga*, Latins et Grecs 220 f. и *Guilland*, Essai 53 n. 5 датирају овај догађај у 1360, а *Halecki*, Empereur 74 у 1361. годину.

[79] Недавно је *Франчес*, Народные движения 146 изнео мишљење да је истакнуто место које је Дим. Кидон заузимао под Јованом V, један од доказа за постојање Кантакузиновог утицаја на двору Палеологâ. Јер, пријатељске везе Кидона и Кантакузина опште су познате. Са оваквим закључком, међутим, треба бити опрезнији. Кидон је као најизразитији поборник тешњих веза са Западом, могао и сам, без неког Кантакузиновог посредовања да буде у милости код Јована V. Сличан је био положај и неких других личности овог времена (Нил Кавасилас, Г. Палама, Никола Сигерије, Нић. Григора). Сви су они после Кантакузиновог силаска с престола према новоме владару имали исти став, пријатељски или непријатељски, као и према старом. Отуда се њихов статус није много променио после 1354. Само, питање је колико је то била последица Кантакузиновог мешања, а колико политике нове владе која није унела готово никакве измене у живот државе.

[80] Dialogus, § 16/192—197.

III

ПОКУШАЈ СПОРАЗУМА СА ЗАПАДОМ (136)

Ако је уопште потребно издвајати један датум у плодном деловању екс-цара Јована Кантакузина, онда је то свакако 1367. година. Била је то, може се рећи, „Кантакузинова година", тренутак скоро тридесетогодишњег монашког живота у коме је најјаче заблистала звезда његовог уплива и престижа на двору Палеологâ, звезда која се све до тада налазила на узлазној путањи. Није ипак лако, као што смо видели, детаљно уочити опсег закулисних Кантакузинових мешања у политику царства у догађајима чији значај није био толики да би побудио старог цара на непосредну интервенцију. Ми више осећамо да је он стално присутан иза позорнице него што можемо директно указати на његово учешће у решавању политичких или других питања од важности за земљу. Зато догађаји из 1367. године, као и они који су им непосредно претходили бацају јаку светлост на Кантакузинову личност не само у том моменту, него уопште чине јаснијим његов положај почев још од абдикације тринаест година раније.[1a] Нису у питању само богатство, јасноћа и прецизност изворних података који се односе на збивања из ове године. Чињеница да је Кантакузин-Јоасаф играо примарну улогу приликом решавања спољнополитичког аспекта тако значајног питања као што је јединство цркава, такође сведочи, и то најнепосредније, да је он заузимао веома истакнуто место и у вођењу унутрашње политике.

Годину дана пре споменутих догађаја п:тање веза са Западом и добијања отуда војничке помоћи за обрачун са Турцима постало је за Византију поново акутно.[1] После неозбиљног и неуспелог обраћања папи децембра 1355. и недовршених разговора са куријом из 1364. и 1365, после скретања крсташког похода Петра I Лузињанског ка обалама Египта (1365)[2], Јован V покушао је још једном да заинтересује западни свет за тежак положај своје земље. Учинио је то на понижавајући начин за себе, пошавши као молилац угарскоме краљу (дотад невиђен поступак у Византији), чак водећи са собом синове Манојла и Михаила (почетком 1366).[3] Свакако да Византинцима није било по

[1a] Како каже *Meyendorff*, Jean-Joasaph 368, извор који говори о овим преговорима „... jette une lumière nouvelle sur certains aspects de la politique byzantine durant le règne de Jean V Paléologue".

[1] После изванредних успеха педесетих и шездесетих година Турци су око 1365. начинили Једрене својом престоницом. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 443. Уп. и гл. I, прим. 22.

[2] Cf. *Magnan*, Urbain 173 sq., 222 sq., 257 sq.; *Delaville Le Roulx*, La France en Orient 119 sq.; *Jorga*, Phillippe 196 n. 3, 203 n. 3, 204 n. 5, 266. — За намеру Петра I да ослободи Јерусалим, а не да води антиосманлијски дефанзивни рат, и знатну улогу коју су у томе имали његов канцелар Филип Мезијер и Св. Петар Тома (титуларни латински патријарх Цариграда), уп. и *Halecki*, Empereur 80 sq., 99 sq.; *Bréhier*, Croisades 297 sq.

[3] Cf. *Halecki*, о. с. 113. Халецки је досад најисцрпније описао боравак Јована V у Будиму, посветивши овом догађају читаву једну главу своје књиге (стр. 111—137). — Датум одласка према Халецком (стр. 112) који сматра да је цар већ фебруара 1366. био у Будиму.

вољи да виде свога цара у тако неславној улози, али је Јован V морао много да жртвује, ако је хтео да његово обраћање Угарској донесе повољне резултате. Истина, будимски двор је у ово време био најјачи стуб католичанства и огледало папске политике, али је он имао и своја посебна гледишта проистекла из сопствених интереса, за која се могло очекивати, или само надати, да неће бити увек истоветна са авињонским. Јер, тада је изгледало да је Угарска, због њеног изнова појачаног интереса за балканска питања, спремна да поведе једну крсташку војну, поготову од како је почела (1365) да се врло енергично меша у бугарске послове.[4]

С друге стране, папски захтеви: најпре унија, па тек затим помоћ Византији, били су неприхватљиви.[5] Година 1366. није била 1369. и Јован Палеолог још није био спреман да иде стопама екстремних униониста међу Византинцима. Премда је њихов најчувенији представник Димитрије Кидон сачувао и после Кантакузиновог пада велики утицај на византијски двор и Јована V лично, кога је пратио и у Рим 1369. године,[6] царево заобилажење папске столице и обраћање Угарској ипак сведоче да тренутно није поклањана пажња Кидоновим предлозима. А они су били изразито латинофилски нарочито у 1366. години. Кидон је у лето исте године написао чувени Oratio pro subsidio Latinorum, у коме је, прешавши већ и сам у западну веру, снажно истакао потребу њеног прихватања.[6a] Другачији став Јована V зато као да означава превагу реалних схватања, чији је најважнији заговорник био Јован Кантакузин.

Ако се византијски цар надао да ће у Угарској наићи на разумевање и добити помоћ против Турака, без тако тешког предуслова као што је унија, веома се преварио. Пријем на који је он наишао у Будиму био је изразито хладан. Византијско изасланство не само да је непријатељски дочекано, него су Лудовик I и његова мајка инсистирали да као услов за евентуалну угарску помоћ пређу у католичку веру на лицу места, у самом Будиму, и цар са синовима и њихова пратња.[7] Већ је Халецки наслућивао, а данас је сасвим јасно, да је овакав угарски захтев био условљен унутрашњим разлозима, а не интервенцијом папе Урбана V.[8]

---

[4] *Halecki*, o. c. 85, 116 sq., 125. За Лудовикове претензије у Бугарској в. н. 9.

[5] Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 444.

[6] *Halecki*, o. c. 188 et passim; *Mercati*, Notizie 438 f.; *Loenertz*, Recueils 111 f.

[6a] P. G. 154, col. 961—1008. Јиречек је први ставио овај говор у прву половину 1366. Cf. Archiv für Sl. Philol. 14 (1892) 263 n. 6 (= Зборник I, 401 н. 26). *Halecki*, o. c. 143 датира га у јули или почетак августа исте године. — Дим. Кидон је у западну веру прешао још 1365 (cf. *Loenertz*, o. c. 111).

[7] Dialogus, § 11. За велики утицај угарске краљице-мајке Елизабете Локјетек на будимском двору уп. *Halecki*, o. c. 124 f.

[8] *Halecki*, o. c. 129—135. Досад је главна сметња споразуму Византије и Угарске приписивана папи [на основу Урбановог писма угарском краљу од 23. VI 1366 (ed. *A. Theiner*, Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, II, Romae 1860, No 139)]. Cf. *Magnan*, Urbain 275; *Viller*, Question 281 f.; *Norden*, Papsttum 703; *Осѿрогорски*, Историја 499 н. 3. Супротно излагање Мејендорфа (Projets 156) данас се већ прихвата. Cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 444.

Једноставно, будимски двор је независно од курије заузео став коме она није имала шта да дода. Тако се Лудовик показао већим папистом од самог папе, како је недавно језгровито закључио Мејендорф.[8a] Први пут један византијски цар ишао је у улози молиоца ван своје земље и не само да није успео у својој мисији него је био изложен и грубом поступку. Напори дугог пута показали су се потпуно узалудним.

Неуспех у Будиму није представљао једину невољу која је задесила цара на његовом путу. На повратку у Цариград Јован V морао је против своје воље да се дуго задржи у Видину, на граници према Бугарској, јер трновски владар Јован Шишман није био вољан да га пропусти кроз своје области.[9] Византија тешко да је могла да помогне своме владару, поготову што је његов син и наследник престола Андроник, по свој прилици, био умешан у ову мрачну игру.[10] Немогућа ситуација у којој се нашао Јован V претила је да се продужи. Ипак, помоћ је стигла, иако са неочекиване стране. Царев брат од ујака, гроф Амадео Савојски, после дугих припрема, пошавши још пре краја боравка Јована V у Будиму, стигао је средином лета 1366. у византијске воде са једном малом крсташком војском.[11] Био је то готово приватан подухват, за који се није заинтересовала ниједна западна сила, па чак ни папска курија.[12] О томе сведочи ток и начин на који се одвијала ова експедиција, као и чињеница да је, у доба када је историја крсташтва била неодвојива од историје унионистичких покушаја, Амадео отпочео свој поход без постављања било каквих услова Византији.[13] Због истинског усредсређивања на рат са Турцима, Амадеова малена војска постигла је значајне успехе, несразмерне уложеним снагама. 23. августа пао је Галипољ у руке крсташа, што представља последњу велику хришћанску победу у XIV веку. Предавши ову значајну тврђаву у византијске руке, у складу са начином на који је водио рат, Амадео се са великом енергијом окренуо Бугарској, у покушају да извуче Јована V из незавидног по-

[8a] Projets 154.

[9] У то време Видин је био у угарским рукама (1365—1369). Уп. *Јиречек*, Историја I, 245; *Ников*, Турското завладяване 55 сл. О боравку византијског цара у Видину, његовој тамошњој политичкој делатности, па чак и трошковима живота, веома занимљив дипломатички материјал издао је L. Thallóczy у Történelmi Tár (1898) 363 и Századok 34 (1900) 609.

[10] *Ostrogorsky*, Geschichte 444. Да су можда и Турци били умешани уп. *Ников*, н. д. 57 сл.

[11] Од огромне литературе која је настала о овом походу наводимо само неколико најзначајнијих дела, почев од најстаријег: *P. L. Datta*, Spedizione in Oriente di Amadeo VI, Torino 1826; *Delaville Le Roulx*, La France en Orient 141—158; *L. Bréhier*, Amédée VI de Savoie, Dict. d'hist. et de géogr. eccl., II, Paris 1914, 1160—66; *Halecki*, Empereur 103 sq., 137 sq.; *Runciman*, Crusades III, 454 f.

[12] Cf. *Halecki*, o. c. 140. Само, Халецки није у праву када каже да је незаинтересованост курије за Амадеа била последица њене превелике заокупљености праћењем пута византијског цара у Будим. Читава историја Амадеовог похода показује да је незаинтересованост Авињона имала дубљих корена. И на подухват савојског грофа односи се Брејеова мисао: „Pour l'Europe du XIVe siècle la croisade était déjà celle du passé“ (Croisades 269).

[13] *Meyendorff*, Projets 156.

ложаја у коме се налазио. Три месеца напора у том правцу уродила су плодом. До Божића 1366. не само да је византијски цар био ослобођен него је у своје руке добио Месемврију и Созопољ, градове које је Амадео Савојски успео да отргне од Бугара.[14]

Истовремено са овим збивањима, у Византији отпочиње жива политичка игра Запада. У догађајима који су пратили поход Амадеа Савојског појављује се једна значајна личност, нама већ позната — папски легат Павле, бивши смирнански и тебански (на Кипру) архиепископ. Он је после смрти чувеног Св. Петра Томе постављен на упражњену столицу латинског патријарха (17. априла 1366).[15] Нови патријарх стигао је у Византију заједно са Амадеом Савојским у лето 1366. године и одмах започео са политичком делатношћу.[16] Већ исте године затичемо га као врло активног учесника у ослобађању византијског цара из заточеништва у Видину.[17] Али до своје посете Јовану Шишману у Трнову, до које је дошло том приликом, Павле је морао да превали веома заобилазан пут. Он се, наиме, сусрео са старим Јованом Кантакузином.

Давно је већ уочено да је Павле својом делатношћу показао да је био заиста прави човек за место латинског патријарха и да његово наименовање јасно показује изразите унионистичке намере папе Урбана V.[18] Заиста, иако је на почетку свог мандата у Цариграду папски легат био у прилично деликатном положају као патријарх западне цркве, то није сметало овом немирном и енергичном човеку, добром зналцу грчког језика, да се одмах прихвати посла због кога је и дошао у византијску престоницу.[19] Пре свега, ради пропагирања унионистичког програма он је требало да се упозна са поставкама исихастичко-паламитског учења и да продре у његову суштину.

Ма колико чудно изгледало, католичка црква у ово време још увек није била довољно упозната са паламитском доктрином, иако је за протеклих двадесет година она завладала православним светом.[20] Давнашњи покушај легата Павла из 1355. да преко јавних дискусија са ученим византијским представницима, у првом реду са Нићифором

---

[14] Cf. *Delaville Le Roulx*, La France en Orient 152—56; *Halecki*, Empereur 147 f.

[15] Cf. *Halecki*, o. c. 142; *Grumel*, Chronologie 440; *Meyendorff*, Projets 153. Датум Павлове смрти, међутим, није сигуран: 1370 — *Grumel*, loc. cit.; са 1370/71 — *Mercati*, Notizie 5 n. 1; 1372 — *Krumbacher*, Geschichte 1150.

[16] Cf. Dialogus, p. 169: ἀπὸ τοῦ πάπα ἐλθόντος σὺν τῷ κόντῳ Σαβείας κυροῦ Παύλου. Настојање Мејендорфа (Projets 153, 159 n. 47) да је Павле тек 1367. стигао у Византију, нема ослонца у изворима.

[17] *Bollati*, Spedizione 99 f., No III. Cf. *Halecki*, o. c. 147: Павле је чак путовао у Трново и лично преговарао са Јованом Шишманом.

[18] *Halecki*, o. c. 142.

[19] *Halecki*, loc. cit. неоправдано је сматрао да је Павле био принуђен да се на почетку свог мандата, у непријатељски расположеној средини, прави што неприметнијим и брине само о свом католичком стаду.

[20] Чини се да је *Gay*, Clément 50 у праву када каже да су бројна посланства из Византије, често састављена од Латина, учинила да папе мисле да је унија пред остварењем. То само показује колико је курија била слабо обавештена о стварној ситуацији у Византији.

Григором, уочи догме и контроверзе актуелне у источној цркви, изјаловио се, вероватно услед отпора Кантакузинових приврженика. Од тада Авињон није вршио сличне покушаје и стога није могао да има сасвим јасне представе о идејама Истока. Павлов претходник на столици титуларног латинског патријарха, Петар Тома, није се ни бавио у Цариграду, а његове политичке преокупације исцрпљивале су се углавном проповедањем крсташког рата за ослобођење Јерусалима.[21] Тако је први задатак новог патријарха, на путу изналажења могућности за закључење уније, био да се упозна са „новим" учењем византијске цркве. Наравно, то се имало учинити типичним средњовековним поступком — усменом дискусијом и полемиком.

Немогуће би било очекивати, што се касније и показало, да поглавар византијске цркве седне за преговарачки сто и дискутује на равној нози са латинским патријархом Цариграда, који је у ствари био претендент на његов престо. А ипак, Павлу је требало супротставити саговорника довољно компетентног за дискусију која је предстојала, уз то угледног и моћног. У Византији овог времена то је могао бити само Јован Кантакузин. Тако је бивши цар узео на себе да упозна папског легата са догмама паламитске теологије. Неколико месеци касније показаће се да и у званичним преговорима он представља византијску страну.

Видели смо да је Кантакузин после замонашења временом постао спреман и плодан теолошки писац. Између 1354. и 1366/7. године он се потпуно изградио у том погледу, па је као ватрени привrженик и бивши заштитник исихастичког учења и Григорија Паламе имао све квалификације да укрсти оружје и са легатом Павлом. Њихова дискусија или, боље, дискусије одржане су у јесен или почетком зиме 1366. године. У науци је, међутим, дуго сматрано да су се они састали 1368. или чак и касније, јер су резултати њихових дебата сакупљени и записани у виду кореспонденције у чијем се предговору спомиње 6877 (= 1368/9) година као време Павловог доласка у Цариград и његових разговора са Кантакузином.[22] Први је О. Халецки предложио да се ови догађаји датирају у пролеће 1367, али је тек Мејендорф, на основу прецизно реконструисаног итинерера путовања папског легата тих година, показао да је дијалог Кантакузин—Павле вођен 1367. године, а да је 1369. само редигован и написан.[23] Заправо, Мејендорф је само доказао да разговори нису вођени 1369. године, а његово ново решење остало је у домену претпоставки које се не одликују нарочитом убедљивошћу. Јер, тешко је поверовати да је латински патријарх најпре

[21] Cf. supra n. 2. Деловање Св. Петра Томе опширно је и добро обрађено у Јоргиној студији о Филипу Мезијеру. Његово житије [*P. Mazerio*, Vita S. Petri Thomasii, Acta Sanctorum, Januarii III (29. I), Parisiis-Romae 1866, 611—638] преведено је пре извесног времена и детаљно прокоментарисано: *J. Smet*, The Life of Saint Peter Thomas by Philippe de Mézières, Rome 1954.

[22] Cf. *Mercati*, Simone Atumano 30 n. 7, 33 n. 8; *idem*, Notizie 5 n. 1, 274; *Loenertz*, Correspondance de M. Calécas 12; *Darrouzès*, Lettre inédite 11; *Meyendorff*, Jean-Joasaph 368.

[23] *Halecki*, o. c. 157. *Meyendorff*, Projets 159 n. 47.

званично пристао на византијске услове за остварење црквеног јединства Истока и Запада (јуна 1367), па затим тек, или истовремено, разговарао са Кантакузином да би се обавестио о поставкама византијске теологије.[24] И то пошто је протекло скоро годину дана од његовог доласка у Цариград. Вероватније је, међутим, да се Павле већ током првих неколико месеци свог боравка у Византији потрудио да стекне јаснију слику о теолошко-филозофским струјањима у земљи и у том циљу ступио у контакте са Кантакузином. Овакво решење, као што ћемо видети, добро се уклапа у неке друге догађаје и делимично их и објашњава.

Тешко је, на жалост, сазнати нешто више о појединостима разговора Кантакузина и Павла. Начињен у облику преписке (четири Кантакузинова и два Павлова писма), овај драгоцени материјал још није издат и, пошто се налази у више верзија по рукописима разних светских библиотека, тешко је приступачан.[25] Да невоља буде већа, он чак није ни довољно искоришћен у расправама које се дотичу нашег проблема. Најбитније, оно о чему смо делимично већ говорили, ипак је опште познато. Кантакузин се трудио, објашњавајући папском легату основе паламитске теологије, да пронађе могућности за међусобно разумевање и тако га убеди да је и у доктринарним питањима могућ споразум католичког Запада и православно-исихастичког Истока.[26] Изгледа да је он у тим настојањима делимично и успео. Ако не у односу на самог Павла и тадашњи високи католички клер, а оно у постепеном стварању нешто подношљивије климе у односима између два света.[27] Но, то је већ друга тема.

Са Павлом је, међутим, ишло доста тешко. Питање је уопште са колико је искрености и са каквим стварним намерама он ушао у ове разговоре. Несумњиво је да је пред очима имао унију и да су разговори са Кантакузином имали да му послуже као опипавање византијског пулса у том смеру.[28] Али као западњак и католик који унију схвата као

---

[24] Тако *Meyendorff*, Introduction 412 (говорећи о „кореспонденцији" Кантакузин — Павле): „Il s'agit d'une sorte d' „interview" officielle de Cantacuzène par Paul au sujet de la théologie palamite, à l'occasion des pourparlers d'union". Мејендорф је заведен претпоставком да је Павле тек 1367. приспео у Византију и то га и води погрешном датирању његових разговора са Кантакузином. Папски легат је, међутим, стигао знатно раније (cf. supra n. 16). Уз то, постоји једно Павлово „писмо" (ed. *Parisot*, Cantacuzène 332) у коме он одбацује основне поставке паламитске теологије, како му их је изложио Кантакузин. Дијалог из јуна 1367. не спомиње се овде ниједном речју, а то је свакако индиција да је писмо настало раније.

[25] У питању су рукописи: Paris. gr. 1241, anno 1369, fol. 163^r—226^r; Paris. gr. 1242, saec. XIV, fol. 71—119^r; Vatop. 347, saec. XV, fol. 153—233; Barocc. 193, saec. XVI, fol. 307—354. Постоји и један Кантакузинов теолошки трактат, такође неиздат, упућен папском легату Павлу. Cf. *Meyendorff*, Projets 160 n. 48.

[26] Cf. *Meyendorff*, Introduction 166; *idem*, Projets 160.

[27] *Meyendorff*, Jean-Joasaph 368 f.; *idem*, Introduction 166; *idem*, Projets 162. Cf. *Halecki*, Empereur 326. Није Кантакузин био једини такав прегалац са византијске стране. И сам Палама је давао западњацима, приликом својих додира са Ђеновљанима и хоспиталцима са Родоса, сопствене радове „... pour exposer aux Occidentaux la doctrine qu'il défendait" (*Meyendorff*, Introduction 122).

[28] *Halecki*, Empereur 142 са разлогом сматра да је Павлова мисија представљала тражење нових путева за споразум.

потчињавање византијске цркве папској столици, Павле није могао да наиђе на незгоднију личност од Кантакузина. Њему, који није зацело ни намеравао да озбиљно узме у обзир византијске аргументе, већ да се само упозна са њима, морало је Кантакузиново чврсто и образложено излагање паламитског учења угасити сваку наду да ће путем којим је пошао успети да спроведе унионистички програм курије.[29] О томе сведочи и једно писмо упућено Урбану V, које се обично приписује легату Павлу.[30] Из писма произлази да Кантакузин својим објашњењима није успео да му приближи паламитско учење, иако је он био врло заинтересован да га упозна.[30a]

Некако у исто време док је Павле расправљао са Кантакузином стигла је и вест да Бугари онемогућавају повратак Јована V. Папском легату тада је већ било јасно да се остварењу уније не може прићи, на начин како је Запад желео, ни преко Кантакузина ни преко исихастичке цркве. Зато је требало сачекати повратак меканог, попустљивог, латинском свету наклоњеног Јована V који је уз то био и давнашњи Павлов познаник. Вест о невољама византијског цара на бугарској граници морала се у таквој ситуацији огласити у ушима Павла као најмилозвучнија песма звона која објављују склапање уније. Једина снага која се могла упутити у Бугарску да ослободи цара, крсташи Амадеа Савојског, били су управо при руци. Успеју ли они у том подухвату, Јован Палеолог могао је бити изложен Павловом убеђивању, па и притиску далеко од Цариграда, византијске цркве и — Јована Кантакузина. Ако Павле и није одмах замислио и имао овакав план готов у појединостима, догађаји с краја 1366. и почетка 1367. године одвијали су се управо на тај начин.

Још док је била у току Амадеова интервенција у корист византијског цара, легат Павле одлази као преговарач у Трново.[31] Њихова синхронизована акција, вероватно заједнички и замишљена, уродила је плодом. Цару је омогућено да се врати, Месемврија и Созопољ су заузети. Сада је требало ковати гвожђе док је вруће. У тек освојеном Созопољу отпочели су разговори Јована V са његовим ослободиоцима.[32]

У созопољским преговорима Павле је несумњиво играо значајнију улогу од савојског грофа. Јер, основно питање које се расправљало

---

[29] *Parisot*, Cantacuzène 332 и *Darrouzès*, Lettre inédite 14 сматрају да је Кантакузин на кључна питања, и поред личних колебања, дао аутентичан паламитски одговор. Међутим, *Meyendorff*, Introduction 310 мисли да је оно што је Кантакузин изложио Павлу био palamisme mitigé. У основи ова разлика и није битна, јер папском легату није могао одговарати никакав паламитски програм, био он ублажен или не.

[30] P. G. 154, col. 836—837 [= *Raynaldi* 1367, No 11 (латински превод)]. Сумње које су у аутентичност писма изразили *Mercati*, Notizie 64 и *Meyendorff*, Projets 160 n. 50 поникле су са разлогом, јер оно није састављено по правилима обраћања једног католичког епископа папи. Ипак, не можемо му одрицати сваку везу са латинским патријархом, јер одражава погледе који су овоме били врло блиски. — *Jugie*, Palamite 1808 датира писмо чак после смрти Урбана V (1370).

[30a] Col. 837. BC.

[31] Cf. supra n. 17.

[32] Созопољске догађаје у ширем историјском контексту обрадио је нарочито подробно *Halecki*, Empereur 112—152. Новији прилог науци представљају Мејендорфове расправе рађене на основу Dialogus.

било је питање уније, а то је био домен папског легата. Ипак, Павле је био сувише дипломат да не би искористио велики углед који је Амадео Савојски уживао у Византији после заузећа Галипоља, ослобођења Јована V и освајања Месемврије и Созопоља. Преговори су вођени на такав начин да је савојски гроф изгледао као њихов носилац.[33] Међутим, марта месеца Павле их је сам завршио, што јасно указује на место које је у њима заузимао.[34]

Неки значајнији резултат у созопољским разговорима није постигнут. Јован V избегавао је, чини се, сваку дубљу дискусију о унији, а о склапању званичног споразума са двојицом Латина у том смислу није могло бити ни речи. Цар је на све покушаје његових саговорника да му извуку какву значајнију изјаву о унији одговарао: „Ја не могу сам да било шта кажем о томе, док не одемо у Цариград, пошто се цар мој отац (sc. Кантакузин) тамо налази, као и патријарх и његов синод који желе да чују све о чему је реч, и да (тако) сви заједно дамо одговор на то (питање)".[35] Ово је Јован V непрекидно истицао и није се дао убедити да промени мишљење. Он се показао тврђим него што су замишљали Павле и Амадео. Отуда су се преговори у Созопољу толико одуговлачили. Они су били у јеку још крајем јануара и у присуству Амадеа трајали до 14. фебруара,[36] да би их тек 15. III 1367. завршили само цар и папски изасланик.[36a]

Став који је Јован V заузео у Созопољу према питању уније необично је значајан. По Мејендорфу, он показује снагу ортодоксне струје у византијском политичком и религиозном животу.[37] Али он такође показује домет личног утицаја Кантакузина, на кога се Јован Палеолог позива и кога назива ὁ βασιλεὺς ὁ πατήρ μου. Понижаван у Угарској,

---

[33] Cf. Dialogus, § 1. Византинци Амадеа стављају испред папског легата из сасвим разумљивих разлога. Cf. M. M., Acta I, 491: ὁ κόντος Σαβοείας... ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ καὶ δυσικὸν ἀρχιερέα.

[34] Није јасно због чега Амадео Савојски средином марта не присуствује разговорима, јер је он тек у мају отишао на фронт према Турцима (*Halecki*, Empereur 148 f.).

[35] Dialogus, § 1/12—15: Ἐγὼ μόνος οὐ δύναμαι εἰπεῖν τι περὶ τούτου, εἰ μὴ ἀπελθόντων ἡμῶν ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, ἐπεὶ ὁ βασιλεὺς ὁ πατήρ μου ἐκεῖσε εὑρίσκεται, ἔνι δὲ καὶ ὁ πατριάρχης καὶ ἡ περὶ αὐτὸν σύνοδος μέλλουσιν ἀκροάσασθαι περὶ τῶν λεγομένων, καὶ ὁμοῦ πάντες ἵνα δώσομεν τὴν περὶ τούτου ἀπόκρισιν. Па ипак, лако може бити да је Јован V још тада обећао да ће посетити папу (cf. Raynaldi 1367, No 8). *Halecki*, Empereur 149 sq., 163 износи да су цареву намеру потврдили пред папом и Амадео Савојски и једно византијско посланство (октобра 1367) и истакли да ће доласком Јована V и унија бити склопљена. Изгледа, византијски цар водио је и неку врсту сопствене тајне политике (cf. *Meyendorff*, Projets 160). Овај закључак ипак није сасвим сигуран, иако остаје чињеница, коју износи Халецки, да је Јован V дао известан залог Галаћанима до свог одласка у Рим и да његово давање треба повезати са извештајем Амадеа Савојског. Једино сумњамо да је византијско посланство, састављено од истакнутих паламита (као што је био Нил са Родоса), што истиче и сам Халецки (p. 164), могло да потврди пред папом да ће Византија пристати на унију (уп. сада и стр. 174 нашег рада).

[36] *Bollati*, Spedizione 106 f., No 419—420; cf. *Halecki*, o. c. 148.

[36a] *Bollati*, o. c. 118, No 441; cf. *Halecki*, loc. cit.

[37] Projets 156.

малтретиран од Бугара, што је све утицало на његово расположење, византијски цар је у пролеће 1367. био најмање спреман да преузме на себе одговорност самосталног доношења одлуке о унији. Павле и Амадео Савојски нису могли изабрати неповољнији тренутак да му се приближе, и поред тога што су били његови ослободиоци. Они су постигли успех само у релативно споредније питању настављања Амадеовог крсташког похода. Савојски гроф добио је извесну материјалну потпору која му је омогућила да се још неко време носи са Турцима (у мају и почетком јуна 1367).[38] Али већ током месеца јуна помањкање средстава, упркос труду легата Павла да обезбеди зајмове, присиљава Амадеа да прекине своје авантуристичко четовање и да се заувек врати на Запад.[38a] Можда је и Јован V изгубио вољу да га даље помаже, или није имао за то могућности, али пада у очи да савојски гроф није могао да обезбеди нова средства од Византинаца управо у јуну месецу када је, за разлику од претходног пута, требало да их потражи у Цариграду. То је било у тренутку када су чувени разговори Јована Кантакузина са папским легатом Павлом о успостављању јединства источне и западне цркве досегли врхунац и када је њихово окончање већ било на видику.[39] Амадеови крсташи, после завршетка своје мисије, за Византију могли су да представљају само терет и нежељеног госта. Њихово одстрањивање са византијске сцене и враћање кућама требало је да буде гарантија да их латинска страна неће користити као додатни тег на теразијама унионистичких преговора. Павле је то увиђао и на све стране грчевито покушавао да нађе новац за крсташе. Без званичне византијске потпоре он у томе није могао успети и Амадео Савојски одлази преко Пере за Венецију. Шта више, Амадео је претходно ненаметљиво, али ефикасно одстрањен и од учешћа у разговорима Кантакузина и Павла.[40] Потпора Јована V пружена крсташима у Созопољу порекнута је у Цариграду. Док је он увек тежио крсташком рату против Турака и често због тога неразумно срљао у наручје Запада, Кантакузину су латински крсташи били последња брига. Поготову када је, кроз преговоре са Павлом, његова борба за сазивање васељенског сабора ради коначног успостављања црквеног јединства, изгледала близу остварења свог циља.

Поражен и поучен одбијањем византијског цара да у Созопољу озбиљно преговара, папски легат обревши се у Цариграду, увидео је да се у постојећим односима византијских политичких актера мора

[38] Cf. *Halecki*, o. c. 148 f.

[38a] Ibidem.

[39] *Meyendorff*, Jean-Joasaph 363 тачно закључује да су преговори почели у мају, јер се, како изгледа, почетком јуна већ закључују. Cf. Dialogus, § 26.

[40] Насупрот мишљењу Мејендорфа (Jean-Joasaph 363; Projets 157), чини се да Амадео Савојски није учествовао у овим разговорима. У Dialogus он се спомиње два пута. У уводном делу говори се о његовом доласку у Византију са легатом Павлом (p. 169), што се несумњиво односи на лето 1366. године (cf. supra n. 16). Други пут Амадео је споменут у опису његовог и Павловог неуспешног покушаја да ступе у везу са патријархом Филотејем [§ 2/16 (ἐλθόντων; sc. Paulus et Amadaeus), 22]. Када почну разговори са Кантакузином биће присутан само папски легат: εἰσῆλθε καὶ ὁ Παῦλος (§ 2, 33).

обратити на друге личности. Коначно, он се нашао за преговарачким столом са Јованом Кантакузином. То, међутим, није учинио својевољно. Анонимни аутор списа који говори о том сусрету, увек необично прецизан у свом излагању, занимљиво и живо (чини се и врло реално) описао је како је дошло до тога да Кантакузин буде носилац преговора са византијске стране.

Легат Павле, са лошим искуством из сусрета који је имао са Кантакузином у протеклој години, а долазећи да службено разговара о стварима цркве, у Цариграду се прво обратио патријарху Филотеју, затраживши аудијенцију.[41] Филотеј је одбио да га прими званично, у присуству синода (συνοδικῶς), јер Павле наводно није имао никакво пуномоћје, него је предложио приватни разговор.[42] Филотејево одбијање да се састане са човеком који је у ствари претендовао на његову патријаршијску столицу, и кога је он са омаловажавањем називао само западним свештеником (δυσικὸς ἀρχιερεύς),[43] било је и поред веште формулације врло категорично (он такође није узео учешћа у разговорима који су ускоро отпочели). Јер, Павле и Амадео, који је тада још увек био у Цариграду, веома су се увредили и наљутили на овакав одговор.[44] За патријархов став, који је био непосредан повод да се Кантакузин стави на чело преговора са византијске стране, изражено је мишљење да је представљао маневар лукаво смишљен да се сусрету са представником Запада не би дао сувише службен карактер.[45] Изгледа, међутим, да је у питању нешто друго. У Византији су, нарочито после Созопоља, само два лица долазила у обзир за расправљање са латинским изаслаником о уједињењу цркава: патријарх Филотеј и моћни екс-цар Јован Кантакузин. Легат Павле, из разлога које смо навели, најпре се упућује првоме. Византијски патријарх по традицији противио се и самим разговорима о унији, а посебно са Павлом, и — он одбија да се састане са папским легатом. Остао је Кантакузин. Учешће царског дома у разговорима и постигнути резултати говоре да је то било потпуно официјелно решење. Молба Јована V, патријарха и свештенства, коју су упутили Кантакузину (βασιλέα τὸν Καντακουζηνόν) да узме на себе вођење разговора, нимало не изненађује.[46]

Јован Кантакузин, „царев отац“, кроз дијалог са Павлом појавио се још једном као носилац специфичних унионистичких идеја које су одговарале традиционалним византијским гледиштима и биле потпуно различите од каснијег неумереног поступка Јована V. Овај сусрет про-

[41] Dialogus, § 2/16—18.

[42] Ib., 18—21.

[43] M. M., Acta I, 491.

[44] Dialogus, § 2/22.

[45] *Meyendorff*, Projets 157.

[46] Dialogus, § 2/25 f. Вилерово мишљење (Question 280) да су преговори о унији обично били више политичке него религиозне природе (супротно: *Halecki*, Empereur 328) и да је у њима иницијативу увек имао цар, а не патријарх, у светлости ових података само добија у значају.

тицао је потпуно у знаку старог цара. Мада су њему уз бок седели цар Јован V, његова супруга Јелена, цареви синови цар Андроник и деспот Манојло, Кантакузинов лични саветник Марко (његов „духовни отац"),[47] архиепископи Ефеса, Хераклеје, Једрена, и многи световни и духовни поглавари (ἄρχοντες),[48] Кантакузин је једини говорник са византијске стране, што се види већ и из наслова текста који описује разговоре у палати Влахерне. Он потпуно доминира сценом. Овај утисак појачан је тиме, што је аутор нашег извора привржен староме цару, па је сусрет са Павлом представио као грандиозан Кантакузинов монолог у који покаткад папски легат упада стидљивим репликама које увек остају бледе и надговорене. Очевидно је да Павле није могао имати тако незавидну улогу у том важном сусрету Истока и Запада, када су обе стране потезале своје најјаче аргументе. Али је исто тако очевидно да непознати творац извештаја није имао намеру, а можда није ни могао да до детаља верно пренесе ток ових састанака. За њега је било основно да подробно изнесе све Кантакузинове идеје и аргументе о црквеном јединству и да прецизно наведе резултате преговора. При томе, ставови противне стране не сматрају се толико значајним да би им се дао простор који заслужују; начин, уосталом, својствен средњовековним ауторима.

Идеје и аргументи византијске стране, какви су приказани у нашем извору, готово би се могли назвати кантакузиновским. Ни Јован Палеолог, ни представници византијског свештенства, свако из својих разлога, не би их могли лака срца потписати. Историја XIV века то довољно јасно показује. Утисак о Кантакузиновој политичкој доминацији у ово време утолико је упечатљивији. С друге стране, првобитно одбијање цариградског патријарха да учествује у разговорима са католичким представником, а затим његова помало неочекивана сагласност са резултатима преговора, сведоче да су Кантакузинови планови према Западу и у највишим круговима православне цркве уживали одређену подршку. Разлике су више проистицале из Кантакузиновог еластичнијег схватања (у односу на патријаршију) потреба тактике, него из неке суштинске опречности основних, теоријских погледа.

Проблем уније, по Кантакузину, није у томе да ли је потребно или није да се она оствари. Он сам каже да би живот радо положио на ломачу за ствар црквеног јединства,[49] да је од својих најмлађих дана тежио његовом остварењу,[49a] и, чак, да би ишао папи на било који начин (на коњу, бродом, пешице) и прашину испод његових ногу љубио, ако би то било корисно и потребно за решење вековног питања уније.[49b] Ове

[47] За ову личност уп. *Meyendorff*, Projets 157 n. 37.

[48] Dialogus, § 2/27—33.

[49] Ib., § 6/88—90. Кантакузин је чак изазивао Павла на божји суд ватром, чега се овај, наводно, уплашио и одбио овакву врсту „дискусије" (Ib., § 18).

[49a] Ib., § 8/104—106.

[49b] Ib., § 20/254—260. Кантакузин се, изгледа, није устручавао да употребљава овакве фразе. То се види и из писма које је папа Гргур XI упутио фебруара 1375: „... te credere et tenere Sanctam Romanam Ecclesiam, quae mater est omnium fidelium et magistra, super omnes orbis Ecclesias obtinere primatum, et quod ad hoc defendendum si expediret, morti exponeres corpus tuum" (Raynaldi 1375, No 2).

реторичке хиперболе требало је да увере папског легата у искреност византијских намера. Оне су јарко обојене да заблесну Павла, јер иза њих стоји само једна мисао у целокупном царевом излагању која је била блиска изасланику Авињона и коју је стога требало истаћи. Мисао о потреби уније. Све остало што је рекао Кантакузин, од схватања суштине уније (изузев општег става да је она ствар вере, у чему су се обе стране бар на речима слагале) до начина њеног остварења, било је опречно западним схватањима.

Основна Кантакузинова теза јесте да је унија ствар вере, а не политичке или било какве друге присиле, да она треба да буде одраз оних линија које приближавају и спајају људе у свету, да она није питање администрације, већ питање јединства у истини, у вери.[50] Развијајући ову мисао, Кантакузин подвлачи да се византијска црква, верна учењу Христа и његових апостола,[51] не може једноставно потчинити папи, како би Запад желео и чему и јесте увек тежио кроз проповедање светопетровског наслеђа папиног.[52] Прави и једини пут за остварење уније је сазивање васељенског сабора, који би је прогласио после равноправног претресања гледишта свих хришћанских цркава, чији би главари били присутни [осим цариградског патријарха, од источних цркава још и: (овим редом) руски митрополит са епископима, митрополити Трапезунта, Аланије и Зихије (на северу од Кавказа), епископи патријарха Александрије, Антиохије и Јерусалима, представници ивирске (ђурђијанске) цркве, трновске патријаршије и српске архиепископије].[53] Сваки други начин неправедан је и неприхватљив,[54] и, што је најважније, Византинци га не би уопште признали, чак и када би се читав огромни Кантакузинов ауторитет заложио за његово остварење. Кантакузин је Павлу, који је инсистирао да он као господар може да спроведе у Византији све за шта се заложи,[55] ову чињеницу објаснио следећим речима: „А затим, што ти кажеш да сам ја чавао о кога су сви (sc. Ромеји) окачени (тј. зависе) (парафраза претходног Павловог питања — Љ. М.); то није тако једноставно, него они прихватају моје речи и подржавају их док (оне) изражавају божју истину и праве догме, и следе ме у томе, а другачије никако".[56] Бојећи се да није довољно јасан, Кантакузин даје и једно шире објашњење. Он каже да многи поданици царства нису прихватили ни одлуке локалних, чисто византијских сабора из 1341, 1347. и 1351. године, иако се и он сам заложио за њихово спровођење, он који као аутократор има право располагања животом и смрћу сваког Ромеја. Зато се Кантакузин пита како би се читав византијски народ

[50] Dialogus, §§ 5, 15. За Кантакузина, пример Михаила VIII и Лионске уније увек је био врло несрећан (cf. pag. 153).

[51] Ib., § 7/93 f.

[52] Ib., §§ 8, 13.

[53] Ib., §§ 10, 13, 24—26.

[54] Ib., §§ 11—13, 15, 22.

[55] Ib., § 14.

[56] Ib., § 16/186—189.

могао присилити да поштује одлуке једног васељенског сабора, са којима се, треба и то предвидети, може и не сложити.[57] А да се не говори о прихватању некаквих решења донетих без сазивања сабора.

Кантакузин је и сам одбацивао унију под приматом папе, али наведене његове речи означавају границу коју није смела да пређе ниједна цариградска влада. У извесним тренуцима византијске историје јавно мњење, нарочито престоничко, представљало је снажну, чак и опасну кочницу самодржављу.[58] Стари цар је и сам најбоље осетио снагу демоса који је одиграо значајну улогу приликом његовог силаска с власти, и био је у праву када је Павлу скренуо пажњу да се Византинцима не може наметати примат латинске цркве. Ово је једно време схватао чак и Јован V Палеолог, потписник уније из 1369. године.[59]

Кантакузиново излагање Павлу о јединству цркава представља синтезу и закључак његове тридесетогодишње западне политике и стога је потпуно схватљиво и мотивисано. Истина, ми познајемо његове идеје, осим ових изнетих 1367, само из периода пре 1354. године и, делимично, из седамдесетих година XIV века. Али њихова истоветност са оним што је Кантакузин рекао Павлу сведочи о једном континуираном и непромењеном ставу.[60] Тај став и није био само Кантакузинов лични поглед на унију. Идеја о неопходности сазивања васељенског сабора ради црквеног уједињавања Истока и Запада појавила се још давно пре његовог рођења и временом у извесним круговима постала традиционална.[61] Али она је са Кантакузином, посебно 1367. године, и пре сабора у Фиренци досегла свој врхунац и најпунији израз.

Папски легат пристао је после дужег оклевања на услове византијске стране,[62] сложивши се са сазивањем васељенског сабора на коме

---

[57] Ib., § 16/189—201. Кантакузин на још једном месту предвиђа могућност да сабор пропадне услед неслагања, што би значило да је споразум Истока и Запада одиста немогућ и да на њему не треба више инсистирати (§ 25).

[58] О овом занимљивом питању в. расправу Д. Ксаналатоса, Βυζαντινὰ Μελετήματα. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Βυζαντινοῦ Λαοῦ, Атина 1940 (нарочито поглавље Τὸ δικαίωμα τῆς στάσεως). Аутор је, скренувши пажњу на велику оскудицу извора за обраду ове теме (р. 18), указао на главни узрок што она у науци није обрађивана колико заслужује.

[59] У писму од 7. XI 1357. он каже, изражавајући своју верност и послушност западној цркви: Nunc autem hoc facere non possum, quod totus populus obediat quia non omnes sunt mihi fideles, nec obediunt, et multi insidiantur ut habeant occasionem contra me [Vita S. Petri Thomasii, Acta Sanctorum, Jan. III (29. I), 616 f.]. Уп. такође Варлаамов говор Pro unione, P. G. 151, col. 1336. B (= Raynaldi 1339, No 23). Расположење византијских маса против уније сажето и лепо изложио је још *Hirsch-Gereuth*, B. Z. 18 (1909) 577. Дешава се, међутим, да и најновија литература овај моменат сасвим игнорише. Cf. *Vries*, Päpste 106.

[60] Cf. supra pag. 151—153.

[61] Cf. *Norden*, Papsttum 226—230.

[62] Кантакузин је морао да ломи Павлов отпор корак по корак. Овај је најпре признао да је Кантакузин у праву (Dialogus § 19/236—238), али је ипак сматрао да стари цар лично треба да иде папи (без одржавања сабора). Кантакузин је одбио, јер то не би значило никакву квалитативну промену у дотадашњим односима. Они су се на овом питању дуго задржавали (§§ 19—22). Коначно, Павле је пристао на сазивање васељенског сабора и онда је све брзо утаначено (§§ 24—26).

ће се расправљати „пријатељски и братски, тражећи у души истину, мир и слогу, без свађе и вређања".[63] Одлучено је да се сабор одржи у Цариграду у року од две године (од почетка јуна 5. индикта до краја маја 7. индикта), односно између почетка јуна 1367. (када су Кантакузин и Павле завршили разговоре) и 31. V 1369.[64]

Овакав резултат представљао је велики византијски и лични Кантакузинов успех на спољњем плану, а на унутрашњем коначну афирмацију и победу гледишта оне интелектуалне струје која је схватала да спас царства, суоченог са турском инвазијом, лежи на Западу. Она је тражила споразум са папом, али споразум достојан старе величине и славе Византије. Кантакузин је, упркос повременим савезима са Турцима, целог живота припадао овој странци и био њен вођа. Не малог удела имао је у њој, што се често превиђа, и Григорије Палама.[65] Успех њихових схватања и настојања сада је био заиста импозантан. Изгледало је да је, као никада раније, хришћански свет веома близу остварења правог и чврстог јединства.[66] Па ипак, конкретан резултат није постигнут. Очекивање коначног споразума показало се узалудним. Две идуће године нису донеле васељенски сабор, већ одлазак Јована V у Рим и његово лично прихватање уније, управо оно против чега се Кантакузин толико борио. Оваквом развоју ствари допринели су и западни и византијски политички потези. Према последњима, као да је звезда Јована Кантакузина на небу Византије почела да тамни.

[63] Dialogus, § 25/315—317. Само тако сабор је могао да изгледа ὡς αἱ πάλαι οἰκουμενικαὶ σύνοδοι (ib., 312).

[64] Ib., § 26. Да је договорени рок био толики, сведочи и писмо патријарха Филотеја, којим обавештава охридског архиепископа о одржаним преговорима и планираном сабору (M. M., Acta I, 492: μέχρι... χρόνων δύο). Писмо је детаљно анализирано у *Halecki*, Empereur 152—154; *Mercati*, Notizie 289 f. Изненађује да се овде као преговарачи са Павлом спомињу цар Јован V, патријарси александријски (Нифон, 1366?—1385?) и јерусалимски (Лазар, пре 1341—1367?) и „архонти". *Meyendorff*, Projets 159 проблем решава тако, што сматра да је Јован V званично саопштио резултате преговора Кантакузин — Павле патријаршијском синоду и двојици источних патријараха који су се затекли у Цариграду. Сложивши се са закључцима преговора, они су послали писма одсутним црквеним великодостојницима. Cf. infra cap. IV, n. 8.

[65] Cf. *Meyendorff*, Jean-Joasaph 364; *idem*, Introduction 122, 313; *idem*, Projets 162 f. Cf. supra n. 27. — *Charanis*, Short Chronicle 352, делећи византијско друштво на пролатинску и ортодоксну струју, превиђа постојање ове утицајне групе умеренијих паламита, готово би се могло рећи кантакузиноваца. *Halecki*, Empereur 50 никада није био даље од истине, тврдећи да је исихазам у целини „реакција против свих западних утицаја". Зато он и није могао да без чуђења констатује све веће зближавање Истока и Запада, иако је паламизам победио у Византији током друге половине XIV века (p. 13). И други истраживачи обично су гледали на исихазам слично Халецком, као (да споменемо само најзначајније) *Krumbacher*, Geschichte 43, 100; *Gay*, Clément 112 f., 166; *Viller*, Question 530.

[66] Уп. и *Meyendorff*, Projets 159, 163 f.

IV

СЛОМ ЗАПАДНЕ ПОЛИТИКЕ И ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ (1367—1383)

После преговора 1367. године изгледало је да су уклоњене главне препреке на путу остварења јединства цркава. Јер, најважније је било постигнуто: начелна сагласност о приступном путу за решавање овог осетљивог питања. Показало се, међутим, да „најважније" не мора да значи и „све", него да, шта више, може значити и — „ништа".

Став папске столице према унији био је увек доследан и њена политика онемогућавања васељенског сабора не изненађује. Али нејасно је због чега је папски легат Павле прихватио Кантакузинове предлоге о сабору. Тешко је претпоставити да је Павле био убеђен аргументима и красноречивошћу свог саговорника, иако је овај био изразито снажна и елоквентна личност. Зар само неколико месеци раније (у јесен 1366) Кантакузин није узалуд трошио време детаљно излажући Павлу поставке исихазма? С друге стране, потпуно је сигурно да је папски легат, и поред свог „неуспеха" у разговорима са Кантакузином, и даље остао у милости код Урбана V и био извршилац његове политике на Истоку све до своје смрти неколико година касније.[1] Због свега тога не може се претпоставити да је Павле на преговорима у Цариграду иступио са неким сопственим погледима. Његова овлашћења, по свој прилици, била су врло широка, тако да је он могао да прихвати византијске захтеве, ма какви они били. Тим пре, што папа, с обзиром на нејединственост византијских ставова, није могао рачунати на чврст наступ Цариграда.

Уочавајући разлике у схватању западне политике између Јована V и Кантакузина, легат Павле покушавао је да нађе одговарајући заједнички језик са сваким од двојице царева. Када је за тренутак Кантакузин представљао обе византијске струје и снажно и непоколебљиво истакао своје ставове — Павле их је прихватио. Друго му није ни преостало. У ствари, била је то велика игра заваравања, игра у којој се другој страни препуштала привидна иницијатива, све док не наступи повољан тренутак за противудар, док не почне да копни привремено јединство које је Византија показала пред папским легатом. Дотле је требало учинити да Византинци мање зазиру од западних гледишта. По свој прилици из тих разлога, папа није одмах фронтално напао закључке преговора из 1367. Да је хтео тако да поступи, његов легат у Цариграду зацело их не би ни прихватио онакве, како их је Кантакузин формулисао. Пошто је показана „добра воља", курија је применила суптилан метод за поништење резултата влахернских разговора.

16. октобра 1367. папа Урбан V стигао је у Рим.[2] Иако привремен, повратак папске столице у вековну престоницу веома је ојачао престиж католичке цркве, исто онако као приликом коначног преласка Гргура XI из Авињона у Рим (1376).[2a] Сада је Урбан V могао предузети мере

---

[1] Cf. *Halecki*, Empereur 169 sq.

[2]—[2a] Cf. *Halecki*, o. c. 161, 163, 327; *Vasiliev*, Viaggio 156 sq. За повратак Гргура XI у Рим в. посебну студију *L. Mirot*, La politique pontificale et le retour du Saint-Siège à Rome en 1376, Paris 1899. Да су папе уочавале значај и потребу преласка у Рим уп. Raynaldi 1374, No 5.

за онемогућавање припреманог концила хришћанске васељене. Почетком новембра (6. XI) он је истовремено упутио двадесет три буле разним византијским великодостојницима поименце или појединим друштвеним слојевима царства, а такође и представницима источних цркава.[3] Готово идентична по садржини, сва ова писма пропагирају унију и позивају адресате да се заложе за њено остварење. У њима се, међутим, ништа не говори о начину спровођења уније. Само у једном писму види се да је папина жеља стереотипна као и увек: унија треба да буде повратак Византије јединству са римском црквом.[4] Јасно је шта ово значи. Питање је само зашто у осталим писмима нема ни речи о условима западне стране. То је свакако намерно учињено, јер осим овог које је било упућено источним патријарсима, сва друга имају византијске адресе. Пада у очи да су то адресе припадника разних политичких и верских струја. Од таквог латинофила као што је Димитрије Кидон, преко царевих синова, његове супруге, до византијског свештенства као целине и Јована Кантакузина протеже се широка скала личности за које је папа сматрао да је потребно да им пошаље позиве на сарадњу. Многи од њих, нарочито Кантакузин, никада не би прихватили уобичајене папске унионистичке захтеве. Курија је то врло добро знала после преговора које је Павле водио у Цариграду. Стога она не спомиње своја решења (изузев када се обраћа невизантијским патријарсима), још увек избегавајући да отворено одбаци васељенски сабор. Сваки прималац писма могао га је, дакле, тумачити према свом политичком уверењу и личним склоностима, па зависно од тога и предузети одговарајуће кораке. За византијску политику према Западу то је било врло опасно. Једним јединственим потезом изазивана је и стављана у покрет, или продубљивана, активност појединаца и група са различитим, па често и супротним погледима на јединство цркава. На тај начин могао је бити ефикасно ометан споразум о сабору, закључен јуна месеца у Цариграду.

Међу папским писмима од новембра месеца једно има прилично отворен тон. Карактеристично је да је управо оно упућено Кантакузину.[5] Урбан V знао је са ким треба озбиљно разговарати и коме се може дискретно указати на најактуелније ставове курије, иако време за њихово јавно изношење још увек није било погодно. Свестан Кантакузиновог

---

[3] *Halecki*, о. с. 166—172 подробно их је обрадио. Неке су публиковане у Raynaldi 1367, No 8 (Кантакузину и његовој кћери Јелени), No 9 (целокупном византијском свештенству), No 10 (источним патријарсима). *Halecki*, о. с. 367 f. (Pièces justificatives, No 8—9) и сам је издао три од ових писама. Прво је упућено Андронику Палеологу, друго, готово идентично по садржини, Манојлу и Михаилу Палеолозима, треће — Димитрију Кидону, Михаилу Стронгилу и Јовану, претору Цариграда. Пада у очи да се цар Јован V нигде не појављује као адресат. *Halecki*, о. с. 166 f. духовито је показао да је писмо намењено њему — изгубљено. — За ову преписку уп. и *Magnan*, Urbain 364 f.; *Vasiliev*, Viaggio 163; *Mercati*, Notizie 216; *Meyendorff*, Projets 152, 161.

[4] Raynaldi 1367, No 10. Занимљиво је да се од свих источних патријараха у адреси не спомиње једино антиохијски. Према *Grumel*, Chronologie 448 то је Пахомије I (пре 1359—1368).

[5] Raynaldi 1367, No 8.

значаја на византијској сцени, папа му пише: „Audivimus saepius te … multamque calogerorum ac cleri et populi Graecorum habere sequelam: propter quod in perfectione tractatus unionis eorumdem Graecorum et Latinorum prae caeteris post imperiale culmen potes existere fructuosus". Боље сведочанство о величини утицаја бившег цара Јована VI на византијску свакидашњицу није потребно, јер овакво папино ословљавање представља најдиректније признање које је Кантакузин могао добити од неке стране силе. Упадљиво је, после мисије легата Павла утолико више, што папа у једној од наредних реченица овим речима прецизира шта очекује од Кантакузина: „Ad veniendum propteraea ad Sedem apostolicam, ut promisit, providis tuis consiliis et inductionibus jugiter exhorteris". Папа наравно није могао ни помишљати да ће Кантакузин прихватити његов предлог и утицати у том смислу на Јована V. Овом реченицом са призвуком фине, готово неосетне ироније, у ствари је стављено примаоцу на знање да курија није наклоњена предстојећем васељенском сабору. Зато не изненађује што је овако стилизована порука упућена Јовану Кантакузину, носиоцу недавних преговора о сабору.

Па ипак, папа још није желео да отворено одбаци планирани светски скуп хришћанства и радије је чекао погодније време. То је зацело био део веште дипломатске игре која се, као што смо видели, водила током јесени 1367. године. Тек када је Јован V октобра 1369. прихватио западну веру, чиме је практично за дуже време сахрањена идеја о сабору, папа је иступио отворено и одбацио и формално потребу његовог сазивања. Он је 22. фебруара 1370. упутио једну енциклику целокупном византијском свештенству.[6] Настала поводом царевог прихватања уније, ова енциклика коначно је срушила византијске наде да ће ипак доћи до сабора који ће расправљати о јединству цркава (уколико је уопште неко веровао у то после царевог поступка у Риму): „Caeterum synodum Latinorum et Graecorum Ecclesiasticorum paresulum, quam multi (ut audivimus) supervacue postulant, ex pluribus causis rationalibus non concessimus ordinari, ne illa, in quibus ab Occidentalibus et nonnullis Orientalibus fidelibus dissidetis … in dubietatis et curiosae disputationis scrupulum deducantur, et veterem fidem quasi novellam supervacuis discussionibus supponamus".

Тако је након дужег, али успешног маневрисања Урбан V знатно допринео да остварење идеје о васељенском сабору падне у воду.[7] Питање је, међутим, да ли би папа успео да тако глатко оствари своје планове, да се Јован V чврсто држао политике коју је Кантакузин прокламовао јуна 1367. у присуству папског легата. Јер, и поред тога што је напустио ову политику, Палеологу је било потребно више од две године

[6] Raynaldi 1370, No 2—3.

[7] *Meyendorff*, Projets 160 лепо је истакао да је Урбану V, као и свим папама, више ишло у рачун да прими византијско поклоњење него да воде компликоване преговоре са источном црквом. Свакако да су осим доктринарних и политички разлози имали у томе знатну улогу. Уп. најновије радове *W. de Vries*, Rom und die Patriarchate des Ostens, Freiburg im Br. 1963, 53—62; *idem*, Päpste 114 sq. и нарочито историју авињонских папа *G. Mollat*, Les papes d' Avignon 1305—1378, Paris 1949.

да стигне до Рима. У којој је мери његово кидање са кантакузиновским принципима било последица суптилног роварења папске дипломатије, а колико резултат царевих личних погледа и политике оних византијских кругова који су тежили унији, тешко је рећи. Сигурно је само да су догађаји кренули путем који Кантакузин није ни желео ни очекивао и да је у томе и византијска страна имала знатног удела. Зато се намеће питање како је Кантакузин гледао на овакав развој ситуације и шта су он и његови истомишљеници предузимали током двеју година које су претходиле одласку Јована Палеолога у Рим.

Византинци су, за разлику од латинског света, у већини били за сазивање васељенског сабора, што је разумљиво и из доктринарних и из политичких разлога — тиме се избегавало прихватање a priori водеће улоге латинске цркве. Зато се у Византији доста радило на реализовању споразума Кантакузина и легата Павла. Стари цар и сам је прегао да оствари своје намере. Он је непрекидно био у Цариграду и будно пратио сва збивања. То је било време када се, упркос сумњама, још увек веровало у добру вољу Запада, и када су (већ током 1367) предузимане извесне припреме за предстојећи скуп хришћанства.

После успешног завршетка састанка Кантакузина и Павла византијска црква одмах је предузела да обавести источна црквена средишта о договореном сабору. Патријарх Филотеј разаслао је писма која су, поред обавештења о сабору, представљала и неку врсту прелиминарних позива. Из једног од тих писама, адресираног на охридског архиепископа, види се да су двојица међу најважнијим источним прелатима, александријски (Нифон) и јерусалимски (Лазар) патријарси, можда некако у то време боравећи у Цариграду, већ пристали на споразум Кантакузина и папског легата.[8] Изгледало је да је окупљање Истока отпочело. То је могао бити први корак ка остварењу сабора хришћанске екумене, али је то истовремено био и корак који је морао изазвати увек будна подозрења западне цркве.

У Цариграду се, међутим, није стало само на обавештавању и окупљању источних цркава. У јесен исте године (1367) једно посланство кренуло је на запад.[9] 7. октобра Урбан V примио је у Витербу византијске изасланике. На жалост, тешко је рећи о чему се разговарало овом приликом, јер су житија папе Урбана, једини примарни извор

[8] То је једино познато такво писмо, али је према плану учесника (cf. pag. 168) будућег васељенског сабора, састављеном током преговора Кантакузин — Павле, јасно да их је морало бити више. [Cf. *Ch. Auner*, La Moldavie au concile de Florence, E. O. 7 (1904) 321 f.] Ово писмо, упућено охридском архиепископу, већ смо анализирали (cap. III, n. 64). Патријарх Филотеј отпочео је да води споменуту преписку одмах после преговора Кантакузина и Павла, јер је писмо охридском архиепископу настало управо у јуну 1367 (cf. M. M., Acta I, p. 492). Филотеј је и сам полагао велике наде у предстојећи сабор, изражавајући уверење да ће се на њему догме Истока показати јачим од западног учења (ep. cit., 492). — Изгледа да су се источни патријарси често бавили у Византији. Тако споменути Лазар 1358. године борави у Цариграду и Епибатама (Cant. IV 49: III 357, 6 f.).

[9] За сва питања у вези са овим посланством уп. *Halecki*, Empereur 163. sq.; *Meyendorff*, Projets 159.

за ово питање, по свој прилици пристрасна и непоуздана.[10] Па ипак, постоје извесне индиције о току разговора у Витербу. Састављено добрим делом од духовних лица, паламитских и Кантакузинових присталица, византијско посланство морало је да као главну ствар стави пред папу питање припрема за васељенски сабор.[11] То је могло само да нерасположи и охлади западну страну. Рекло би се да због тога долази до тако значајног ћутања западних извора о току и резултатима преговора који су вођени у Витербу. Шта више, изгледа да су византијски ставови, изражени том приликом, били један од непосредних разлога настанка споменута двадесет три папска писма од 6. новембра.[12]

Покушај Византије да се званично обрати Западу, у тежњи да оживотвори споразум Кантакузина и Павла, није могао да уроди плодом. Међутим, пошто курија још увек није јавно и недвосмислено одбацивала идеје и закључке тог споразума, византијска страна је у политици према Западу и даље спроводила изразито кантакузиновски курс. Акције на припремању васељенског сабора следиле су једна за другом. После посланства 1367, дошао је исихастички сабор 1368. године.

На сазивање сабора из 1368, за разлику од ранијих исихастичких скупова, утицали су по свој прилици и спољнополитички догађаји. Овај би сабор, наиме, требало посматрати као једну карику у склопу византијских припрема за концил свих хришћанских цркава. Покушај Урбана V (писмима од 6. новембра 1367) да својом интервенцијом унесе забуну, па можда чак и раздор, међу разне струје византијског политичког живота, алармантно је указивао на потребу чвршћег унутрашњег окупљања. У што краћем року требало је показати да неће бити толерисана не само делатност пролатински оријентисаних група и појединаца, него ни свих других тенденција које би могле да угрозе јединство исихастичке цркве. Само тако могла је Византија да иступи јединствено према Западу и да се на предстојећем васељенском сабору успешно носи са латинским захтевима. Тако је већ априла 1368. одржан сабор који је требало, поред чисто унутрашњих проблема, да реши и ово питање.[13] Опет се показало да је ток догађаја одговарао политичким и теолошким концепцијама Јована Кантакузина. То нимало не изненађује јер се он сам у њима веома ангажовао.

У претходним поглављима истакли смо да је Кантакузин после 1354. године временом постао врло активан и паламитски оријентисан теолог. Али колико год је у Византији постојала повезаност и испреплетаност политике, филозофије и теологије, међу њима ипак остају јасно уочљиве разлике и делатност појединих личности претежно се развија у једном смеру.[14] Такав случај био је и са Јованом Канатакузином.

---

[10] Cf. supra cap. III, n. 35.

[11] *Halecki*, o. c. 165 добро је то осетио. Зато је његово инсистирање (p. 163) да је посланство дошло са понудама Јована Палеолога заиста чудно.

[12] Cf. *Halecki*, o. c. 164; *Meyendorff*, Projets 160.

[13] Најинтересантнији општи прегледи о овом сабору и томосу који је том приликом издат (P. G. 151, col. 693—716): *Успенский*, Очерки 354 сл.; *Jugie*, Theologia dogmatica I, 445 sq., II, 71 и, нарочито, *Mercati*, Notizie 49—61.

[14] В. и *Успенский*, н. д. 272.

Његова појава на византијској сцени увек је, и после замонашења, остала првенствено политичка. Он се још од свог првог иступа на страни Григорија Паламе, тридесетак година раније, у теолошким питањима руководио мотивима практичне унутрашње политике.[15] 1368. године понавља се иста ситуација. Само што овога пута значајну улогу игра и незадовољавајући развој односа са Западом. Зато је управо почетком 1368. досегла врхунац и лична Кантакузинова и општа кампања против Прохора Кидона, латинофила и јеретика.[16] Априла месеца он је и званично осуђен, упркос интервенцији његовог славног и утицајног брата Димитрија.[17] Што је најважније, Прохор је био присиљен да јавно прихвати паламитско учење.[18] Истовремено, Григорије Палама проглашен је за свеца. Била је то манифестација византијске чврстине и одлучности. Католичком поглавару још једном недвосмислено је показано какве ће ставове заузети Цариград на васељенском сабору. Овакав развој ситуације морао је курији изгледати све неповољнији и она је наставила старе, Кантакузиновим мешањем прекинуте, покушаје приближавања оној страни на којој је било неких изгледа за успех традиционалне папске политике. На сцену је опет ступао Јован V Палеолог.

Коначно, питање јединства Истока и Запада привремено је решено како је то одговарало папској столици: цар Јован V прихватио је 18. октобра 1369. у Риму унију према западном обрасцу. То је истовре-

---

[15] *Успенский*, н. д. 249, 341; *Tafrali*, Thessalonique 201 f. Да је Палама схватао и знао да цени овакав Кантакузинов став в. *Meyendorff*, Introduction 170; *idem*, Projets 163.

[16] У то време Кантакузин је написао чувене λόγοι ἀντιρρητικοί против Прохора. Овај спис, у коме се брани аутентични паламизам (cf. *Jugie*, Theologia dogmatica I, 445) од Прохоровог Disputatio de lumine Thaborico, делимично је објављен у *Jugie*, o. c. II, 599 n. 2. О њему је највише писао и донео избор одломака Ђ. Меркати у својој изванредној студији о Прохору Кидону и неким другим интелектуалцима тога времена (Notizie). Међутим, датирање списа није коначно решено. У том питању изгледа да су у праву *Tafrali*, Thessalonique 200; *Cammelli*, Correspondance 35; *E. Stein*, Studien über die Hesychasten des 14. Jahrhunderts, Öster. Vierteljahresschrift für kathol. Theol. 12 (1873) 539 /неприступачно ми је/. Они Кантакузинов напад на Прохора стављају у почетак 1368. Заиста, није убедљиво Меркатијево тврђење (Notizie 5 n. 1, 53 sq., 339) да је овај напад предузет не само после сабора у априлу 1368, него и после Прохорове смрти (негде током исте године — ib., 52). Меркати своје мишљење заснива на једном писму Д. Кидона, упућеном Кантакузину (cf. infra n. 17), у коме се Прохор наводи као покојник, а истовремено се Кантакузину пребацују његови напади. Међутим, ништа не говори да је други моменат хронолошки условљен првим. Чињеница да се Кантакузинов спис налази у Vat. gr. 674 који је настао марта 1370 [cf. Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907) 170], не сведочи и о тренутку његовог постанка. У ствари, Меркатијева заблуда лако је видљива већ из тога што је Р. Ленерц недавно датирао наведено Кидоново писмо у време око 1372. године.

[17] Димитрије Кидон се због свог брата највише обраћао патријарху Филотеју. Писао је оштро, оптужујући, говорећи са горчином о стању у цркви и судбини свог брата: *Loenertz*, Correspondance, No 129 (= *Mercati*, Notizie 293—95; cf. et *Cammelli*, Correspondance 147, No 76), *Mercati*, o. c. 296—338. Кидон је у том смислу писао и Кантакузину. Ово писмо [*Loenertz*, Correspondance, No 400 (= *Cammelli*, Correspondance, No 15; *Mercati*, Notizie 339 f.)] Ђ. Камели је погрешно повезао са догађајима из 1368. године, док га Ленерц са много више разлога ставља у време око 1372.

[18] P. G. 151, col. 695.

мено био и лични тријумф папског легата Павла који је нешто раније, заједно са Димитријем Кидоном, стигао папи као нека врста претходнице византијског цара.[19] Поступак Јована V довољно је познат, а такође и разлози из којих је потекао,[20] али позадина овог догађаја још увек има извесних тамних страна.

Несумњиво, Јован Палеолог није могао сасвим самостално да изврши тако велики и значајан подухват као што је потписивање уније. Овај неодлучни и подложан туђим утицајима човек није могао имати толико самоиницијативе. На њега, истина већ наклоњеног Западу, очигледно су у погодном тренутку одлучно утицале присталице латинофилског курса. Тако на пример, улога Димитрија Кидона, који је и сам ишао са царем у Рим, у тим моментима свакако је била значајна. Али онда се поставља питање како је могао изненада да ишчезне снажни и већ дуго времена пресудан утицај Јована Кантакузина, лако уочљив и у априлу 1368. Јер, стари цар је био још увек врло свеж и пун живота. Једна минијатура, чак из нешто каснијег времена, то врло лепо показује. На том успелом портрету израз царевог лица пошире јагодица, а нарочито поглед, зраче животном енергијом (сл. 1).[21] С друге стране, тешко је веровати да је после сабора на коме је осуђен Прохор Кидон, у међувремену, до Палеологовог пута на Запад, дошло до неке изненадне победе поборника унионистичке политике. Изгледа да објашњење лежи у томе што је Кантакузин у најважнијем моменту, у време припрема за пут и поласка Јована V у Рим, био далеко од Цариграда.

Давно је још Ђ. Меркати изнео мишљење да се Кантакузин септембра 1369. налазио у Мистри, престоници Мореје.[22] Ж. Еберзолт је такође, иступајући са нешто другачијим аргументима, сматрао да је бивши цар бар 1370. боравио у Мистри.[23] Оба закључка, иако донекле изведена на различит начин, почивају на старој и распрострањеној претпоставци да је бар један драгоцени рукопис, настао у Мистри 1370. и 1375, аутограф самога Кантакузина.[24] Пре неколико година, међутим,

[19] Cf. *Halecki*, Empereur 188; *Bréhier*, Vie et mort 455.

[20] Књига Халецког још увек је најисцрпније дело о закључењу уније 1369. године. Потпуни латински текст царевог пристанка на унију публикован је у *Vasiliev*, Viaggio 180—83. Занимљиво је да је Васиљев сматрао да потписивање уније није био само лични акт Јована V, већ да је тиме склопљена стварна црквена унија (op. cit. 180, 192). Касније, и он се придружио супротном, опште раширеном мишљењу (History 671).

[21] Минијатура се налази у cod. Paris. gr. 1242, fol. 123[v] и има два Кантакузинова лика: лево као монах, десно у царској одећи. Рађени 1369/70 (за датум уп. прим. 25), ови портрети показују јасне индивидуалне карактеристике. Заједно са још две минијатуре истог рукописа (*Ebersolt*, Miniature, pl. 60, 61), од којих је на једној такође приказан Кантакузин (као цар), у овим царевим портретима „s'affirment les qualités essentielles de l'art du XIVe siècle, le pittoresque, le mouvement et la vie" (*Ebersolt*, o. c. 56). На њима су представљене „des têtes qui sont vraiment vivantes" (*A. Grabar*, La peinture byzantine, Genève 1953, 183).

[22] Notizie 5 n. 1.

[23] Miniature 56.

[24] У питању је cod. Paris. gr. 1242. Први су ово мишљење изнели *Krumbacher*, Geschichte 106 и *Dräseke*, Zu Joh. Kantakuzenos 84, а затим је постало опште прихваћено (cf. *Politis*, Cantacuzène-copiste 195 f.).

Л. Политис убедљиво је оповргао ово раширено мишљење, доказавши да се Кантакузин као монах никада није бавио преписивачким радом.[25] Данас, када се зна да он није ни живео у манастирској повучености, него да је активно суделовао у државним пословима, јасно је да није имао времена за тако пипав и за његов темперамент свакако незанимљив посао.

После убедљиве Политисове расправе, природно, сви дотадањи аргументи о боравку Кантакузина на Пелопонезу крајем шездесетих и почетком седамдесетих година постали су безвредни.[26] Али је сигурно да не постоје ни потврде о његовом бављењу у Цариграду у то време. Стога једно недавно објављено Кантакузиново писмо омогућује нов прилаз читавом питању.[27] Ово писмо, упућено Јовану, епископу Карпасије на Кипру, настало је несумњиво 1371. године.[27a] За нас су најзанимљивија места на којима Кантакузин објашњава епископу Јовану због чега му раније није писао. Он најпре неодређено каже да је извесним догађајима био спречен да се јави,[28] да би на крају писма то објаснио детаљније: „Желео сам и више да (ти) пишем о овој ствари, али бејах

---

[25] Op. cit. Пре њега је већ *Mercati*, Notizie 274 посумњао да је у питању аутограф. Политис је показао (p. 195) да је и датовање рукописа раније погрешно извођено. Наиме, на основу писаревог (монах Јоасаф) потписа види се да је текст настао по деловима 1370. и 1375. године, а не између 1370. и 1375, како се дотад мислило. Као аргумент више уз оба Политисова закључка стоји и чињеница да се Кантакузин већ 1371. вратио у Цариград из Мистре, места настанка рукописа.

[26] Стога и *Meyendorff*, Projets 151, доносећи неку врсту итинерера Кантакузинових путовања после 1354. године, оставља празним период од 1367. до 1379, за који не располаже никаквим подацима.

[27] *Darrouzès*, Lettre inédite (уводна студија — p. 7—14; грчки текст — p. 15—21; француски превод — p. 21—27). Издавач сматра (p. 11) да историчару ово писмо не пружа много више од Кантакузинових мемоара. Напротив, помоћу његових података може се реконструисати једно важно питање из Кантакузиновог живота.

[27a] *Darrouzès*, o. c. 10 f. превише је опрезан и резервисан у овом случају, иако увиђа да чињенице указују на 1371. Основу за датирање представљају Кантакузинове речи да је Варлаамова свађа са исихастима почела πρὸ χρόνων ἤδη τριάκοντα καὶ ἐπέκεινα (p. 15). Дарузес правилно закључује да тридесет година треба рачунати од сабора који је 1341. осудио Варлаама. Израз καὶ ἐπέκεινα такође је врло јасан, јер у науци је већ давно закључено (чудно је да Дарузес на то не обраћа пажњу) да је Варлаам почео да иступа против Паламе негде крајем четврте деценије XIV века (између 1337. и 1340), годину две пре него што је осуђен на сабору од 1341. Већина научника има у виду 1337/8. годину. Cf. *Успенский*, Очерки 317; *Tafrali*, Thessalonique 179; *Mercati*, Notizie 238; *Jugie*, Barlaam-catholique 103; *Staniloae*, Viaţa 29; *Beck*, Kirche 712, 716. Ово гледиште заснива се на подацима Н. Григоре (Hist., XI 10: I 557, 8—10) и патријарха Филотеја (Encomium, P. G. 151, col. 592. C), који кажу да су у доба сабора из 1341. распре исихаста са Варлаамом трајале већ три године. С друге стране, у томосу сабора из 1351. (P. G. 151, col. 757. B) наводи се бројка од четрнаест година, рачунајући од тренутка издавања томоса. *Meyendorff*, Débuts 104, након анализе Паламине преписке са Варлаамом, унеколико је изменио горње мишљење, сматрајући да је њихов спор отпочео 1336. или, можда, почетком 1337. године. — *Mercati*, Notizie 510 због царског потписа и израза ἡ βασιλεία μου (превиђајући податке о сукобу Паламе и Варлаама), сасвим погрешно ставља Кантакузиново писмо у време пре 1354, мада је према његовој садржини сматрао да би могло имати везе са Tomus antiochianus из са 1370. године!

[28] *Darrouzès*, o. c. 15.

заузет и одсутан из Цариграда, као што ћеш сазнати од доносиоца овога (писма) и зато нисам (могао) одвише да пишем."[28a] Одмах се поставља питање где је био Кантакузин и колико дуго. Чини се да је могуће доћи до одговора комбиновањем ове вести и података о путовањима извесног Манојла Цикандилиса.

Манојло Цикандилис био је велики Кантакузинов присталица и његов лични преписивач.[29] Он је, поред осталог, израдио и неколико рукописа који садрже дела од изванредне важности за Кантакузина, као, на пример, његове дискусије о паламизму са папским легатом Павлом (Cod. Paris. gr. 1241) или спис против Прохора Кидона (Vatic. gr. 674). Нема сумње да су Цикандилиса, због његовог позива, снажне везе спајале са Кантакузином. Он је морао увек бити спреман уз старог цара и израђивати рукописе по његовим инструкцијама. Другим речима, врло је вероватно да је он пратио Кантакузина приликом његових путовања, бар оних дужих.[30] На срећу, Цикандилисово кретање прилично је лако реконструисати, захваљујући труду Сп. Ламброса који је објавио све познате потписе његових аутографа [Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907) 167 sq.]. Из њих се јасно уочавају време и место израде сваког појединог рукописа. Тако се види да је Цикандилис 13. новембра 1358. био по свој прилици у Епибатама (p. 167 f.),[31] а да је 1362. (месец непознат) боравио у Мистри (p. 168). То је било време првог Кантакузиновог боравка у Мореји. Затим се за Цикандилиса дуго не чује, све до септембра 1369. За ово су могућа два објашњења. Или је он, док је Кантакузин био у Цариграду, седео у Мистри без озбиљнијег посла (1362—1369), или је, пак, пратио екс-цара у византијску престоницу. Како било, оба решења иду у прилог схватању о тесној везаности Цикандилиса за личност Јована Кантакузина.

Као што смо рекли, тек септембра 1369. Цикандилис се поново појављује као потписник једног рукописа (p. 170). Овога пута он је опет у морејској престоници, а затим и марта 1370. (p. 170). Најзад, 1374. видимо га у Цариграду (p. 171), у време када се и Кантакузин тамо налазио већ три године.

[28a] Καὶ ἔμελλον γράφειν καὶ πλατύτερον περὶ τούτων, ὅτι δὲ ῴκονομήθην καὶ ἤμην εἰς ἐκβολὴν ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς μέλλεις γνωρίσειν ἀπὸ τοῦ ταῦτα διακομίζοντος, κατὰ τοῦτο οὐδὲν ἔγραψα περισσότερον (ib., 20).

[29] За ову личност уп. *Krumbacher*, Geschichte 485; *Lampros*, N. Ἑλλ. 4 (1907) 160 sq.; *Rackl*, Übersetzung 52 f.; *Mercati*, Notizie 6, 11 n. 3, 160, 274, 503; *Meyendorff*, Projets 159 n. 47. Седамдесетих година појављује се и извесни Филип Цикандилис, дипломата и такође Кантакузинов пријатељ. Cf. *Halecki*, Empereur 306; *Mercati*, o. c. 146 n. 3, 511.

[30] *Zakythinos*, Despotat II, 321 с разлогом је веровао да је М. Цикандилис пратио Кантакузина приликом његовог пута у Мореју око 1360, слично извесном Димитрију Касандрину за кога је познато да је тако поступио [cf. *Lampros*, N. Ἑλλ. 4(1907)168 f.].

[31] *Lampros*, o. c. 171 претпоставио је да је овај кодекс, без спомена места у коме је израђен, написан пре Цикандилисовог одласка у Мистру, вероватно у Цариграду. Међутим, тешко да би се изоставило навођење „царског града". Изгледа да је у то време (1358) Цикандилис пратио Кантакузина у Епибате (cf. supra pag. 149), јер је овај доста дуго тамо боравио. Уосталом, у Епибатама се крајем 1358. слегло много византијских великодостојника и читава царска породица (Cant. IV 49: III 375, 5—9).

Готово је сигурно да је Манојло Цикандилис боравио у Мистри бар од септембра 1369. до марта 1370. Кантакузин је, изгледа, такође био на Пелопонезу у то време (није јасно из којих разлога), па и даље, све до 1371.[32] С обзиром да је Цикандилису требало доста времена да начини рукопис који је завршио и потписао у септембру, он је, заједно са Кантакузином, стигао у Мореју вероватно негде у првој половини 1369. или, можда, још крајем 1368. године. О томе сведочи чињеница да је легат Павле кренуо из Цариграда за Рим, као претходница византијског цара, тек августа 1369.[33] Кантакузин се свакако тада више није налазио у Цариграду. Стога су његове присталице биле у извесној мери дезоријентисане и неактивне. Тиме се, верујем, може објаснити изненадно остварење Палеологових тежњи за унијом са Римом. Оне су на овај или онај начин и раније избијале на површину, али све док је Кантакузинов утицај због његовог личног присуства био непосредан, Јован V ни уз сву потпору латинофилских првака није могао отворено спровести своје замисли у политици према Западу. То се најбоље видело 1367. године.

После капитулације Јована V у Риму, коначно је и највећим оптимистима у Византији било јасно да од васељенског сабора неће бити ништа. Уосталом, то је, као што смо видели, и сам папа нагласио 1370. у својој поруци византијском свештенству. Кантакузинова политика према Риму доживела је потпун неуспех. Ударац његовом престижу био је знатан, и поред тога што се унија показала као лична ствар Јована V и што у Византији није била прихваћена. Па ипак, није дошло до неког иступа Кантакузина и патријарха Филотеја против Јована V.[34] Његов потез је, истина, био врло несрећан, али није могао изазвати веће промене у дотадашњим односима Истока и Запада. Тим пре, што је Византија, доспевши ускоро у положај турског вазала, а разочарана царевом мисијом у Риму, за извесно време изгубила интерес за тешње везе са католичким светом.

Иако није ништа пребацивао Јовану Палеологу лично, Кантакузин је одмах после свог повратка у Цариград (1371) наставио са радом на зближавању источних цркава. То је био његов одговор проглашењу уније, а истовремено и израз слабљења некадашњих његових веза са папском столицом. У мучној атмосфери почетка седамдесетих година, када су и највећи латинофили међу Византинцима уочавали узалудност и бесмисленост Палеологовог пута у Рим,[35] стари цар је поново улагао напоре за ширење паламитских погледа. Он је, изгубивши интерес за

[32] Овде није без значаја споменути да је Дим. Кидон, по повратку из Рима 1371, извесно време провео на Пелопонезу. Тако он сам каже у једном писму Јовану Калоферу [*Loenertz*, Correspondance, No 37, 5 f. (= *Cammelli*, Correspondance, No 18, 3 f.)]. Није ли Кидон свратио на Пелопонез код свог старог пријатеља Кантакузина?

[33] За датум уп. *Meyendorff*, Projets 159 n. 47.

[34] То је лепо запазио *Meyendorff*, o. c. 163. Није убедљив *Charanis*, Strife 291 који сматра да су односи Кантакузина и Јована V били лоши у то време.

[35] Тако Д. Кидон у једном писму (cf. supra n. 32) каже за боравак Јована V у Италији καὶ τὸ μόνον εἰκῇ κόπτεσθαι μηδ' ὁτιοῦν τῇ πατρίδι λυσιτελοῦντα (l. 5).

Запад (управо после битке на Марици, што је врло упадљиво) једино тежио да сасвим приближи идеје Цариграда источним центрима хришћанства, као што су Палестина, Египат, Кипар, Крит, Трапезунт и Херсон.[36]

Успостављање тих веза било је, наравно, само део Кантакузинове оновремене делатности. Али, на жалост, то су нам и једини познати детаљи из овог периода његовог живота. Сигурно је само да је и даље уживао пређашњи углед и имао велики утицај и на двору и у народу. Јер, када нови папа Гргур XI (1370/71—1378), увиђајући потпун неуспех уније коју су Урбан V и Јован Палеолог потписали, покушава током 1374. и 1375. године да обнови напоре свог претходника и постигне стварно црквено јединство са Византијом, он не може да заобиђе Јована Кантакузина. Шта више, папа тада баш и рачуна на моћну подршку Кантакузина и његовог сина Манојла, господара Мореје, па чак, што је било сасвим бесмислено, и на могућност да се Кантакузин ради преговора лично појави у Риму. Све те наде почивале су на једној прилично проблематичној Кантакузиновој изјави да је присталица уније.[37] Међутим, цела ова епизода, барем што се тиче Кантакузина, изгледа прилично безначајна, јер седамдесетих година он више није имао жеље за започињањем неких разговора са Римом. Времена легата Павла била су далека и заборављена.

* * *

После 1375, односно 1376. године, име Јована Кантакузина ишчезава за дуже време из извора.[38] Наступила је владавина узурпатора Андроника IV (1376—1379). Кантакузин је по свој прилици подржао легитимног цара приликом побуне његовог сина, јер током читаве Ан-

[36] О овој акцији говоре једно Кидоново (са 1372) [*Loenertz*, Correspondance, No 400 (= *Cammelli*, Correspondance, No 15; *Mercati*, Notizie 339 f.). Камели (pp. 35, 147) и Меркати (p. 494 n. 1) погрешно су га датирали у 1368, односно 1369 (cf. supra n. 17)] и једно Кантакузиново писмо (1371) [*Darrouzès*, Lettre inédite; cf. *idem*, Notes pour servir à l'histoire de Chypre, Κυπριακαὶ Σπουδαί 20 (1956) 38, 60]. За Кантакузинове ставове уп. *Darrouzès*, o. c. 13 f.; *Meyendorff*, Projets 151. Да је он имао успеха у тој пропаганди уп. *Darrouzès*, o. c. 9.

[37] Ову изјаву упознајемо само посредно, и то баш са папске стране: Raynaldi 1375, No 2. Предлог да Кантакузин посети папу није тада први пут изнет. Још је Иноћентије VI то тражио 1353. Cf. *Vries*, Päpste 101 f. — Преписка из 1374/5. довољно је претресана у науци и стога само упућујемо на библиографију. Извори: Raynaldi 1374, No 1, 2, 5; 1375, No 1—3; Reg. Vat. 270, fol. 48v (ed. *Halecki*, Empereur 296 n. 1). Литература: (најважније дело) *Halecki*, o. c. 295 f., 305—311; (остала дела) *Berger de Xivrey*, Mémoire sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue, Paris 1853, 41 f.; *Vailhé*, Constantinople 1399; *Viller*, Question 55; *Mercati*, Notizie 146 n. 3, 511; *Ферјанчић*, Деспоти 108 и посебно за место Манојла Кантакузина у овим догађајима: *Miller*, Latins 283; *Guilland*, Correspondance 313; *Zakythinos*, Despotat I, 106—112; *idem*, Isabelle 76; *Binon*, Guy d'Armenie 135—38.

[38] Овде само узгред спомињемо, због недовољно јасних околности у којима се појављује Кантакузин, један документ млетачког сената од 12. III 1376 (reg. in *Thiriet*, Déliberations I, No 575; cf. *Halecki*, o. c. 320 sq.). Њиме се препоручује представницима Републике да се, уколико нађу да је потребно, обрате Јовану Кантакузину, ако преговори о продужењу мировног уговора са Византијом наиђу на тешкоће!

дроникове владе он се спомиње само једном (1379), и то као узурпаторов талац у Пери.[39] Очигледно, односи Јована V и његовог некадашњег такмаца и седамдесетих година, као и годинама раније били су веома добри, па је Андроник сматрао да је најсигурније држати опасног старца затвореног, и то изван престонице. Ово ипак не значи да је последњих година Кантакузиновог живота дошло до знатнијег слабљења или, чак, ишчезавања његовог утицаја на политику Византијског царства.

Осма деценија XIV века (боље: 1372—1379), иако необично значајна за византијску историју, јер царство је тада први пут доспело у вазалну зависност према једној страној сили, није била богата таквим догађајима у којима је личност екс-цара Кантакузина могла избити у први план. Осим тога, за владе Андроника IV о њему се, као што смо видели, није ни могло много чути. Најзад, крајња оскудица извора за овај период византијске историје не доприноси употпуњавању биографских података о старом цару. Али зато догађаји са самог краја Кантакузиновог живота недвосмислено сведоче да је бивши владар до самртничке постеље сачувао утицај у држави, нарочито на Јована V и његову породицу. Међутим, последњих година тај утицај више се није огледао у непосредном суделовању у вођењу општедржавних послова, јер се Кантакузин налазио далеко од двора, у Мистри. Али остао је изванредан углед човека који је третиран као pater patriae.

После пада Андроника IV (1. VII 1379) стари Јован Кантакузин није дуго мировао у Цариграду. Његов млађи син Манојло, који је тако успешно управљао Морејом и увек био очева узданица, умро је 7. априла 1380.[40] То је био велики удар за Кантакузина. Можда је већ и због тога одлучио да крене на дуг пут до Мистре и тамо проведе своје последње дане. Поготову што није имао, по свему судећи, нимало поверења у државничке способности свог старијег сина Матије, који је наследио брата као владар Пелопонеза. Осим тога, Матија је био једини члан породице Кантакузинâ, кога Јован V никако није подносио још из доба њихових борби после силаска са престола Јована Кантакузина. Царево непријатељство и очева равнодушност учинили су да је Матија двадесет година боравио код свог млађег брата у некој врсти почасног изгнанства. После Манојлове смрти куцнуо је његов час. Цариград је изгледао далек и он је у полунезависној Мореји преузео сву власт.[41]

[39] *Lampros*, П. П. III, 34, 14—17 (= P. G. 156, col. 205. D); *Loenertz*, Correspondance, No 222 (= *Cammelli*, Correspondance, No 28).

[40] В. Х., No 19 (p. 36) 15, No 27 (p. 46) 19. Није јасно зашто *Hopf*, Geschichte II, 12 предлаже — 25. III 1380. Ово је, колико знамо, у историјској литератури усамљено датирање.

[41] *Lampros*, П. П. III, 37, 6: τῆς τοῦ Πέλοπος ἄρχοντος. Погрешно је мишљење које брани *Loenertz*, Péloponnèse 161—63; *idem*, Correspondance II, 77 (testimonia) да је Матија после смрти свог брата Манојла преузео управљање Морејом привремено, само до доласка Теодора Палеолога који „... fut désigné despote du Morée peu après la restauration de son père (1er juillet 1379)“ (Péloponnèse 163). После убедљивог излагања *Ферјанчића*, Деспоти 17 сл., 128 сл. несумњиво је да додељивање деспотске титуле Теодору и његов одлазак у Мореју треба посматрати као два одвојена питања. Насупрот Ленерцу, *Mercati*, Notizie 496 сматра да је Матија пуноправно наследио Мореју. Он није усамљен у том схватању (cf. infra n. 50).

Сада је требало очекивати реакцију Јована V који није могао допустити да његов стари непријатељ управља најважнијом облашћу која је још остала царству, смањеном готово до безначајности. Али, на сцену поново ступа Кантакузин. Упркос годинама, он одлази у Мореју. Рат Ђенове и Млетака (1377/78—1381), који је учинио морске путеве опасним спречио га је, међутим, да се одмах отисне из Цариграда, па је у Мистру стигао тек 1381. године.[42] По доласку на Пелопонез Кантакузин није дуго живео. Умро је 15. јуна 1383, убрзо после смрти свог сина Матије.[42a] У том кратком раздобљу (1381—1383) још једном се показало да се велика политичка игра не може водити без њега.

Изгледа да су се Кантакузин и Јован V споразумели да Матију треба оставити да управља Морејом, али под непосредном контролом оца. У том погледу веома је инструктивно једно Кидоново писмо из 1380. или 1381. године.[43] Права намена овога писма била је да обавести Матију о предстојећем доласку старог Кантакузина у Мореју. Ласкајући Матији и хвалећи његове способности, због којих се нада да ће управа Мореје постати боља него у Ликургова времена, Кидон завршава следећим речима: „Јер, верујемо да ћеш све то моћи остварити, кад цар-отац (sc. Кантакузин) саветује све што треба, а цар-син (sc. Матија) помаже. Када он (Кантакузин) дође к теби доживећеш радост и бићеш достојан гледалац његове врлине" (Ταῦτα γάρ σε πιστεύομεν πάντες δυνήσεσθαι, βασιλέως μὲν πατρὸς εἰσηγουμένου τὰ δέοντα, βασιλέως δὲ υἱοῦ συμπονοῦντος· ὃς παρὰ σὲ δραμὼν σὲ μὲν ἡδονῆς ἐμπλήσει φανείς, αὐτὸς δὲ

---

[42] *Cammelli*, Correspondance 206 сматра да је Кантакузин већ 1380. стигао на Пелопонез. Међутим, због прекида веза, он је тамо могао доћи тек идуће године. То се јасно види из писама Дим. Кидона [*Loenertz*, Correspondance, No 418, 7—11 (= *Cammelli*, Correspondance, No 20, 5—11); No 161, 19—21 (= *Cammelli*, o. c., No 36, 22—25)]. За предложено датирање уп. *Loenertz*, Péloponnèse 163; *idem*, Recueils 114; *Meyendorff*, Projets 151. Није јасно из којих разлога *Miller*, Latins 281 f. ставља Кантакузинов долазак у 1382.

[42a] Датум Кантакузинове и Матијине смрти доноси B. X., No 52 (p. 89) 50—52. (Напоменимо да је овој хроници П. Харанис посветио специјалну расправу у којој је утврдио да су њени подаци ретко прецизни: Short Chronicle 361). Непосредно иза вести о Кантакузиновој смрти (15. VI 1383) забележено је: Ἀπέθανε πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἐκεῖ (sc. in Peloponnesum) καὶ ὁ βασιλεὺς κῦρ Ματθαῖος. После таквих ауторитета као што су *Hopf*, Geschichte II, 13 и *Zakythinos*, Despotat I, 116, који су ову вест везали за претходну, у науци се обично сматра да је Матија умро 1383. Појавило се, међутим, прилично раширено мишљење да се израз πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν односи на датум састављања хронике. Ово је најјасније изнео П. Харанис: „But the notice (о Матијиној смрти — Љ. М.), taken independently and without reference to what has gone before, can only mean that the event took place a few days before the composition of the Chronicle, thus in 1391" (Short Chronicle 359). Уп. и *Gerola*, Effige 386; *Filitti*, Notice 6; *Loenertz*, Manuel et Cydonès 282 n. 5; *idem*, Péloponnèse 165. Међутим, речице ἐκεῖ и καὶ довољно јасно повезују вести о смрти Матије и његовог оца у једну целину, па је несумњиво да се πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν односи на 15. јуни 1383. Уосталом, да је Матија живео чак до 1391, био би необјашњив каснији ток догађаја везаних за долазак деспота Теодора Палеолога у Мореју.

[43] *Loenertz*, Correspondance, No 241 (= *Cammelli*, Correspondance, No 29). Ленерц датира ово писмо у јесен 1382, а Камели у 1380—1383. Гледишта (пре 1380) која заступају *Mercati*, Notizie 496 sq. и *Zakythinos*, Despotat I, 115 неодржива су. За наше датирање в. прим. 44.

σὲ καλὸν ἕξει θεατὴν πρὸς ὃν τὴν ἀρετὴν ἐπιδείξεται).[44] Тако је и било. Син је уз помоћ оца извесно време успешно управљао Пелопонезом.[44a] Кантакузиново присуство у Мистри осигуравало је Матијину коректност према цариградској влади, али и штитило овога од нерасположења Јована Палеолога.

Међутим, ускоро су наступили тешки дани. Један од Матијиних синова, Димитрије или Јован,[45] добивши од оца на управу нека утврђења, отпочео је да води самосталну политику, чак противну интересима своје породице.[46] Околности под којима је избио његов бунт против оца и деде

---

[44] *Loenertz*, 11. 42—45; *Cammelli*: 11. 52—56. Овај значајни текст није једноставан и стога доносимо досадашње преводе. *Cammelli*, o. c. 78: „Cette oeuvre, nous avons tous confiance que tu pourras l'accomplir avec l'empereur ton père qui te guidera pour ce que tu dois faire, et toi, l'empereur, son fils collaborant avec lui. Quand il accourra auprès de toi, son apparition te remplira de joie et il aura en toi un bon spectateur devant qui étaler sa vertu". Меркатију (Notizie 496 n. 1) се учинила последња реченица овог превода чудноватом, као да се њоме имплицира извесно омаловажавање Кантакузина. *Loenertz*, Péloponnèse 134 даје сасвим другачији превод: „Cae nous croyons que tu auras le pouvoir de réaliser cette oeuvre, grâce au bons conseils dr l'empereur ton père et avec l'assistance du fils (sc. Теодор I Палеолог) de l'empereur (sc. Јован V Палеолог) qui accourt près de toi. Son arrivée te remplira de joie tandis que, pour lui, tu seras un témoin digne devant qui il pourra démontrer sa valeur". Мада је Камелијев превод лошији, он је схватио основно: у писму се уопште не помиње Теодор Палеолог. Ленерцово схватање текста оптерећено је неразумевањем стварног Кантакузиновог положаја и комбинацијама о Матијиној смрти у 1391. Отуда цела теорија о раном доласку (1383) Теодора на Пелопонез и о томе како је он мирно сменио Матију, на његов позив. Ако би се ово писмо везало за Теодора и јесен 1382, како објаснити зашто Кантакузинов привржeник Кидон тек после две године Матијине управе Морејом и једногодишњег Кантакузиновог боравка у Мистри, изражава наду да ће се провинцијом убудуће добро управљати?Ваљда због Теодоровог доласка? Немогуће. И језичке тешкоће су непремостиве пред оваквим гледиштем. Цар-отац је несумњиво Кантакузин и немогуће је, у склопу цитиране реченице, сматрати да се други спомен василевса односи на Јована V. Ако то већ није случај, Кидон не би Кантакузиновом правом сину, Матији, писао да долази „син" Теодор. Ово писмо треба датовати у крај 1380. или почетак 1381. Њиме се најављивао Кантакузинов долазак у Мистру. При томе, спомен Матије као цара не представља никакву тешкоћу (cf. supra cap. II, n. 46). — Сада је интересантно погледати још једно Кидоново писмо (*Loenertz*, Correspondance, No 200; cf. *Cammelli*, Correspondance 158, No 140). Камели га датира у 1383, Ленерц у јесен 1382. Камели не наводи адресу, Ленерц предлаже — familiari quondam Emmanuelis Cantacuzeni, in Peloponnesum. У оба случаја као да је Ленерц у праву. По њему, четири елемента употребљива су овде за датирање: (a) деспот Манојло је покојни (11. 4 sq.), (b) време је јесење (8 f.), (c) нови господар влада (ἔχετε ... ἡγεμόνα) Морејом (20 sq.) (Ленерц мисли да је то Теодор Палеолог. Али зар би се породици Кантакузинâ писало ἔχετε ἡγεμόνα, имајући Теодора у виду?), (d) спомиње се успомена Манојла који је θεῖος (26). Манојло и јесте био Теодоров ујак. Али све остало говори против оваквог решења. Онда, зар θεῖος не значи и стриц? Писмо није потпуно јасно, поготову што недостаје адреса, али изгледа да нови „господар" може бити само Матија. Пошто је он умро у пролеће 1383, а и Кантакузин се спомиње (7), онда је овде у питању јесен 1382, па чак можда и јесен 1381.

[44a] Тако и *Cammelli*, Correspondance 206 f.

[45] Није сигурно који се Матијин син може повезати са догађајима из 1383. године, мада се већина историчара одлучује за Димитрија. Cf. *Hopf*. Geschichte II, 13; *Struck*, Mistra 50; *Gerola*, Effige 387; *Zakythinos*, Despotat I, 114—118, II, 80 (он је мењао мишљење); *Laurent*, Alliances 82; *Grumel*, Chronologie 373; *Ферјанчић*, Деспоти 110.

[46] *Lampros*, П. П. III, 39, 6 (= P. G. 156, col. 209. D); ibid., 37, 10 f. (= col. 209. A).

прилично су нејасне, а такође и ток подухвата које је предузимао. Једино је сигурно да је постао, изгледа уз помоћ Латина и Турака, до те мере опасан и несавладљив да су Матија и његов отац били принуђени да крајем 1382. или на самом почетку 1383. године затраже помоћ из Цариграда.[47] Јован V је ову молбу зацело дочекао са задовољством. Као што смо споменули, он ни из личних ни из државних разлога није могао добрим оком посматрати Матијино господарење Пелопонезом и питање је чак, није ли имао извесног удела у избијању непослушности његовог сина. Зато је сада највећом брзином отпремио у Мореју свога сина Теодора. Овај је тамо приспео (свакако са нешто, мада не много, војске) у пролеће 1383, убрзо после смрти Матије Кантакузина.[48] Тешко је рећи да ли је стигао још и пре смрти старог Јована Кантакузина (15. јуна), али вероватно да јесте, јер се у изворима спомиње само крај Матијиног живота.

Теодор Палеолог, будући дугогодишњи господар византијског Пелопонеза, није лако савладао Матијиног сина. Овај је после смрти свога оца, можда и пре Теодоровог доласка, покушао да се домогне целе Мореје (τὴν ἀρχὴν σφετεριζομένου), ослањајући се на Турке и

[47] „... δεομένου μὲν ἐκεῖθεν τοῦ θείου (јер је Теодор послан), ἀξιοῦντος δὲ τοῦ πάππου" [*Lampros*, o. c. 36, 3 f. (= col. 208. BC)]. Уп. нешто другачију интерпретацију овог догађаја, која, међутим, сувише инсистира на легитимности положаја Теодора Палеолога: *Zakythinos*, Despotat I, 117 f.; II, 80 f.; *Loenertz*, Péloponnèse 162—164.

[48] *Lampros*, o. c. 37, 5—9 (= col. 209. A); ibid., 39, 14 (= col. 212. A). Chalcocondyles I 48, 3—5 каже да је Теодор послан у Мореју после смрти Кантакузинове деце (дакле и Матије). Сфранцес је мање прецизан. Он каже (I 52, 8—10): после смрти Кантакузиновог сина. Овај хронолошки проблем постаје јаснији када се погледају вести још неких извора. Кратка хроника бр. 19 (B. X., p. 36, 16) ставља Теодоров долазак у 6891 (= 1382/3), а кратка хроника бр. 27 (B. X., p. 46, 21), говорећи о његовом другом доласку после једног пута у Цариград, доноси 6896 (= 1387/8) годину. (Заведени тиме *Gerola*, Effige 387 и *A. Papadopoulos*, Versush einer Genealogie der Palaiologen, 1259—1453, Amsterdam 1962, 56 узимали су 1388. годину као датум Теодоровог *првог* доласка у Мореју.) На основу минуциозних истраживања која су извели *R. Cessi*, Venezia e l'acquisto di Nauplia ed Argo, N. Archivio Veneto, N. S. 30 (1915) 147—173; *Zakythinos*, Despotat I, 132 sq. и, нарочито, *Loenertz*, Péloponnèse 168—171 и Recueils 119, данас је коначно разјашњено да се Теодоров пут у Цариград и његова експедиција на Аргос, која је непосредно уследила, морају датирати баш у 1388. или 1388/9. Зато када на једном натпису Богородичине цркве у Паорију (*Millet*, Inscriptions 151—154) читамо да је до експедиције на Аргос протекло пет година Теодорове владавине Морејом (o. c., 152, col. 3, lin. 4), постаје јасно да је он тамо стигао 1383. и не видимо зашто Ленерц упорно оперише са 1382. годином (Péloponèse 159, 161, 163—166; Recueils 116; Correspondance II, 77, 145). Тако остају без ослонца и сва новија гледишта која се заснивају на његовом извођењу хронологије (cf. *Ostrogorsky*, Geschichte 439, 449), а старија, о 1383. години, морају се рехабилитовати. Cf. *Cammelli*, Correspondance XXVIII f.; 78, 81 f.; *Charanis*, Strife 300; *Thiriet*, Romanie 458. Уп. сада и прим. 50. — Занимљиво је да је *Charanis*, Short Chronicle 358 f. заступао гледиште да је Теодор Палеолог приспео у Мистру већ 1381. године. Он је пошао од једне белешке из XVI века коју доноси *Gerola*, Effige 385 n. 3 (он је не узима тако озбиљно као Харанис): Εἰς τοὺς χιλίους τριακοσίους ὀγδοίντα μία, ἦλθε ὁ δεσπότης ὁ κὺρ Θεόδωρος εἰς τὴν Μορέαν ('Ι. Καρτανός, 'Η παλαιά τε καὶ νέα Διαθήκη, 'Ενετίᾳ 1536, ρπδ'). Али, граматички, уместо μία требало би μίαν, тј. акузатив уместо номинатива. Остаје још нејасно зашто је ова последња бројка у женском роду. Стога је вероватно да је током више преписивања до XVI века једно τρία (које сасвим одговара осталим цифрама у роду и падежу) постало — μία.

Латине.[49] Али уз Теодора је стало локално становништво и то је било пресудно. Најзад, смрћу Матијиног сина деспот Теодор I Палеолог постао је господар Мореје крајем 1383. или почетком 1384. године.[50] Тиме је коначно са пелопонеске позорнице нестао и последњи представник куће Кантакузина. Али он је био само носилац великог имена. Узурпатора, противника рођеног оца и изгнаника из породице, њега не можемо сматрати, као што се обично узима, наследником Матије Кантакузина и владаоцем Мореје.[51] Тим пре, што никада није завладао читавом византијском облашћу на Пелопонезу.

Такав је био крај владавине Кантакузинâ у Мореји. Истовремено, ова породица престала је да игра значајну улогу у историји Византијског царства. Седам векова било је дуго њихово битисање (XI—XVII в.), надживели су и пропаст Византије, али су само у једној генерацији доживели нагли успон и врхунац — са Јованом Кантакузином, чији сјај није потамнео ни у последњим, старачким годинама проведеним у Мореји. Задивљујућа енергија и виталност, особине којима се Кантакузин одликовао целог живота, остале су до краја његова најизразитија особина. Због тога, као и због изузетне величине његовог угледа на цариградском двору и његовог еластичног става према догађајима, Кантакузин и у Мистри не престаје да буде главни политички чинилац. Наравно, повлачењем у Мистру позорница његовог деловања сужена је само на морејске послове. Али зар Мореја није била најважнија област смањеног царства? Она је већ и по свом пространству била већа од свих осталих византијских области заједно, а по величини свог богатства, као и својим неистрошеним снагама, знатно их је надмашивала. Зато је Јован V био веома заинтересован да преузме непосредниjу контролу над њом. После смрти Манојла Кантакузина изгледало је да је наступила згодна прилика. И само стари Јован Кантакузин могао је да се споразуме са царем да Матија настави да влада под његовим, Кантакузиновим окриљем. Само он могао је да упркос годинама отплови на Пелопонез и да се заиста свом сину наметне као нека врста тутора. Он је био тај, који се, увидевши да ће неразумна политика његовог унука, Матијиног сина, уништити све тековине дуге владавине Манојла Кантакузина на Пелопонезу, уздигао изнад уских породичних схватања и затражио и пожуривао помоћ из Цариграда. Са њеним доласком Кантакузин је још могао видети почетке учвршћивања породице Палеолог у Мореји. Умро је, оставши до самртничке постеље главни арбитар догађаја.

---

[49] *Lampros*, Π. Π. III, 39, 2 (= P. G. 156, col. 212. A).

[50] Ibid., 39, 19—40, 2 (= col. 212. AB). Комбинације да се Матијин син одупирао годину дана и да је деспот Теодор постао победник тек 1384, немају довољно потврде у изворима. Cf. *Hopf*, Geschichte II, 13; *Kaligas*, Μελέται 584; *Zakythinos*, Despotat I, 117 f. (за њима се поводе многи историчари). Теодор Палеолог спомиње се први пут као господар Мореје 29. марта 1384. у документу млетачког сената, којим се Монемвасија прима од њега на поклон (*Thiriet*, Délibérations I, No 668; cf. *Gerola*, Effige 385 n. 2), али је то само terminus ante quem. Овај датум је врло близу краја 1383. године: Зато *Filitti*, Notice 7 можда није далеко од истине, када каже да је Матијин син пао још 1383.

[51] Закитинос (Despotat I, 127) греши када, говорећи о отпору који је на Пелопонезу и касније пружан Теодору Палеологу, тврди да су у питању „архонти" који „... restèrent fidèles à l'ancienne famille régnante".

ЗАКЉУЧАК

Силаском Јована Кантакузина са цариградског престола (1354) завршила се читава једна епоха у историји Византије. Ова констатација, међутим, односи се више на положај Византије према другим силама, првенствено према Турцима, него на стање у самом царству. Коначно учвршћивање Јована V Палеолога на власти значило је окончање дугогодишњих грађанских ратова и смиривање земље, али није донело неке радикалне промене у политичком курсу, како у погледу спољње политике тако и у унутрашњим односима. Положај демоса, чијом акцијом је и доведен Јован V на престо, није се, сасвим природно, нимало изменио. Ослонац куће Палеологâ постала је земљопоседничка аристократија, управо онај друштвени слој који је некада, у унутрашњим сукобима, чинио окосницу Кантакузиновог табора. С друге стране, византијска црква задржала је и даље паламитско-исихастички карактер, у знатној мери уобличен управо настојањима самог Кантакузина. Нови цар могао је једино да прихвати већ постојеће стање, које је било резултат дубљих друштвених, филозофско-религиозних и политичких токова у Византији и као такво несумњиво одговарало њеним потребама.

У релативно мало измењеним условима после 1354. године, сасвим је разумљиво што се и лични положај Јована Кантакузина суштински такође незнатно променио. Он, истина, више није носио царску порфиру, али је у представи савременика и даље остао цар, сачувавши најважније — снагу и моћ свога утицаја на збивања у држави. Основе његове моћи почивале су на подршци коју су му пружали црква и крупно земљопоседничко племство, али такође и на његовом изванредном личном утицају на Јована V и остале чланове породице Палеолог. Кантакузинов пораз из 1354, проузрокован непријатељством престоничких маса, страхом од његових заточника Турака, све раширенијом подршком легитимним тежњама Јована V за повратком на престо, сразмерно брзо је неутралисан. Стари цар наставио је да буде један од чинилаца који су одређивали судбину Византије, али овога пута са наклоношћу и подршком династије Палеолог. Иронија њене победе и бесмисленост грађанског рата никада се нису показали већим, а споразумевање супарничких страна, и поред спољњег непријатељства, типичнијим.

Али поновно успостављање Кантакузиновог учешћа у одређивању византијске политике није било ни једноставно ни лако. Упркос тесним везама са Јованом Палеологом, абдикација је значила његов велики пораз. Поштовање које му је указивано током прве две године после овог догађаја, било је више последица некадашњег угледа обореног цара, него његове обновљене моћи. Тек од 1357/8. године, када су се духови узбуђени дугогодишњим грађанским ратом смирили, Јован Кантакузин поново се у старом сјају појављује на византијској сцени. Од тог тренутка, па све до смрти четврт века касније, он је био не само сива еминенција византијског двора и његове политике, него и пуноправан фактор одлучивања, који је непосредно учествовао чак и у вођењу спољних послова. Тих година печат његовог утицаја носе многа збивања, како у Цариграду тако и у најзначајнијој провинцији — Мореји, у којој је Кантакузин и провео две последње године живота.

Па ипак, у једном одлучном тренутку показало се да је цариградски двор био у стању да води политику супротну погледима Јована Кантакузина. Октобра 1369. године цар Јован Палеолог склопио је унију са западном црквом. Сам Кантакузин никада није био непријатељ Запада и, уочавајући сву тежину турске опасности, тежио је споразумевању са поглаварима католичког света — римским папама. Али док се он борио за равноправну размену гледишта на једном васељенском сабору, Јован V извршио је у Риму акт потчињавања и признавања папске супрематије. Тако је и византијска страна допринела рушењу Кантакузинових тридесетогодишњих напора у овом правцу. Убрзо се видело да је Јованов покушај био сасвим промашен: Византијско царство постало је турски вазал, а да Запад, упркос страху који га је обузео на вест о томе, ништа није покушао да предузме. Својом далековидошћу Кантакузин је и у овом питању показао величину свог политичког ума. У крајњој линији, међутим, никаква политичка или војна решења, па ни она која је замишљао Кантакузин, нису могла донети више од привременог одлагања тужне судбине Византије.

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

THE POLITICAL ROLE OF JOHN CANTACUZENUS AFTER HIS ABDICATION

Summary

Until very recently it has been considered that the abdication of the Emperor John VI Cantacuzenus (1347—1354) was the single most important turning point of his life and political career. This turning point clearly divided the two periods of his activity: on the one hand, politics and statesmanship, and on the other hand, monachal, literary and scholarly life. Almost no attention whatever has been payed to a few scattered notes in the sources indicating political activity and influence which Cantacuzenus, even after his descent from the throne, had played in the Byzantine Empire. This deeply-rooted mistake has been recently questioned in J. Meyendorff's investigation. Only after Meyendorff had drawn attention to the scope of Cantacuzenus' influence in the formulating and carrying out of the foreign policy of the Empire, in such a significant question as the Union of the Churches (1367), did his role become more clear. Meyendorff was the first who indicated with good reasons, that Cantacuzenus, even as brother Joasaph, did not lose his hold on the policy of Byzantium. Since this period of Cantacuzenus' life is incompletely investigated, it seems justified to present a special paper on this subject, so much the more that some data preserved in the sources offer sufficient evidence for new thoughts and conclusions.

From the very moment of Cantacuzenus' descent from the throne (Nov. 25, 1354, not Nov. 22, as it was considered) it is possible to notice the signs of such an anomaly, that is, the turn of affairs which was to put the former Emperor in the position of a real master of the state. To begin with it is necessary to note that the complete fall of Cantacuzenus and his withdrawal to the monastery were the result of a revolt of the Constantinopolitans. The initial spark was given, it is true, by John V Palaeologus' successfull breach trough the forts of Constantinopolis; but John V was not a kind of person who would insist on Cantacuzenus' complete ejection from public life. John Pelaeologus offered the position of a co-emperor to Cantacuzenus as soon as he victoriously entered the Byzantine capital. It was a good solution for both sides, because no one of them was able to enjoy a complete victory. Besides, the evident influence of Cantacusenus over young John Palaeologus had an important role in the agreement between the two Emperors.

From the moment of Cantacuzenus' victory (Feb. 1347) it is possible to follow the relationship between the two Emperors in which Palaeologus had a subordinate position. It was not only the consequence of his own party's defeat in the civil war of the forties, but it was also a result of the domination exercised over him by the impressive figure of John Cantacuzenus. The young, irresolute Emperor was so much under the influence of

Cantacuzenus, that he even imitated the ductus of his father-in-law. Such a situation was to be repeated over and over again, when both Cantacuzenus and Palaeologus were in direct contact. It was like that in 1354 as well. John V was victorious at the moment, but even then he granted significant concessions to Cantacuzenus. The rebellion of the *demos* nullified this act of the legal Emperor. However, it is important to point out, for the sake of understanding Cantacuzenus' position in the Empire, the relatively benevolent attitude which the victor had toward him.

After Cantacuzenus became a monk he continued to live in Constantinopolis or in the environment of the city, except for his short visits to Peloponnesus. This enabled him not only to look after the affairs of the state directly, but to influence in details their formulation as well. This was made easy because the social and ideological forces, the agrarian aristocracy and the hesychastic Church, which formerly were the basis of Cantacuzenus' regime, went on to support the new government. Although John V in his younger days was not an adherent of hesychasmus, yet after becoming the Autocrat, he was compelled to accept it, as a movement born out of the real needs of the Byzantine society. Cantacuzenus, however, was one of the most distinguished hesychastic representatives. Thence, his reputation was great in spiritual as well as in secular circles. Thus the support of the Palaeologi, evident in 1355 (the charter to the monastery of Docheiarion of Sept. 22, 1355), gradually became more and more pronounced.

The magnitude both of Cantacuzenus' reputation and his influence might be measured by the form of his title; he even as monk wore the Emperor's insignias. He was not titled simply Emperor (βασιλεύς), which was not uncommon among former rulers of the Empire, but he was given some imperial epithets added to his name (single words and some formulas too), which were more clearly defined than the usual and rather generalized expression *basileus*. It is important that such titles may be found in different sorts of sources, even in charters and letters which faithfully reflect the existing conditions.

Immediately after Cantacuzenus' abdication, a certain disproportion between the real scope of his might and the magnitude of honours given to him could be observed. It was the time when Cantacuzenus was not able to prevent, despite his great reputation, the endeavors of the new government to remove his sons who ruled Thracia and Morea. At the same time he could not prevent the endeavours of John V to make the Union with the Western Church, and under humiliating conditions for the Empire. Only in 1358 the former Emperor was able to rescue his elder son Matthaeus from jail, and under better conditions than could have been expected. At the same time (after 1357) one is also able to notice the signs of a more reasonable western policy of John Palaeologus. The coincidence of these events was not a fortuity, but it testified to the renascence of Cantacuzenus' influence at the moment when the spirits became calm at last, after a series of civil wars. The old Emperor, having decided a few months earlier to withdraw to Mount Athos, gave this thought up. His influence and his participation in political affairs, as we can see, were more important and more expressive every year, although he did not continuously reside in the capital.

The elder son of Cantacuzenus, Matthaeus, a *persona non grata* in Constantinopolis, after being released from the jail, at the end of 1358 or the first half of 1359, thanks to his father's mediation, was forced to leave the city. In the same year (1359) he reached Morea, ruled by his younger brother Manuel. It seems that between the brothers there existed a strong jealousy. The conflict was so serious that Cantacuzenus had to intervene personally to reconcile the brothers in Mistra (the end of 1360 — the beginning of 1362). After he had strengthened the position of his younger son which was quite convenient for John V as well, the former Emperor returned to Constantinopolis. Then he reached the climax of his political activity: Philotheus, his very old friend, hesychastic co-fighter and fellow-sufferer from 1354/5, became Patriarch in 1364, and already in 1367 Cantacuzenus played the major role in the Unionistic negotiations with the West.

May-June 1367 was that time in Cantacuzenus' monachal life when the peak of his influence and prestige at the court of the Palaeologi was at its highest. A year earlier, at the very beginning of 1366, Emperor John V went to Hungary to ask for help against the Turks. This mission being undertaken, with the blessings perhaps of that moderate party working for closer relations with the West, and led by Cantacuzenus himself, was a failure. To increase his distress, the Bulgarians stopped the Byzantine Emperor on his way home, so that he was forced to stay some months at the Hungarian border fortress, Vidin. At the same time (1366), Paul, the new titular Latin Patriarch, arrived in Byzantium together with the crusade army of Amadeo of Savoy. After his arrival, Paul began political talks with Cantacuzenus in order to acquaint himself with Palamitic learning, the premises of which were largely unknown in Western theology. It is hard to get more details about these conversations, though one can be quite sure that Paul did not like Cantacuzenus' strong and cogent declaration of Palamitic doctrines. He was convinced that he could not succed in making an Unionistic programme, particularly in discussions with a person like Cantacuzenus.

Approximately at the same time Paul and Cantacuzenus heard about Palaeologus' troubles on the Hungarian-Bulgarian border. For the Latins it was a safety-valve for the heavy situation created with Cantacuzenus' steadfastness. Amadeo of Savoy directed military pressure against the Bulgarians, and Paul went to Trnovo to negotiate with John Šišman. The liberation of John Palaeologus and the expansion of Byzantine territories were the results of this synchronized action. In order to profit from that favourable situation, both Paul and Amadeo tried to conclude the Union with John V. They counted upon his pronounced favour towards the West and his gratitude. But the Byzantine Emperor refused to pledge himself definitely, for he colud, as he himself said, neither discuss nor decide alone, without an agreement of both Cantacuzenus and Patriarch Philotheus. Under the stress of circumstances the Latin leaders had to leave for Constantinopolis. To be sure they did not like such a turn of affairs.

After arriving in Constantinopolis both Paul and Amadeo asked Philotheus to receive them. But the Patriarch refused to do so officially, so that Paul was forced to ask for an audience with John Cantacuzenus, „the Emperor's father", the mightiest man in the Empire whom Paul endeavoured to avoid.

The government in Constantinopolis did not need the crusaders of Amadeo any longer, so that their leader was calmly neglected in these negotiations. Being left without any material support, Amadeo left for Italy. Probably this was not increasing Palaeologus' prestige, because in Sozopolis he had given Amadeo some money in order to continue the crusade. All these events took place in May and at the beginning of June 1367.

During the negotiations between Cantacuzenus and Paul, the former Emperor was the main speaker both in relations to the Papal Legate and among members of his own side. He dominated the scene so completely that ideas and arguments brought out could be called Cantacuzenistic, because all his life they were characteristic for his *credo* in relation to the West. According to him, the Union was the matter of great necessity, but could be achieved only on an Ecumenical Council. That council would have to organize a discussion in which all participants, i. e. all Churches, would have the same rights. The Byzantine people would accept by force neither Western doctrines nor the Papal Primate, even if the Imperial government accepted such a solution.

The Papal Legate yielded at last, and it was concluded that the council should be convoked in two years (by the end of May 1369). This was the great Byzantine as well as Cantacuzenus' personal success in foreign affairs, while on the internal plan it was a final victory of that intelectual party which had maintained that the salvation of the Empire confronted with Turkish invasions had to come from the West. However, these plans have not been realized.

With full perception of differences in comprehension of the Western policy between John V and Cantacuzenus, the Legate Paul endeavoured to find a language common to both Emperors. As Cantacuzenus was the major figure at the very moment when the negotiations were going on, Paul accepted his views. He could not do anything else, although he did not like such a solution. Contrary to the Byzantines, *Curia Romana* had not wanted to convoke any council, and so it did not prepare its realization. What is more, the Pope tried to baffle this meeting. At the beginning of Nov. 1367 he sent letters to some famous Byzantines and to certain circles of the Byzantine society, in which the Union was proposed, of course in the old Western way. Only one of those letters, sent to Cantacuzenus, informed him that the West did not agree with the convocation of the Ecumenical Council. The Pope was to tell it openly and frankly in an encyclic (of Febr. 22, 1370), but at that time several months had passed since John V had signed his personal union with the Western Churh (Oct. 18, 1369), without any support in the Empire. On her side, the Empire under Cantacuzenus' leadership began to inform and bring into a line some Eastern centers of the Christianity for the future meeting, and sent legates to the Pope to prepare the council (all these events took place during 1367). In April 1368 there was held a Council of the Byzantine Church, convoked partly to strengthen the interior unity before the decisive encounter with the West.

The question of the unity of the East and the West was solved temporarily by the Emperor's act in a way very convenient for Rome. Palaeologus'

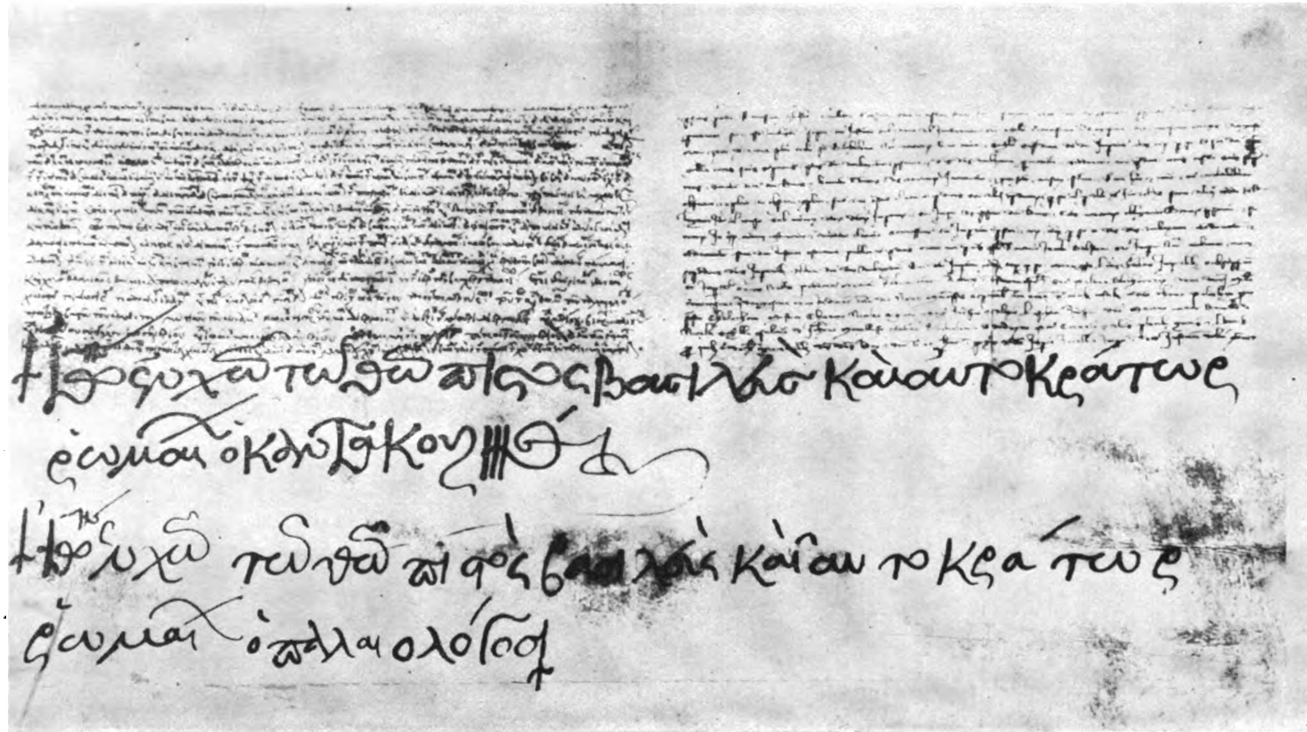
signature does not constitute a surprise, as far as John V and his associates were concerned. However, it is extremely surprising that at this moment of crucial importance Cantacuzenus' influence disappeared. It seems that the explanation should be looked for in Cantacuzenus' absence from Constantinopolis just at the time of John's travel to Rome.

It was considered earlier, on the basis of manuscripts manufactured in Mistra, alleged Cantacuzenus' autographs, that the former Emperor was sojourning in Peloponnesus during Palaeologus' travel to Rome. Recent scholarship rejects this opinion because it has discovered the real author of these documents. However, it is easy to notice, from Cantacuzenus' letter to John, bishop of Carpasia in Cyprus, that he returned to Constantinopolis in 1371, after having finished a long journey. On the other hand, if we reconstruct the itinerary of Manuel Tzycandiles, a scriptor, friend and fellow-traveller of Cantacuzenus, we find that the same Tzycandiles stayed in Mistra in 1369/70. It is very plausible that he was at the time, like many times ago, a member of Cantacuzenus' escort. Also it is very possible that from the absence of the old Emperor profited the party which was supporting and even inspiring John V in his Unionistic designes.

After the Union of 1369 had been concluded, Cantacuzenus almost desappeared from historical documents. In later times he was a reputable and significant person, in spite of the shock he experienced after the proclamation of the Union, although it is not possible to say anything in detail of his influence on the Imperial policy. Only in the last two years of Cantacuzenus' life (1381—1383), e. g. during his last sojourn in Peloponnesus, it is possible to observe that he participated in certain political affairs. It was the time when the old Emperor ruled *de facto* Morea, after the death of his son Manuel (1380). There he played an even more important role than the nominal ruler Matthaeus Cantacuzenus. On the other hand, it was after the death of John Cantacuzenus that the Palaeologi succeeded to restore their authority over Peloponnesus. Thus this great man kept the role of arbiter of events in Byzantine Empire until the end of his life.

Сл. 1 — Јован Кантакузин као цар и монах (Cod. gr. Paris. 1242).
Fig. 1 — John Cantacuzenus, emperor and monk (Cod. gr. Paris. 1242)

Сл. 2 — Потписи Јована Кантакузина и Јована Палеолога. Уговор са Венецијом 1349 год.
Fig. 2 — Signatures of John Cantacuzenus and of John Palaeologus. Treaty with Venetia from 1349.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

РЕЉА НОВАКОВИЋ

О НЕКИМ ПИТАЊИМА ПОДРУЧЈА ДАНАШЊЕ МЕТОХИЈЕ КРАЈЕМ XII И ПОЧЕТКОМ XIII ВЕКА

Како је познато, сматра се да је садашњу метохијску област заузео и укључио у састав српске државе Стеван Немања, и то у току успешних ратова са Византијом после смрти Манојлове. Сазнање о овом територијалном проширењу заснива се готово искључиво на домаћим изворима. Од тих извора овом приликом узети су у обзир само ови:

1. Немањина повеља из 1198—1199.
2. Стеванова повеља из 1200—1202.
3. Живот Немањин од св. Саве
4. Живот Немањин од Ст. Првовенчаног
5. Живот св. Саве и св. Симеона од Доментијана
6. Живот св. Саве од Теодосија
7. Повеља Жичка
8. Повеља Светостефанска
9. Повеља Дечанска
10. Повеља Арханђеловска

Дакле, извора наизглед има доста, али су подаци у вези са горњим питањем прилично оскудни, а још је већа невоља што су и ти оскудни подаци недовољно повезани. Отуда постоји велика тешкоћа при покушају да се на основу тих података јасно, или барем што јасније, одреди време када је данашња Метохија укључена у састав српске државе, да ли је укључена цела у исто време или по деловима у временским размацима, колики је обим садашње Метохије био у време Немањиних освајања и из којих се саставних делова састојала тада та област.

Ако у жељи да одговоримо на горња питања издвојимо из наведених извора она места која се ближе или даље односе на данашњу Метохију, добијамо углавном овај резултат:

Ни у Немањиној ни у Стевановој повељи нема података који би указивали да је у време писања повеља ова област била у саставу Србије. Обе, после спомена Зете с градовима, наводе као следеће освојене об-

ласти „Од Арбанас Пилот",[1] а затим прелазе на Лаб с Липљаном. У Немањиној повељи спомињу се још и нека села „у Призрене".[2]

У биографијама су подаци доста различити од оних у наведеним повељама. Сава у свом биографском спису после навода Зете с градовима има Пилота оба, а затим као следеће освојене крајеве ређа Патково, Хвосно све, Подримље, Кострц и Дршковину. Стеван у биографији свога оца не спомиње ни једно од горњих имена, али зато има Призренску област. Код њега је и редослед другачији. Док Сава, као што се зна, ређа области од запада према истоку, Стеван почиње од истока и иде према западу. Тако код њега после Врања стоји Призренска област, а затим оба Полога.

И у Савином и у Стевановом биографском спису има још једно занимљиво место, а то је оно где се говори о преносу моштију Немањиних из Хиландара у Студеницу. Сава о томе, између осталог, каже „... и дођох с часним моћима *у Хвосно*".[3] За тај исти догађај други Немањин син, Стеван, каже само како је моштима свога оца „изишао у сусрет".[4] И друга два напред споменута биографа, Доментијан и Теодосије, такође спомињу пренос моштију, при чему Доментијан казује „А када је часни јеромонах Кир Сава стигао са моштима у *своје отачаство, и још на крају земље своје* срете га његов љубезни син...",[5] док Теодосије за исти догађај вели „*дође до краја своје и грчке земље* и ту пресрете часне и свете".[6]

Подаци у Жичкој, Светостефанској, Дечанској и Арханђеловској повељи сасвим су друге природе. У њима се, како је познато, набрајају села дарована манастирима и ту се поводом њихових međа спомињу и неке области које Сава наводи као Немањина освајања.

Оно што одмах пада у очи кад се осмотре поједини подаци у вези са територијом садашње Метохије јесте да на изглед остављају утисак да су противречни, што је веома много отежавало стварање јасније представе о овом подручју крајем XII и почетком XIII в.

Као што је напред напоменуто, ако пођемо од питања када је данашња Метохија дефинитивно укључена у састав средњовековне српске државе узалуд ћемо у поменутим изворима тражити неки хронолошки податак који би нам пружио *јасан* одговор. Зато је, ваљда, у нашој историографији и било различитих закључака у вези с тим питањем. Једни су мислили да је Немања неке од горњих крајева заузео још у рату са Византијом седамдесетих година XII в., док су други тврдили да је

[1] Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века). Прикупио и уредио *Александар В. Соловјев*, Београд 1926, с. 12 (даље: Одабрани споменици). *А. Соловјев*, Хиландарска повеља великог жупана Стефана (Првовенчаног) из године 1200—1202, Прилози V, Београд 1926, с. 67 (даље: Хиландарска повеља).

[2] Одабрани споменици, с. 13.

[3] *М. Башић*, Старе српске биографије, Београд 1924, с. 24. (даље: *Башић*).

[4] Исто, с. 60.

[5] Доментијан, Живот св. Саве, превео Л. Мирковић, Београд 1932, с. 94 (даље: Доментијан.)

[6] *Башић*, с. 144.

он тај успех постигао тек после смрти Манојлове.[7] Против мишљења да је Немања још 1172/73. имао успеха у рату са Византијом говоре не само византијски извори који изричито истичу да је Немања тада трпео поразе већ ни рођени син Немањин, Стеван, свакако и очевидац многих догађаја, ничим не наговештава да је било неких успеха и пре Манојлове смрти, већ, пошто је најпре изложио оно што се претходно десило у Немањином животу, сасвим одређено каже „После свега овога устаде у Константиновом граду други цар ... и поквари мир ...", и ту Стеван наставља да говори о ратовима у којима је Немања постигао територијалне успехе.[8] Из овога се може закључити само једно: да је Немања те ратове водио после смрти Манојлове, што је уосталом већ одавно прихваћено.

Но, док је доста једноставно определити се за горњи хронолошки податак, тј. за краћи временски размак у којем је Немања постигао територијално проширење, прилично је тешко одговорити на питање да ли је Немања све оне области у данашњој Метохији које спомињу Сава и Стеван, освојио одједном или је то учинио у временским размацима и да ли их је уопште он освојио или су то тековине Стеванове. Јер, ваља се одмах запитати зашто у својим повељама и Немања и Стеван спомињу многе друге области, док о областима између Проклетија и Ситнице не кажу ни речи? С друге стране, како то да већ на почетку XIII в., само неколико година после смрти Немањине, Сава тврди да је Немања, између осталих, освојио и Патково, Хвосно, Подримље, Кострц и Дршковину, а Стеван опет сасвим јасно каже да је Немања припојио Призренску област?

Ту је заиста тешко определити се. Немања сам у својој повељи не каже да је било шта освојио на горњем подручју, нити било шта од тога спомиње Стеван у својој повељи. Али шта ћемо са чињеницом да Сава сасвим одређено каже да је оних пет области освојио Немања, а Стеван исто тврди за Призренску област? Не остаје нам ништа друго него да претпоставимо више могућности. Једна би била да је Немања област између Проклетија и Ситнице био заузео, али је после пораза на Морави ту територију морао да врати, те је зато ни он ни Стеван нису у својим повељама могли ставити као освојену. Друга би претпоставка била да Немања заиста није успео да освоји ту територију, већ је то учинио Стеван у вези са потресима у Византији 1204. године, или после смрти Калојованове, али су синови у својим биографским списима

---

[7] Љ. Ковачевић је био мишљења да је Немања у рату са Византијом 1172/73. године постигао неки територијални успех. (*Љ. Ковачевић*, Неколико питања о Ст. Немањи, прилог критици извора за српску историју XII в., Глас 58, Београд 1900, с. 104). Јиречек не говори ништа о територијалним проширењима Србије у рату 1172/73. год. Он, напротив, истиче да је Немања тада претрпео пораз (*Јиречек*, Историја Срба I, Београд 1952, с. 190—193; даље: *Јиречек*). Ни В. Ћоровић не мисли да је тада дошло до неких територијалних проширења (*В. Ћоровић*, Питање о хронологији у делима св. Саве, Годишњица 49, 1940, с. 58—59; даље: Годишњица 49). Такво мишљење Ћоровић износи и на другом месту (*В. Ћоровић*, Хисторија Босне, I, Београд 1940, с. 163—164, 166).

[8] *Башић*, с. 40—41.

приписали ова освајања своме оцу као што су и неке друге своје тековине из пијетета или из других разлога приписивали светачкој моћи свога оца.

Има још једно место из којег се може закључити да Немања није успео да освоји, ако не целу област између Проклетија и Ситнице, а оно барем један њен део. То је оно место у Хиландарској повељи где Немања моли од цара за св. Богородицу у Милејама села „оу Призьрѣнѣ“ ... „Непробица, Момоушоу, Сламодравы, Ретивлоу, Трьние, Ретившицу, Трьновьць, Хочу и другу Хочу, и трьгь тунге ...“.[9]

Ово место у повељи није значајно само због тога што нам помаже да се смелије определимо за закључак да Немања у време писања повеље није држао Призрен са околином, већ је од важности и за питање да ли је територија између Проклетија и Ситнице заузета одједном сва, па било за Немањина живота или после његове смрти, јер не треба заборавити да Сава, спомињући горњих пет области, ништа не каже за Призрен, што би значило не само да није био у саставу Србије у време Немањино већ ни у време кад Сава пише биографију свога оца. То што Стеван спомиње Призренску област као Немањину тековину не треба овде да ствара забуну. Видећемо касније да његову Призренску област не морамо изједначити са споменом Призрена у Немањиној повељи.

Дакле, да би смо колико-толико установили откуд споменуте разлике у изворима, треба, између осталог, да утврдимо, макар и приближно, где су се налазиле области које Сава наводи. Јер утврђивањем њиховог положаја можемо се више приближити одговору на питање да ли је оно Немањино „оу Призьрѣнѣ“ исто што и Стеванова Призренска област или је то нешто посебно, различито чак од било које Савине области. Одговор на горње питање помогао би нам да сазнамо нешто поближе и о осталим деловима метохијског подручја у доба првих Немањића, а били бисмо ближи и одговору на питање да ли су сви ови крајеви ушли у састав Србије у исто време.

Као што се зна, најдетаљнију анализу наведених вести у споменутим изворима у овом смислу извршио је Ст. Новаковић још 1877. у свом иначе драгоценом делу „Земљиште радње Немањине“.[10] Ту је он посебно настојао да установи положај сваке Савине области и сматра се да је највећим делом у томе и успео. Међутим, у Новаковићевом објашњењу као да с једне стране има неких противречности, а с друге и неких непокренутих питања, а која су од значаја баш у вези са ло-

[9] *Ф. Миклошић*, Monumenta Serbica ... Viennae, 1858, с. 6. (Даље: Monumenta Serbica); *Ст. Новаковић*, Законски споменици српских држава средњега века, V књ., Београд 1912, с. 384 (даље: Законски споменици). Између ова два издања постоји једна разлика у навођењу места која Немања спомиње у својој повељи. Наиме, Миклошић има „и трьгь Тѹнге“, а Ст. Новаковић „И трьгь Тоуиге“, Соловјев има исто као и *Новаковић* (Одабрани споменици, с. 13). Разлика је осетна, јер ако је Миклошић у праву, онда би на назив Тѹнге подсећао данас локалитет Тумба код села Нашица на Белом Дриму западно од Призрена.

[10] Годишњица Іа, Београд 1877 (даље: Годишњица Іа).

кализацијом наведених територија. Најупадљивија противречност у Новаковићевом тумачењу испољава се у одређивању положаја Хвосна и Подримља, а онда и Кострца, Дршковине и Призренске области.

Тако он на једном месту о положају Подримља и Призренске области каже овако: „Подримље је управо Призренска област, нарочито на источној страни Белог Дрима, јер западна страна те реке мислим да је припадала Хвосну и Паткову".[11] Говорећи мало даље о границама старог Подрима, Новаковић закључује ово: „Границе *старог Подрима* јасне су: према северу у венцу планинском што дели воде Ибру, према истоку у венцу планинском што дели воде Ситници. Мање је јасно је ли у Подримље улазио Призрен макар да св. Сава има Подримље место Призренске области брата му краља Првовенчаног, и мање је јасно, је ли граница Подримљу, Хвосну и Паткову ишла Белим Дримом или западније, обухватајући, може бити, целу равницу Дрима...".[12]

Као што се види, неслагање је очигледно. Оно је још веће кад се подсетимо шта Новаковић каже за Хвосно: да је то „крај који је већ добро познат по Пећи, Дечанима и Студеници Хвостанској".[12a] Из тога произилази да се Хвосно делом простирало на истом подручју на којем и Подримље, јер Новаковић за оба краја као северни гранични појас узима развође између Ибра и Белог Дрима, што сигурно не одговара правом стању, јер Сава сасвим јасно разликује Хвосно и Подримље као два засебна подручја. Очигледно је да је Новаковићу појам Подримља чинио велику тешкоћу, јер га је вукло да тај појам веже за целу дужину Белог Дрима или барем за изворни део и средњи ток. Још већу невољу имао је Новаковић са Призренском облашћу и он није нашао друго решење но да Призренску област изједначи са Подримљем, па зато и каже „Подримље је управо Призренска област", али додаје „нарочито на источној страни Белог Дрима". Да му је Призренска област заиста стварала велику тешкоћу види се и из овог места на којем каже: „мање је јасно је ли у Подримље улазио и Призрен...", што очигледно казује да су му остала неодређена оба појма, и Подримља и Призренске области. Не разликујући ова два појма Новаковић је, мислим, погрешио што је сматрао да Сава под појмом Подримље замишља Призренску област.

Да се Новаковић није најбоље снашао при одређивању положаја појединих области које Сава спомиње и да је више пута западао у противречност, сведочи и оно место на којем говори о преносу Немањиних моштију у Србију и каже: „Он се (Сава) упути не преко Косова него некуда западније, тако да је прешао у Хвосно (т. ј. круг око Пећи) где је тада била граница српске и грчке земље...." (Ст. Новаковић, Немањићке престонице Рас-Пауни-Неродимља, Глас 88, Београд 1911, с. 8). Горња констатација је очигледно у опречности са оним што је речено о Подримљу и Призренској области. Јер, ако Новаковић не сумња да

[11] Исто, с. 223.

[12] Исто, с. 224.

[12a] Исто, с. 222.

је Немања заузео све оне области које Сава наводи и ако сматра да су биле у саставу Србије у време кад Сава пише биографију свога оца, па и у време преноса моштију, онда се горње његове констатације никако не могу сложити једна с другом, тј. да су Патково и Подримље били тамо где их он смешта, да је уз то Подримље готово изједначено са Призренском облашћу, и да је граница Србије у исто време била у Хвосну, односно на његовој ивици, пошто су и Патково и Подримље и по ономе како сам Новаковић описује били јужно од Хвосна, па би граница према грчким земљама морала у том случају бити на ивици Паткова и Подримља, а не Хвосна. Новаковић се на горњем месту по свој прилици повео с једне стране за Савиним споменом Хвосна поводом Стевановог сусрета са Немањиним моштима, а с друге са Стевановим, Доментијановим и Теодосијевим описом истог догађаја. Мало даље ћу покушати да објасним како је у нашој историографији могло доћи до закључка да је Хвосно у време преноса моштију сматрано граничном облашћу, што по свој прилици није тада могло бити.

Што се тиче Кострца и Дршковине, Новаковић је посебно подвукао да за тумачење и локализацију ова два појма постоје велике тешкоће. Настојећи ипак да им утврди положај, он је дошао најпре до закључка да су Кострц и Дршковина градови, а не предели, и Кострц смешта у предео Великог и Малог Истока и изједначује га са данашњим селом Кострц на путу Пећ-Косовска Митровица, док за Дршковину вели „Најмање сам у стању казати“ и додаје „мени се чини најприличније држати да је Дршковина неки град у истој линији или незнатној од Кострца“, мислећи притом, очигледно, на правац између садашњег села Кострца и Ситнице, односно Дренице.[13]

Новаковић је заиста обавио замашан посао настојећи да растумачи наизглед недовољно јасна места у нашим старим изворима, али и поред свих његових успеха остаје утисак да се о неким питањима може дати и другачији закључак.

Ако у том покушају пођемо од Савиног биографског дела, као старијег од других, у намери да што боље схватимо и време на које се његови подаци односе и простор који његових пет области захватају, можемо почети од констатације да се Сава, уосталом као и Стеван, набрајајући области које је њихов отац освојио, увек држи једног устаљеног редоследа. Кад је реч о данашњој Метохији, Савин редослед је овакав: Патково, Хвосно, Подримље, Кострц, Дршковина. Пошто знамо да је пре тога споменуо оба Пилота, онда нам пада у очи да у данашњој Метохији наводи најпре оне крајеве који належу на источну ивицу Пилота (Горњег) и то ређа од југа према северу, тј. од доњег тока Белог Дрима према изворној челенки исте реке, односно њених притока у том изворном делу. На таквом правцу најпре долази Патково, па Хвосно, а за њим наводи Подримље. Сад, ако је тачно уочено да се Сава при набрајању држао правца југ-север-југ-север, значило би да му Подримље долази јужно од Хвосна, тачно онако како уствари и

[13] Исто, с. 225—227.

сада стоји и како је морало бити и у оно време. Пошто је после Паткова и Хвосна Сава са Подримљем попунио још један простор на правцу запад-исток и север-југ, очекивало би се, с обзиром на положај Подримља, да ће трећи простор почети да попуњава идући опет с југа на север и у том случају бисмо унапред могли рећи да је на том трећем простору Кострц морао бити јужније а Дршковина северније. Но, док је релативно лако утврдити положај Паткова, Хвосна и Подримља, одређивање положаја Кострца и Дршковине заиста је тешко. Невоља је особито у томе што данас постоје два села која својим називом подсећају на Савин Кострц. Једно је село Кострц на северном рубу данашње Метохије, оно за које се определио Ст. Новаковић сматрајући да је ту био Савин Кострц, а друго је данашње село Кострце у пределу планине Милановац, северно од Сухе Реке. Ако би било тачно да се Сава при набрајању предела држао правца југ-север-југ, онда Новаковић не би био у праву и Савин Кострц био би тамо где је данас село Кострце, значи оно на југу а не оно на северу. На срећу има и неких других индиција које као да потврђују да се Сава и у случају набрајања Кострца и Дршковине држао правца југ-север, што би говорило да је његов Кострц био јужније а не северније како мисли Новаковић. Идући даље оваквим редоследом морали бисмо закључити да је Дршковина могла бити само северно од Кострца. Изгледа да се и у случају Дршковине не морамо ослонити само на неку врсту логичког закључка, већ чак и на један доста убедљив податак. Наиме, недалеко од ушћа Клине у Бели Дрим налазе се села Доњи и Горњи Дрсник, чији називи очигледно подсећају на Дршковину. Положај Дрсника у северном делу данашње Метохије одговарао би и поменутом Савином редоследу набрајања.

Али да ипак размотримо поближе положаје сваке од пет Савиних области, при чему можемо поћи не оним редом којим Сава иде, већ почети од области за коју имамо највише података, а то је Хвосно. Захваљујући чињеници да се неколико хвостанских села спомиње у Жичкој и Арханђеловској повељи, можемо са доста сигурности обележити северну ивицу Хвосна. У Жичкој повељи Стеван наводи, између осталих, село Црни Врх и планину Слано Поље,[14] а у Душановој Арханђеловској повељи, тамо где се одређује међа планине Синаинаца, стоји и ово: „по врьхоу Ѥребиния како се ками вали кь хороуг'вици".[15] Планина Јеребиња постоји и данас северо-источно од Синајског брда и нема сумње да су ту били предели о којима је реч у Арханђеловској повељи.[16] Село Црни Врх Жичке повеље по свој прилици је данашње

[14] Одабрани споменици, с. 18.

[15] Хрисовуља цара Стефана Душана, којом оснива манастир св. Арханђела Михаила и Гаврила у Призрену. Преписао и саопштио *др. Јанко Шафарик*, Гласник XV, Београд 1862, с. 296 (даље: Гласник XV).

[16] На данашњим секцијама и картама источно од Јеребиње налази се плански врх Орујница (1815). На катастарским плановима села Сушице, на листовима бр. 1, 2, 3 и 4, налази се уписан назив Орувица, који становници околних села изговарају као Орујица или само Рујица. Не само по сличности назива већ и по опису међа око планине Јеребиња може се тврдити да је реч о некадашњој Хоругвици. И данас Синајинци изгоне своја стада на Јеребиње и Орујницу.

село истог имена северно од Пећи у планини Кривоглави, док је планина Слано Поље, исто из Жичке повеље, свакако што и данашње Лумбардске планине на којима постоји предео Слане Пољане. Ако би горње идентификовање било исправно, северну ивицу Хвосна затварали би венци Суве планине (1750), Мокре Горе (2155), Жљеба (2352), Хајле (2400), Мокре планине (1932), Девојачког крша (2046), Старца (2426) и Пасјег Врха (2406).[17] То би значило да се на северу Хвосно граничило на тим планинским венцима са Рашком и Зетом, што је природно. Није тешко одредити ни западну ивицу Хвосна. Она је морала ићи планинским венцима на којима је била источна ивица Горњег Пилота, а тај гранични појас ишао је, највероватније, од Пасјег врха на Богићевицу (2358), па на Ђеровицу (2656) и даље преко Јуничке планине (2296) све развођем према југу. Много теже је одредити источну и јужну ивицу Хвосна, тј. на правцу према Паткову и низ Дрим, али нам и ту може доста помоћи Жичка повеља у којој се, између осталих, спомињу и села Стлпези, Требовиштики, Горажда Вас и Накл Вас с Челпекии и с Лабљани и Љутоглави.[18] Сва та села постоје и данас, и ако им је и положај исти као некада, и ако су та села била крајња на правцу низ Дрим, онда бисмо могли претпоставити да се Хвосно низ Бели Дрим пружало све негде до утока Клине у Бели Дрим, а то је недалеко од Дрсника, који је по свој прилици припадао другој области — Дршковини. Како је устаљено мишљење да је у саставу Хвосна био и предео око Дечана, док је Ђаковица припадала Паткову, то бисмо гранични појас између Хвосна и Паткова могли ставити најприближније на узвишења која деле воде Дечанској Бистрици и Еренику. Ту би се међе Хвосна и Паткова могле на Белом Дриму додиривати у пределу реке Сушице. За одређивање источне ивице Хвосна засад имамо податак у спомену села

Да је на северу гранични појас Хвосна допирао до планинског венца који дели воде Ибру и Белом Дриму, не утврђује се само по спомену планина Јеребиње и Хоругвице, које су недалеко од Мокре и Суве планине, већ се доказује и из међа села Бање описаних у Светостефанској повељи. Спомен Веље Рудине и Градишта указују на близину Милановог Крста (1177) и Ружице планине (1077), иза којих су према северу не много далеко планине које чине развође према Ибру. (в. Светостефанска хрисовуља, изд. Љ. Ковачевића, Споменик IV, Београд 1890, с. 3 (даље: Споменик IV).

[17] Да је на овој страни Хвосно захватало предео недалеко од Хајле потврђује се и из повеље краља Милутина којом оснива манастир (цркву) св. Николе у Хвосну дајући му том приликом село Стлп. Да је то данашње село М. Штупељ изнад Руговске клисуре види се и по међама тога села које се могу доста добро реконструисати по наводима у повељи (Monumenta Serbica, с. 72—73). Иначе, манастир св. Николе биће по свој прилици онај на левој обали Пећке Бистрице више Патријаршије. Недалеко од рушевина овог манастира налазе се изнад Патријаршије и рушевине једног града, чије темеље сада открива екипа стручњака, а неколико стотина метара западније одатле јасно се виде трагови других зидина са једним лепо очуваним бунаром и остацима гробља. Тај положај који доминира путем из Руговске клисуре и каранвским путем који од М. Штупеља води у Пећ преко планине биће по свој прилици терен на којем се налазио град *Ждрело* који спомиње Дечански: „... оу Пеки вь градѣ рекомѣм Жрѣлѣ (Monumenta Serbica, с. 84.) Град је вероватно и добио име због положаја на самом улазу у Руговску клисуру. Он је, изгледа, имао и своје воденице на Бистрици, одмах до Патријаршије, на месту данас званом Петраковац, које се у споменутој Милутиновој повељи назива Петрашник (Mon. Ser., с. 73).

[18] Monumenta Serbica, с. 11.

Синаинци, које је свакако исто што и садашње село Синај, и Чауша, на шта данас подсећа речица Чауш која извире из предела планине Јеребиње и протиче јужно од села Синаја. Према томе, као сигурно можемо да рачунамо да је у састав Хвосна на тој страни улазио ужи или шири појас земљишта почев од планине Јеребиње идући ка југу према ушћу Клине у Бели Дрим. Но није искључено да је Хвосну припадао и предео источно од горњег појаса дуж пута за Косовску Митровицу. Судећи по Светостефанској повељи могли бисмо чак закључити као сасвим поуздано да се Хвосно простирало према истоку до северних обронака планине Чичавице или боље све до развођа између Клине и Дренице. У тој повељи се у Хвосну спомињу ова села: Гумништа, Кострц, Редобраади и Бање. При опису међа села Гумништа, које данас не постоји са тим именом, спомиње се и село Плужина, чији је положај на левој обали реке Клине и ту је свакако било и у оно време, јер се у повељи на два места каже „сь сиꙗ странє Клине“, тј. источне.[19]

У ствари, по свој прилици, Савин спомен Хвосна не треба ни тумачити као да је реч о области већ о једном одређеном месту, онако како стоји у рукописима као што су Богишићев зборник, Бранковићев летопис и Ђоровићев родослов („и пришъдшоу ми въ зємлю сръб’скоую *въ мѣсто рекомоє фостно. И тоу* срѣтє нась ...“; „... et veniens in terram Serviae *ad urbem Fostno, illic* haubui mihi obvios...“; „и пришадьшоу ми вь зємлю србьскоую *вь место рекомы фосно, и тоу* срєтє его...“)

И природно је да је Сава то хтео да истакне, а не да спомене читаву једну велику област као место сусрета. То би било сасвим неуобичајено. На истраживање области Хвосна више нас упућују повеље, а Савин спомен Хвосна подстиче нас да тражимо *место* са тим именом. Треба имати на уму да је дочек морао бити веома свечан и да су и црквени и световни великодостојници или сами тамо дошли или су допутовали заједно са Стеваном и Вуканом. У сваком случају то место је већ дотад морало бити веће и значајније, али је питање где се налазило.

Највероватније је да је било на месту где се данас налазе остаци тзв. Студенице Хвостанске. На том платоу величине око 100 × 100 метара откривени су трагови једне доста простране цркве, а садашњи археолошки радови указују на могућност да је око цркве било и других зграда, где се могла сместити једна многољудна поворка. Засад се не зна да је у некадашњој области Хвосна, осим на домаку Патријаршије, било неко друго место чији би остаци указивали на толико пространство и на коме би се налазила једна таква пространа црква. По свој прилици да не треба узимати у обзир претпоставку да је Савино Хвосно могло бити тамо где је данас село Лабљане код кога је сада жељезничка станица Хвосно, пре свега зато што се село Лабљани са тим именом јавља готово истовремено кад и место Хвосно.

После Хвосна нешто лакше је одредити положај Подримља мада у изворима о њему има најмање података. Данас се предео Подрима

[19] Споменик IV, с. 3

пружа на левој обали Белог Дрима између ушћа реке Мируше на северу и реке Топлухе на југу и простире се према истоку до Црног Крша (1006), Градишта (1039) и планине Милановац (883), протежући се у ширину на неким местима и до 10 км. Вреди напоменути да је и у неким атласима XVIII в. положај Подриме убележен само на левој обали Белог Дрима и то на приближно истој висини као и на савременим картама и врло је вероватно да се и Савино Подримље налазило тамо где и данашње. Према томе неће бити тачно оно што је о Подримљу закључивао Ст. Новаковић. Подримље се није могло пружати тамо где је било Хвосно, а мало даље ће се видети да га није требало изједначити ни са Призренском облашћу.

Ако бисмо, дакле, били сигурни у положај Подримља, а све говори да је било тамо где је напред назначено, онда нам је готово у потпуности познат и положај Паткова. Управо можемо рећи да поуздано знамо три његове ивице, западну, јужну и источну. Његова западна ивица могла се налазити само у граничном појасу источне ивице Горњег Пилота, а то су планински венци који се од Јуничке планине пружају преко Ћафа Прушита (650), Куноре (1513) и Паштрика (1983) и спуштају на Бели Дрим неколико километара источно од ставова Белог и Црног Дрима. Јужну ивицу Паткова чинио је свакако Бели Дрим, а исто тако и источну. Северна ивица граничила би се са јужном границом Хвосна, а то је, као што је напоменуто, развође између Дечанске Бистрице и Ереника, али смо на овом правцу најнеизвеснији у погледу границе.

Сад нам још остају две Савине области: Кострц и Дршковина. Напред је напоменуто да је мало теже одредити положај Савиног Кострца због постојања два села готово истог имена. Па ипак, већа је вероватноћа да је Савин Кострц био тамо где је данас село Кострце, нешто северније од Сухе Реке, него где је данашње село Кострц, недалеко од пута Пећ—Косовска Митровица. За овакву претпоставку постоји основа у Арханђеловској повељи где се код спомена Кострца каже овако: „А҆ се̏ мегꙗ кострьцоу. ѿ семетищь' на Некатоу. на голоу роудиноу. тере оу врьхь граба кострьчкога, и стрьмо гдѣ се рѣцѣ стаюта. И ѿ тоуд ꙋз Градище. и поутемь оу Златиноу тере оу виношор'скы грабь. и по дѣлѣ на Прасково. ѿ пагароуше мегꙗ на Прасково . . .“.[20] И данас се на картама могу видети положаји села Семетишта и Пагаруше. Винишор је сигурно садашње село Нишор, а постоји и планина Граб. Речни састав о којем је у повељи реч сигурно је онај недалеко од Кostреца где се састају два потока, Крвасаријски и један на карти безимени, и граде Семетишку реку. Ови нас подаци упућују на закључак да је сасвим могуће да се Савин Кострц односи на село Кострце, односно на подручје где је данас то село. То би одговарало и Савином редоследу набрајања правцем југ-север, јер Кострц по реду долази испред Дршковине, што значи да је био јужније. Тешкоћа још увек постоји због оног другог Кострца. Но, може бити да не би требало да постоји сметња

[20] Гласник XV, с. 295

чак да је и онда било два Кострца, јер сама чињеница да Душан спомиње садашње село Кострце може да значи да је оно и у његово време било познатије него неко друго, ако је постојало. Душанов Кострц није морао ни по обиму ни по значају бити исти као Савин Кострц, али је могла бити сачувана традиција о некадашњој величини и Душан је могао из тих разлога баш то село да приложи својој задужбини. Уосталом, можда се и не морамо питати да ли је у Савино време било два Кострца или само једно село тога имена. Ако се опет позовемо на Светостефанску хрисовуљу наћи ћемо у њој, како је већ речено, да се као села у Хвосну спомињу Гумништа, Кострц, Радобраади и Бање. Редослед набрајања и положај горњих села јасно указују да је северни Кострц у XIII веку припадао Хвосну. Ако се добро осмотри географски склоп земљишта северног Кострца, стиче се утисак да то место, ако је постојало и у Савино време, тешко да је имало такав утицај да по њему један шири простор добије име, тј. да је у пределу тог Кострца постојала жупа или крај истог имена.

Но, овде се још треба питати да ли је Кострц био само град, како мисли Новаковић, или је и овде реч о некој области. Мада засада нема никаквих јаснијих доказа, околности ипак говоре да је јужни Кострц био неко шире подручје, што не искључује могућност да је постојао и град тога имена, на шта указује и онај део у повељи где стоји „и ѿ тоуд ꙋз Градищє".[21] Овде ваља указати и на то да Сава у вези са Немањиним освајањима, поред Кострца и Дршковине, спомиње још петнаест географских појмова и ни у једном случају није реч о неком граду већ само о мањим или већим областима. Код Стевана је већ другачије; он спомиње и области и градове. Онда, ако пођемо за тим да је Савин Кострц био град, а не област, онда би нам се приликом омеђивања Кострца појавиле знатне празнине и не бисмо знали коме да припишемо неке земљишне делове. Такве празнине не бисмо могли приписати Подримљу, јер је источна ивица Подримља географски врло јасно истакнута. Те празнине не бисмо могли приписати ни Хвосну, јер је између Хвосна и Кострца била Дршковина, а с обзиром на географски склоп готово је искључено да би те празнине могле припадати Дршковини, поготово ако бисмо узели да је и Дршковина била град како мисли Новаковић. Дакле, све говори да је и у случају Кострца реч о неком подручју чија је јужна ивица могла допирати негде до ставова Суве и Семетишке реке које граде реку Топлуху. Према западу би се планинским венцима Граба (682), Милановца, Градишта (1030) и Црног Крша Кострц граничио са Подримљем. На истоку би граница могла

[21] Исто, с. 295. Чудно је зашто Ст. Новаковић није уопште водио рачуна о горњим селима тражећи положај Савиног Кострца, већ закључак изводи углавном на основу претпоставки: „... А пошто Душан помиње градиште — где се реце стаета, то значи да је Кострц Немањин остао иза њега развањен ... Међу Малим и Великим Истоком стоје огромне развалине од града ... који се звао Исток. По свему дакле изгледа да је градиште које спомиње Душан оно исто које је сад на станцима Великог и Малог Истока". (Годишњица I, с. 225—226). Очигледно је да се Новаковић преварио и у погледу ставова река и положаја рушевина града, а онда и у односу на положај Савиног Кострца. Кад се већ позивао на Душанову повељу није никако могао помишљати на Кострц у пределу Истока.

бити у планини Црнољеви (1177), која је Кострц одвајала од крајева који су припадали Ситници. Северну ивицу Кострца најтеже је одредити, али би се можда могло узети да је на том правцу Кострц захватао и изворни део реке Мируше, а можда се пружао и целом њеном долином.

Што се тиче Савине пете области — Дршковине, ту је неизвесност највећа мада нам је у општим линијама узето јасно где је можемо тражити. Дршковину спомиње само Сава, и осим села Дрсника, које по називу подсећа на Дршковину, нема других података који би нам помогли да ближе одредимо њен положај. Но, ако су положаји ранијих Савиних области одређени приближно тачно, онда за Дршковину остаје само простор ван њих. Врло је вероватно да је ова област захватала простор с обе стране једног дела реке Клине, али је тешко рећи колико је тај простор ишао у ширину. Засад изгледа можемо рећи да се према истоку Дршковина граничила са Дреницом, с југа са Кострцом, са запада Белим Дримом и Хвосном, а са севера опет са Хвосном, или на целој дужини, ако се Хвосно пружало дуж пута Пећ-Косовска Митровица, или само на једном делу.

Кад после овог осврта на границе Савиних пет области погледамо на карту, пада у очи да ван тих пет области остаје простор на левој обали Белог Дрима између ушћа Топлухе и ставова оба Дрима, као и простор источно од правца ушћа Топлухе-Милановац-Граб-Сува Река. То је доста велика област, већа него и једна од пет споменутих Савиних области, сем, можда, Хвосна и за чудо је да Сава то подручје не спомиње. Како је већ речено, тог подручја нема ни у Немањиној ни у Стевановој повељи и по логици се намеће одмах закључак да та територија, чији је центар био Призрен, по свој прилици у време писања повеља није ни била у саставу Србије, а ни у време Савиног писања очеве биографије. Овде се ваља опет подсетити оних села која Немања тражи од цара за Богородицу у Милејама, а која су се, како он каже, налазила „у Призрене", што нас, како је већ напоменуто, наводи на закључак да то подручје заиста није тада припадало Србији. Ст. Новаковић за та села каже да су сва била у Подримљу и додаје „сва су дакле, заједно с пределом у којем су, у време даривања Хиландара 1198—1199. била опет у византијској власти или „иначе не би требало молити" како каже Мајков. А по томе видимо, да Немања није држао све што је ратом од 1184. заузео".[22] Чини ми се да је Ст. Новаковић на горњем месту нешто помешао. Пре свега, највећи број наведених села, ако не и сва, налазила су се ван Подримља и ван било које од споменутих пет Савиних области. Новаковић их је ставио у Подримље или, вероватно, из разлога што није био у могућности да одреди појам и положај Подримља, или што га је бунило што Немања каже „у Призрене", па је тако, мислећи да се појам Подримља, због реке Дрима, морао простирати на већем подручју, проширио тај појам чак и на Призрен изједначујући на тај начин са Призренском облашћу не само оно „у Призрене" већ и Подримље. Новаковић такав закључак о Подримљу даје на стр. 205 поменуте расправе, а на стр. 223 и 224, тумачећи појам Подримља и Призренске

[22] Годишњица I, с. 205.

области и стављајући границе обе области, појмовно изједначене, на вододелнице Ибра и Ситнице као да је заборавио шта је рекао на стр. 205, јер ако би због спомена оних села „у Призрене" значило да Немања у то време није држао Подримље, онда би то истовремено значило да није држао ни Призренску област и да у читавој данашњој Метохији није у то време држао ништа. Такав закључак произлази из Новаковићевих неодређених и мислим погрешно протумачених појмова Подримље, „у Призрене" и Призренске области. Врло је могуће да Немања крајем своје владе није ништа поседовао на територији некадашње Призренске епископије, али Новаковић није тако мислио, јер он не сумња у оне области које Сава наводи, те зато и не можемо сматрати да је био мишљења да Немања није ништа поседовао на том подручју. Тако излази једино због његових нејасно одређених појединих појмова.

А што се тиче навода „у Призрене" мени изгледа да се он може овако схватити. Призрен је на целом подручју некадашње Призренске епископије био и у Немањино време најјачи центар. Он свој значај није изгубио продором Србије у долину Белог Дрима и отуда је необично да Сава наводи оних пет области, а Призрен не спомиње ни једном речи. Тешко је и претпоставити да је Призрен тада био у саставу неке од њих или да је био у некој зависности од било које. Логично би било да је као и споменутих пет области и Призрен са околином представљао једну целину. Призренско поље је и данас једно посебно мало подручје у склопу Призренске котлине, а у време Немањиних освајања Призрен је свакако био и политички и одбрамбени центар као што је и у ранијим вековима постојао као центар једне шире црквене територије Призренске епископије. Све то говори да се оно Немањино „у Призрене" односи заиста само на Призрен, тј. тај појам треба схватити као да је реч о некој врсти Призренске жупе, Призренског краја. Спомен Призрена на оном месту у повељи мислим да се не може изједначити са Призренском облашћу коју спомиње Стеван као Немањин територијални успех, јер ако Сава не убраја Призрен у тековине свога оца, онда то не може ни Стеван. Не би било логично претпостављати да Стеван под Призренском облашћу замишља само Призрен са ближом околином. Како би Стеван то могао учинити кад не спомиње ниједну од Савиних области, а било би природније да је прво њих споменуо, јер има више вероватноће да су Срби најпре њих заузели па онда Призрен. Зато се мени чини да Стеван овде Призренску област наводи хотећи да каже да је у састав Србије ушло све оно што је некада сачињавало Призренску епископију. Он је тако могао рећи јер је вероватно писао у време кад је тако могло бити, кад је не само оних пет Савиних области, већ и Призренски крај био припојен Србији. Овде ваља напоменути да Стеван и у другим приликама наводи за исте области другачије називе него Сава. Тако на пр. Сава спомиње Лаб и Липљан, а Стеван само Липљан, јер он под тим подразумева подручје Липљанске епископије која је укључивала и долину Лаба. Даље, Сава према истоку ређа Глбочицу, Реке, Загрлату и друге, а Стеван све то покрива „Нишавском облашћу до краја", мислећи и ту свакако на подручје Нишке епископије, која је захватала све оно што Сава појединачно набраја. Дакле, да поновим, по свему

изгледа да поред Савиних пет области треба рачунати и са посебном Призренском облашћу, коју не треба никако изједначавати са Призренском облашћу Стевана Првовенчаног. Призрен са околином био је само један од делова Призренске области.

Најзад, можда бисмо се могли подсетити да се међу епископијама у време Савине реорганизације српске цркве спомињу и Хвостанска и Призренска. Савина Призренска епископија у територијалном погледу свакако се не подудара са Призренском епископијом из времена Василија II, али већ сама чињеница да је Призрен и у XIII веку остао као средиште једне црквене области указује на вероватноћу да је и у Савино време ту постојало једно посебно административно подручје, тј. да је једна дуга традиција и тада имала јако дејство.

Упадљиво је и то да се на подручју данашње Метохије спомињу две епископије, док у исто време друге, далеко пространије територије, покрива само по једна епископија, као на пример у Зети и у Хуму. Можда и у овоме треба видети постојање једног посебног подручја са средиштем у Призрену.

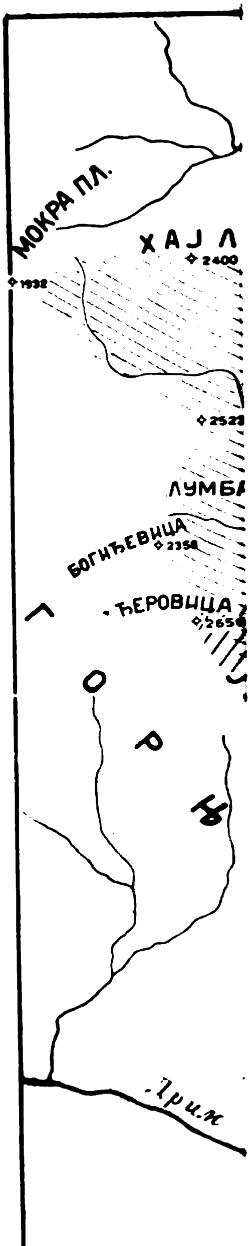
Само, било би занимљиво утврдити како су у територијалном погледу биле подељене надлежности призренског и хвостанског епископа. Да ли је Хвостанска епископија захватала и Патково, Подримље, Кострц и Дршковину или је у погледу црквене јурисдикције нека од ових области ушла у надлежност призренског епископа?

Но, било како да схватимо горње појмове остаје нам да размотримо и неке хронолошке оквире. То, разуме се, није једноставно, јер се закључак у том смислу може, изгледа, извести готово једино домишљањем. Ипак, на почетку можемо почети од неких чињеница. Једна је да Немања моли од цара она села „у Призрене“ и логичан би закључак био да се подручје тих села није тада налазило у саставу Србије. Као потврду овоме можемо додати и другу чињеницу, а та је да ни Сава не спомиње Призрен са околином као подручје које је његов отац освојио. Оваквом закључку се, на изглед, супротстављају неки географско-стратешки моменти. Наиме, мало има вероватноће да се Призрен са околином могао држати у византијској или можда бугарској власти ако су на једној страни Србији припадали Горњи Пилот, Патково, Подримље и Кострц, а на другој Ситница. Па ипак, за нас су изгледа јачи аргументи да се Призрен не спомиње ни у повељама ни у Савином биографском делу, што би требало да значи да, кад је Сава писао биографију свога оца, то подручје није било у саставу Србије. Ако је Сава писао свој биографски спис око 1208. године, значило би да Призрен до тога времена није био српски, већ неког другог, можда бугарски. У том случају могао је припасти Србији тек негде између 1214. и 1216. године, у време неуспелих похода Стеванових суседа на Србију.[23]

---

[23] И Јиречек сматра да је крајем Стеванове владе Призрен био у српској власти, али није био сигуран како је и кад укључен у састав Србије (*Јиречек*, I, с. 218).

Ма колико изгледало вероватно овакво тумачење спомена Призрена у Немањиној Хиландарској повељи и Призренске области у Стевановом спису о Не-

ВЕРОВАТНИ ПОЛО
ОБЛАСТИ У ДАНА
КРАЈЕМ XII И ПОЧ

0 500 1000

Но, ми нисмо у погледу хронологије у неизвесности само у односу на Призрен, већ и на Савиних пет области. Јер, ако их повеље не спомињу, већ тек Сава у свом спису о Немањи, онда то може да значи само да су и те области прикључене у периоду између писања повеља и Савиног дела, али је очигледно да Савиних пет области и Призрен са околином нису ушле у састав Србије у исто време, јер би Сава у истом делу споменуо на једном месту и све те области, а он само спомиње пет области, а Призрен не. Кад су онда могле бити припојене пет Савиних покрајина? Пре Призрена сигурно. Исто тако могли бисмо са доста сигурности рећи да су те области укључене између 1200—1202, кад је писана Стеванова повеља, у којој се, као ни у Немањиној, те области не спомињу, и 1208. када је Сава, како се сматра, завршио биографију свога оца, у којој се пет области поименце спомињу. У којима су онда околностима у том временском распону могле бити присвојене именоване области? Као две најповољније околности долазе у обзир прилике у Византији одмах после IV крст. рата и смрт бугарског цара Калојована у јесен 1207. године. Можда је и освајање Призрена олакшано слабљењем Бугарске тих година.

Но, у вези са збивањима у данашњој Метохији на почетку XIII в. треба указати на још један догађај који ствара извесну пометњу у вези са граничним проблемима оног времена, а то је пренос Немањиних моштију из Хиландара у Студеницу. Поводом Стевановог дочека моштију у Хвосну некако се у историографији усталило мишљење као да је Хвосно у време преноса било на граници Србије. Ако би то било тачно,

мањи, ипак се морамо питати може ли се помислити да се оно „у Призрене" односи не на Призрен са ужом околином већ на Призренску област, као што је у нашој историографији и сматрано? А онда, зашто Немања, тражећи она села, каже да су у Призрену? Пре свега, ако Немања од цара тражи она села значи, како је већ казано, да по свој прилици тај део није био у његовој власти, што не мора да значи да је био у византијским рукама, већ можда у власти Бугара. Даље, кад Немања тражи она села „у Призрену", ако нису била у његовој власти, могло би да значи да се Стеванов спомен Призренске области не може ни односити на оно време кад Немања од византијског цара тражи она села баш у Призрену. Стеван није могао за т͞о време рећи да је Немања држао Призренску област, већ би, да је приказивао т͞о време, споменуо од Призренске области само оне делове које је Немања заиста држао. Зато овде треба опет рећи да се Сава и Стеван на овом месту разликују зато што приказују различита времена и стања и то је сасвим логично. Сава није могао споменути Призрен ако у време његовог писања Немањине биографије није био у српским рукама, а није могао унапред знати шта ће са Призреном бити. Стеван пак, како је и речено, приказује завршну ситуацију, остварену за његово време, и не би требало да је чудно што се њих двојица разилазе у спомену подручја данашње Метохије. Да је Сава уопште и употребљавао термин Призренска област, не би га у овом случају могао употребити, јер Призренска област није била цела у саставу Србије у време кад он пише биографију свога оца, а Стеван, пошто приказује стање кад се и Призрен нашао у поседу српском, нема потребе да ређа појединачно оне области које Сава наводи, јер је у његово време та географска и административна целина била у потпуности заузета и он је једноставно могао да каже да је била припојена и Призренска област, што нису могли у својим повељама да кажу ни његов отац ни он, а ни Сава у биографији свога оца. Напред изнетом мишљењу о постојању посебне Призренске области мислим да не би сметало и ако би „у Призрене" значило „код Призрена", па чак и ако нека од споменутих села не би била из те области. Далеко су јаче чињенице да Немања та села тражи од другога и да Сава ту област не спомиње као освојену.

онда би готово све што је овом приликом било речено о територијалним приликама у данашњој Метохији било беспредметно. Јер, ако је Хвосно било на граници Србије, самим тим би значило да Патково, Подримље, Кострц и Дршковина нису ни могли бити у време преноса у саставу српске државе. Зато вреди утврдити како је дошло до закључка да је Хвосно било периферна област и ко је то први рекао. Ако пођемо од Савиног биографског дела видимо да Сава, најкраће речено, за пренос моштију каже „*И дођох с часним моштима у Хвосно*".[24] Тако вели Сава који је мошти пратио, а Стеван који је поворку дочекао Хвосно и не спомиње, већ наводи само ово: „... *изиђох му на сусрет* ... и допратих их до спремљена му гроба у пресветој Богородици у Студеници, који сам себи спреми".[25] Дакле, од два очевица догађаја ниједан не каже да је Хвосно било на граници. Али, више деценија после Стевана о истом догађају пише још један биограф — Доментијан. Он о преносу казује овако: „А када је часни јеромонах Кир Сава стигао са моштима светога у *своје отачаство и још на крају земље своје* срете га његов љубазни син ...".[26] Најзад, још касније од Доментијана о томе догађају пише и четврти биограф — Теодосије, и то овим речима: „... *дође до краја своје и грчке земље* и ту часно часни пресрете часне и свете са светима моћима свога пречаснога оца".[27]

Као што се види, док Сава и Стеван не спомињу уопште границу, већ Сава само Хвосно, а Стеван ни Хвосно, Доментијан већ има да се сусрет десио на крају Србије, а Теодосије је у том погледу још одређенији наводећи да се догађај збио на граници Србије и Грчке. Противречности су упадљиве, али, чини ми се, није тешко доказати да су повод за забуну дали Доментијан и Теодосије који су, ко зна из којих разлога, прерађујући Савино и Стеваново дело, ставили нешто што не одговара стварном стању. Јер, кад Сава јасно каже да је Немања заузео поред Хвосна још и Патково, Подримље, Кострц и Дршковину, онда, без обзира да ли је то заиста тековина Немањина или Стеванова, јасно је да је територијално стање такво било и он свакако у својој биографији слика стање које је постојало у време преноса моштију. Уосталом, чим је споменуо Хвосно логично је да је мислио на исто стање када су поред Хвосна биле прикључене и остале четири области. Како би онда исто лице које је знало где су се налазиле остале четири области могло да каже да је Хвосно било на крају Србије? Уосталом, видели смо да Сава није то ни рекао. Да је Хвосно било на граници Србије није рекао ни Стеван нити је могао рећи, јер је и он сасвим добро знао да Хвосно тада није било гранична област. Уосталом, како би могао Стеван да мисли да је Хвосно било на крају Србије, кад у истом свом делу у којем каже да је моштима „изишао у сусрет" подвлачи да је Немања прикључио и Призренску област, што ће рећи да је у време кад он пише своје биографско дело територијално стање било још повољније. Чак и ако је,

[24] *Башић*, с. 24.
[25] Исто, с. 60.
[26] Доментијан, с. 94.
[27] *Башић*, с. 144.

спомињући пренос, мислио на стање не у време кад о њему пише, већ на оно какво је заиста постојало у време преноса, морао је описивати исто стање као и Сава, што опет значи да су између Хвосна и туђе територије била још нека подручја. Прву забуну направио је Доментијан рекавши да је Стеван дочекао очеве мошти „још на крају своје земље“, а онда је дошао Теодосије са својом констатацијом „... дође до краја своје и грчке земље“. Касније су историчари, не водећи довољно рачуна о неким појединостима комбиновали податке сва четири биографа закључујући да је Хвосно морало бити гранична област. Тако је изгледало као да је рашчишћено једно иначе доста компликовано питање наше средњовековне историје. У ствари, треба се запитати да ли је могуће да Доментијан и Теодосије нису знали право стање односа? Можда они нису ни хтели да кажу онако како им се касније приписало нити су направили неку грубљу грешку. Они су, може бити, пишући много година после догађаја и имајући у рукама рукописе двојице очевидаца, хтели уствари да кажу да је до сусрета дошло на крају земље не мислећи тиме на ближе одређење, већ желећи само да укажу да је до сусрета дошло чак на крају државе, хотећи тиме само да подвуку ревност Стеванову. Њима као да није ни било стало да баш спомену област где је до сусрета дошло, већ да истакну како Стеван није жалио труда да оде чак готово до краја државе да би дочекао мошти очеве. Дакле, не треба, мислим, никако везивати изразе Доментијанове и Теодосијеве, или Стеванове, за Савин спомен Хвосна како је то чињено, јер, ако се мало боље погледа, изгледа да нико није погрешио. Сваки је од биографа из сасвим посебних разлога формулисао овај догађај. Највише разлога да спомене Хвосно имао је Сава, јер је ту читава поворка доживела сусрет са владаоцем и његовом пратњом и за Саву, који је прешао дуги пут од Хиландара до Хвосна, сусрет са својима морао је имати посебан значај и логично је што он наводи крај где се то догодило. За Стевана је тај сусрет значио такође веома много, али ни временски ни просторно његов напор није ни издалека био као Савин нити је за њега било од већег значаја где је поворку сусрео. За њега је, мислим, било важно да истакне да је моштима свога оца изишао у сусрет желећи тиме да покаже своје поштовање према очевим моштима. Раније сам рекао из којих су разлога могли Доментијан и Теодосије онако формулисати горњи сусрет. Можда би се овде вредело још само запитати не крије ли се иза онаквих Доментијанових и Теодосијевих формулација потврда претпоставке о Призренском крају да у време преноса моштију није био у саставу Србије. Јер, да је био у саставу Србије могло би се помислити да би Стеван пошао моштима још даље у сусрет, можда на самим прилазима Призренској котлини. И још нешто, кад Доментијан и Теодосије кажу да је сусрет био на крају српске земље, тј. на граници са грчким земљама, врло је вероватно да је још и у њихово време живела традиција о Призренском крају као о подручју које је дуже времена остало ван српске власти него други делови и које је уопште представљало засебну целину за коју је било Византија или Бугарска посебно заинтересована. Да је Призрен са околином у време преноса моштију био у српској власти, а да су Доментијан и Теодосије то знали, ни у ком

случају не би могли написати да је дочек био на крају српске и грчке земље, јер би у том случају граница Србије између Горњег Пилота и Ситнице, односно Липљана, била на планинским венцима Шаре и њених огранака, а то је од Хвосна далеко 80—90 километара, значи више него од Раса до Хвосна, и тешко је помислити да би тада оба биографа могла казати да је Хвосно било на граници српске земље.

Ако бисмо сад укратко поновили неке од овде изречених мисли, могли бисмо рећи ово: Према домаћим изворима, наведеним на почетку, не би се могло рећи да је Србија у време смрти Немањине држала Патково, Хвосно, Подримље, Кострц и Дршковину. По свему изгледа да су ти крајеви Стеванове тековине, с могућношћу да их је, може бити, и Немања држао једно време, али да их је морао напустити после пораза на Морави. Време прикључивања или поновног прикључивања пет поменутих области могло би се рачунати између 1204. и 1208. године. Од њих свакако треба издвојити Призрен са широм околином као посебну територију, која није била никада у саставу било које од пет горњих области, већ пре област из које се могло управљати над свима осталима на овом подручју. Призрен са околином, као посебна област, није укључен у састав Србије истовремено кад и пет споменутих области, већ вероватно тек после 1207—1208. или у крајњем случају негде око 1214—1216. године. Призрен са околином не би требало изједначавати са Стевановим споменом Призренске области, јер Стеван на оном месту у свом биографском делу не спомиње Призренску област мислећи на Призрен са околином, већ замишљајући под тим територију некадашње Призренске епископије. Он у свом биографском спису приказује завршно стање и за разлику од Саве, који спомиње и мање делове, Стеван наводи само називе који значе шира подручја. Призренска област код њега значи и Призрен са околином и свих пет Савиних области, што је тачно оно што је у доба Василија II захватала Призренска епископија.

На крају би се можда могло додати да у проучавању средњовековне Метохије има веома много неизвесних питања. Поред оних о којима је овде било речи вреди се сигурно заинтересовати за питање када су настали називи Савиних пет покрајина, каквог су порекла, и како је текао процес њиховог потискивања под утицајем бројних метоха расејаних у базену Белог Дрима. Да ли је већ Душанова смрт изазвала веће промене у унутрашњој подели овог подручја или је тек долазак Турака сасвим разбио ранију унутрашњу поделу и потиснуо и раније називе појединих подручја. Посебно би од интереса било за проучавање средњовековне Метохије реконструисати положаје појединих насеља и слику распореда поједних пољопривредних култура или уопште установити привредну структуру, макар и за краће временско раздобље, ако је немогуће учинити то за један дужи период.

РЕЉА НОВАКОВИЋ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИЗ ОБЛАСТИ СОВРЕМЕННОЙ МЕТОХИИ КОНЦА XII И НАЧАЛА XIII ВЕКОВ

Резюме

В связи с территорией современной Метохии XII и начала XIII веков, в нашей историографии считаются особенно сложными следующие вопросы: число, более или менее, пространных областей, находившихся в то время на этой территории; где эти области находились и когда вошли в состав сербского государства — одновременно или одни раньше, а другие позже. Как известно, только Савва в биографии своего отца упоминает, что в его время там было пять областей: Патково, Хвосно, Подримле, Кострц и Дршковина. Его брат Стефан в своей биографии Немани ни одного из вышеупомянутых названий не приводит и говорит лишь о Призренской области.

Вопрос местоположения этих областей и их включения в состав сербского государства наиболее подробно и успешно рассмотрел Ст. Новакович в своем произведении „Земљиште радње Немањине". Ст. Новакович считал, что в то время на территории теперешней Метохии было пять областей. Он устанавливает, где находились Патково и Хвосно, однако определение местоположения Хвосно несколько неясно. Что же касается Кострца и Дршковины, ему кажется более вероятным, что это не области, а города. Местоположение Кострца Новакович определяет ошибочно, а по вопросу Дршковины, а также и Подримля, не говорит ничего определенного. Он предполагает, что Подримле, включая в эту область и Призрен, было расположено вдоль левого берега Белого Дрима, а по некоторым его заключениям выходит, что Подримле частично совпадало с территорией Хвосно. Его, очевидно, смутило то, что Савва ясно говорит о пяти областях, а Стефан, говоря приблизительно о том же времени, упоминает на этой территории только Призренскую область. Не находя другого решения, Новакович заключает, что эта Призренская область Стефана то же самое, что и Подримле. Он не видит проблемы в определении времени, считая, по-видимому, что названные области, включая и Призрен, были отвоеваны Неманей у византийцев все сразу и что он их задержал в своей власти.

Между тем, хотя результаты исследований Новаковича кажутся на первый взгляд приемлимыми, есть указания на возможность других решений. На основании некоторых топонимов из сербских источников, особенно из грамот Жичи и Архангелов, можно, например, заключить, что Кострц и Дршковина не были городами, а областями, чье местоположение можно установить довольно точно. При сравнении данных из биографических сочинений Саввы и Стефана с грамотами Немани (1198—1199 г.) и Стефана (1200—1202 г.), а также и с некоторыми моментами из истории того времени, создается впечатление, что Подримле Саввы не следует отождествлять с Призренской областью Стефана.

Все говорит в пользу того, что Призрен с его окрестностью был отдельной, шестой областью, а это бы значило, что Подримле Саввы было меньше, чем это думал Ст. Новакович.

Определяя время присоединения этих областей, можно предположить следующее: 1. Вполне возможно, что эти области не принадлежали Немане в конце, а Стефану в начале правления, так как в грамотах того времени они об этих областях как о своих владениях не упоминают. Возможно, что Неманя их завоевал во время войны с Византией и потерял их после поражения на Мораве. 2. Савва в биографии Немани, упоминая о пяти областях как о владениях своего отца, говорит или об эпохе великих завоеваний Немани, или о положении дел во время составления биографии. Возможно, что он территориальные завоевания из первых лет власти Стефана приписал отцу, считая это естественным, в случае, если Неманя располагал этими областями ранее. 3. Неманя и Стефан не упоминают в своих грамотах Призрен в составе Сербии, а также и Савва не говорит о нем в своей биграфии Немани. Это бы значило, что Призрен не принадлежал сербам ни под конец правления Немани, ни во время составления Саввой биографии Немани. Самый факт пропуска Призрена при упоминании пяти областей может служить известным доказательством того, что Савва ясно различал понятия и что Призрен с окрестностями считал особой областью. 4. Стефан говорит, что область Призрена была при Немане в составе Сербии. Так как это не соответствует ни содержанию грамот Стефана и Немани, ни Саввиному повествованию, весьма возможно, что он описывает положение того времени, когда он пишет о своем отце и когда Сербия могла достигнуть новых территориальных успехов. Упоминает ли Стефан о Призрене потому, что он некогда принадлежал Немане, или просто из пиетета приписывает Призрен Немане, а на деле он его завоевал сам, во всяком случае область Призрена как составная часть Сербии впервые упоминается лишь у Стефана. Из этого можно заключить, что и Призрен не был в составе Сербии ни в конце правления Немани, ни в начале правления Стефана.

Хронология вышеупомянутых событий могла быть следующей: Неманя в войне с Византией, после смерти Мануила Комнина, завоевал всю территорию современной Метохии, но, или после поражения на Мораве, или под давлением болгар, утратил и эти и некоторые другие пределы. По этим причинам ни одна из этих областей не появляется в упомянутых грамотах. Между 1204 и 1208 годами, в связи с переменами наступившими в Византии после четвертого крестового похода, Стефан мог снова завоевать Патково, Хвосно, Подримле, Кострц и Дршковину. Потому-то Савва и мог считать эти области сербскими, но из пиетета он приписал их завоевание отцу. Несколько позднее, между 1214 и 1216 годами, Стефан мог приобрести и больше территориальных владений, в составе которых мог быть и Призрен с окрестностями. Поэтому он в праве говорить об области Призрена как о составной части Сербии, но и он, как и его брат Савва, этот успех из пиетета приписывает отцу. Нужно добавить, что под Призренской областью Стефана здесь следует подразумевать не только Призрен с

окрестностью, но и всю территорию теперешней Метохии; Стефан тут употребил понятие, которое в территориальном отношении совпадает с понятием Призренской епископии из времен Василия II. Одним этим понятием Стефан охватил и Призрен с окрестностью, и все области, перечисляемые Саввой. Савва же, при всем желании, не мог бы употребить понятие „Призренская область", потому что в то время, когда он писал, эта область не была в составе Сербии, в частности та ее часть, по которой целая область получила свое название (Призрен). Окончив завоевание всей территории теперешней Метохии, Стефан не находит нужным перечислять ее области поименно, имея основание употребить понятие, обозначающее целую территорию.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

ЈОАНИС ПАПАДРИАНОС

ДА ЛИ ЈЕ КОНСТАНТИН ЛАСКАРИС БИО ВИЗАНТИЈСКИ ЦАР?

Све доскора се сматрало да је последњи византијски цар био једанаести Константин на цариградском престолу, али је B. Sinogowitz 1952. године изнео мишљење да међу византијске владаре треба убројити и Константина Ласкариса, брата никејског цара Теодора I Ласкариса (1204—1222)[1]. То је прихватио и истакнути немачки византолог F. Dölger[2], тако да од тада истраживачи византијске историје, сем неколико изузетака, сматрају да је Константин Драгаш био дванаести имењак првог хришћанског цара на престолу у Цариграду.

Проф. Г. Острогорски у својој Историји Византије[3] не прихвата мишљење Б. Синоговица, па и даље сматра да је последњи византијски цар уствари био Константин XI, а не XII. Међутим, како се он није упуштао у детаљнија разматрања овог интересантног проблема, сматрали смо да би можда било корисно пажљиво испитати све изворе о овом питању не би ли се дошло до неког чвршћег закључка.

У тренуцима када су крсташи већ били на капијама Цариграда одржано је ноћу између 12. и 13. априла 1204. године саветовање најутицајнијих личности Царства на коме је требало да се реши и питање избора новог цара, јер је Алексије V Дука Мурзуфл напустио престоницу. Према опису савременика, Никите Хонијата, постојала су два кандидата за царску круну: један из породице Дука, други из дома Ласкариса, а „ἀμφοῖν δ' ἡ κλῆσις ὁμώνυμος τῷ ἀρχηγῷ τῆς πίστεως βασιλεῖ“[4]. То свакако показује да су се и један и други кандидат звали Константин[5].

---

[1] *B. Sinogowitz*, Über das byzantinische Kaisertum nach dem Vierten Kreuzzuge (1204—1205), BZ 45 (1952) 351 sq.

[2] В. његову библиографску белешку у BZ 46 (1953) 465.

[3] *G. Ostrogorsky*, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963, 353, n. 4 као и 469 sq.

[4] N. Choniates, ed. Bonn 756, 2.

[5] И Теодор Скутариот (*K. N. Satas*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη VII, Париз 1894, 448, 11), који се додуше ослања на дело Никите Хонијата, каже: „Κωνσταντῖνος δ' ἦν ἀμφοτέροις ἡ κλῆσις“. Уп. *A. Gardner*, The Laskarids of Nicaea, London 1912, 55 sq.; *М. Андреева*, Очерки по культуре византийского двора в. XIII в., Праг 1927, 5 sq.; Иста, у Byzantinoslavica 4 (1932) 178.; *Sinogowitz*, o. c. 352.

Пошто су обојица младих људи поседовали изванредне квалитете, одлучено је да се коцком реши ко ће од њих бити нови цар. При томе је Константин Ласкарис имао више среће и требало је да он преузме знаке царског достојанства[6].

Полазећи од овог приказа Б. Синоговиц је закључио да је Константин, брат оснивача Никејског царства Теодора Ласкариса, тада добио царски венац, па да га треба убрајати у византијске цареве[7]. Тако би он био једанаести Константин на цариградском престолу, а тиме би се померио и редни број последњег византијског цара Константина Драгаша. На неправилност ове интерпретације вести Никите Хонијата обратила је пажњу већ Е. Христофилопулу. Она, наиме, не верује да је те ноћи у цркви св. Софије Константин Ласкарис изабран за цара. Као аргументе она наводи да је устаљена пракса бирања византијских царева захтевала да се тако важне одлуке доносе у присуству сената, војске и народа, што није био случај на састанку у цркви св. Софије[8]. Аутор истиче да је основни елеменат проглашења за цара у ово време било извикивање имена кандидата на одређен начин, било да је кандидат био узурпатор било да се радило о законитом наследнику престола[9]. Константин Ласкарис би према томе требало да буде извикан од мањих или већих група грађана или државних органа који имају право на то, као „Κωνσταντίνου μεγάλου βασιλέως καὶ αὐτοκράτορος Ῥωμαίων πολλὰ τὰ ἔτη“. Али, у овом тренутку, када нико није имао наде у повољнији развитак војне и политичке ситуације, сви Византинци су желели да што пре напусте угрожени Цариград да би сачували себе и своју имовину пред непријатељем. Зато престонички грађани нису били нимало расположени да се баве проглашењем новог цара, па Константин Ласкарис тада није ни постао самодржац Ромеја.

Мислимо да ову констатацију потврђује и детаљнија анализа описа који налазимо код Никите Хонијата. Он, пре свега, каже да је Константин Ласкарис „τὰ τῆς βασιλείας οὐ προσίετο σύμβολα“[10], на шта је већ обратио пажњу проф. Г. Острогорски, сматрајући да је Константин Ласкарис одбио да прими знаке царског достојанства[11]. Осим тога Никита Хонијат износи да је Константин Ласкарис напустио цркву св. Софије и заједно са цариградским патријархом отишао у Милион где је наговарао како византијско становништво тако и варјашке најамнике да пруже отпор Латинима. Међутим, услед тога што његов захтев није наишао ни на какав одзив, а добро наоружани латински одреди брзо су се приближавали, он је одмах напустио престоницу и потражио спаса у бекству[12]. Сматрамо да се Никита Хонијат, који је

---

[6] Choniates 756. Уп. Scutariotes 448.

[7] *Sinogowitz*, o. c. 353.

[8] *E. Christophilopoulou*, Ἐκλογή, ἀναγόρευσις καὶ στέψις τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Атина 1956, 171.

[9] Исто, 207.

[10] Choniates 756, 11. Уп. Scutariotes 448.

[11] *Ostrogorsky*, o. c. 353, n. 4.

[12] Choniates 756. Уп. Scutariotes 448.

свакако био најбоље обавештен о тадашњим догађајима, не би ограничио на изношење података о избору кандидата, а да истовремено пропусти да опише проглашење изабраног, који је према Б. Синоговицу чак владао годину дана. Подсетићемо само на чињеницу да исти писац велику пажњу посвећује условима проглашења за цара Николе Канавоса који у ствари никада није ни владао[13]. Ослањајући се, дакле, на наведене вести Никите Хонијата, мислимо да коцком изабрани Константин Ласкарис никада није проглашен за цара, али не због тога што то сам није хтео и желео, већ зато што је муњевити развитак прилика у опсађеном Цариграду спречио други део овог чина. Без обзира на нијансу у тумачењу веома важног податка Никите Хонијата (τὰ τῆς βασιλείας οὐ προσίετο σύμβολα), сматрамо да је проф. Г. Острогорски био у праву када је упозорио на то да Константин Ласкарис у цариградској главној цркви није примио царске знаке, па да према томе није ни био византијски цар.

Да би неко, у периоду између 1081. и 1204. године, био сматран за законитог цара Византије, било је потребно да поред проглашења понесе и један од царских знакова[14]; тако је на пр. Алексије I Комнин (1081—1118) навукао црвене ципеле[15], Манојло I Комнин (1143—1180) царску траку и порфиру[16], Исак II Анђео (1185—1195) круну која се чувала у св. Софији[17]. За Константина Ласкариса, међутим, историчар Никита Хонијат каже да није на себе ставио царске знаке. Када не би било помена ових царских знакова могло би се тврдити да Никита Хонијат не иде даље од избора новог владара, али њихово помињање значи да он поклања пажњу и догађајима који су следили овом избору. Како се, дакле, Константин Ласкарис може сматрати законитим царем, када је врло вероватно да се његово проглашење (ἀναγόρευσις) није ни догодило, а сасвим је сигурно да није носио царске знаке[18].

Вероватније је да су се догађаји у византијској престоници, пре уласка Латина, одвијали на следећи начин. Мало времена пре него што ће виши кругови византијског друштва напустити Цариград, Ласкарис, који је био за давање отпора крсташима до последњег даха, мислио је, можда саветован од својих присталица, да је настала прилика да се учини одлучни напор у борби за стицање највише власти. Међутим, драматично бекство грађана и црквених великодостојника[19] омело је

---

[13] Choniates 744.

[14] *Christophilopoulou*, о. с. 207.

[15] Anne Comnène, Alexiade I, ed. B. Leib, Paris 1937, 87, 12.

[16] Choniates 61, 25.

[17] Choniates 450. Уп. Scutariotes 357.

[18] И *B. Sinogowitz*, о. с. 356 сматра као вероватно да коцком изабрани Константин Ласкарис није понео царске знаке.

[19] Уп. D. Chomatianos, ed. J. B. Pitra, Analecta sacra et classica specilegio Solesmensi parata VI, Париз—Рим 1891, одељак 490: μετὰ γὰρ τὴν ἅλωσιν τῆς μεγαλοπόλεως ὅσοι τῆς συγκλήτου βουλῆς ζῶντες ἐναπελείφθησαν, οἱ μὲν πρὸς τὴν 'Ανατολήν, οἱ δὲ πρὸς τὴν Δύσιν ἐμάκρυναν φυγαδεύοντες.

покушај, па су Теодор и Константин Ласкарис побегли у Малу Азију, где су отпочели рад на консолидацији државе. Синоговиц верује да је Константин владао годину дана (1204—1205) и посвећује његовој влади цело једно поглавље — „Автократор Константин Ласкарис 1204—1205“[20]. Да видимо, међутим, шта говоре извори о збивањима те године.

Георгије Акрополит, најважнији извор за историју Никејског царства, говорећи о збивањима у Малој Азији непосредно после пада Цариграда, каже да је Теодор Ласкарис побегао из престонице у Малу Азију, и то у Никеју у Битинији, желећи да тамо постави основе државе, коју је тек требало да створи. Становници Никеје, међутим, одбили су да га приме у град и признају за цара и владара, мада их је он за то посебно молио. Немоћан да савлада њихово одбијање Теодор је преклињао Никејце да приме барем његову жену и кћери. Пошто су они ово прихватили, оставио је у Никеји своју породицу, а сам је отишао у околину Брусе, тражећи да буде признат за цара уместо свога таста, бегунца Алексија III. На крају је успео у своме тражењу[21]. Г. Акрополит, као што видимо, јасан је у своме излагању. Он сматра Теодора јединим вођом покрета за стварање нове, Никејске, државе у Малој Азији. Насупрот томе, Акрополит на овом месту не спомиње ни једном речју Теодоровог брата Константина, што, као најбољи познавалац прилика у Никејском царству, не би чинио да је Константин Ласкарис заиста био крунисан у св. Софији 12/13. IV 1204. године и био сматран царем током следеће године (1204—1205).

Грчки извори ништа не знају о деловању и положају Константина 1204/5. године, а западни историчар Вилардуен, једини писац који га спомиње у бици код Адрамитиона (19. III 1205), говори о њему без навођења икакве титуле, само као о верном Теодоровом помагачу и једном од најбољих (тј. најхрабријих) Грка у Романији[22].

А. Гарднер изнела је мишљење да је Константин Ласкарис умро убрзо после битке код Адрамитиона, јер би га Акрополит у супротном случају споменуо у свом излагању догађаја после 1205. године[23]. Ово мишљење прихватио је и Синоговиц[24], који, ослањајући се на једно место у говору Никите Хонијата, упућеном Теодору Ласкарису[25], верује да се Теодор прогласио за цара у пролеће 1205. године, убрзо после смрти (после битке код Адрамитиона) свога брата, цара Константина[26].

Међутим, ово место у Хонијатовом говору није сасвим јасно. Циљ његовог говора, пуног реторичких фраза, није био да се тачно изложе догађаји и при том пази на ред по коме се износе, што Хонијат увек чини у свом великом историјском делу. Тако из овог говора у целини, због

[20] *Sinogowitz*, o. c. 353 sq.

[21] Acropolites Opera I, ed. Heisenberg, Leipzig (Teubner) 1903, 10, 17—11, 2.

[22] Villehardouin II, ed. Faral, 13. Уп. *Ostrogorsky*, o. c. 353, n. 4.

[23] *Gardner*, o. c. 55 sq.

[24] *Sinogowitz*, o. c. 355.

[25] Ed. K. N. Satas, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη I, Венеција 1872, 113, 22.

[26] *Sinogowitz*, o. c. 348 sq.

нејасноће која га карактерише, а нарочито из поменутог места, на коме и почива теорија Синоговица, не можемо да извучемо никакав одређенији закључак. Теорију Синоговица обезвређује меродавно сведочанство Георгија Акрополита. Он каже да је Теодор Ласкарис до свечаног крунисања за цара 1208. године носио титулу деспота[27]. Према томе, Теодор није могао бити проглашен за цара 1205. године, као што мисли Синоговиц. Ово сведочанство Георгија Акрополита наравно да никако не значи да се Теодор Ласкарис и пре свог свечаног крунисања (1208) није сматрао господарем Никеје[28]. Овакво наше мишљење потврђује чињеница да византијски извори, као што смо раније рекли, сматрају једино Теодора за вођу покрета за стварање никејске државе, односно сматрају га господарем новонасталог Никејског царства од тренутка његовог оснивања. Зато је природно што Г. Акрополит каже да је Теодор Ласкарис владао осамнаест година, рачунајући његово царство од 1204. године[29].

Схватање А. Гарднер и Б. Синоговица стоји, по нашем мишљењу, у опреци са једним местом код Георгија Акрополита. Говорећи о догађајима после 1205. године, Акрополит спомиње царевог (Теодора Ласкариса) брата (τὸν τοῦ βασιλέως αὐτάδελφον)[30]. На жалост, Акрополит није сматрао за потребно да саопшти и његово име. Синоговиц има на уму ово место код Акрополита, али верује, без објашњења свога мишљења, да ту није у питању Константин, већ неко од остала четири Теодорова брата[31]. Много пре појаве расправе Синоговица, А. Милиаракис је сматрао да је реч управо о Константину[32]. Милиаракисово мишљење чини нам се вероватније од Синоговицевог. Наиме, од петоро браће цара Теодора Ласкариса, једино је Константин био врло познат по свом јунаштву и способности. Тако, Вилардуен спомиње искључиво и једино њега када износи догађаје како пре, тако и после 1204[33]. Сматрамо, дакле, да је врло вероватно да је Георгије Акрополит изразом „ὁ τοῦ βασιλέως αὐτάδελφος" мислио на Константина, не сматрајући потребним да по имену спомиње личност која је у толикој мери била позната његовим савременицима.

Из свега што смо изнели јасно произилази да Константин Ласкарис никада није добио знаке царског достојанства. То значи да га не можемо сматрати византијским царем и да Константин Драгаш мора и даље, упркос теорији Синоговица, бити сматран једанаестим владарем тога имена на византијском престолу.

---

[27] Acropolites 11, 18.

[28] Уп. *Ostrogorsky*, о. с. 353, n. 4.

[29] Acropolites 31, 22. Уп. *Ostrogorsky*, о. с. 353, n. 4.

[30] Acropolites 29, 3.

[31] *Sinogowitz*, о. с. 356, n. 1.

[32] *A. Miliarakis*, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204—1261), Атина 1898, 8.

[33] Villehardouin I, 168; II, 130.

JOANNIS PAPADRIANOS

CONSTANTIN LASCARIS A-T-IL ÉTÉ EMPEREUR DE BYZANCE?

Résumé

L'historien allemand B. Sinogowitz a émis, en 1952, l'opinion que, parmi les empereurs byzantins, il fallait compter Constantin Lascaris, frère de l'empereur de Nicée Théodore I Lascaris (1204—1222).

L'auteur considère que la théorie de B. Sinogowitz est inadmissible pour les raisons suivantes:

1. D'après les données d'un contemporain, Nicétas Choniatès, interprétées d'une manière exacte par Mme E. Christophilopoulou, Constantin Lascaris fut, à l'église de Sainte Sophie (le 12—13 avril de l'année 1204), seulement choisi au sort, et non pas proclamé empereur. De plus, le même historien dit que Constantin Lascaris „τὰ τῆς βασιλείας οὐ προσίετο σύμβολα". Au sujet de cette donnée fournie par Nicétas Choniatès, et que le professeur G. Ostrogorsky considère comme l'indice que Constantin Lascaris n'a pas accepté la dignité impériale qu'on lui offrait, l'auteur donne une explication quelque peu différente: Constantin Lascaris n'a pas porté les insignes de la dignité impériale, non pas parcequ'il n'en a pas voulu, mais parcequ'il en fut empêché par le développement précipité des événements dans la capitale byzantine. L'auteur conclut que les explications des données de N. Choniatès aboutissent en tous cas à une conclusion irréfutable d'après laquelle Constantin Lascaris ne peut être considéré comme empereur byzantin.

2. Georges Acropolitès, dont l'oeuvre est l'une des sources les plus importantes pour l'histoire de l'empire de Nicée, en parlant des événements de la période de 1204 à 1205, lorsque, d'après l'opinion de B. Sinogowitz, Constantin Lascaris aurait été empereur, cite Théodore Lascaris comme le seul chef du mouvement pour la fondation d'un nouvel État de Nicée, sans même mentionner son frère Constantin. Villehardouin mentionne Constantin Lascaris non pas comme empereur, mais comme combattant fidèle de son frère et l'un des Grecs les plus courageux en Romanie.

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

ИВАНКА НИКОЛАЈЕВИЋ

РАНОХРИШЋАНСКЕ КРСТИОНИЦЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Једна од двеју главних тема Петог међународног конгреса за хришћанску археологију одржаног 1954. године у Aix-en-Provence-у биле су крстионице — њихова конструкција, декорација и веза тих елемената са литургијом[1]. Општи реферат о овим споменицима поднео је конгресу A. Grabar излажући програм истраживања који је тада постојећа археолошка документација наметала изабраној теми[2]. Референт је онда нагласио да у сарадњи са A. Khatchatrian-ом ради на издавању Албума планова ранохришћанских крстионица. Тај, тада наговештени, Албум објавио је А. Качатријан 1962. године[3]. Предговор за ову едицију написао је А. Грабар и у њему изнео неке од разлога који су стимулирали рад на њеном издавању. Он је пре свега истакао да крстионице, између разноврсних грађевина раног хришћанског култа, због својих оригиналних и специфичних планова допуштају лако идентификовање и категорисање, па тиме олакшавају и проучавање ових објеката[4]. Међутим, обимни и стални археолошки радови на пољу истраживања ранохришћанске архитектуре знатно су обогатили број до 1954. године познатих споменика, па је тај нови фонд крстионица условио одуговлачење планираног Албума. Грабар даље истиче две основне одлике које Качатријанов Албум планова крстионица показује као нови увид у већ раније, приликом проучавања ових споменика, постављена питања: а) Типолошки веома разноврсне грађевине намењене култу крштавања показују известан број техничких, естетских и функционалних решења која се сусрећу у разним областима хришћанске антике, али — свуда се може уочити да, иако градитељи ових објеката показују више или мање истакнуту наклоност према неком одређеном архитектонском облику или конструктивном поступку, ипак — сви црпе подстреке из

[1] Actes du Ve Congrès international d'archéologie chrétienne, Città del Vaticano — Paris, 1957, 31.

[2] o. c. 187—188.

[3] *A. Khatchatrian*, Les baptistères paléochrétiens. Plans, notices et bibliographie, Paris 1962, XV, 153.

[4] o. c. VIII.

општег, градитељског наслеђа антике и б) Поред тога што известан број крстионица хришћанске антике представља права уметничка дела архитектуре, изненађујуће делује чињеница у колико великој мери и често, ранохришћански уређаји за крштавање остају по страни од савремених уметничких архитектонских реализација. Крстионице су веома често једноставне утилитарне просторије, без елеганције и правилности, рустичне адаптације за најнужније потребе ритуала крштавања. Очигледно је, закључује Грабар, да су у већини случајева хришћани антике гледали на прве конструкције крстионица углавном под углом њихове функционалности, чиме се може објаснити велика разноврсност примењених планова који врло често нису аутономне грађевине, већ се налазе у склопу већих архитектонских целина[5].

Качатријан је прикупио планове, израдио белешке и библиографију за више од 400 крстионица и писцина за крштавање читавог ранохришћанског света, периода од III до VII века. Класификација ових објеката, како у уводу Албума аутор истиче, представљала је посебан проблем. Од више уобичајених могућности класификовања споменика по критеријима чији би основ била хронологија, типологија или топографија, Качатријан се одлучио за један мешовити систем. Он је класификовао земље у којима се крстионице појављују у пет области, по географији и афинитетима које показује хришћанска архитектура у свакој од њих. Унутар сваког подручја спроведена је типолошка систематизација споменика.

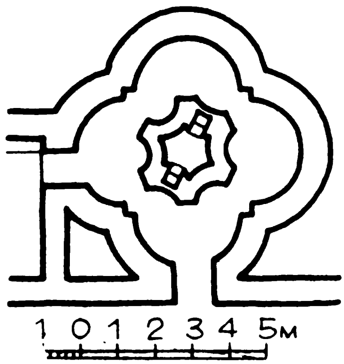
Веома обиман материјал Албума обавезује Качатријана, што он, уосталом, и сам истиче, да приступи анализи архитектонских типова баптистерија и студији њиховог порекла. У жељи да томе аутору пружимо потпунија обавештења о крстионицама из наше земље од оних којима је располагао састављајући свој Албум, настојали смо у овоме раду прикупити податке о овим споменицима из Југославије а истовремено смо покушали да укажемо на нека питања која археолошка евиденција и упоредно проучавање ових наших споменика намећу. Међутим, прикупљајући податке о крстионицама у нашој земљи, расуте по великом броју публикација и веома неуједначено објављене или често једва поменуте, нашли смо се пред истим тешкоћама око презентирања споменика, са којима се Качатријан сукобљавао. У немогућности да објавимо потпуну документацију, јер она за највећи број споменика изворно и није обелодањена, одлучили смо да илуструјемо уз карту распрострањености крстионица само планове оних баптистерија који у Качатријанов Албум нису ушли или су у Албуму објављени по старијој литератури, а у међувремену су њихови планови ревизионим истраживањима кориговани. Покушали смо такође да саставимо, иако провизорног значаја, табеларни преглед досадашњих датовања ранохришћанских крстионица у Југославији, надајући се да ће на тај начин наш прилог постати корисна допуна Качатријановом Албуму који ће за дуги низ година остати јединствена и неопходна збирка планова за проучавање баптистерија ранохришћанског периода.

---

[5] о. с. IX.

Од крстионица из наше земље, Качатријан је евидентирао двадесет споменика, број, и пре издавања Албума, знатно превазиђен и већ делимично употпуњен у веома корисном чланку о баптистеријима који је недавно објавио Ch. Delvoye[6].

У домаћој литератури, крстионицама у нашој земљи, позабавио се још доста давно J. Петровић, пишући о крстионицама у Стобима[7]. Повод за његово писање било је откриће, у Стобима, четворолисне зграде баптистеријума[8] (сл. 1) са северне стране базилике која се у литератури због тога називала црквом Јована Крститеља, Претечином[9] или пак црквом за крштавање[10], док је међутим за ову грађевину назив

Сл. 1. — План крстионице у Стобима
Fig. 1. — Plan du baptistère de Stobi

[6] *A. Khatchatrian*, o. c. Dabravina 80, fig. 169, 203 (Sarajevo str. 127); Doclea 83, fig. 149; Klissoura 99, fig. 148; Klobuk 99, Lepenitza 101; Majdan 103; Mogorjelo 109, fig. 164, 196 (Narona str. 112 изједначена са Могорјелом!); Mokro 110; Mujdžići 111 fig. 165; Nerezi 113; Ossero 115 fig. 306; Parenzo 116 fig. 309, 370; Salone 125—6, fig. 359, 377; San Piero in Sorna 126, fig. 320; Stobi 131, fig. 178; Suvodol 131, fig. 163; Tsaritchin Grad 137, fig. 179; Ugljan 137; Zara 140, fig. 354; Pola 145. — *Ch. Delvoye*, Baptisterium, Reallexicon zur byzantinischen Kunst, herausgegeben von K. Wessel, Stuttgart 1964. Уп. такође *F. W. Deichmann*, Baptisterium, Reallexicon für Antike und Christentum, herausgegeben von Th. Klauser, Stuttgart 1950. — Ch. Delvoye је и у приказу Качатријановог Албума изнео неке примедбе на презентацију наших крстионица [Byzantion 34 (1964) 230—238], што је такође учинила и *С. А. Кауфман* [Виз. Временник 25 (1964) 255 sqq]. Као што се могло и очекивати Качатријанов Албум ранохришћанских крстионица наишао је на велико интересовање стручне публике и, поред приказа ове књиге који су већ објављени (Byzantinische Zeitschrift 56 (1963) 197, 459; 58 (1965) 264, 404) појављују се и радови који, полазећи од сада приступачног археолошког материјала — планова крстионица, предлажу методе за његово даље проучавање. Уп. *G. De Angelis d'Ossat*, Tipologia architettonica dei battisteri paleochristiani, X corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1963, 127—129.

[7] *J. Петровић*, Крстионице у Стобима, Уметнички преглед 4 (1940) 263—267.

[8] *G. Mano-Zisi*, Bericht über die Ausgrabungen in Stobi, VI. Int. Kongress für Archäologie, Berlin 1940, 593.

[9] Glasnik Hrv. Zemaljskih muzeja 54 (Sarajevo 1942) 490.

[10] *Б. Јосифовска*, Водич низ Стоби, Скопје 1953, 37—38.

епископска базилика, баш због монументалног баптистеријума, несумњиво најтачнији[11]. Петровић је публиковао план баптистеријума и писцине која је била надвишена балдахином, и датовао га у време „када се становништво Стобија опоравило од нападаја лутајућих ратничких хорди" при чему је највероватније мислио на догађаје после 479. године, када је Теодорих опљачкао Стоби[12]. Контролна ископавања епископске базилике у Стобима и сондирање у крстионици, показала су да су обема зградама претходиле старије фазе градње, али никакви одређени моменти за датовање грађевинских измена нису издвојени[13], па је највероватније да су се догодиле пре друге половине V века, када свакако треба датовати последњу фазу обеју грађевина[14].

Петровић помиње у Стобима још и „крстионицу" у базилици епископа Филипа, а из непосредне близине тога града, са локалитета Паликура, крстионицом сматра грађевину, споља правоугаону, а изнутра осмострану, откопану источно од базилике откривене на томе месту[15]. Питање намене и стварне функције оба ова објекта, која Петровић наводи као крстионице не чини нам се сасвим јасно, па њихово детерминисање у томе смислу можемо прихватити само уз извесне резерве.

Западно од нартекса базилике епископа Филипа откопан је „ексонартекс у виду баптистерије"[16] у коме је, како је Ђ. Мано-Зиси констатовао, откривена „урна, која је служила у рановизантијској епископској цркви у простору баптистерија за освећену воду"[17]. Ова „урна" је плитка камена посуда за коју Ј. Петровић сматра да потиче из времена када је црква, упропашћена потресом, била само делимично оправљена и редуцирана на централни и северни брод. Ако је ова камена посуда могла служити и за крштавање у просторији која није првобитно изграђена као баптистериј, онда је то било могуће само у неком периоду када је већ монументална крстионица у Стобима била у рушевинама, па се крштавање у њој више није обављало. Петровић помишља да је то могло бити у IX веку[18], па се према томе уређај у ексонартексу базилике епископа Филипа не може сматрати крстионицом која припада првом периоду христијанизације унутрашњег Балкана[19].

---

[11] Назив „епископска базилика" за ову грађевину избегаван је због базилике епископа Филипа која је називана епископском, а која, међутим, мада најмонументалнија од досад откопаних цркава у Стобима, није била катедрална, већ је имала карактер мартиријума. Уп. *A. Grabar*, Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I. Architecture, Paris 1946, 457 sqq.

[12] Гласник Скопског научног друштва 5 (1929) 10.

[13] Зборник 1959—1960. Издања на Археол. музеј Скопље 3 (1961) 69—72.

[14] План крстионице у Стобима који Качатријан објављује не показује коректно изглед писцине. Уп. Зборник 1959—1960. Изд. Археол. музеј Скопје 3 (1961) 69—72.

[15] Уметнички преглед 9 (1940) 264; *Hald*, Auf den Trümern Stobis, Stuttgart 1917, 29—41.

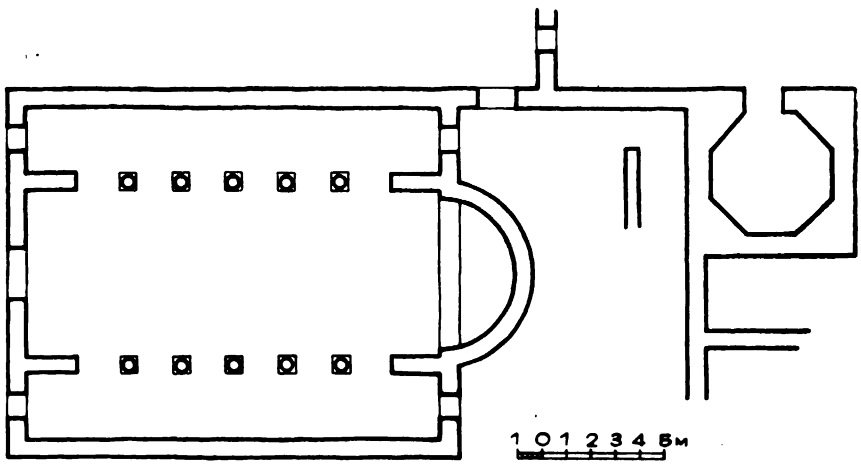
[16] Старинар 10—11 (1935—1936) 164—165.

[17] Годишњак Српске Краљ. Академије Наука 42 (1933) 263.

[18] Glasnik Hrv. Zemaljskih muzeja 54 (Sarajevo 1942) 595.

[19] *R. Hoddinott*, Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, 162, fig. 73 погрешно локализује „баптистериј" ове цркве у просторији северно од нартекса, што је преузео и *Delvoye*, Reallexicon zur Byz. Kunst, col. 484, Abb. 10.

Грађевину ситуирану источно од апсиде базилике у Паликури Петровић датује у IV век, сматрајући је крстионицом (сл. 2), иако у њој није откривена писцина. Тешко је рећи без контролних ископавања на овоме месту, какву је функцију ова зграда могла имати, али је лако могуће да је објекат окарактерисан као баптистеријум био у склопу старијег грађевинског комплекса који је на томе месту констатован, и да примарно није био замишљен као крстионица[20].

Сл. 2. — План крстионице (?) у Паликури
Fig. 2. — Plan du baptistère (?) de Palikura

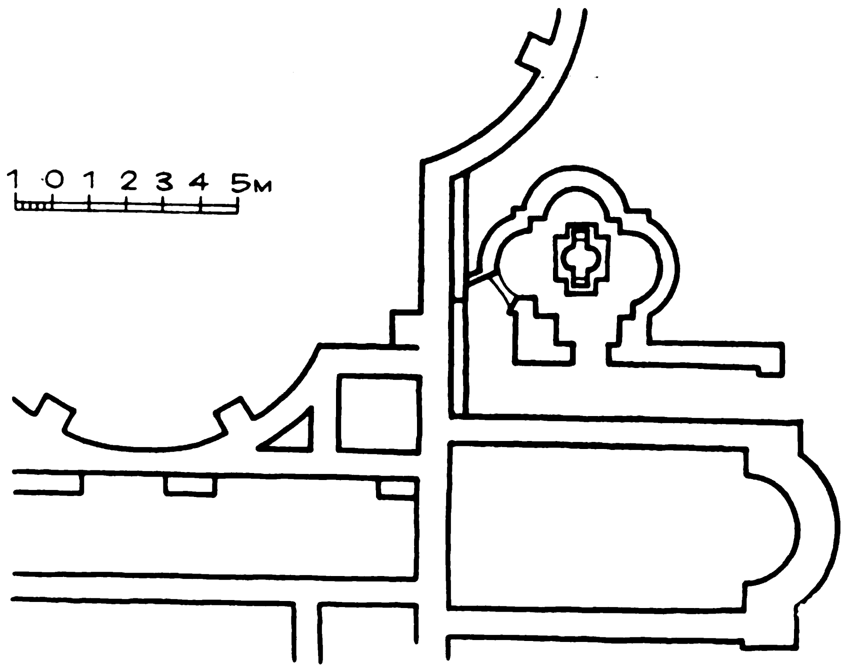
Крстионицама у Југославији, осим Ј. Петровића, бавили су се и други археолози, уколико су приликом ископавања наилазили на такве објекте. Наш преглед ћемо наставити крстионицама из Македоније, облашћу којом смо га, због Стобија, и започели.

У Охриду је откопана крстионица у облику триконхоса, дозидана уз јужну страну веће централне грађевине (сл. 3)[21]. Писцина, укопана у средини баптистеријума, обложена танким мермерним плочама, има споља облик крста. Унутрашњи попречни кракови тога крста су заобљени, док су вертикални правоугаони и снабдевени степеницама за силажење (димензије писцине су 2,25 x 1,75). Мозаични под баптистеријума украшен је фигуралним орнаментима, символима четири рајске реке и илустрацијама псалми. В. Лахтов, који је водио прва ископавања овог објекта, и чију прерану смрт жале југословенски археолози, закључио је према величини централне грађевине, квалитету мозаика

[20] Крстионицу са крстообразном писцином, осмострану изнутра, а правоугаону споља има базилика у Нерезима у Херцеговини [уп. Гласник Зем. музеја Н. С. 14 (1959) 164, сл. 1] о којој ће касније бити речи.

[21] Археолошки преглед 4 (1962) 212—217, план V; Археолошки преглед 6 (1964) 108, план Т. XXIX.

и декоративне пластике, да се ту ради о катедралној цркви епископа Lychnidos-а из IV или V века. Верујемо, бар што се тиче крстионице, да је V столеће највероватнији период њене градње.

Сл. 3. — План крстионице у Охриду
Fig. 3. — Plan du baptistère d'Ohrid

У околини Охридског језера, у селу Студенчишту, откопан је четворострани баптистеријум са споља крстообразном а изнутра четворолисном писцином уграђеном у под[22], док је у селу Октиси, у близини Струге крстообразна писцина у поду баптистерија декорисаног мозаиком, објављена још пре рата[23], била смештена у јужном делу нартекса базилике. Обе цркве у којима су откривене ове крстионице Д. Коцо је склон да датује у прве деценије VI века[24].

[22] Lihnid I (1957) 145—6; *D. Koco*, Basiliques paléochretiénnes dans la région du lac d'Ohrid, Recueil de travaux, Musée National d'Ohrid, 1961, 19 fig. 2; Reallexicon zur byz. Kunst 477, Abb.

[23] Споменик СКА LXXI, Београд 1931, 221—222.

[24] Recueil de travaux, Musée National d'Ohrid 1961, 33; *Д. Коцо*, Средновековните споменици во Струга и Струшко, Год. Зборник Фил. Факултета Скопје 1951, 14 сл. 2. Истом периоду припада базилика у Радолишту, 5 km. западно од Струге, где нису откривени трагови баптистеријума, али *Hoddinott* (o. c. 231) претпоставља да је један од јужних компаратимената вероватно имао такву функцију.

Обновљена ископавања у Хераклеји код Битоља, дала су нове, веома занимљиве археолошке налазе од којих нас на овом месту нарочито интересује баптистеријум који М. Чанак-Медић реконструише у средњој просторији ансамбла базилике А[24a]. То је правоугаона одаја повезана трибелоном са просторијом базиликалне диспозиције на истоку и двома вратима са предворјем на западу. Простор који заузима ова одаја првобитно је припадао портику или термама, што се могло уочити по њеним зидовима, а који на томе месту чине старији археолошки слој. Изградњом канала за довод и евакуацију воде и писцине М. Чанак-Медић верује да је касније ова просторија претворена у баптистериј првобитне епископске цркве Хераклеје и датује га у прву половину V века. Крајем V или почетком VI века он изгледа да је адаптиран ансамблу у коме су га затекла археолошка ископавања.

Базен са уређењем за довод и одвод воде, откривен педантним ревизионим археолошким и конзерваторским захватом у комплексу базилике А у Хераклеји не чини нам се да је пружио уверљиве елементе који би га могли представити као некадању писцину баптистеријума. Тај се базен обликом и односом димензија разликује од свих до сад познатих писцина за крштавање у Југославији што га издваја од те групе споменика, али не мора да мења такво објашњење његове функције. Међутим, размере базена с једне стране и водоводни уређај откривен у њему и у вези с њим с друге, знатно отежавају предложену интерпретацију. Базен, чији је прилаз за најмање један степеник био уздигнут од пода просторије, кружног је облика, и како се из објављеног плана може реконструисати, имао је пречник око 2 m. Он је био оплаћен изнутра мермерним плочицама и снабдевен снажном цеви за довод воде, смештеном у центру базена. Дубина базена није у извештају о ископавању назначена, али из објављене фотографије може се претпоставити да је била између 30—40 cm. Доводни канал утврђен је у поду просторије, док се одвод налазио у дну базена и имао везу са правоугаоним шахтом и цистерном у југоисточном делу просторије. Преко кружног отвора цистерне и плоче њеног поклопца откривен је млађи слој малтера који је сачињавао основу мермерног плочника одаје са базеном, а што сведочи да цистерна није више употребљавана у тренутку постављања мермерног пода који припада последњем преуређењу ове одаје. Обим базена дебљине нешто више од 1 m.[24б], изгледа да је био октогоналан са кратким косим странама. Трагови конкавних удубљења на његовој површини индицирају М. Чанак-Медић постојање осам стубова у њима који су, по њеној претпоставци, носили балдахин над писцином. Један од тих стубова нађен је фрагментован у просторији са базеном и сполија је, а има пречник горњег пресека 51,5 cm. и сачувану висину 197 cm. Формална аналогија за реконструкцију балдахина на стубовима постављеним у удубљењима оквира базена нађена је у писцини са балдахином у Стобима,

---

[24a] *М. Чанак-Медић*, Ансамбл на базиликата „А" од рановизантискиот период, Хераклеја II (Битола 1965) 35—65.

[24б] о. с. план IV.

што није најсрећније изабрана паралела. Стубови балдахина у Стобима, нису постављени у спољашним удубљењима ограде писцине, већ напротив на њеним правим странама. Плитке писцине као што је базен претпостављеног баптистеријума у Хераклеји, намењене су крштавању поливањем, при чему је довод воде, и то њене веће количине, како се може закључити по широкој цеви у базену у Хераклеји, сувишан. Међутим, ако би се у овом базену због система који омогућују довод веће количине воде, претпоставило крштавање имерзијом, које је у доба у које М. Чанак-Медић датује овај ансамбл вероватнија пракса ритуала крштавања, онда би се морала око откривеног базена замислити и надземна ограда-оквир. Трагови таквог надземног дела писцине у њеном, у темељима откривеном обиму, нису констатовани. Остаје дакле необјашњено зашто је у доста велики реципиент, базен, довођена у извесном тренутку већа количина воде, али која је могла покривати површину базена само у висини од 30—40 cm., што је недовољно за урањавање крштеника, а сувише за ритуал крштавања поливањем.

Богато замишљени балдахин над писцином, на стубовима чији горњи пресек износи 51,5 cm, док је доњи морао имати најмање 55—56 cm., ако претпоставимо да су жљебови за вела на стубу, који је М. Чанак-Медић уочила били на висини од 130 cm. од базе (претпостављена просечна висина људског узраста редуцирана за дубину базена), онда би значило да је укупна висина стуба била око 2.30 m. без базе и капитела који би носио лук балдахина! Прилаз писцини између тако густо постављених стубова, чије су плинте база морале имати најмање 60 cm. дужине, пошто степенице нису уочене, био би могућ, али веома скучен и неспретан у односу на површину базена, евентуални положај оних који се крштавају и онога који обавља крштење. Претпостављена друга варијанта писцине у Хераклеји са четири стуба за балдахин, зашта нису нађене индиције, а која је изнета у реконструкцији[24в]: баптистеријум-базиликална дворана, аналогно базилици Дермеш у Картагини, формално би била блиска замишљеној диспозицији у Хераклеји, али се о њој не може дискутовати због потпуно хипотетички интерпретираног баптистеријума у Хераклеји. Писцина у Дермешу је октогонална споља а кружна изнутра, али је снабдевена степеницама улазним и излазним и окружују је слободно, а не у њеном обиму нити на његовој периферији постављени стубови балдахина и слободни портик око њега. — Нама се чини да базен и читав водоводни систем у средњој просторији комплекса базилике А представља непотребно уклапање уређаја који припадају некој од старијих грађевинских фаза уочених на томе месту у млађи хришћански сакрални објект, и ма колико да је интерпретација читавог тог ансамбла као баптистеријума-мартиријума привлачна, она се са досад изнетим доказима не може прихватити. Верујем, наиме, да систем канала, базен, шахт и цистерна са одводним каналом ван бедема, представљају остатке једног од старијих археолошких слојева, када је у центру базена стајала фијала, а цистерна очигледно била коришћена за скупљање и на извесном нивоу одржавање воде, која је истовремено

[24в] о. с. план XV.

и била кроз отвор са поклопцем коришћена. У тренутку адаптације те просторије у друге сврхе, у склопу хришћанског сакралног објекта, функција цистерне је занемарена и преко ње је постављен малтер за нови под. Да ли је базен са фијалом у новом архитектонском склопу и даље био у употреби у нартексу мале базилике, што је теоријски могуће, или су и њега биле покриле мермерне плоче, како се чини да је био случај, према једној објављеној фотографији[24г], мора такође остати за сада отворено питање.

У рану јустинијанску епоху датовани су такође још непубликовани остаци ранохришћанске цркве у Дојрану, у којој је откривен део крстионице од мермера[25], а истом периоду припадају и рушевине цркве у Суводолу, која је у просторији северно ситуираној имала крстообразну озидану писцину[26].

Овим споменицима био би исцрпен број до сада познатих баптистерија из Македоније. Он је свакако непотпун због још необјављених извештаја о ископавањима или због недовољног истраживања. Тако С. Радојчић претпоставља да је јужна капела централне грађевине у Коњуху могла служити као баптистеријум[27] што се без ископавања не може утврдити. Осим тога у Македонији су још увек непознати не само грађевински објекти, већ и читави епископски центри које извори помињу, а који су морали имати поред катедралних цркава и крстионице[28].

Најистакнутије место у Србији заузимају остаци монументалне крстионице у Царичином Граду, којој Качатријан донекле са резервом приписује ту функцију, држећи се старије интерпретације да је ова грађевина била мартиријум. Међутим, контролна ископавања су показала да крстообразни уређај у поду ове грађевине није служио за похрањивање моштију, већ за крштавање[29], па је тиме ова грађевина уврштена у ред најрепрезентативнијих баптистеријума хришћанске антике.

Крстионицу у триконхалној цркви у Клисури, недалеко од Ниша, Качатријан у белешци локализује у Далмацији, док њен сасвим нетачан план објављује у групи споменика Балкана, што је већ и Кауфманова

[24г] о. с. сн 14 на стр. 43.

[25] *Б. Алексова*, Комплекс ископавања у Н. Дојрану, Археолошки преглед 2 (1960) 136—137.

[26] *F. Mesesnel*, Die Ausgrabung einer altchristlichen Basilika in Suvodol, Actes du IVe Congrès intern. d'études byz., Sofia 1936, 186, Abb. 124. Месеснел је због много пепела који је у писцини нашао, веровао да је открио огњиште. Вероватно да је писцина у ту сврху била секундарно употребљена.

[27] Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 159—160.

[28] Уп. Le Synekdèmos d'Hiéroclès et l'opuscle géographigue de Georges de Chypre, ed. *E. Honigmann*, Bruxelles 1939, 16; *J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain, Paris 1918, 599. За цркве V—VI в. у Македонији в. *К. Петров*, Прилог кон средневековната археолошка карта, Гласник, Изд. на муз. конз. друштво на НР Македонија, 1 (Скопје 1954).

[29] *В. Петковић*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 346; *Ђ. Бошковић*, Архитектура Средњег века, Београд 1957, 18, сл. 21.

кориговала[30]. Крстообразни плитки басен смештен у северном компартименту нартекса у поду апсиде на источној страни, имао је мале димензије, па је Ђ. Стричевић претпостављао да је служио за крштавање деце. Каснијим истраживањем, међутим, исти аутор је дошао до закључка да просторија са басеном у Клисури представља протезис са хонефтирионом[31].

Крстообразног облика је писцина откопана у јужном компартименту нартекса базилике изван каструма Remesiana. Та базилика је имала две фазе градње, а крстионица је припадала млађој од њих. Нажалост извештај о томе ископавању[32], сасвим сумаран и без планова, не даје наслутити прави значај ове цркве, првог хришћанског објекта са овог локалитета, од кога се много података очекује обзиром на друге познате вести о раном хришћанству у Remesiana. Довољно је подсетити на активност епископа Ницете с једне стране, а с друге на раније нађене објекте раног хришћанског култа и на натпис који помиње цркву Петра и Павла и који би могао бити у некој вези са сада откопаном базиликом са крстионицом[33]. Такође је још необјављена четворолисна зграда баптистеријума на Гамзиграду.

У Србији, нарочито у јустинијанском периоду, подигнут је низ утврђених градова у којима су идентификовани хришћански култни објекти (Балајнац, Бреговина, Злата), али баптистеријуми у њима нису откривени. Хришћански споменици из Ulpiana-Iustiniana Secunda, познати су само делимично[34]. Баптистеријум у томе граду још није откопан, као ни у епископским градовима Viminacium, Naissus, Sirmium[35].

На локалитету Велики Градац, код Доњег Милановца-каструму, вероватно Taliata, дунавског лимеса, недавно је откривена у кули утврђења писцина за крштавање овалног облика са степеницама за силажење у правцу исток запад и остацима ослонаца за балдахин. Трагови још неиспитане базилике поред куле са писцином даће можда податке о овом објекту који би се по облику писцине могао датовати у крај V или у прву половину VI века[35a].

---

[30] Виз. Временник 25 (1964) 256.

[31] *Ђ. Стричевић*, Рановизантијска црква код Куршумлије, Зборник радова Византол. инст. 2 (1953) 182—183, фиг. 1 С. *Ђ. Стричевић*, Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама, Старинар Н. С. 9—10 (1958—1959) 59—65. Мали базен северне апсиде базилике у Диковачи вероватно је имао исту, првобитну, намену. Уп. Bulletino di arch. e storia dalmata 22 (1899) 211—218.

[32] Зборник радова Народног Музеја у Београду 1 (1956—57) Београд 1958, 353 sq; Старинар Н. С. 9—10 (1958—1959) 381.

[33] CIL 3, 8259. *A. E. Burn*, Nicetas of Remesiana, Cambridge 1905.

[34] Akten des XI Intern. Byzantinistekongresses, München 1960, 591—2; Arheološki pregled 6 (1964) 128—133.

[35] Раније се помишљало да у Sirmium-у остатке крстионице представљају рушевине које је И. Јунг снимио у старој пивари, а које су касније уништене. Уп. Viestnik hrv. ark. dr. VIII/1 (1886) 23—25 н. 1 — међутим, објављени план тих рушевина се не може интерпретирати као крстионица.

[35a] Податке о овом баптистеријуму саопштила је 20. XI 1965. Др. Д. Вучковић-Тодоровић на годишњем скупу античке секције Археолошког друштва Југославије.

Једина до сад позната писцина за крштавање из западног дела Србије била би она коју су открила истраживања у Петровој цркви код Новог Пазара. Аутори контролних ископавања овог објекта верују да писцина, кружног облика коју су открили ван правог централног простора грађевине, потиче још из ранохришћанског периода и да је била у употреби све до XII века[36]. Територији западне Србије припада и непознати локалитет код Избичња[37] чије је бројне грађевине у јустинијанском периоду подигао епископ Стефан и који је свакако морао имати и крстионицу.

У области Praevalis-a, чија се некадашња територија поклапа углавном са савременим подручјем Црне Горе, баптистеријум се пре свега могао очекивати у Doclea. Међутим, ископавања вођена у епископском делу тога града нису још открила остатке крстионице, али се она може свакако претпоставити уз делимично откопану катедралну цркву. Уређај за крштавање откривен је међутим у близини Дукље, на локалитету Дољани[38] где је крстионица смештена у северној просторији нартекса октогоналне цркве и има писцину у облику крста уграђену у под. Антички Rhisinium није још пружио остатке хришћанске култне архитектуре, а питање да ли је у VI веку био епископско седиште још увек је отворено[39].

Крстионица градске базилике (basilica urbana) у Салони заузима централно место између досад познатих крстионица у Далмацији. Названа је још и крстионицом ортодоксних, после открића другог баптистеријума у Салони, за који се верује да је служио крштавању аријанаца. Позната научном свету још од 1846. године, крстионица градске базилике у Салони, дефинитивну интерпретацију је добила тек радом E. Dyggve-a који је 1949. године спровео ревизионо ископавање и овај споменик објавио у склопу других грађевина око њега везаних такође за обред крштавања[40]. По мишљењу овог аутора у најстаријем периоду хришћанства у Салони, обред крштавања обављан је у термама непо-

---

[36] Археолошки преглед 3 (1961) 126—129; Зборник радова Народног музеја 3 (Београд 1962) 347—348.

[37] *Н. Вулић*, Споменик СКА 71 (1931) 332; Споменик 98 (1941—1948) 330. *Ф. Гранић*, Гласник скопског научног друштва 14 (1935) 254—5.

[38] Старинар Н. С. 9—10 (1958—1959) 383—385; Akten des XI. Byzantinisten-kongresses, 587.

[39] *J. Zeiller*, o. c. 147. Територији Praevalis-a припадала је и хришћанска култна грађевина са локалитета Коловрат код Пријепоља [Споменик САН 98 (1941—1948) стр. 161]. Нестручно откопана и касније потпуно уништена, ова грађевина је дала оскудне археолошке налазе, од којих су најодређенији поред засведене гробнице остаци плоча олтарне преграде, једноставно орнаментисане, који се по мотивима везују за скулптуру Салоне и Дољана, тј. могу се датовати у средину VI века. У зидове ове грађевине било је узидано више сполија надгробних споменика ранијих епоха, од којих се једна може датовати у IV век и у чијој орнаментацији и натпису *Ј. Ковачевић*, види синкретистичке паганско-хришћанске елементе [в. Зборник радова Филозофског фак. у Београду VIII_1 (1964) 113—114].

[40] *E. Dyggve*, Le baptistère de la basilica urbana à Salone d'après les fouilles de 1941. Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, Città del Vaticano-Paris 1957, 189—198.

средно уз источну страну градске базилике, чија прва фаза изградње потиче из IV века. Северно од те базилике почетком V века, подигнута је зграда првог баптистеријума, правоугаона просторија са шестостраном писцином, чије су димензије биле касније нешто умањене. Вероватно у другој половини V века, претпоставља Дигве, подигнута је нова зграда крстионице, осмострана споља а кружна изнутра, са по шест стубова у првом и другом реду, постављаних уз зидове[41]. Дигве сматра да је тада, изнад старијих шестостраних писцина изграђена крстообразна у којој је могло бити обављано истовремено крштавање три одрасле особе[42], које су силазиле у басен степеницама постављеним у западном, дужем краку крста[43]. Последњу фазу у преуређењу баптистеријума Дигве види у ситуацији када је у унутрашњи простор баптистеријума убачен седми стуб, отворена врата према простазису који је тада уређен, а писцина затрпавањем кракова редуцирана на квадратни басен са степеништем[44]. Хронолошки ову последњу фазу Дигве ставља у године које су претходиле другој половини VI века[45]. И у овом периоду писцина је служила за крштавање одраслих, али само за једну особу[46]. Оваквом датовању баптистеријума ортодоксних и изменама у њему ставио је неке примедбе J. G. Davis[47] сматрајући да је та зграда подигнута средином VI века, истовремено кад и крстообразна црква у Салони. Претпостављајући да је исти архитект подигао обе грађевине Девис у облику писцине крстионице види утицај плана крстообразне суседне грађевине. Овај аутор је уствари настојао да побије Дигвеову хипотезу по којој би ритуал крштавања, различит код ортодоксних и аријанаца, утицао на смештај степеница у писцинама, односно оријентацију верника приликом обреда крштавања. Девисове примедбе, можда прихватљиве у односу на обред крштавања[48] не могу се уважити приликом расправљања о хронологији зграде баптистеријума. Мислимо наиме да је Дигвеова претпоставка о подизању баптистеријума у октогоналном облику, у другој половини V века сасвим реална, јер тада настају и многи други баптистерији тога типа[49], као и да је његово датовање унутрашњих

---

[41] *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, 32. Љ. Караман ставља изградњу унутрашње колонаде у VI век. Уп. *Lj. Karaman*, Dalmatinske katedrale, Radovi inst. JAZU u Zadru 10 (1964) 36.

[42] Дигве сматра да је ова крстообразна писцина изграђена у истом периоду када су настали мозаици куполе ортодоксних у Равени. Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, 197.

[43] o. c. 197, fig. 8.

[44] *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity, 31.

[45] o. c. 55.

[46] Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, 197, fig. 8/IV.

[47] Antiquity 33 (1959) 57—60.

[48] Неке примедбе на Дигвеову претпоставку о оријентацији верника приликом крштавања, односно положаја степеница у писцинама за тај обред саопштио је на VII конгресу за ранохришћанску археологију у Тријеру 1965. г. Др. Б. Габричевић реферишући о новооткривеним писцинама у Отоку код Сиња и у Стариграду на Хвару.

[49] Баптистеријум у Граду, уп. *Khatchatrian*, o. c. No 321; Пореч уп. Actes du XIIe Congrès intern. d'études byz. 379. Крстионице чија је основа октогон и у

измена ове грађевине, увођењем седмог стуба и подизањем протезиса, у време око половине VI века, сасвим блиско правом времену преградњи. Покушаћемо да ове унутрашње преправке у баптистеријуму градске базилике још прецизније фиксирамо. Постоје наиме, два елемента скулптуре из баптистеријума који се могу датовати у другу половину VI века, на које се досад није обраћала довољна пажња, а који говоре у прилог датовању како га је предложио Дигве. То су на првом месту остаци једног веома упрошћеног типа јонског капитела, редуцираног само на једноставну плочу и сасвим сумарну декорацију која, од некадашњег фриза овулуса, има у плитком рељефу један јајолики орнаменат са чије доње стране полазе траке и увијају се у волуте без волумена. Један такав капител је нађен у простору баптистеријума, а други фрагменти у простазису и у северном броду градске базилике, па чак и на простору крстообразне цркве. Гербер је већ констатовао да ти капители не могу припадати баптистеријуму V века, јер они стилски не одговарају томе периоду[50], али зато се, без тешкоћа, могу приписати млађим изменама тога споменика. Чини нам се да хронолошки ти капители могу бити повезани са једним другим типом капитела, који потичу из грађевина северозападно од градске базилике — објеката који се генетички везују за коринтске капителе, али као што је случај са јонским које смо описали, њихов украс је максимално поједностављен, и капител сведен само на основни тектонски облик због чега овај тип стоји на крају развојне линије коринтских капитела у Салони. То су познати капители са монограмом салонитанског архиепископа Петра који је столовао у Салони од 554—562[51], чиме су апсолутно датовани као споменици друге половине VI века. Ови капители припадају једној већој групи салонитанских капитела које смо наклоњени сматрати производима локалних каменорезачких радионица, највероватније оних са Брача. Те радионице су средином и током друге половине VI века биле веома активне не само производећи скулптоване објекте за домаће потребе, већ и за извоз у удаљеније крајеве. Вероватно због појачане потражње после готских ратова, када су се прилике у Далмацији донекле средиле, каменоресци који раде у овим каменоломима стварају нове облике, па тако настају и упрошћени капители јонскога типа какве налазимо у баптистеријуму градске базилике, затим капители типа „Градина“ који су распрострањени дуж јадранске обале, а налазимо их и на италијанској страни и најзад коринтски капители архиепископа Петра.

Изменама у крстионици ортодоксних које је Дигве ставио у средину VI века одговара дакле и време настанка јонских капитела који су у њој и око ње откривени. Највероватније је да су ти капители декорисали

нашим крајевима су доживеле обнову у млађим периодима Средњег века: у Студеници крајем XII [*С. М. Ненадовић*, Студенички проблеми, Саопштења Републ. завода за н. проучавање спом. културе III (1957) 76—78], у Дубровнику у XIV веку (*C. Fisković*, Prvi poznati dubrovački graditelji, Dubrovnik 1955, 24—29).

[50] Forschungen in Salona I, 66.

[51] Bulletino di archeol. e storia dalmata 29 (1906) 153 sqq; 31 (1908) 175 sq. *Bulić-Bervaldi*, Kronotaksa solinskih biskupa, Zagreb, 1912, 58—60.

горњу колонаду стубова баптистеријума. Познато је наиме, да јонски импост капители, који би се у овој колонади могли очекивати, аналогно другим савременим споменицима, у Салони нису до сада уопште документовани.

Други елемент скулптованог украса из баптистеријума ортодоксних у Салони, који говори у прилог датовању измена у крстионици у другу половину VI века је један фрагмент оквира транзене, сада у Археолошком музеју у Сплиту. Тај фрагмент је објавио још 1894. de Waal интересујући се за њега првенствено због појаве мотива рибе на њему. По десној вертикалној страни оквира транзене исклесано је неколико зооморфних мотива од којих риба на којој стоји птица, затим две друге птице и нека четвороножна животиња, вероватно јагње. Једноставна техника клесања ових мотива, веома плитак рељеф и длетом сасвим рустично и подједнако, као пунцирано, означена крљушт рибе, перје птица и руно јагњета нису могли de Waal-у да сугерирају никакво одређено време настанка овог рељефа, па се он ограничио на коментар да се мотив рибе јавља и на каснијим споменицима све до IX века, али да тада за његов симболични смисао није постојало више разумевања, већ он онда има само орнаментални карактер[52]. Упоређени са другим мотивима птица и риба из Салоне[53], мотиви транзене из баптистеријума ортодоксних јасно показују у коликој је мери та скулптура постала сумарна у цртежу и изради, па се тиме приближила капителима о којима је раније било речи. Верујемо да је и овај објекат најраније могуће датовати у другу половину VI века, када је највероватније настао имитирајући старију штуко декорацију из баптистеријума на којој су биле представљене птице и рибе[54] и да је израђен за последњу фазу преградње писцине[55].

Анализирајући ова два досад занемарена објекта скулптуре из баптистеријума ортодоксних у Салони, јонског капитела и оквира транзене, дошли смо до закључка који оснажује Дигвеову претпоставку о последњој фази преуређења овог споменика, почетком друге половине VI века[56].

---

[52] *A. de Waal*, Der Fisch auf den christlichen Monumenten von Salona, Ephemeris Salonitana, Jaderae 1894, 4 fig. 12.

[53] Forschungen in Salona III, fig. 50; *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity IV, 43.

[54] Forschungen in Salona I, 74.

[55] Надгробни натпис H(l)odericus-a из Rheinische Landesmuseum-a у Трјеру, који је из VI века, има сличну представу птица и животиња у плитком рељефу. Уп. Frühchristliche Zeugnisse im Einzugsgebiet von Rhein und Mosel, Trier 1965, 41, No 33.

[56] Интересантна је чињеница коју овом приликом морамо опет подвући, да капители простазиса баптистеријума у Салони, који је изграђен приликом последње адаптације, увезени из Цариграда, нису имали никаквог утицаја на орнаменталну скулптуру која се класала у Салони и околини. У каменоломима око метрополе развио се већ био у то време посебан скулпторски језик, који је следио своја специфична схватања. Потпуна сигурност салонитанске клесарске радионице у сопствене концепције одражава се и у чињеници што јој импортовани објекти из престонице нису представљали никакав узор.

Друга крстионица у Салони коју Дигве, изгледа с правом, приписује Готским завојевачима, аријанцима, споља је осмострана, а изнутра кружна грађевина, као и крстионица ортодоксних, само што нема унутрашњу колонаду, а и дијаметар јој је нешто мањи од крстионице градске базилике. И она је била окружена просторијом катехуменеума и осталим одајама потребним за обред крштавања, а њена крстообразна писцина, за разлику од писцине крстионице ортодоксних имала је степениште за силажење у северном краку[57]. Дигве сматра да је крстионица аријанаца за око четврт века старија од последњих преградњи у крстионици ортодоксних[58], док се нама чини, да би, обзиром на датовање последњих грађевинских измена у баптистеријуму ортодоксних у прве деценије друге половине VI века, подизање крстионице аријанаца требало ставити на сам почетак VI столећа.

У заливу Салоне, на локалитету Стомрата (Стомбрата) — Бијаћи откривени су остаци баптистеријума са крстообразном писцином, али из досад објављене литературе[59] није јасно коме периоду је тај објект припадао. Приликом ископавања, поред археолошког материјала старијег римског и млађег средњовековног периода, нађени су и остаци из ранохришћанске епохе[60], па је могуће да је баптистериј припадао томе добу. Међутим, не треба ни искључити могућност да је он нешто млађег датума, можда настао у времену кад су Хрвати већ били настањени у овом крају.

Тип крстообразне писцине је био веома раширен у непосредној околини Салоне. Б. Габричевић бележи такве писцине у Отоку код Сиња и у Стариграду на Хвару[61], којима се придружује крстообразна писцина баптистеријума у Повљама на Брачу (сл. 4).

Добро очувана зграда крстионице у Повљама била је уклопљена још у току Средњег века у комплекс манастирских грађевина, па је захваљујући тој околности до данас остала сачувана као презвитериј парохијске цркве[62]. Конзерваторски радови омогућили су детаљно упознавање овог споменика, који се првобитно презентирао као самостална централна грађевина ситуирана северно од базилике којој је као бап-

[57] *E. Dyggve*, History of Salonitan Christianity 49—57.

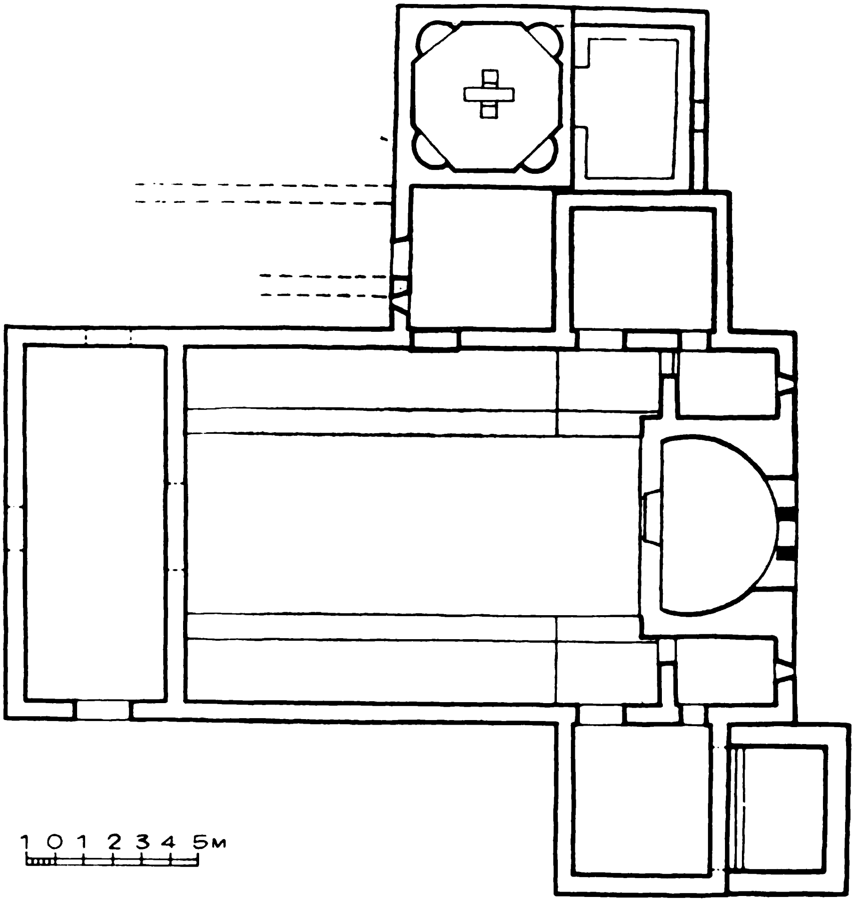
[58] *E. Dyggve*, o. c. 50, 54. Љ. Караман не прихвата Дигвеово тумачење о аријанском баптистеријуму у Салони, већ држи да је зграда другог баптистеријума у томе граду била подигнута за привремену употребу. Уп. Peristil I (1954) 181.

[59] *L. Jelić*, Contributo alla storia d'arte in Dalmazia, Suppl. al Bull. d'archeol. e storia dalm. 35 (1912) 93—97; Forschungen in Salona I, 94; *M. Васић*, Архитектура и скулптура у Далмацији од почетка IX до почетка XV века — Цркве — Београд, 1922, 65.

[60] *Lj. Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb, 1930, 152. Enciklopedija likovn. umjetn. s. v. Bijaći.

[61] в. н. 48.

[62] *I. Ostojić*, Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimskim spomenicima u Povljima na Braču, Prilozi povjesti umjetn. u Dalmaciji 12 (1960) 5—24; *I. Ostojić*, Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike i krstionice u Povljima, Prilozi povj. umjetn. u Dalmaciji 13 (1961) 5—44; *I. Ostojić*, Basilica paleochristiana con battistero a Povlja (Dalmazia), Riv. di archeol. cristiana 39 (1963) 139—149.

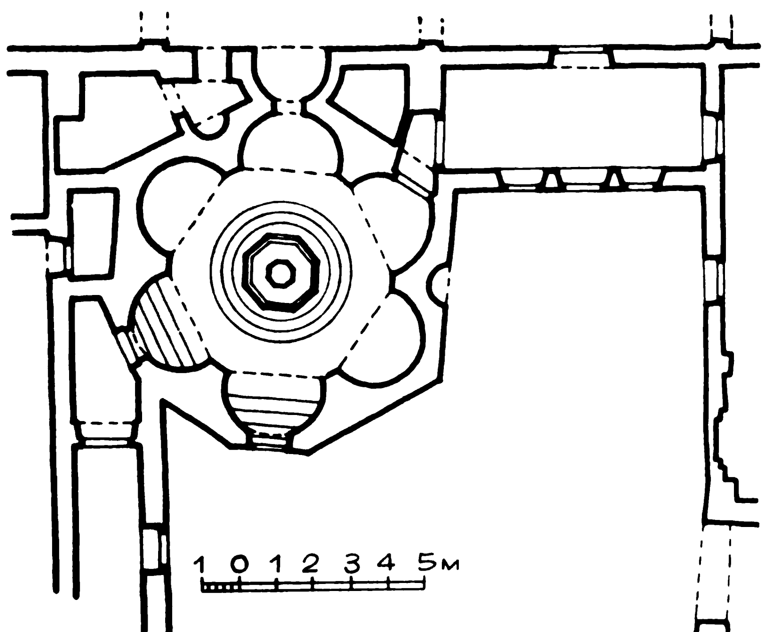
Сл. 4. — План крстионице у Повљима
Fig. 4. — Plan du baptistère de Povlja (Brač)

тистеријум припадала. Крстионица у Повљима је споља квадратна, а изнутра осмоугаона са четири дијагонално постављене нише на странама осмоугаоника. У под баптистеријума је била уграђена једнаких кракова крстообразна писцина оплаћена каменом, са степеницама за силажење у јужном и северном краку.

Од базилике у Повљима сачуван је само источни апсидални зид, до висине лукова трифоре, чији су један стуб и капител још in situ. Капител стилски припада споменицима средине VI века, и по њему тако свакако треба датовати сачувани зид базилике. Међутим, крстионица из тога места показује идентичан план са неколико веома познатих баптистеријума с краја V века[63], па је највероватније да је баптистеријум у Повљима припадао некој старијој фази базилике.

[63] *A. Khatchatrian*, o. c. Nos 346, 358a, 361, 369.

Осим Салоне, више далматинских градова је у ранохришћанским изворима забележено као седишта епископа, па би се у њима уз катедралне цркве могле очекивати крстионице. Епископ Задра је један од првих црквених старешина који се помиње у Далмацији — он је присутан 381. г. концилу у Аквилеји, па би се већ крајем IV века могла претпоставити у Задру и зграда баптистеријума. На основу старије литературе Качатријан тако и датује крстионицу у Задру која је постојала уз катедралну цркву, али која је за време Другог светског рата потпуно порушена. За познавање тога споменика драгоцена је и најмеродавнија студија Ћ. Ивековића са техничком документацијом састављеном приликом конзерваторских радова 1911—1914[61] (сл. 5). План крстионице

Сл. 5. — План крстионице у Задру
Fig. 5. — Plan du baptistère de Zadar

у Задру сачињавао је неправилан осмоугао спољашњих зидова и правилан шестоугао унутрашњих. Стране унутрашњег шестоугла померене су биле за 30° у односу на спољашње, па су унутрашњи углови били постављени према срединама страна спољашњег полигона. У унутрашњости у троугловима које формирају стране шестоугла налазиле су се

[61] *Ć. Iveković,* Krstionica kod stolne crkve Sv. Stošije u Zadru i vrijeme građenja njezina i crkve Sv. Donata, Rad Jugosl. akad. znanosti i umjetn. 258 (1937) 1—14. Уп. Jugosl. istor. časopis 4 (1938) 112—114.

дубоке полукружне нише које су унутрашњи простор знатно повећавале. Оне су биле завршене калотама. Шестокрилни лепезасти свод, чији су крајеви почивали на притесаним конзолицама, пресвођавао је унутрашњост крстионице. Кров је био самосталан, одељен од свода. Конзерваторски радови на овоме споменику нису дали податке на основу којих би се могло закључити нешто одређеније о времену његовог подизања, па је Ивековић анализом плана и елевације овог објекта, са којим је хронолошки повезао и грађевину Св. Доната, покушао доћи до неког закључка. Он је предложио као време изградње оба споменика период краја VI или почетак VII века, што је за први објект, крстионицу, верујемо доста касно време, док је за цркву Св. Доната, која се обично датује у IX век, то свакако висок датум[65]. И. Петричоли држи да је крстионица била подигнута вероватно у VI веку, насупрот схватању C. Cecchelli-a, који овај споменик сматра савременим црквама Св. Урсуле у Задру и Св. Тројице код Сплита[66].

Кад је основан епископски центар у Осору није тачно познато, али се верује да је постојао већ у VIII столећу. Из писаних докумената у чију се веродостојност сумња, произилази да је крајем VI века, 585. године, аквилејском патријарху који је тада столовао у Граду био потчињен и епископ Осора[67]. У прилог вести писаних извора говоре археолошки налази из Осора, где су остаци ранохришћанске крстионице констатовани још Герберовим истраживањима. За свој Албум Качатријан се користио старијом литературом, која се мора кориговати после испитивања А. Мохоровичића у Осору. Та истраживања мењају до сада познати план крстионице, која се налази у комплексу Св. Марије на гробљу, у толико што га показују као правоугаону зграду са апсидом, сасвим изоловану од старијих или њој савремених темеља (сл. 6). Апсида баптистерија била је одвојена каменом преградом од правоугаоне просторије у чији под је уграђена писцина. Мохоровичић исправља раније објављени план писцине овога баптистерија и показује да је он био шестостран са лучно увученим странама. Побијајући претпоставку да старији зидови на овоме локалитету представљају остатке петобродног објекта, Мохоровичић закључује да зидови на гробљу у Осору илуструју три грађевинске фазе: најстарију којој припада једна мала грађевина са апсидом; средњу — остатке можда двојне базилике, којој су савремени темељи баптистеријума и које он датује у VI век, и најзад постојећа црква која илуструје последњу грађевинску фазу на овоме локалитету[68].

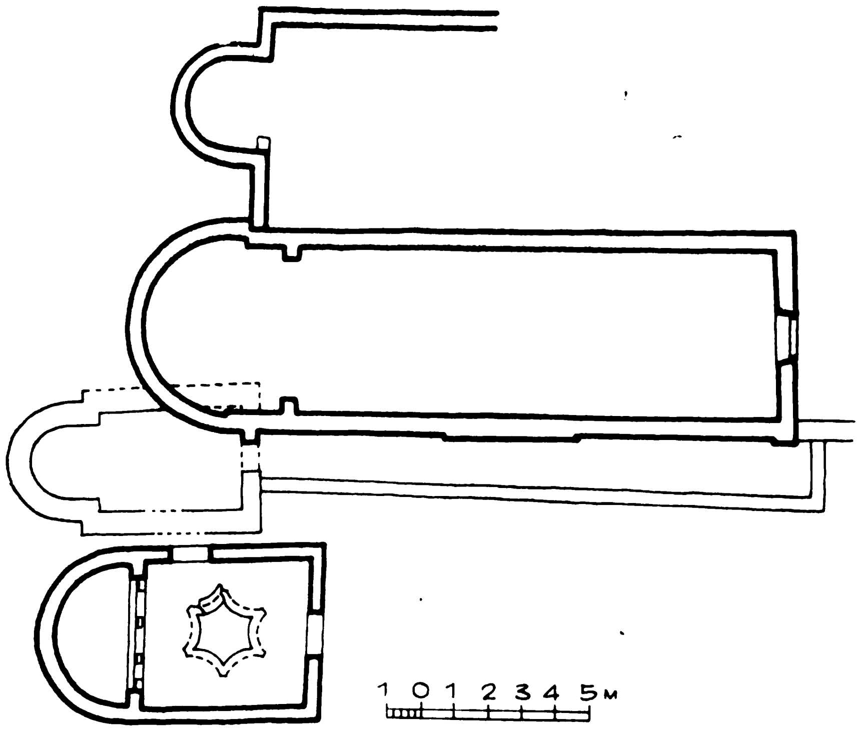
---

[65] Enciklopedija likovn. umjetn. 2 (1962) 73—75; Peristil 5 (1962) 128—129.

[66] *I. Petricioli*, Zadar, Turistički vodič, Zadar 1962, 35. *C. Cecchelli*, Sguardo generale all' architettura bizantina in Italia, Studi bizantini e neoellenici 4 (1935) табла на стр. 16. Уп. такође Виз. Временник 25 (1964) 255.

[67] *F. Šišić*, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb, 1925, 286.

[68] *A. Mohorovičić*, Pregled i analiza novootkrivenih objekata historijske arhitekture na području grada Osora, Bulletin Inst. za lik. umjetn. Jugosl. akad. znanosti i umjetn. 1—2 (1953) 13—14; *A. Mohorovičić*, Problem tipološke klasifikacije objekata srednjevekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera, Ljetopis Jugosl. akad. znanosti i umjetn. 62 (1957) 493.

Сл. 6. — План крстионице у Осору
Fig. 6. — Plan du baptistère d'Osor

Ископавања архитектонског комплекса на острву Угљану, која су М. Абрамићу обећавала базилику с баптистеријем[69], показала су да је на локалитету Мулине, уз базилику, с јужне стране дограђени аднекс у својој последњој грађевинској фази имао полигоналну апсиду, која је с унутрашње стране била оплаћена хидрауличним малтером. М. Суић, који је вршио ископавања у Мулинама[70], склон је да у тој последњој фази овог објекта, који датује у средину VI века, види баптистериј чија је апсида служила као простор за крштавање[70a]. Баптистеријум у Осору који смо претходно илустровали, био је као и овај аднекс у Мулинама, мала четворострана просторија са апсидом, и по таквим карактеристикама ова два објекта се приближују једно другом у формалном

[69] *M. Abramić*, Die christliche Archäologie in Jugoslavien in den letzten zwanzig Jahren, Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, 180. Khatchatrian, o. c. 137 идентификује погрешно Угљан са Лисом.

[70] *M. Suić*, Arheološka istraživanja u Mulinama na o. Ugljanu. Ljetopis Jugosl. akad. znanosti i umjetnosti 64 (1960) 230—249.

[70a] Саопштено 20. IX 1965. на годишњем скупу античке секције Археолошког друштва Југославије.

смислу. Међутим, у Осору је, видели смо, документована писцина, а апсида, чији је под био украшен мозаиком, каменим канцелом одвојена од простора за крштавање. Са овом грађевином из Осора извесне аналогије има баптистеријум у Sardica чији план сачињава такође правоугаона просторија са предворјем на западној и апсидом на источној страни. Писцина у баптистеријуму у Сардици је смештена као и у Осору у под правоугаоне одаје, али у апсиди је откривен мали басен који понавља њен, полукружни, облик. Он је потпуно затворен и нема степеница за силажење па М. Станчева[71] претпоставља да је служио за освећену воду потребну за крштавање. Диспозицију која подсећа на овај базен открила су истраживања у Данилу-Rider-у код Шибеника, па аутори ископавања верују да се и ту ради о крстионици[72].

На територији Далмације баптистеријуми би се могли очекивати још и у низу градова који се у изворима помињу као епископски центри, али истраживања многих таквих локалитета нису још ни започета. На подручју ове области, после досељења Хрвата, јавља се, истина доста несигурно, као најстарији баптистериј централна грађевина у Нину[73] која заједно са познатом каменом крстионицом кнеза Вишеслава[74], затим у крстионицу претвореним, првобитно паганским храмом у Сплиту[75] и скулптованом крстионицом из Котора[76] представља остатке везане за обред крштавања већ нешто млађег периода од оног који је Качатријан узео као хронолошки оквир Албума споменика који је саставио.

Крстионице у Истри, нарочито у Поречу и Пули, често су привлачиле пажњу истраживача, и у Качатријановом Албуму су углавном добро презентиране[77]. Баптистеријум у Поречу, како су нова истраживања А. Шоње показала, изгледа да представља у основи споменик савремен прееуфразијанској базилици[78], па би га требало датовати у средину V века. Тврђење Б. Марушића, базирано на Кандлеровим

---

[71] *М. Станчева*, Ранохристиянски култови сгради краи източнатакрепостна стена на Сердика, Сердика I, София 1964, 166.

[72] Археолошки преглед 5 (1963) 105.

[73] Studi bizantini e neoellenci 4 (1935) l. c.; *Bulić-Katić*, Stopama hrvatskih narodnih vladara, Zagreb, 1929, 11.

[74] *Lj. Karaman*, O vremenu krstionice kneza Višeslava, Peristil 3 (1960) 107—109

[75] Пагански храм у Диоклецијановој палати био је сигурно, већ у ранохришћанском времену претворен у цркву (*Lj. Karaman*, O počecima srednjevekovnog Splita do godine 800, Hoffillerov zbornik, Zagreb 1940, 423—424), док је као крстионица столне цркве Сплита почео служити од времена Ивана Равењанина (Lj. Karaman, Dalmatinske katedrale, Radovi inst. JAZU u Zadru 10 (1964) 31).

[76] *C. Fisković*, Krstionica VIII stoljeća u Kotoru, Alma Mater croatica, Zagreb 1941. 69—72. *J. Стојановић-Максимовић*, О средњевековној скулптури Боке Которске, Споменик САН 103, Београд 1953, 105.

[77] *A. Khachatrian*, o. c. Nos 309, 370 — Пореч; 320 — св. Петар на рту Зорна; 311 — Несакциј; Пула стр. 145. За ранохришћанске споменике Врсара нисам нажалост могла набавити: *Mirabella Roberti*, La sede paleocristiana di Orsera, Trieste 1944, уп. Atti del IV Congr. intern. di archeol. christiana II (Roma 1948) 195. *B. Marušić*, Slovensko avarski napadi na Istru u svetlu arheološke građe, Peristil 2 (1957) 63—70.

[78] *A. Šonje*, Il battistero della basilica Eufrasiana di Parenzo: Problema di datazione. Actes du XIIe Congrès intern. d'études byzantines, Beograd 1964, 371—379.

претпоставкама о настанку крстионица у Пирану, Новиграду и Ровињу у VI веку, морало би се контролисати археолошким путем[79].

У центрима интензивног култног живота у ранохришћанском периоду у Словенији у Emona, Petovio, Celeia откривени су занимљиви објекти везани за потребе култа, али крстионице још нису откопане[80].

Из Босне и Херцеговине Качатријан је у своме Албуму навео осам крстионица, преузимајући их углавном из чланка Д. Сергејевског о плановима ранохришћанских босанских базилика[81]. На крстионице у Босни скренуо је пажњу још доста давно J. Петровић, помињући са жаљењем да су крстионице у Турбету код Травника и Мошуњу уништене. Он је писао да је крстионица у Турбету имала више писцина, а до њих с друге стране, леп број зиданих гробница, док за писцину у Мошуњу каже да је била укопана у земљу и да је око ње био велики број солидно зиданих гробница[82]. Петровићево излагање је уствари сасвим слободна интерпретација извештаја који су својевремено били објављени о налазима остатака хришћанских култних објеката у Турбету и у Мошуњу. Црква у Турбету-Варошлуку код Травника била је откопана још 1893. и то несистематски. Објављујући њен план, Трухелка је без икаквих аргумената изнео претпоставку да је једна од просторија с јужне стране базилике ваљда баптистериј[83]. Каснија ископавања на овом локалитету, само сондажног карактера, показала су да је црква имала карактер цеметеријалног објекта, јер су испод њеног пода пронађене озидане и пресвођене гробнице[84]. Расправљајући касније о грађевини из Турбета, Трухелка је просторију, коју је првобитно сматрао баптистеријем, означио као протезис[85].

Култни објекат у Мошуњу-Билој, на локалитету Црквина-Калварија, није никада био систематски истраживан. По случајним налазима приликом изградње нове цркве на томе месту уочени су објекти који допуштају претпоставку о његовом ранијем постојању, јер је несумњиво утврђен старији грађевински слој у траговима пода и одломцима скулптуре који имају неке карактеристике ранохришћанске пластике. Испод пода те вероватно хришћанске култне заграде нашао се „котао" јама, зидана каменом и облепљена финим малтером са много туцане опеке. J. Кујунџић, који се бавио овим локалитетом, претпоставља да је „котао" знатно старији од грађевине чији се под делимично сачувао, и који приписује хришћанској богомољи[86].

[79] *B. Marušić*, Istra u ranom Srednjem vijeku, Pula 1960, 13. Баптисеријум у Копру је из XII века (*F. Forlatti*, Il battistero romanico di Capodistria, Atti e memorie della società istriana di arch. e storia patria IV, N. S. Venezia 1956, 117—119). *V. Zadnikar*, Romanska arhitektura na Slovenskem, Ljubljana 1959, 264.

[80] Исцрпан реферат о ранохришћанским споменицима у Словенији поднео је J. Клеменц 20. XI. 1965. на годишњем скупу античке секције Археолошког друштва Југославије.

[81] *D. Sergejevski*, Plan der frühchristlichen Basiliken Bosniens, Akten des XI Byzantinistenkongresses, München 1960, 563—568.

[82] Уметнички преглед 9 (1940) 265.

[83] Гласник Зем. музеја 5 (1893) 698.

[84] Гласник Зем. музеја 36 (1924) 87—90.

[85] *Ć. Truhelka*, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, 120.

[86] Гласник Зем. музеја 28 (1916) 477—496.

Видимо дакле, да се објекти поменути као прве познате крстионице, односно писцине за крштавање из Босне, касноантичке унутрашње Далмације, због одсуства било какве озбиљније археолошке евиденције за сада не могу третирати као такви споменици. У Босни међутим, а и у Херцеговини, откривени су доцније објекти, чија је функција несумњиво била да служе крштавању верника.

Најинтересантнији, а истовремено и први познати уређај за крштавање из Босне откопан за време археолошке кампање, је баптистериј на локалитету Градац у Лепеници, западно од Сарајева[87]. Грађевински комплекс на овоме локалитету идентификован је као хришћанска богомоља. На западној страни нартекса тробродне грађевине постојале су две правоугаоне просторије, од којих је северна поседовала у поду уграђену писцину за крштавање. Откопана писцина показала је две фазе трајања: старији период у коме је писцина омалтерисана изнутра са два слоја малтера измешаног са туцаном опеком била кружног облика при дну, али са крстообразно постављеним полукружним нишама при врху. Њене димензије, које индицирају крштавање одраслих су биле: дубина 1,50 m. а горњи пречник 2,50 m. Млађи период карактерише писцина саграђена у простору старије засуте шутом. Ова друга писцина, обликом је имитирала претходну — имала је доњи део кружног пресека и четири крстообразно постављене мале нише. Димензије су јој биле: дубина 0,50 m., а горњи промер 0,84 m., па је због тога вероватно служила за крштавање деце.

Хришћански култни објекат на Градцу, па тиме и обе фазе писцине Скарић датује у V или VI век. Археолошки материјал са овог локалитета, међутим, потиче из више епоха, и на грађевини окарактерисаној као црква не само писцина за крштавање, већ и извесне архитектонске измене у простору јужног брода и нартекса индицирају дуже трајање, или вероватније млађу обнову овог објекта. Како сам већ имала прилике да покажем, неки фрагменти декоративне скулптуре са овог локалитета, због стилских и иконографских одлика које показују, не могу се датовати у време које је предложио Скарић, већ се морају сматрати доста млађим средњовековним споменицима[88]. Међутим, и датовање првобитне фазе хришћанског култног објекта на Градцу, односно датовање прве фазе писцине можда се може нешто прецизније одредити обзиром на њен облик. Новија истраживања су показала да се четворолисне писцине, какве су у основи обе откривене у Градцу, не могу датовати пре VI века[89]. Ако бисмо око средине тога столећа датовали прву фазу писцине на Градцу, у време успостављања византијске власти у унутрашњој Далмацији, јер четворолисне писцине типолошки потичу са истока[90],

---

[87] Гласник Зем. музеја 44 (1932) 1—22.

[88] *И. Николајевић-Стојковић*, Скулптура средњевековних цркава Босне и Херцеговине, Зборник радова Византол. инст. 5 (1958) 118—119.

[89] *N. Duval et A. Lézine*, Necropole chrétienne et baptistère souterrain à Carthage, Cahiers archéologiques 10 (1959) 138, 146.

[90] o. c. 146.

онда не видимо ни временских ни реалних историјских могућности, обзиром на несређене опште прилике у овим крајевима у то доба, да писцина у другој половини VI века буде већ преграђена у ону мањих димензија за крштавање деце. Ова немогућност постаје утолико очигледнија кад се има у виду да у приморским крајевима у томе периоду немамо трагова малим писцинама, већ и оне крстионице које се у то доба израђују или поправљају задржавају још увек димензије које омогућавају крштавање одраслих. Због тога сматрамо да је хришћански култни објект на Градцу, у својој првобитној фази био подигнут средином VI века, а да је после рушења и извесног периода напуштености био обновљен, када је у стару писцину репродукујући њен облик била уграђена мања за крштавање деце и црква снабдевена новом декоративном скулптуром. Прецизније одређивање тога периода обнове цркве на Градцу не долази у оквир ових расматрања, али већ сада треба истаћи чињеницу да се на овом локалитету, што иначе није чест случај у Босни, могу уочити три периода постојања култних објеката: римски пагански храм посвећен вероватно Силвану, ранохришћански храм са писцином за крштавање одраслих и најмлађи, средњовековни период са писцином за крштавање деце и декоративном скулптуром која својим стилским одликама индицира епоху ране романике[91].

Типолошки аналогна писцини за крштавање у цркви на Градцу је писцина из Дабравине, локалитету који се налази источно од Лепенице. У цркви на овоме месту ревизиона ископавања су открила у једној просторији северно од наоса, писцину уграђену у под, споља крстообразну а изнутра четворолисну, оплаћену финим 2,5 cm. дебелим малтером. Унутрашње димензије ове писцине су 1,04 m. са 0,90 m. Због овако редуцираних димензија Сергејевски претпоставља да је писцина била намењена обреду крштавања деце до седам година[92], али из ове хипотезе он не извлачи никакве ослонце за датовање крстионице, односно култне зграде у којој је она откривена. За хронолошко одређивање читавог комплекса у Дабровини Сергејвски се користи другим елементима, од којих су најкарактеристичнији фрагменти скулптоване декорације, па грађење цркве ставља у прву половину VI или последње деценије V века[93].

Анализирајући прву фазу писцине за крштавање на Градцу, видели смо да се четворолисни тип писцине може датовати тек у VI столеће. Обзиром на умањене димензије писцине у Дабравини намењене крштавању деце или крштавању поливањем, као што је случај млађе писцине на Градцу, верујем да се уређај за крштавање у Дабровини мора сматрати млађим средњовековним уређајем. У прилог таквог тумачења говоре и елементи скулптуре из Дабравине, нарочито капители олтарне

[91] Није јасно због чега Качатријан о. с. уз белешку 159 о солунској цркви Ахеропитис упућује на баптистеријум на Градцу.

[92] *D. Sergejevski,* Bazilika u Dabravini, Glasnik Zem. muzeja, Posebno izdanje, Sarajevo 1956, 16.

[93] о. с. 39.

преграде, за које сам показала да могу бити датовани тек почетком друге половине XII века[94].

Писцинама из Градца и Дабравине придружује се зидана писцина за крштавање откопана у Клобуку у Херцеговини[95]. Она је као и дабравинска смештена у под просторије северно од наоса. Са спољашње стране је овална, док унутрашњост има облик крста заобљених кракова, односно четворолиста. Димензије ове писцине су 1,05 са 1,20 m. а дубина је 0,50 m. Као и писцина у Дабравини и ова из Клобука има три плитка степеника. Сергејевски, који је вршио ископавања у Клобуку, сматра да се хришћанство у унутрашњости Далмације нагло ширило у V веку, а пошто сматра да је црква у Клобуку подигнута у другој половини тога столећа тако датује и њену крстионицу. Међутим, у просторији у којој је откривена писцина испод пода од слабог малтера утврђен је слој шута у висини од сса 0,30 m., са много остатака стакленог посуђа, преко старијег пода од малтера који је положен преко здравице. Овална спољашња страна откопане писцине, како каже Сергејевски, прави на северној страни угао, као остатак од четворостране конструкције, али тај аутор ничим не наговештава да ли је уочени угао можда остатак старије писцине, јер због два слоја шута увиђа да је простор баптистерија у неком млађем периоду био реновиран. Сергејевски претпоставља да је у периоду оправке пода у северној просторији у којој је нађена писцина, дошло до редукције цркве само на њен северни део, са баптистеријем и просторијом источно од њега у којој је нађена озидана гробница и у којој су били пронађени делови скулптоване олтарне преграде. Као главни елеменат за датовање скоро свих хришћанских богомоља чије су рушевине откривене у Босни и Херцеговини служили су досад објекти скулптоване декорације пронађени приликом ископавања. Ти споменици орнаменталне скулптуре су међутим стилски веома хетерогени, а квалитет њихове израде, и поред извесне вештине обликовања остаје у границама примитивних занатских достигнућа. Посебно је поједностављена скулптура откривена у Клобуку, коју Сергејевски датује, као и рушевине цркве у V век, али истовремено истиче да она у целини оставља утисак нечег туђег и егзотичног, јер је због веома примитивног техничког поступка и необичних мотива орнаментације веома удаљена од класичних образаца, са којим често нема никакве везе[96].

Ако бисмо, обзиром на унутрашњи облик писцине откривене у Клобуку и претпоставили могућност преуређења баптистеријума у време око средине VI века, што међутим тешко могу допустити димензије писцине — која је већ служила за крштавање деце — онда би постало евидентно да скулптура из те цркве, ако је датујемо у исто време, упоређена са скулптурама ранохришћанског периода са блиских познатих

---

[94] *I. Nikolajević*, La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, Зборник радова Византол. инст. 8_2 (1964) 295—309.

[95] Гласник Зем. музеја Н. С. 9 (1954) 189—210.

[96] о. с. 206—207.

локалитета: Тучепа, Омиша или Брача и Пељешца[97] нема никаквих заједничких елемената због чега верујемо, индицира једно друго време постанка[98]. Као што сам већ имала прилике да упозорим[99], скулптура из Клобука, по својој сасвим рустичној изради и стилу припада једној прелазној епоси између касноримског и ранороманског периода, добу коме треба такође приписати и писцину за крштавање са овог локалитета.

Досад прегледаним крстионицама из Босне и Херцеговине типолошки би се можда могла приближити писцина из цркве у Мокром како ју је хипотетички објавио Сергејевски[100]. Нажалост њен изглед, локација и димензије сасвим су непоуздани, јер је објект још пре ископавања уништен, па сматрам да га као археолошки недокументован објект треба изоставити из овог прегледа, као и из Качатријановог Албума.

Из тог Албума треба такође изоставити крстионицу у Мајдану чији елементи нису никада били откривени[101]. У плану откопане грађевине на овом локалитету који је Сергејевски објавио са осталим плановима босанских цркава[102], у просторији јужно од наоса уцртани су остаци зидног постамента висине 0,70 m., а ширине 1,90 m., за кога је Радимски претпостављао да је служио као огњиште[103], док је Трухелка

---

[97] *N. Bezić*, Novi nalaz u crkvi Sv. Petra u Priku u Omišu, Prilozi povjesti umjetn. u Dalmaciji 13 (1961) 45—60; *N. Božanić-Bezić*, Arheološki nalaz na groblju u Tučepima, Prilozi povjesti umjetn. u Dalmaciji 14 (1962) 12—22; Brački zbornik 4 (1960) 94—110; *C. Fisković*, Arheološke beleške s Pelješca, Vjesnik za arheol. i historiju dalmatinsku 55 (1953) 217—237.

[98] За веома примитивну скулптовану декорацију из Клобука тешко је наћи ближе паралеле, али за један мотив се чини да се неке аналогије могу наћи. Предња страна стубова четвртастог пресека олтарне преграде из Клобука, декорисана је сасвим плитким рељефом, мотивима добивеним помоћу шестара. Сличну декорацију има један саркофаг из Rheinisches Landesmuseum-а у Тријеру, који се несигурно датује у VII век (Frühchristliche Zeugnisse, Trier 1965, 97—98, No 67), а аналогну, мада фреско декорацију, имају сликане бордуре које имитирају ступчиће преграде зидане трансене у Sta Maria Antiqua у Риму. Ти остаци фресака датују се у време око 700. године (*Krautheimer*, *Frankl*, *Corbett*, Corpus basilicarum christianarum Romae, vol.II — Number III, 1962, 258—261, 263—266). Ове паралеле би могле сугерирати као време настанка скулптоване орнаментације у Клобуку почетак VIII века. Међутим, пре него што би се о оваквом датовању могло дискутовати, потребно би било детаљном анализом овог орнамента утврдити његово место у односу на старију декорацију из VI—VII века и на млађу из X—XII века из исте области. Јер, помоћу шестара су изграђени орнаменти на олтарним плочама из Билица (Zbornik naučnih radova F. Šišiću, Zagreb 1929, 517—530), из Заложја [Гласник Зем. музеја Н. С. 13 (1958) 137—145], а истим инструментом су добивени кругови и крстови на плочи са натписом бана Кулина из Мухашиновића.

[99] Зборник радова Византол. инст. 5 (1958) 120.

[100] Гласник Зем. музеја Н. С. 25—26 (1961) 215. Бележећи претпостављени баптистериј у базилици на локалитету Toumba у Солуну, *Khatchatrian*, о. с. No 167 упућује на Мокро, Клобук, Мајдан и Нерезе, вероватно бзог аналогне диспозиције у тим црквама ситуираних или претпостављених баптистерија.

[101] *A. Khatchatrian*, о. с. 103.

[102] Akten des XI Byzantinistenkongresses, 566 sl. 38.

[103] Гласник Зем. музеја 5 (1893) 336.

у њему видео облационариум, и на основу ступчића и капитела ту пронађених, претпостављао да је био надвишен неком врстом циборијума[104]. Грађевина откопана на локалитету Мајдан, сигурно припада ранохришћанском периоду, највероватније средини VI века, па је, пошто је одавно, и недовољно стручно откопана, неопходно ревизионо истраживање њених рушевина, које би у многоме помогло познавању ранохришћанских споменика у Босни[105].

У Босни и Херцеговини писцине за крштавање откривене су још у склопу култних објеката у Мујџићима, Нерезима и Могорјелу. Писцине са ових локалитета имају и споља и изнутра облик крста и тиме се везују за такве споменике салонитанског круга.

У Мујџићима у околини Јајца, у северном броду непотпуно откопане базилике, откривена је крстообразна писцина малих димензија, за крштавање малодобних, јер је, како каже Сергејевски, за одраслог човека она исувише мала[106], па он претпоставља да је изграђена када је читаво становништво било већ християнизовано. Око ове цркве било је гробље, а на њеној источној страни откривене су биле пресвођене гробнице, како Сергејевски претпоставља из античког периода. Вероватно са тог гробља да потиче и један натпис за кога Сергејевски верује да је ранохришћански[107]. Остали археолошки налази са овог локалитета не говоре много у прилог неког одређеног времена подизања цркве и крстионице. Од архитектонског орнамента из ове грађевине чији унутрашњи распоред карактеришу четири слободна ступца у наосу — по два уз сваку подужну страну — потичу један капител пиластра и један скулптовани гесимс. Сергејевски је лепо анализирао ова два објекта и, са резервом их, датовао у V или VI век. Вероватније је међутим, да оба објекта — а капител пиластра сигурно — потичу из неког млађег периода. Ако је овај објекат припадао једном од стубаца грађевине, онда се он не може датовати у рановизантијску епоху. Но, пошто располажемо сасвим недовољном археолошком евиденцијом са овог локалитета, питање датовања крстионице у Мујџићима мора за сада остати отворено.

На локалитету Нерези, на левој обали доње Неретве, месту које се под тим именом најраније појављује 1428. као босанска царинска испостава[108], откопана је хришћанска култна грађевина која је у централном делу споља правоугаоног а изнутра осмостраног аднекса имала

---

[104] *Truhelka,* Starokršćanska arheologija 124—125.

[105] Од досад откопаних хришћанских богомоља у Босни и Херцеговини без евидентираног баптистеријума су осим Мајдана, Турбе-Варошлук [Гласник Зем. Музеја 5 (1893) 695—699], Оборци [Naše Starine 7 (1960) 59—72], Халапић [Glasnik Hrv. Zem. Muzeja 54 (1942) 131]. Заложје [Гласник Зем. музеја Н. С. 13 (1958) 137—145].

[106] Гласник Зем. Музеја 50 (1938) 53, 57 и сл. 8.

[107] Споменик СКА 88 (1938) 103, бр. 7.

[108] *N. Jorga,* Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle II, 244; *К. Јиречек,* Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку, Зборник К. Јиречека, Београд 1959, 293; *М. Динић,* Годишњица Н. Чупића 47 (1938) 110.

у поду уграђену писцину, чије димензије, реконструисане из објављеног плана цркве допуштају претпоставку да је служила за крштавање одраслих[109].

Само два километра ваздушног растојања дели Нерезе од Могорјела на десној обали Неретве, где су од некада постојећих двеју цркава, чије су рушевине уништене, сачувани само остаци писцине у северној базилици. На основу сасвим оскудне документације о ископавању ових цркава у Могорјелу : генералног плана без димензија, неколико фотографских снимака и неких фрагмената скулптоване декорације, као и остатака писцине, покушао је Ђ. Баслер да хронолошки фиксира ове две грађевине, а што нас посебно занима, да реконструише баптистериј. Просторија у којој је вршен обред крштавања била је квадратна (2,80 x 2,80). Баслер претпоставља да се дубока и пространа писцина налазила на средини собе и да је у првој фази била уграђена у земљу за око 1 m. испод нивоа пода. Доњи делови ове писцине и данас су сачувани. Баслер закључује да је писцина била намењена покрштавању и одраслих особа. Распон два супротна крака крста износи 1,30 m. а ширина појединог крака 0,60 m. Са стране сваког крака била је уграђена по једна степеница висока 0,45 m. Ову писцину и градњу обеју цркава Баслер датује у другу половину V века. Међутим, он је уочио да је писцина доживела извесне промене, јер два камена фрагмента, украшена скулптованим орнаментом приписује надземној осмостраној крстионици распона око 1,40 m. за коју верује да је била изграђена пошто је крстообразна била затрпана. Ову надземну писцину Баслер датује у VI век[110].

Оскудност археолошког материјала који се може приписати двема црквеним грађевинама са овог локалитета тешко допушта доношење сасвим одређених закључака. Фрагменти скулптуре од камена, надвратник, базе и импости декорисани су доста примитивном и нетипичном скулптуром и можда заиста припадају некој ранијој фази култних грађевина на Могорјелу. Ако се међутим Баслерова реконструкција „короне" од муљике може прихватити као стварни остатак млађе писцине, онда би она, обзиром на неке друге археолошке налазе са Могорјела могла можда ићи у неки период млађи од VI века. Не треба наиме испустити из вида чињеницу да је грађевински комплекс Могорјела, после досељења Словена на Балкан, био несумњиво насељен. У овом погледу су најинтересантији закључци које је Werner могао донети анализирајући појасну гарнитуру откривену на Могорјелу из ранокаролиншког периода, па је претпоставио да у „castrum" у Могорјелу треба око 800. године сместити седиште неког јужнословенског феудалца, који је везама преко јадранског подручја, дошао до појасне гарнитуре средњоевропског порекла која је у Могорјелу нађена[111]. Везе преко Далмације са верским

[109] Гласник Зем. Музеја Н. С. 14 (1959) 163—168.

[110] Naše starine 5 (1958) 50—51, 55, сл. 12—14. *E. Dyggve*, Mogorilo. Kastell oder Palast, 1. oder 4. Jahrhundert? Akten des XI. Byzantinistekongr. 134, датује обе хришћанске култне зграде са Могорјела у 6. или 7. век.

[111] Гласник Зем. музеја Н. С. 15—16 (1960—1961) 235—247. Werner претпоставља да је око округле куле на источној страни каструма у Могорјелу било

и политичким центрима у Фриаулу и Истри могле су утицати и на облик осмостране надземне крстионице у Могорјелу, по угледу можда на Калистову из Чивидала[112]. Овакво сагледање проблема обнове крстионице на Могорјелу унело би ново светло у питање христијанизације Словена у долини Неретве, што међутим представља посебно питање у чије појединости овом приликом не можемо улазити. Задржаћемо се међутим на крстообразној писцини у Могорјелу као и на оној откривеној у Нерезима.

Осим остатака архитектуре, никакав типичан археолошки материјал који би омогућио прецизније датовање цркве у Нерезима није до сада откривен. Од 25 фрагмената керамике прикупљене у аморфној маси земље гробова прекопаних још пре систематских ископавања на овом локалитету, Анђелић датује 5 одломака у време прве половине VII века, а већи део преосталих у период од VII до VIII века и то на основу систематизације керамике у Чехословачкој[113]. Због одсуства разрађене типологије керамике за подручје Јужних Словена Анђелић истиче, с резервом, да су предложене типолошке и хронолошке вредности за керамику из Нереза у доброј мери релативне. Он исто тако констатује да се у нашим крајевима понекад старије форме керамике одржавају све до касног Средњег века[114]. Видимо дакле, да су хронолошки критерији добивени на основу анализе скромног броја фрагмената керамичког материјала из Нереза сасвим непоуздани као ослонци за датовање изградње, односно рушење цркве у Нерезима. Према томе за хронологију откопаног објекта на овом локалитету остаје као најпоузданији елеменат његов план, па је Сергејевски на основу анализе и компарације са другим црквама из Босне и Херцеговине дошао до закључка да је грађевина у Нерезима подигнута пре друге половине VI века, односно у првим годинама тога столећа, али највероватније у другој половини V века[115]. Тако датована црква у Нерезима и њен

гробље, или боравиште једне јужнословенске племићке породице касног 8. и 9. века. Остаци култних грађевина у Могорјелу откривени су у јужном делу кастела, релативно близу округле куле, па је могуће да налаз појасне гарнитуре потиче из гроба у ширем подручју цркава. И Ђ. Баслер је утврдио да је слободни простор Могорјела коришћен као гробље. У односу на другу фазу писцине у Могорјелу, односно на могућност њеног обнављања у облику осмостране надземне крстионице, значајна је вест из око 830. године која говори о неком неретљанском посланику који је ишао у Млетке да склопи мир и том приликом примио хришћанство (*Rački*, Docum. hist. chroat. periodum ant. illustr., Загреб 1877 334, No. 174). Досад се углавном веровало да појединачна покрштавања Неретљана не морају значити да је читаво племе било покрштено у првој половини IX века, већ се држало да је ово племе било христијанизовано крајем тога столећа (Византиски извори за ист. народа Југославије, 17 н. 28). Археолошки подаци, као што је друга фаза писцине у Могорјелу, моћи ће можда модификовати ово уверење које и нове интерпретације писаних извора донекле коригују [Уп. *Љ. Максимовић*, О времену доласка Неретљана на далматинска острва, Зборник радова Филозофског факулт. у Београду 8_1 (1964) 145—152].

[112] *Marioni-Mutinelli*, Guida storico-artistica di Cividale, Udine 1958, 332 sqq.

[113] Гласник Зем. музеја Н. С. 14 (1959) 175—178.

[114] Гласник Зем. музеја Н. С. 14 (1959) 175—178.

[115] Гласник Зем музеја Н. С. 14 (1959) 168.

баптистериј били би, по хронологији коју је Баслер предложио за баптистериј северне базилике у Могорјелу савремени један другом. Типологија писцина са оба локалитета допушта такав закључак, али истовремено намеће и нова питања. Видели смо да су Нерези и Могорјело у ваздушној линији удаљени једно од другога свега два километра. Обзиром да се налазе на супротним обалама Неретве, ово ваздушно растојање се може сматрати као и стварно одстојање тих локалитета. Треба ли због те близине веровати да су ова два споменика припадала различитим дијецезама или различитим конфесионалним правцима? Ако бисмо се приклонили мишљењу које је у нашој литератури ухватило дубок корен да је крштавање у периоду у који се датују ови споменици само прерогатива епископа[116], онда бисмо се морали одлучити за једну од двеју поменутих интерпретација, мада без археолошких доказа за било коју од њих. Међутим, пошто обе цркве немају осим крстионица никакве одлике које би их могле окарактерисати као епископске цркве а обе су подигнуте ван изразитих урбаних центара, сматрамо да је обреде у њима, па и крштавање, обављало свештенство нижег ранга. У недалеком Сланом, постоји на саркофагу из 462. г. помен о презвитеру Анастазију, окарактерисаном у натпису као sanctus — епитетом придаваном епископима[117], па верујемо да треба претпоставити да је у пракси обављао и неке друге значајне функције, које су спадале у домен епископске активности. Ширење хришћанства и покрштавање становништва у унутрашњој Далмацији вероватно би требало повезати и са функцијом хорепископа, црквених старешина мањих насеља или мањих подручја, који су били потчињени епископима градова[118]. Постојање оваквог чина документовано је у Салони за почетак VII века[119], али се мора претпоставити да је постојао и раније и да је био доста раширен[120]. Чињеница да је крштавање спадало у домен функција и нижег свештенства[121] може објаснити, дакле, појаву крстионица на нашем подручју у V и VI веку, у местима која су сасвим близу једно другом, као што је случај са Могорјелом и Нерезима, па би тако и појава крстионице у Дољанима, у близини епископског центра Doclea, могла да добије своје објашњење, а тиме и низ крстионица у околини Салоне или Охридског језера.

Преглед крстионица у Југославији који смо овим радом покушали пружити показује да се архитектура баптистерија, као што је Грабар

[116] *E. Dyggve*, Salonitan Christianity 32, 49; *Lj. Karaman*, O vremenu krstionice kneza Višeslava, Peristil 3 (1960) 109.

[117] *E. Dyggve*, o. c. 21; Bull. di archeol. e storia dalmata 37 (1914) 108.

[118] *J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, Paris 1906, 132—133; Reallexicon für Antike und Christentum II, 1106—1114.

[119] Forschungen in Salona II, 108.

[120] E. Thomas претпоставља да је процес христијанизације у Панонији био условљен радом хорепископа (*E. Thomas*, Römische Villen in Pannonien, Budapest, 1964, 391—393). Институција хорепископа постојала је и у млађем средњем веку, када је хрватски хорепископ, без сталне резиденције, био подвргнут аквилејском патријарху. Уп. *F. Šišić*, Povijest Hrvata 309, 660.

[121] *D. Kniewald*, Liturgika, Zagreb, 1937, 190; *B. Bagatti*, I battisteri della Palestina, Actes du Ve Congrès intern. d'archéol. chrétienne, Città del Vaticano-Paris, 1957, 215—217.

већ уочио, и у нашој земљи може поделити у две групе: на самосталне, најчешће централне грађевине чији се планови подударају више или мање са основама неких баптистерија на ширем подручју Балканског полуострва или ван њега и на баптистерије саграђене у склопу архитектуре цркве којој припадају. Баптистеријуми у нашој земљи су ситуирани у односу на главну култну грађевину, цркву, најчешће са северне стране, али их налазимо подигнуте и на југу, западу или чак истоку. Писцине за крштавање су најчешће крстообразне, правих или заобљених кракова, затим овалне, кружне и полигоналне. Смештај степеница у писцинама, најчешће краковима крста не зависи очигледно од прописа ритуала крштавања, јер у откривеним писцинама степенице су смештене у сва четири или три крака крста, као и у наспрамним крацима. Слика распрострањености баптистерија у нашој земљи, иако непотпуна, показује најгушћу појаву тих грађевина у јадранском обалном појасу, док се у осталим деловима земље ови споменици јављају у Македонији најчешће у градовима на значајним саобраћајницама, а и у Србији је њихова појава такође везана за утврђене урбане центре. Међутим, баптистеријуме налазимо и у срединама у којима у касноантичком периоду неке значајне градске агломерације становништва нису забележене. Морамо због тога претпоставити да су таква светилишта са баптистеријима обслуживала рурално становништво расуто по мањим или већим економијама. Немогуће је међутим објаснити појаву писцина малих димензија за крштавање деце на изолованим локалитетима у унутрашњој Далмацији, у истом временском оквиру у коме се у урбанизованим областима на обали, где је хришћанство било старије, још увек одржавају (Салона) или изграђују писцине (Дољани)[122] чије димензије показују да су предвиђене за крштавање одраслих. Склони смо због тога да неке од крстионица односно писцина у култним грађевинама у унутрашњој Далмацији — на Грацу другу фазу писцине, затим уређаје за крштавање у Дабравини, Клобуку, па и Мујџићима, сматрамо споменицима млађег времена, — објектима који припадају добу христијанизованог словенског становништва. У прилог датовања писцина са ових локалитета у нешто млађи период Средњег века, снажну аргументацију пружа декоративна скулптура са ових налазишта, која својим стилским одликама указују на ту епоху. Којим и каквим хришћанским заједницама су припадали ови објекти, свакако старији од утврђивања јеретичког ритуала consolamentum-а тешко је рећи, обзиром на веома нејасне верске прилике у току млађих столећа Средњег века у Босни[123], а ми се морамо надати да ће и томе отвореном питању наћи одговор нова истраживања. Потпуна ревизија археолошких налаза хришћанског култа са више локалитета из централних области наше земље, коју намећу досадашња

---

[122] За датовање откопаног комплекса у Дољанима в. *I. Nikolajević—Stojković*, La décoration architecturale des églises découvertes à Doljani-Monténégro, Atti del VI Congresso Internazionale di archeologia cristiana, Ravenna—Roma 1965, 457—470.

[123] *M. Miletić*, I „krstjani" di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra, Orientalia christ. analecta 149 (Roma 1957) 74—80; *С. Ћирковић*, Историја средњовековне босанске државе, Београд 1964, 50—58.

непоуздана и нека већ кориговнаа датовања, помогнута оскудним, али значајним подацима о обновљеном хришћанству у овим областима из писаних извора[124], показаће несумњиво да је до сада често истицано одсуство тих споменика на овој територији од VII па до XII века само привидно[125], и да многи до нас допрли споменици архитектуре представљају уствари сведочанства разних епоха баш тога доба.

[124] Летопис попа Дукљанина, уредио *Ф. Шишић*, Посебна издања СКА књ. 67, Београд-Загреб 1928, гл. IX и стр. 432. Описујући земље које насељавају Срби у De Administrando imperio Константин Порфирогенит наводи покрштене градове у Србији и Босни — уп. Византиски извори за историју народа Југославије II, Београд 1 1959, 58.

[125] За датовање скулптуре из Дабравине у XII в. в. *I. Nikolajević.* La sculpture ornementale au XIIe siècle en Bosnie et en Herzégovine, Зборник радова Визант. инст. 8, (1964) 295—309.

ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ ДАТОВАЊА РАНОХРИШЋАНСКИХ КРСТИОНИЦА У ЈУГОСЛАВИЈИ

	Место	Аутор	IV век	V век	VI век	Највероватнија хронологија
1.	Пореч	А. Шоње		до 450		до 450
2.	Св. Петар на рту Зорна	Аморозо, Качатријан		V		V
3.	Пула	Мирабела — Роберти		V		V
4.	Несакциј	Качатријан	IV			IV
5.	Осор	Мохоровичић			VI	500—583
6.	Мулине	Суић			друга полов. VI в.	друга половина VI века
7.	Задар	Ивековић, Петричоли			VI	VI
8.	Данило-Ридер	Заниновић			ранosредњовековна	
9.	Стомбрата-Бијаћи	Јелић, Караман			старохришћанска	
10.	Салона-basil. urbana	Дигве	IV	450—481	550—560	450—481; 550—560
11.	Салона-basil. ariana	Дигве			481—500	500
12.	Оток	Габричевић			ранохришћанска	
13.	Повља	Остојић			VI	V
14.	Стариград	Габричевић			ранохришћанска	
15.	Клобук	Сергејевски		V		после 600
16.	Могорјело	Баслер		V		V; IX
17.	Нерези	Сергејевски		V		V
18.	Мујџићи	Сергејевски		V		после 600
19.	Градац-Лепеница	Скарић		V	VI	VI; после 1000
20.	Дабравина	Сергејевски		V		после 1000
21.	Дољани	Кораћ, Стричевић			VI	око 550
22.	Петрова Црква	Љубинковић, Мано-Зиси			VI—XII	
23.	Октиси	Коцо			VI	VI
24.	Студенчиште	Коцо			VI	VI
25.	Охрид	Лахтов			VI	V
26.	Суводол	Месеснел			VI	VI
27.	Паликура	Петровић	IV			
28.	Стоби	Петровић		V		V
29.	Дојран	Алексова			VI	
30.	Царичин Град	Петковић			VI	VI
31.	Ремесиана	Мано Зиси			IV—VI	
32.	Гамзиград	необјављена				
33.	Велики Градац	Д. Вучковић-Тодоровић			V—VI	V—VI

IVANKA NIKOLAJEVIĆ

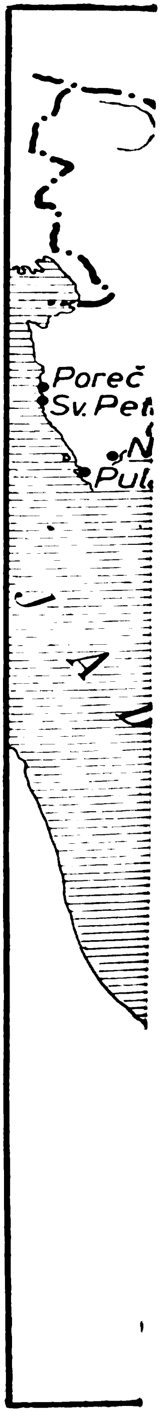
LES BAPTISTÈRES PALÉOCHRÉTIENS EN YOUGOSLAVIE

Résumé

L'Album des baptistères paléochrétiens composé par A. Khatchatrian a ranimé l'intérêt pour ces monuments de l'antiquité chrétienne (cf. n. 6). Stimulé par cet Album où les baptistères yougoslaves ont été présentés pour la première fois dans un aperçu plus ample, nous avons essayé de revoir les données sur ces monuments de notre pays et d'en établir un catalogue. Au cours de nos recherches nous avons rencontré les mêmes difficultés auxquelles s'était déjà heurté A. Khatchatrian en composant son Album: le nombre de baptistères présentés par les fouilleurs dont la documentation publiée est suffisante est fort restreint. Ce fait n'entrave pas seulement l'étude détaillée des monuments, mais empêche aussi leur interprétation correcte. Il serait impossible en ce moment de réunir, à ce sujet, des données plus détaillées de celles présentées par Khatchatrian. C'est pourquoi nous nous sommes décidés de donner, outre l'aperçu synoptique composé d'après les dates approximatives, quelques informations supplémentaires relatives à certains monuments, d'y joindre une carte de l'extension des baptistères paléochrétiens en Yougoslavie et des plans de ces monuments découverts et présentés après l'apparition de cet Album.

En relisant la littérature sur les baptistères paléochrétiens en Yougoslavie, nous nous sommes aperçus qu'il faudrait apporter des modifications à quelques opinions suivant les sources écrits sur le baptême, et l'usage de ces monuments. Nous tenons à souligner que le rite de baptème n'était nullement la prérogative de l'évêque, comme le supposait Dyggve et quelques autres chercheurs, mais que le clérgé inférieur pouvait aussi l'administrer, sans doute, avec l'autorisation de l'évêque. Ce fait explique l'existence de plusieurs baptistères sur un petit territoire, tel que les environs de Salone et d'Ochride.

La litterature revue souligne que dans les régions centrales du pays, plus exactement de l'intérieur de la Dalmatie — à Gradac (Lepenitza), Dabravina, Mujdžići, Klobuk existent des piscines à petites dimensions, qui comme on le supposait, servaient pour le baptême des enfants. À l'époque paléochrétienne l'usage de ces piscines sur le territoire mentionné ne nous paraît pas vraisemblable. À la même époque, au bord de l'Adriatique, où la chrétienté était plus ancienne et plus developpée, on ne construisait pas de pareilles piscines; on n'avait que des piscines pour le baptême des adultes (Salone — la dernière phase de la piscine date de la seconde moitié du VIe siècle) et on construisait de nouvelles (Doljani) destinées au baptême des adultes convertis. Dans les localités mentionnées, en Dalmatie inférieure, à côté des piscines à petites dimensions, on a découvert les restes de l'ornement architectural appartenant au Haut Moyen Age, ce qui nous fait penser que ces piscines demeurent un témoignage d'une autre époque chrétienne, de celle où la population slave, établie dans ces régions dès le VIIe siècle, était déjà christianisée.

Poreč

Зборник радова Византолошког института, књ. IX
Recueil des travaux de l'Institut d'Études byzantines, № IX

ЛАЗАР МИРКОВИЋ

МОЗАИЦИ РАВЕНСКИХ БАЗИЛИКА

I

МОЗАИЦИ БАЗИЛИКЕ SANT' APOLLINARE NUOVO

Цркву Sant' Apollinare Nuovo подигао је око 500. године Теодорих (493—526), владар Источних Гота са седиштем у Равени, као аријевску катедралу и своју дворску цркву. Посвећена је 504. године. Да ли је првобитно била посвећена Христу или св. Мартину, спорно је. Када ју је равенски архиепископ Agnellus (557—570) 560. посветио за православни култ, звала се црква Sancti Martini in Coelo aureo. Садање име Sant' Apollinare Nuovo потиче из средине IX века. Сви мозаици у овој цркви су из времена 500—526, само су цареви-маги и процесије мученика и мученица у најнижем реду из времена око 560. године. Место њих су првобитно биле друге фигуре, уништене око 560. Тих година су уништене и фигуре које су првобитно биле код Теодорихова Palatium-а.

Мозаике у Sant' Apollinare Nuovo чине ови делови:

1) Еванђелске теме у највишем реду са обе стране,
2) Шатори између еванђелских тема,
3) Мозаици у најнижем и средњем реду без Равене и Класиса,
4) Равена и Класис.

Идеја коју ови мозаици приказују може се сагледати само ако се о њима расправља као о целини, а не о појединим њиховим деловима.

Као што ћемо видети, ови делови су инспирисани текстовима који су их везали у једну целину.

У највишем реду на северној страни су ови мозаици:
1) Чудо у Кани, 2) Умножење хлебова и риба, 3) Позив Петра и Андреје, 4) Исцељење два слепа, 5) Жена крвоточива, 6) Жена Самарјанка, 7) Васкрс Лазарев, 8) Митар и фарисеј, 9) Лепта удовичина, 10) Страшни суд, 11) Исцељење узетога, 12) Бесни, 13) Исцељење расслабљенога. Од ових 13 мозаика, осам су чуда Христова.

На јужној страни у највишем реду су мозаици Страдања Христових на челу са Тајном вечером, према тадањем обичају да се теме које се односе на евхаристију сликају у близини престола: 1) Тајна вечера,

2) Гетсиманија, 3) Јуда издаје Христа, 4) Христа воде ка Кајафи, 5) Христос пред Кајафом, 6) Прорицање о Петрову одрицању, 7) Петар и служавка, 8) Јуда враћа тридесет сребрњака, 9) Пилат пере руке, 10) Пут на Голготу, 11) Мироносице на гробу, 12) Пут у Емаус и 13) Неверни Тома.

Између еванђелских тема у највишем реду мозаика су шатори. Горе је глава орла, чија раширена крила прелазе у шатор. Орао држи у кљуну ниску бисера, о којој виси венац украшен драгим камењем. На шатору је крст, а поред њега су две птице. О значењу ових шатора расправљали смо у расправи о мозаицима у маузолеју Гале Плацидије.[1] Тако је овде потенцирана мисао о награди изабраних и блажених у царству небеском: шатор — стан у дому Оца небеског, венац — победничка награда и птице — радост праведника у рају, царству небеском.

Сада се поставља питање: у каквој су вези ови шатори са еванђелским темама које прекидају, и да ли ови шатори са наведеним значењем припадају светима испод њих, или су то празни шатори који чекају нове становнике царства небеског?

Ја мислим да је последње тачно и то из ових разлога:

1) Шатори су сасвим одељени цртом од светих испод њих; цртом су одељене и еванђелске теме од шатора, највиша зона од средње, као и поједини свети у средњој зони један од другог.

2) Све зоне мозаика према архитектури базилике иду хоризонтално и паралелно, а не вертикално, па и ову зону треба тако схватити.

3) Светима у средњој зони припадају сасуди и птице у истој зони изнад прозора, па би птице над шаторима биле сувишни плеоназам када би се и шатори са венцима односили на свете.

4) Изнад неких од светих у средњем реду нису шатори но еванђелске теме.

У каквој су, пак, вези шатори са еванђелским темама видеће се из даљег излагања.

У најнижој зони с једне стране је Исус Христос као Цар на престолу. Поред Христа са сваке стране налазе се два арханђела. Даље у истом реду су мученици, који у рукама држе венце од сребрних листова, украшене драгим камењем.

Према тадањем великом поштовању мученика, на мозаицима у Sant' Apollinare Nuovo нарочита је пажња посвећена баш њима, већ и зато што су у истом реду са Христом и Богородицом. Доказ тог великог поштовања је између осталог и кондак Романа Мелода за недељу Свих светих, која је првобитно прослављала само мученике, у коме Роман овако пева величајући мученике: Νῦν ἀκούσατε ξενά, καὶ ἴδετε θεῖα καὶ ἀσυλλόγιστα πράγματα· πανταχοῦ τῶν μαρτύρων τὰ αἵματα, ὥσπερ ῥόδα μὴ ἔχοντα ἄκανθαν, σπαρέντα βρύουσιν ἰάματα, εὐωδίαν δε πνεύουσι χαρισμάτων, δι' ὧν ἐστὶ παθῶν ἡ ἀπαλλαγή, καὶ βοᾶν τῷ Θεῷ· Ὑψηλή σου ἡ χεῖρ, πολυέλεε.

[1] *L. Mirković*, Die Mosaiken des Galla Placidia Mausoleums in Ravenna, Богословље, год. III (XVIII), св. 1 и 2, Београд 1959, 7—33.

(Чујте сада чудне и видите божанске и невероватне ствари: свугде је крв мученика, као руже, али без трна. Посађене обилно цветају множином исцељења, а одишу миомиром благодати, кроз коју бива олакшање страдања, и кличу Богу: Силна је десница Твоја, Многомилостиви!).

У најнижој зони с друге стране је Богородица са тек рођеним Христом Царем у крилу. Богородица је овде приказана као царица на царском престолу, сличном Христовом престолу. И у S. Maria Maggiore у Риму приказана је Богородица као царица на престолу. Да је ово тек рођени Христос доказ су цареви-маги, који Христу Цару приносе дарове: злато, ливан и смирну, као и звезда која их је водила. У јеванђељу (Мат. 2,2) се каже да су маги питали: „Где је цар јудејски који се родио?". Иза царева-мага је ред мученица са венцима у рукама, какве имају и мученици.

Да је тек рођени Христос Цар приказан и овде на мозаицима доказ су текстови у служби Рођење Христово — Божић.

Роман Мелод у кондаку на Божић пева да се Богородица обраћа рођеном Христу овим речима: Ὑψηλὲ βασιλεῦ, τί σοὶ καὶ πτοχεύσασι; — „Вишњи царе, шта Ти имаш заједничко са сиротињом? Створитељу небеса, пећином си угошћен и јаслама почашћен".

У божићној стихири на Господи возвах Германа читамо: Ἡ βασιλεία σου, Χριστὲ ὁ Θεός, βασιλεία πάντων τῶν αἰώνων, καὶ ἡ Δεσποτεία σου, ἐν πάσῃ γενεᾷ καὶ γενεᾷ.

У стихири слава на литији Ἰωάννου Μοναχοῦ пак: Μάγοι Περσῶν βασιλεῖς, ἐπιγνόντες σαφῶς τὸν ἐπὶ γῆς τεχθέντα, βασιλέα οὐράνιον, ὑπὸ λαμπροῦ ἀστέρος ἑλκόμενος . . .

У другим, пак, песмама божићне службе се каже да је рођени Христос βασιλεύς ὁ ἄναξ.

Овде је, дакле, поновљено оно исто што и на другој страни, тј. и овде је Христос, иако тек рођен, приказан као Цар, да се не би поновила слика Христа Цара с друге стране.

Христу Цару и мученицима у најнижој зони припадају и са њима чине једну целину и свети (32 на броју) у средњој зони, у белим хитонима и химатијима, који држе свитке, развијене или полуотворене са текстом, или сасвим савијене, као и кодексе. Неки од њих држе десну руку у мартириуму, а неки њоме благосиљају. Nordström[2] каже за њих: „vermutlich stellen sie Propheten und Patriarchen des Alten Testaments dar", позивајући се на Грабара.[3] Grabar[4] каже да испод еванђелских сцена „de grandes figures anonymes occupent des panneaux à fond d'or, à la hauteur des fenêtres". A G. Bovini[5] каже: „piu che di Santi si tratta forse di Profeti."

[2] *C. O. Nordström,* Ravennastudien, Uppsala 1953, 55.

[3] *A. Grabar,* Martyrium II, Paris 1946, 124.

[4] *A. Grabar,* La peinture byzantine, Genève ed. Skira 1953, 61.

[5] *G. Bovini,* Mosaici di Ravenna, Milano 1956, 33.

Да ово нису само пророци и патријарси Старога завета, видећемо из даљег излагања.

„Anton Baumstark, истакнути зналац сирског богослужења, је већ 1910. поставио теорију да 26 еванђелских сцена илуструју читање еванђеља равенског богослужења, наиме да мозаици јужно у слици прате перикопе од вечерња (бденија) Великог четвртка до вечерња на сам дан Ускрса, а они на северној страни да следе еванђелске текстове од прве недеље поста до Велике среде. Baumstark је код овог тумачења пошао од богослужења сирских Јаковита и мислио је да је ово богослужење у највишем степену утицало на равенско богослужење, у сваком случају што се тиче дела црквене године, наиме времена поста и Ускрса, о чему се на мозаицима ради“.[6]

О овим еванђелским сценама опширно је писао C. O. Nordström и тврдио да се не може одржати теза Baumstarka да су равенске еванђелске сцене рађене под утицајем сиро-јаковитског богослужења, додавши да је „тиме најважнији аргуменат за једно екстремно источно порекло ових мозаика пао“.[7]

Сам, пак, Nordström је у погледу ових еванђелских тема дошао до овог резултата: „Када се напусти Баумштаркова теза да мозаици јужне стране илуструју текстове свих богослужења у спомен страдања, смрти и васкрса Христова, може се доћи до више одговарајућих, иако ограничених резултата. Сцене се, наиме, могу интерпретирати као избор из перикопа за дане од Великог четвртка до прве недеље после Ускрса. Пошто се при томе ради о свуда употребљаваним перикопама за овај део црквене године, то се мозаици не могу везати ни за једно одређено богослужење. Такође, наравно, није потребно ни тражити неку везу између мозаика и једног одређеног богослужења, јер ред мозаика може приказивати историју страдања на основу еванђеља. И мозаици северног зида могли би, наравно, илустровати одломке из еванђеља, али нам при томе идеја избора и редослед сцена морају остати прилично сакривени. Али уколико ипак треба да се успостави нека литургичка веза, она се има најпре тражити у рукописном лекционару C 39· inf. Амброзијане, који потиче из једне северноиталске цркве. Могло би се сада мислити на једно аријевско богослужење као извор инспирације, које је било под утицајем једног или више северноиталских богослужења — и можда баш богослужења посведоченог споменутим рукописом“.[8]

Као што видимо, резултати Нордштремовог истраживања о еванђелским темама у Sant' Apollinare Nuovo су прилично скромни и неодређени, и односе се само на еванђелске сцене на северном зиду.

Мислимо да није од толике важности да се тражи и пронађе један лекционар за који бисмо могли везати редослед ових тема, већ да је од битне важности одговорити на питање: Шта ови мозаици хоће да кажу, тј. шта приказују у целини и у каквој су вези ове еванђелске теме са шаторима који их прекидају?

[6] *Nordström*, op. cit. 63.
[7] Ibid. 63.
[8] Ibid. 134.

„У погледу питања откуда потиче композиција процесије мученика, Beissel мисли да се своди на представу, у којој апостоли-јагањци излазе из Јерусалима и Витлејема ка Христу-јагњету на брду са четири реке".[9]

Мишљење Beissela побија Ricci[10] (мислим тачно), јер мученици не долазе од Равене, чија је градска капија на другој страни. Осим тога, последњи јагањци увек баш пролазе кроз капије Јерусалима и Витлејема, тако да се налазе баш у отвору капија, а то немамо у S. Apollinare Nuovo. Nordström за ово Riccievo доказивање каже да је неуверљиво, али — као што из следећег излази — да у извесном погледу има право.

„Simson[11] предлаже другу хипотезу и своди тип процесија мученика на epifaniu adventus. При томе упоређује мозаике са описом дочека хеленистичких владара, при доласку у један град, од стране становника, који су били обучени у бело и приносили златне круне или обичније свете предмете".

Симсоново мишљење побија Nordström разним приговорима, нпр. „Да ли се у ствари ради о уласку Христа и Марије са дететом у градове Равену, односно Класис. Не треба истицати да они не иду ка градовима, но мирно седе, опкољени својом пратњом. Пошто седе на свом престолу, може се извући чак прилично сигуран закључак да их треба представити у небеском двору, где они баш мудрацима са истока и мученицима „eine Audienz gewähren". Приказивање adventusa представља безусловно приближавање једном граду, а на мозаицима се, пак, ради о удаљавању од градова Равене и Класиса."[12]

Сада Nordström тумачи процесије мученика тако, што у ствари главни корени композиције треба да буду, с једне стране, процесије, у којима су патрицији приносили цару златне венце, као и на рељефу Аркадијева стуба у Цариграду, познатом по цртежима, а, с друге стране, аудијенције на византијском двору, отприлике како су оне описане у књизи церемонија. При томе се ради — као и код Баптистерија — о средњим рељефима на источној страни сокла Аркадијева стуба, где цареви са телесном стражом стоје у средини горњег рељефа.[13]

Даље Nordström каже: „Доњи рељеф, који композицијом припада горњем, има на крају вероватно персонификације Рима и Цариграда. Отуда околна архитектура добија значење градских капија Рима и Цариграда. С лева долази процесија једанаест у бело обучених сенатора, од којих први носи венац или венце. Десно, уништено, било је свакако слично што и с лева. Приношење венаца обе процесије је, према Колвицу, aurum oblaticium, који се односи на оба цара горњег рељефа. Слично приношење венаца било је при крунисању Лава I. Венце су тада приносили први од сенатора, као и praefectus praetorii. О томе, дакле, треба да се ради и на стубу Аркадијеву."[14]

[9] Ibid. 83.
[10] Види опширније: *Nordström* 83.
[11] *O. G. Simson,* Sacred Fortress. Byzantine Art and Statecraft in Ravenna, Chicago 1948, 99 f.; *Nordström* 83.
[12] *Nordström,* op. cit. 83.
[13] Ibid. 83—84.
[14] Ibid. 84.

Али Nordström није потпуно задовољан са овим резултатом када каже: „Композиција мученика не слаже се у свима деловима са поменутим рељефом, али те разлике веома мало значе“. Он наводи у чему су разлике, но и поред тога мисли да је слагање са базисом Аркадијева стуба „ungemein gross“. „Богородица и Христос са пратњом анђела слични су групи Хонорија и Аркадија са пратњом. Као што сенатори Рима приносе венце Хонорију, а Цариграда Аркадију, тако мудраци и девојке Класиса приносе своје дарове Богородици са дететом, а мученици своје венце Христу“.[15]

Слагање између обеју композиција је „im grossen ganzen überraschend“.[16] То важи нарочито за северну страну, где св. девојке долазе директно од градске капије Класиса. Оне су, додуше, веће од капије, али то је такође случај и код сенатора Аркадијева стуба који су сви дужи од градских богиња и не би могли проћи испод лука богиња да се не сагну. Осим тога, градови и мученици у S. Apollinare Nuovo припадају разним периодима.

Као што је речено, Beissel је мислио да се процесије мученика од Равена и Класиса своде на поворку апостола-јагањаца из Јерусалима и Витлејема. На известан начин имао је он, без сумње, право. Grabar[17] је, наиме, нашао да се ове процесије јагањаца своде на композиције које су сличне онима на источној страни сокла Аркадијева стуба, тачно како је то горе за процесије мученика изведено.[18]

У погледу композиције процесије мученика, Beissel'a је исправио Ricci, a Simson'a је побио Nordström. Nordström, пак, даје алтернативно тумачење, истичући при томе да се композиција мученика не слаже у свим деловима са поменутим рељефом на Аркадијеву стубу. Свете девојке-мученице немају везе са капијом Класиса, нити долазе од ње. Није тачно да мудраци-маги и девојке-мученице приносе своје дарове Богородици, већ рођеном Христу Цару.

У погледу идеологије која лежи у основи приношења венаца постављене су разне хипотезе, каже Nordström. Тако Grabar држи да се може мислити да се овде ради о triumphales coronae, слично онима којима су поштовани цареви у Цариграду и Риму када су славили неки тријумф. Осим тога, то могу бити венци које је сам Христос дао апостолима и мученицима и које они враћају, пошто су свој налог извршили.[19]

K. Baus[20] мисли да овде имамо једну аналогију са жртвовањем победних венаца у циркусу. Као што победилац у арени посвећује свој победни венац богу, тако приносе апостоли и мученици своје мученичке венце Христу. У оба случаја постоји можда мисао да је победна награда

[15] Ibid. 84—85.

[16] Ibid. 89.

[17] L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, 229.

[18] *Nordström*, op. cit. 85.

[19] *A. Grabar*, L'empereur, 232.

[20] Der Kranz in Antike und Christentum, Theophaneia Nr. 2, Bonn 1940, 195f.

стечена Божјом помоћу. Једна даља компонента је поклоњење с венцима хеленистичким царевима од стране разних депутација, што одговара aurum coronariumu у време царева. Ово последње се, дакле, слаже са првом од две Grabareve хипотезе.

F. Lanzoni[21] и Eva Tea[22] мисле да су процесије мученика у Sant' Apollinare Nuovo инспирисане процесијама које су доносиле приносе (Offertoriumsprocessionen) на старохришћанским литургијама.

Пошто су процесије мученика у погледу њихових композиција овде биле прикључене државним процесијама на соклу Аркадијева стуба, то према томе и интерпретација треба да полази пре свега од идеологије Аркадијева рељефа. Значи да Христу и Богородици са дететом као првацима небеске дворске државе мученици (одговарају сенаторима и најодличнији су међу блаженима) приносе у поклоњењу венце при једном aurum oblaticiumu.

Ипак не треба, при свој сличности, заборавити битну разлику која постоји између aurum oblaticiuma, односно coronariuma од сенатора и иностраних депутација, с једне стране, и приношења венаца светих и апостола, с друге стране. У aurum coronariumu од стране сенатора и депутација не ради се само о поклоњењу него и о полагању трибута и признању врховне власти цара. У последњем случају (тј. код приношења венаца на мозаицима), мученици су венце стекли својом победничком борбом као Христове атлете. Пошто се Христос при томе у њима налазио, то су они били Christoforoi и управо Христос има да важи као победни јунак, па и тријумф припада њему.... Христос побеђује кроз своје мученике и тријумфује кроз њих.

Извесна разлика значења постоји између поклоњења мученика и поклоњења света три краља, чије приношење злата, ливана и смирне показује да они новорођеног јудејског цара признају на исти начин као што су и кнезови варварских народа признавали врховну власт римског цара, када су као поклоњење и трибут приносили типичне дарове својих земаља.

Као што је горе назначено, обе процесије мученика имају, такође, разне црте које потичу из аудијенција византијског двора:

Христос — одговара цару на престолу;
анђели — царска пратња;
палице анђела — палице од злата са дугмадима;
анђели — одговарају остијаријима или силенцијаријима двора.

Аналогије мученица треба тражити у пријемима, на којима су даме патриција изговарале своје честитке новокрунисаној августи. Али, на крају, Nordström примећује да једно подробније тумачење према дворским церемонијама може радити само са хипотезама. Једно је свакако

[21] Studi storico-liturgici su S. Apollinare Nuovo, Felix Ravenna. Suppl. 2:2, 1916, 90, f.

[22] Una rappresentazione dell'offertorio, Arte Christiana XXXIV, 1947, 16 f.

сигурно, каже он: „Христос и Богородица седе код пријема мученика на своме престолу ... Мученице наступају као дворске даме (!) највишег ранга, а међу мученицима је Лаврентије означен као кнежевска личност."[23] Толико Nordström.

У погледу идеологије приношења венаца Grabar даје алтернативно тумачење, а слично и Baus. Nordström, пак, полази од идеологије рељефа на Аркадијеву стубу и тумачи је као aurum oblaticium, али одмах наглашава да постоји битна разлика између aurum oblaticium'а и приношења венаца од стране мученика, и указује и на друге разлике. Није вероватно да рељефи источне стране сокла Аркадијева стуба служе као модел за мозаике у Баптистерију православних, за композицију процесија мученика и за идеологију приношења венаца од стране мученика у Sant' Apollinare Nuovo.

Своју, пак, тврдњу да обе процесије мученика имају црте које потичу из аудијенција византијског двора слаби сам Nordström[24] својом примедбом да подробније тумачење према дворском церемонијалу може радити само са хипотезама. Најпосле, као што ћемо видети, није баш тако сигурно ни да је ово пријем.

На писање Nordströma имам да приметим да се не може одељено расправљати о појединим деловима мозаика у Sant' Apollinare Nuovo. Док за илустровањ еванђелских тема страдања Христових на јужној страни Nordström допушта могућност да је оно извршено према еванђељу, то мозаике еванђелских тема на северном зиду доводи у везу са рукописним лекционаром Амброзијане, мученике, пак, доводи у везу са рељефима Аркадијева стуба, а свете у средњем реду не уноси уопште у расправу. Према таквом схватању мозаици нису обухваћени као целина једном идејом.

Мислим, да пред алтернативним тумачењима има предност једно одређено тумачење, јер мозаиста је од инспиратора добио једну одређену мисао и идеју да је прикаже на мозаицима, а не такву која се може алтернативно тумачити. Није од битног значаја да ли је корен процесија у Sant' Apollinare Nuovo у процесијама патриција који приносе цару златне венце, као што је то на рељефима Аркадијева стуба у Констатинополису, или у аудијенцијама на византијском двору, и да ли се процесије мученика своде на поворку апостола који излазе из Јерусалима и Витлејема.

Исто је и са идеологијом која лежи у основи приношења венаца. Није од битног значаја да ли се овде ради о triumphales coronae којима су цареви поштовани у Византији и Риму када су славили тријумфе, да ли овде имамо паралелу са приношењем венаца на рељефу Аркадијева стуба, тј. aurum oblaticium и да ли обе процесије имају разне црте које потичу из аудијенција византијског двора.

Напротив, при расправљању о мозаицима у Sant' Apollinare Nuovo сматрам да је од битног значаја одговорити на питање:

---

[23] *Nordström*, op. cit. 85.
[24] Ibid. 85—86.

Какву је идеју инспиратор мозаика дао уметнику да је прикаже на мозаицима и шта они приказују у својим деловима и целини? Јединствен и одређен одговор на ова питања — мислим — до сада није дан.

Мозаици у цркви Sant' Apollinare Nuovo су инспирисани текстовима јерусалимско-антиохијских или, како их назива Brightmann, сирских литургија, као и мозаици у Сан Витале, што ћемо доцније видети. Када то тврдимо, не треба нико да се чуди. Baumstark је говорио о утицају богослужења сирских Јаковита на богослужење Равене. Ch. Diehl[25] је писао: „По типовима, по костимима, по композицији сви мозаици у Sant' Apollinare Nuovo показују дубоке аналогије са минијатурама сирских рукописа VI века"; и затим: „Декорација равенских саркофага указује директно на Сирију."

Црква Sant' Apollinare Nuovo је првобитно била одређена за аријевско богослужење, па се питамо какво је било то богослужење и да ли и колико се разликовало од православног? На ово питање не би се могао дати одређен одговор, али из извесних чињеница може се извући закључак да се није много разликовало од православног на Истоку и да су разлике могле бити у формулацији појединих ставова у богослужбеним текстовима, где је то захтевало јеретичко аријевско учење. Иначе је аријевско богослужење било скоро исто као и православно на Истоку, а то се може закључити из овога:

1) Базилика Sant' Apollinare Nuovo се архитектонски не разликује од базилика у којима је вршено православно богослужење.

2) Аријевска јерес је била распрострањена више на Истоку, док је у Западноримском царству, с обзиром на њу, преовлађивала ортодоксија.[26] Према томе, аријевско богослужење ће пре бити са Истока, но из Рима.

3) Главна идеја целине првобитног мозаика одређеног за аријевски култ остала је и задржана је и за православни култ, само је на мозаику уклоњено оно што је карактеристично аријевско на њему: можда аријевски мученици и Теодорих са својим достојанственицима.

4) Добар аргуменат за нашу тврдњу је то што се мозаици у Sant' Apollinare Nuovo могу разјаснити — као што ћемо видети — само источним литургијама, чије је текстове инспиратор мозаика дао мозаисти да их прикаже.

5) „Duchesne држи да је обред миланске и амвросијске литургије увео у Милан аријевски бискупАуксенције (355—374). Он је био из Кападокије, па је обред свога краја увео у Милан, који је онда био седиште двора и стециште грчких бискупа. Када је св. Амвросије наследио Ауксенција, није могао мењати обред који се већ био усталио, па се само задовољио тиме што је доследно провео коректуру литургијских формулара у католичком смеру".[27]

---

[25] Manuel d'art byzantin I, Paris 1925, 114, 215, 250.

[26] *Јевсевије Поповић*, Општа црквена историја I, с немачког превео др М. Стојков, Сремски Карловци 1912, 549.

[27] *D. Kniewald*, Liturgika, Загреб 1937, 16.

6) Када су аријевци подигли свој Баптистериј, они су га украсили мозаицима по узору на оне у Баптистерију православних, и тако су на њима поновили ону исту идеју и мисао која је била изражена на тим мозаицима.

На основу свега овога мислимо да је аријевско богослужење било скоро исто као и православно на Истоку и да је, и поред евентуалне замене аријевских мученика православним мученицима, главна идеја првобитног мозаика остала иста.

Источни Готи су аријевство примили са христијанизирањем од Западних Гота. Аријевци су гонили православне, али су Источни Готи под Теодорихом били блажи у томе. Теодорих је према православнима почео непријатељски поступати тек при крају свога живота, због сумње да су у договору са источноримским царем и да би се осветио због гоњења аријеваца у Источноримској империји.[28] Према томе, и аријевци су имали своје мученике, и зато верујемо у могућност да је у најнижем реду првобитно била процесија аријевских мученика, тамо где су сада православни мученици.[29] Када будемо казали какву идеју приказују мозаици у Sant' Apollinare Nuovo као целини, видећемо да у њој недостају аријевски мученици, који су са целим осталим делом мозаика приказивали исту идеју коју приказују мозаици и данас са православним мученицима.

Theodor Klauser[30] пише: „Првобитно су обе најниже зидне траке изнад аркада средње лађе, ако се према као првобитно доказаним деловима сме закључивати, биле испуњене представама које су репрезентативне грађевине и догађаје Источноготског царства у једну религиозну везу стављали. Када је Agnellus око 560. цркву за култ велике цркве успоставио, остављене су само крајње слике (Класис — Маги, Palatium — Христос на престолу), делови међу њима су уклоњени, а слике процесија су постављене на њихово место."

Не изгледа нам тачно да су у најнижем реду, где су сада мученици и мученице, првобитно биле репрезентативне грађевине и догађаји Источноготског царства, јер се то не слаже и нема везе са небеским Јерусалимом, приказаним на мозаицима у Sant' Apollinare Nuovo.

У молитви литургије Апостолских установа Ἅγιος γὰρ εἶ ὡς ἀληθῶς[31] говори се како је Христос измирио свет са Богом и ослободио гнева својим ваплоћењем, како је свето живео и право учио и сваку слабост из људи изгонио, знаке и чуда у народу чинио, узео учешћа у јелу и пићу и свако биће испунио благословом. Објавио је божје име, прогнао је незнање и извршио дело које му је Бог дао да изврши. Пошто је то све урадио, био је ухваћен издајством Јуде од неправедних свештеника и лажних првосвештеника, трпео и поднео сваку поругу. Предан Пилату,

[28] *Ј. Поповић*, op. cit. I, 550.

[29] Можда су овде првобитно били приказани аријевски и источни православни мученици, па су на њихово место стављени западни мученици, који су тада помињани у римској миси.

[30] Aurum coronarium, Römische Mitteilungen LIX 1944, München 1948, 152.

[31] *F. E. Brightmann*, Liturgies Eastern and Western, Oxford 1896, 19—21.

био је осуђен и прикован на крст, умро је и био је сахрањен, да оне, ради којих беше дошао, реши од страдања, ослободи од смрти, да раскине узе ђавола и људе ослободи од његове преваре. У трећи дан васкрсао је и четрдесет дана остао је са својим ученицима, и узнео се на небо. Сећајући се тога што је Христос за нас претрпео, ми испуњавамо његову заповест о вршењу евхаристије, да би примаоци евхаристије ојачали за побожност, добили опроштај грехова, испунили се Св. Духом и постали достојни Христа и добили вечни живот, „пошто си се ти свемогући Господ са њима измирио".[32]

Овде је, дакле, изложена економија спасења људи кроз Христа, која је приказана на мозаицима у највишем реду, наиме како је Христос учио, чинио чуда, страдао, васкрсао и после васкрса био са ученицима. Најпосле, како је установио евхаристију, да би они који се причешћују добили вечни живот, тј. царство небеско, приказано шаторима, венцима и птицама поред еванђелских сцена. Ови празни шатори казују вернима на евхаристији у Sant' Apollinare Nuovo шта извршењем економије спасења кроз Христа и причешћем добијају, наиме станове у дому Оца небеског, у царству небеском, небеском Јерусалиму, победне венце и сладост раја. То је смисао мозаика у највишем реду.

У литургији Апостолских установа се моли да они који се причешћују добију вечни живот,[33] да Бог верне скупи у царству свога Христа ... нашег Цара,[34] да све скупи у небеско царство у Исусу Христу Господу нашем". У Јаковљевој литургији моли се да они наследе царство небеско,[35] да се удостоје вечног живота, да уживају векове.[36]

Мозаике средње и најниже зоне, без Равене и Класиса, инспирисао је текст из молитве у Јаковљевој литургији: Ὡς ἀληθῶς ἄξιόν ἐστιν[37] у којој се каже да је достојно хвалити, опевати, славити, клањати се Богу створитељу, кога славе небеса и свака небеска сила, сунце, месец и цео збор сазвежђа, земља, море и све што је у њима. Затим се овако наставља: ὃν ὑμνοῦσιν Ἱερουσαλὴμ ἡ ἐπουράνιος πανήγυρις, ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμένων ἐν τοῖς οὐρανοῖς, πνεύματα δικαίων καὶ προφητῶν, ψυχαὶ μαρτύρων καὶ ἀποστόλων, ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι...[38] кога (тј. Бога) славе: небесни свечаносни збор, небески Јерусалим, црква првородних, који су написани на небу, духови праведника и пророка, душе мученика и апостола, анђели, арханђели...

Садашњи Јерусалим, ἡ νῦν Ἱερουσαλήμ, означава јудејску религију, јер је Јерусалим средишна тачка исте. Насупрот томе је горњи Јерусалим (на небу), тј. после Христовог поновног доласка остварено царство божје (Гал. 4, 26). Небески Јерусалим, тј. небески божји град, је место

[32] Ibid. 21.
[33] Ibid. 21.
[34] Ibid. 22.
[35] Ibid. 65.
[36] Ibid. 68.
[37] Ibid. 50.
[38] Ibid. 50.

становања праведних хришћана. Према Апокалипсису, нови Јерусалим је такође будуће место становања побожних. Град божји, небески Јерусалим, је исто што и рај, παράδεισος, део царства умрлих у коме праведници уживају блаженство, место становања блажених.

Споменути текст из Јаковљеве литургије је реминисценција текста из Јевр. 12, 22—24. Да би нам текст Јаковљеве литургије био јаснији, навешћемо текст из Јевр. 12, 22—24, и дати његов коментар:

...ἀλλὰ προσεληλύθατε Σιὼν ὄρει καὶ πόλει θεοῦ ζῶντος Ἱρουσαλὴμ ἐπουρανίῳ, καὶ μυριάσιν ἀγγέλων πανηγύρει, καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς, καὶ κριτῇ θεῷ πάντων, καὶ πνεύμασι δικαίων τετελειωμένων, καὶ διαθήκης νέας μεσίτῃ Ἰησοῦ, καὶ αἵματι ῥαντισμοῦ κρεῖττον λαλοῦντι παρὰ τὸν Ἄβελ. „... него сте приступили Сионској гори и граду Бога живога, Јерусалиму небескоме, миријадама анђела, свечаном збору и цркви првенаца, који су написани на небу, Богу судији свих и духовима праведника, Исусу посреднику новога савеза, и крви кропљења која боље говори него Авељева" (Јевр. 12, 22—24).

Коментар овога пасуса гласи: Била су два сусрета Бога са људима, први на гори Синају, други на гори Сиону, сасвим супротног карактера. Први је био праћен страшним елементарним појавама и изазивао је страх, а други је био у атмосфери мира, духовни, небески. Хришћани се својом вером сусрећу лично с Богом, Христом и анђелима, добијају спасење и вечни живот. Они ће видети Бога и радовати се са блаженима. Πανήγυρις је скуп целога народа ради слављења једног свечаног празника. Ὄρος Σιών — Сионска гора је ознака брда на коме је храм, као и самога храма, и као место култа ставља се насупрот пустињи синајској. Гора је у ствари боравиште Бога на земљи, његово освећено светилиште где се манифестовао Месија и одакле влада. Св. Сион је „град Бога живога", одакле општи са свим створењима, град непомичних темеља, објект очекивања Аврама и патријараха (Јев. 11, 10—16). Према томе, он је и земаљски и небески доњи и горњи Јерусалим. Последњи је прототип првога. Према Откр. 21, 2—3, 10, ради се јасно о цркви која се бори и тријумфује, која сачињава једно организовано друштво, као један πόλις, чији творац и цар је Бог. Име Јерусалим евоцира, с једне стране, апсолутну сигурност и стабилност, а, с друге стране, његов мир доноси корист сваком од његових чланова, тј. сједињење са Богом и ослобођење од греха.

На три еквивалентне ознаке божанског града следи трострука ознака његових првих становника, анђела, који су од свих створења били први створени. То је титула одличних, која доликује еминентно привилегованим члановима божјег двора, сачињавајући примордијално небеско друштво, велике хришћанске првенце у тријумфујућој цркви. Ова привилегија природе имплицира такође посвећење Богу. Анђели су свети κατ' ἐξοχήν, са којима Христови ученици стичу освећење.

У Старом завету имена првенаца посвећених Јахвеу била су уписивана у један регистар (Број. 3, 40), отуда правна формула за имена грађана официјелно означених у регистрима града.

Али већина коментатора, очекујући овакав упис људи на небу, под првенцима записаним на небу подразумевају: 1) патријархе и побожне људе Старог завета из 11. главе посланице Јеврејима; 2) умрле хришћане;[39] 3) прве хришћанске конвертите, особито мученике; 3) апостоле; 5) све верне на земљи које Бог воли, насупрот незнабошцима. У средишту тога двора је Бог, судија свих и владар града Бога живога, чије становнике он одбија и бира. Он је Бог свију, добрих и злих, живих и мртвих, анђела и људи. Хришћани који имају приступ у небески Јерусалим, наћи ће тамо праведнике Старога и Новога завета, душе праведника.

Овај позив ка небеском Јерусалиму, који је почео са: Приступили сте ..., свршава се визијом Христа, свршитеља вере (Јев. 12, 22) и оснивача, који ће првиући у овај блажени град и отворити приступ својима. Али мисао је дубља. Она евоцира цело свештеничко дело Христа, које отвара небо људима (Јев. 10, 7). Као посредник Новог завета, Христос се ставља насупрот Мојсију, који дрхће пред Богом (Јев. 12, 21). У тај божански град ћеући само они људи који су блиски жртви Христовој, чија крв чисти много ефикасније но прскана крв у жртвама очишћења. Крв Авељева тражи интервенцију божје правде и затвара небо искључујући кривце, а крв Христова (евхаристија) отвара грешнима врата Јерусалима.[40]

Када је састављач Јаковљеве литургије уносио у њу текст Јевр. 12, 22—24, он је „духовне праведнике" из њега протумачио тако што под њима подразумева и пророке, мученике и апостоле, а, затим, имао је нарочито у виду последње речи овога текста, где се каже да крв Христова (= евхаристија) отвара грешницима врата небеског Јерусалима.

На основу свега реченога јаснији нам је не само наведени текст Јаковљеве литургије но и мозаици њиме инспирисани. На мозаицима је, дакле, приказано царство небеско, царство Христово, небески Јерусалим, а у своме царству је Христос цар на престолу,[41] кога ὑμνοῦσι — славе, прослављају и величају анђели, духови праведника (тј. старозаветни партријарси), пророци, апостоли и мученици, први гестовима, текстовима на свицима, садржином свитака и кодекса, а мученици својим страдањем, мучеништвом и крвљу проливеном за Христа, што је приказано венцима које држе у рукама. Ако се мозаици инспирисани текстом литургије повежу са вернима који се на литургији моле и причешћују, то им се пред очи износи мозаичка слика небеског Јерусалима и тиме казује да ће и они евхаристијом узићи у царство небеско, небески Јерусалим, где су за њих спремљени шатори, станови у дому Оца небеског, победни венци као награда за борбу за добро у животу и сладост раја.

---

[39] У византијским погребним песмама моли се Бог да умрлога прибројi прворoднима (на небу) и удостоји да се обуче блаженством праведника: Βασιλικῶς μοι ὑπέγραψας... Τοῖς πρωτοτόκοις σου, συναρίθμησον, καὶ τῶν Δικαίων σου, τῆς χαρᾶς ἀξίωσον ἐπιπτυχεῖν, τὸν μεταφοιτήσαντα πρὸς σὲ τὸν εὐσίτλαγχνον.

[40] Према *S. Spicq*, L'épître aux Hébreux II, Commentaire, Paris 1953, 404—408.

[41] У кондаку Романа Мелода на Вазнесење, анђео приликом Вазнесења овако говори апостолима за Христа: ...Ἰδοῦ κάθηται Θεὸς ἐπὶ θρόνου αὐτοῦ, ἐβασίλευσεν ἡμῖν ὁ βοήσας ὑμῖν. Οὐ χωρίζομαι ὑμῶν. *Pitra*, Analecta sacra I, 155.

До сада се обично писало да мученици овде приносе Христу венце које држе у рукама; ја, пак, мислим да они не приносе те венце јер то није потребно и не може се протумачити. О значењу венаца које држе мученици и мученице расправљали смо код Баптистерија православних,[42] где смо видели под којим условима су мученици добили ове венце као награду, наиме што су доказали своју веру у Бога до смрти, своју љубав према Богу, што су се борили и страдали за Христа и у тој борби победили, а за све то су као награду добили венац, у коме је садржано све оно чиме је он добивен. Према томе, мученици и мученице приносе Христу своју веру и љубав према Богу, своја страдања, своје мучеништво, своју крв проливену и живот дан за Христа, и тиме славе Христа цара у царству небеском, небеском Јерусалиму, заједно са старозаветним патријарсима, пророцима и апостолима, према наведеном тексту из Јаковљеве литургије.

Византијска црквена поезија нам најбоље тумачи венце у рукама мученика и њихову везу са Христом на престолу. Наиме, ексапостилар у суботу прве недеље поста (навели смо га већ напред код Баптистерија православних)[43] за св. мученика Теодора Тирона каже да као „венценосац" са анђелима стоји пред Христовим престолом, испуњаван светлошћу отуда:

„Στεφανηφόρος Ἅγιε,
παρεστὼς σὺν Ἀγγέλοις
τῷ τοῦ Χριστοῦ νῦν βήματι,
καὶ φωτὸς τοῦ ἐκεῖτεν
πληρούμενος Ἀθλοφόρε,
— — — — — —
μάρτυς ἠλλαϊσμένε."

Ова песма потпуно разјашњава мученике са венцима пред Христовим престолом у Sant' Apollinare Nuovo, наиме они су στεφανοφόροι и стоје са анђелима пред Христовим престолом, испуњавани светлошћу која зрачи од Христа; ова светлост приказана је сјајем златног мозаика.

Пошто споменуте речи из Јаковљеве литургије о небеском Јерусалиму и о слављењу Бога од стране речених светих немамо у другим литургијама, но само у Јаковљевој, то сматрамо ову чињеницу као доказ да су оне инспирисале мозаике у Sant' Apollinare Nuovo.

Сада се може поставити питање: зашто је на мозаицима приказана глорификација Христа у небеском Јерусалиму а не Бога, тј. Бога Оца, као што то стоји у наведеном тексту Јаковљеве литургије? Где год у Св. писму и литургичким текстовима стоји Бог, а није дана ознака лица божјег, а тако је овде, има се разумети Бог Отац.

Одговор на постављено питање је ово: на крају текста из Јевр. 12, 22—24, који је инспирисао текст по коме је мозаик начињен, спо-

---

[42] *Л. Мирковић*, Мозаици Баптистерија православних — S. Giovanni in Fonte у Равени, Богословље, год. VI (XXI), св. 1 и 2, Београд 1962, 29—59.

[43] Ibid. 29—59.

миње се крв Христова (евхаристија), која отвара врата небеског Јерусалима. У сирским литургијама назива се Христос царем и моли се да бог верне „скупи у царству свога Христа ... нашег цара у небеско царство у Исусу Христу". Најпосле, у старој хришћанској уметности се за приказивање Бога Оца није образовао чврст тип и приказиван је обично у облику руке (Пореч), а слику Бога Оца замењивала је слика Исуса Христа.[44] Зато на мозаицима небеског Јерусалима у Sant' Apollinare Nuovo место Бога Оца, кога према тексту Јаковљеве литургије славе свети у небеском Јерусалиму, имамо слику Исуса Христа.

Свети у другом реду и мученици у најнижем реду чине једну целину; то су свети у царству небеском, царству Христовом, заједно са Христом Царем. Ко, пак, обитава у царству небеском казује нам, прво, епитаф папе Либерија (352—366) у Coemeterium Priscilae, где читамо: en tibi discrimen vehemens non sufficit annum, in super exilio decedis martyr ad astra, atque inter patriarchas praesagosque prophetas, inter apostolicam turbam martyrumque potentum.[45] (Гле, твоје оштро искушење не траје ни годину дана, а ти поврх тога идеш из изгнанства као мученик, ка звездама горе, међу *патријархе* и мудро говореће *пророке* и ка групи *апостола* и моћних *мученика*).

Дакле, становници царства небеског, небеског Јерусалима, у првом реду су старозаветни патријарси, пророци, апостоли и мученици.

Затим житије св. Меланије (умрла 439. у Јерусалиму) од Геронтија: „Што је света желела, добила је; радујући се попела се горе на небо, обучена врлином као хаљином. ... Весело је примише *анђели*, чији живот је подражавала у пропадљивом телу, тако да је била без икакве страсти. Исто тако поздравише је са великом радошћу св. *пророци* и *апостоли* и примише је у свој збор, јер је њихов живот и њихово учење она доказала. Свети *мученици*, чију успомену она велича и чије је борбе она поднела из сопствене побуде, изиђоше јој у сусрет са клицањем (I Кор. 2, 9). Тако је она тамо на небу постала учесница онога што ниједно око није видело, ни ухо чуло и што није продрло ни у једно човечје срце, што је Бог спремио онима који га љубе (I Тим. 1, 17)".[46]

Из реченог видимо да су становници царства небеског, небеског Јерусалима у првом реду: анђели, пророци, апостоли и мученици. У реду са Христом царем и Богородицом царицом на мозаицима у Sant' Apollinare Nuovo су, у царству небеском, *анђели* и *мученици*, а у средњем реду — *патријарси*, *пророци* и *апостоли*.

У тропару 9. песме Канона на исход душе, као заступници оних који умиру помињу се: множина анђела, арханђела, пророка, апостола, мученика и праведних.

У погребној песми византијског чина погреба моли се Г о с п о д у с в е г а да умрли дође у рај „где око његова престола зборују анђели

[44] *K. Künstle*, Ikonographie der christlichen Kunst I, Freiburg i. Br. 1928, 233.

[45] *C. M. Kaufmann*, Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg i. Br. 1917, 376—8.

[46] *Gerontius*, Leben der hl. Melania, übersetzt von St. Krottenthalter, 1912, 498 (54).

и народи светих хармонично служе ...". Затим се у другој песми овако наставља: "Όπου τῶν προφητῶν ὁ χόρος, τῶν Ἀποστόλων καὶ μαρτύρων τὰ τάγματα, καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος δικαιωθέντων — „Где је збор пророка, апостола и мученика, и свих од века оправданих." Дакле, и овде се каже да су учесници царства небеског пророци, апостоли, мученици и праведници.

Да су мученици у царству небеском, доказују палме. C. M. Kaufmann[47] каже да је палма симбол раја. Marucchi:[48] „Дрвеће, цвеће и вртови приказују рај." Многе палмине гране у катакомбама су симбол жеље срећног свршетка у рају.[49] Према Откр. 7. 9: „(Мученици) стојаху пред престолом и Јагњетом обучени у хаљине беле, и палме у рукама њиховим". Да су, пак, патријарси, пророци и апостоли такође у рају, доказ су евхаристијски сасуди са две птице изнад прозора, што означава рефригериум у небеском врту.

Иза мученика су CIVITAS RAVENA и PALATIUM, тј. Теодорихов двор, а иза мученица CIVI(TAS) CLASSIS. „Према Dyggveu, првобитно је у главном отвору Palatiuma под забатом стојао Теодорих, а у побочним аркадама су стојали његови достојанственици. Bovini, пак, држи да је у пољу забата палатијума била група фигура, по свој прилици краљ Теодорих на коњу између градских богиња Равене и Рима, коју је уклонио Агнелус. Пред зидом града Класиса стајала су два лица, и то између мора и средње куле зида, а група од три лица између куле и градске капије. На месту данашњих процесија мученика на северном и јужном зиду треба да су за време Теодориха била два дуга фриза са златном основом и зеленом утрином, вероватно аријевских процесија".[50]

Која лица су била код Palatiuma можемо закључити и по царским мозаицима у Сан Витале. У равенској уметности мозаика каснији споменици су се у нечем угледали на пређашње. Тако су у Сан Витале царски мозаици унеколико угледање на Palatium у Sant' Apollinare Nuovo са Теодорихом и његовим достојанственицима у Palatiumu. Као што ћемо видети, обоје су инспирисани и могу се разјаснити текстовима литургије. Зато се без резерве може примити мишљење Dyggve'a[51] да су у Palatium'у били Теодорих и његови достојанственици. Када је Јустинијан освојио Равену и црква Sant' Apollinare Nuovo 560. освећена за православни култ, није више било места евентуалним аријевским мученицима и Теодориху са његовим дворјанима и они су уништени, а на место аријевских мученика изграђени су мозаици три краља и процесије православних мученика и мученица.

---

[47] Handbuch der christlichen Archäologie, Paderbon 1905, 322.

[48] *O. Marucchi*, Sägruüller, Handbuch der christlichen Archäologie, Einsiedeln, 1912, 296.

[49] *C. M. Kaufmann*, Handbuch der christlichen Arhäologie, Paderbon 1905, 320.

[50] *C. O. Nordström*, op. cit. 57.

[51] *E. Dyggve*, Ravennatum Palatium Sacrum. La basilica ipetrale per ceremonie. Studii sull'architettura dei palazz della tarda antichita. Det Kgl. Danske Vidensk. Selskab, Arch.-kunsthist. Meddelelser III, 2, Kopenhagen 1941, 3 f.

Иако су Равена и Класис засебни део у целини мозаика Sant' Apollinare Nuovo, ипак су део целине мозаика. Засебан део су зато што не спадају у царство небеско и треба их делити од Христа и мученика у истом реду, јер Христос и мученици су на небу, у небеском Јерусалиму, а Равена и Класис су на земљи. Део целине мозаика су, пак, тако што их са осталим мозаицима везује евхаристија и што су инспирисани текстовима литургије, као и остали мозаици. У литургији Апостолских конституција[52] моли се: „Још Те молим за овај град (то су Равена и Класис) и његове становнике, за болеснике, тешко поробљене, за заточене, за путнике на бродовима и друге путнике, да Ти будеш помоћник, заштитник и бранитељ свију". Зато су на мозаицима иза мученика приказана ова два града. Ако су пак Теодорих и његови цивилни и војни достојанственици били приказани у његову двору (Palatium), то је зато што се у сирским литургијама изрично моли за цара, његову цивилну и војну пратњу и двор — παλάτιον, овде Palatium, као што смо то видели при расправљању о царским мозаицима у Сан Витале.

Затим, Равена и Класис су везани за мозаике у најнижем реду овом мишљу: Свети мученици и мученице прослављају Христа цара својим мучеништвом, а земаљски цар Теодорих прославља Христа, небеског цара, црквом коју је подигао, са молбом да би дошао у царство небеско, приказано на мозаицима.

Најпосле, Равена и Класис са Теодорихом и његовом пратњом везани су са Христом Царем и свим светима у небеском Јерусалиму тако што Теодорих препоручује своје царство Равену, себе као цара Равене и становнике свога царства заштити Христа Цара и свих светих у небеском Јерусалиму.

Иако су Равена и Класис у споменутој вези са Христом и мученицима у истом реду, ипак се не може рећи да мученици излазе из Равене, а мученице из Класиса, као што су то неки писали, из разлога што су мученици живели и страдали у разним временима и местима без везе са Равеном, а осим тога, као што је већ речено, мученици су у небеском Јерусалиму, а Равена и Класис на земљи.

Да мозаички украс нигде није у толикој хармонији са архитектуром базилике као у Sant' Apollinare Nuovo приметио је већ A. Grabar,[53] када је написао: „Nul autre décor connu ne répond mieux au thème architectural de la basilique chrétienne: deux colonnades parallèles qui de travée à travée conduisent à l'autel, celle de l'architecture et celle de la mosaïque. La chaîne rythmique est la même, de part et d'autre, et sur la mosaïque ce sont les colonnes blanches des martyrs et des vierges qui scandent l'espace."

Патријарси, пророци, апостоли, а нарочито мученици и мученице су постављени у ритму паралелно са ритмом стубова базилике. Па и сам распоред мозаика чини утисак архитектуре, у којој су патријарси, пророци и апостоли, а нарочито мученици, као стубови, при чему се мозаиста није руководио само естетским побудама, но је имао на уму и речи апос-

[52] *Brightmann*, op. cit. 22.

[53] La peinture byzantine, 61.

тола Павла, који каже да се Јаков, Кифа (Петар) и Јован сматрају стубовима (Гал. 2, 9 — στύλος, columna), разуме се, стубовима цркве. Слика је узета из неке зграде или храма. Имао је затим на уму речи из Откр. 3, 11—12: „Држи што имаш, да нико не узме венца твога. Који победи, учиниће га стубом у храму Бога свога, и више неће изићи напоље; и написаћу на њему име Бога свога и име града Бога мога, новога Јерусалима, који силази с неба од Бога мога, и моје ново име".

Победнику се, дакле, овде стављају у изглед три обећања: 1) постаће стуб цркве Христове, 2) стуб неће никада бити извађен, тј. победник ће у царству божјем имати своје место са кога га нико неће моћи удаљити, 3) на стубу ће као украс бити натписи: а) име божје, б) име божјег града, небеског Јерусалима и име Христово. Ово ће настати тек у ecclesia triumphans, у царству божјем, у небеском Јерусалиму. А пошто је на мозаицима у Sant' Apollinare Nuovo приказан небески Јерусалим, то патријархе, пророке, апостоле и мученике видимо као стубове цркве Христове у небеском Јерусалиму, у смислу наведених речи из Откровења, у пуној ритмичкој хармонији са стубовима који носе базилику. Драперија мученика и мученица на периферној црти пада доле у окомитој линији, да би фигуре мученика и мученица добиле доиста изглед стуба.

Роман Мелод у кондаку апостолима пише да Христос овако говори апостолима:

Οἱ στύλοι τῆς ἐκκλησίας μου,
οὓς ἐγὼ ἐκ θαλάσσης ἀνήγαγον,
ὁ μόνος γινόσκων τὰ ἐγκάρδια.

„Ви стубови цркве моје, које подигох (извадих) из морске пучине, ја, који једини знам унутрашњост срца."

Питра[54] мисли да Roman alludit ad emporia marmarum, quae mari solebant imminere — можда чини алузију на тргове где се продаје мрамор, који су обично били на мору. Ја, пак, мислим да Роман овде чини једну лепшу алузију и да хоће да каже парадокс (Роман их је волео), наиме, како су апостоли били рибари, то их је Христос са мора позвао (нпр. Петра и Андрију), тј. извадио из мора и начинио их стубовима цркве своје. Језера Галилејско и Тиверијадско у Новом завету су θάλασσα. Парадокс је, пак, то, што су стубови извађени из мора, одакле се не ваде, већ се ваде из земље.

У Откровењу Јована Богослова читамо: „И град (тј. небески Јерусалим) не потребује сунца ни месеца да светле у њему; јер га светли слава божја, и жижак је његов Јагње" (Откр. 21, 23), „јер ноћи онде (тј. у небеском Јерусалиму) неће бити" (Откр. 21, 25). „И ноћи више неће бити и неће потребовати светлости од жишка, ни светлости сунчане, јер ће их обасјавати Господ Бог, и цареваће вечно".

У небеском Јерусалиму, дакле, неће бити физичке светлости, но нематеријалне, јер ће га светлити Бог, слава божја и Јагње. То пот-

[54] Analecta sacra I, 177.

врђује и песма из византијског чина погреба, у којој се моли да Христос представљенога удостоји да са анђелима зборује у нематеријалном изливању његове светлости: Τῷ ἀκηράτῳ σου κάλλει ... τὸν πρός σε μεταστάντα ἀγαθὲ καταξίωσον, ἐν ἀΰλῳ φωτοχυσίᾳ τῆς φωτοφανείας σου, σὺν Ἀγγέλοις χορεύοντα, περί σε τὸν Δεσπότην, καὶ Βασιλέα τῆς δόξης καὶ κύριον. У Јаковљевој литургији моли се да верни нађу наследство у светлости лица божјег.

Дакле, наследници царства небеског, поред становања у шаторима у дому Оца небеског, поред мира, поред refrigeriuma, поред сладости раја, уживаће и у светлости лица божјег, о којој се толико говори у византијској служби на Преображење. Да би приказао ову светлост царства небеског, небеског Јерусалима и славе божје, мозаиста је нашао да јој најбоље одговара светлост сјаја златног мозаика.

На саркофагу Hilariusa из Arlesa уклесани су 449. године стихови у којима се каже да је више волео сиромаштво но злато и rapuit caelestia regna, а одбацивши љуску тела одлетео је ка звездама и ушао у анђелске станове и златна царства — angelicasque domos intravit et aurea regna.[55] Овде се царство небеско назива aurea regna — златна царства. И овде, у Sant' Apollinare Nuovo, имамо златно небеско царство приказано златним мозаиком, па се зато црква Sant' Apollinare Nuovo са приказом царства небеског у златном мозаику звала: црква Sancti Martini in coelo aureo.

На веома импозантан и свечан начин приказана је на мозаицима у цркви Sant' Apollinare Nuovo једна мисао, једна идеја. Приказана је низом еванђелских тема делатност Исуса Христа у економији спасења људи, која је вернима хришћанима отворила царство небеско, царство Христово, небески Јерусалим, приказан мозаицима у најнижој и средњој зони мозаика. У своме царству је Христос као цар на престолу, окружен анђелима, патријарсима, пророцима, апостолима и мученицима. Сви они, стојећи као стубови тријумфујуће цркве у небеском Јерусалиму, на свој начин — гестовима, текстовима на свицима, садржином свитака и кодекса, проливеном крвљу и мученичком смрћу — прослављају и величају Христа цара што је извршио спасење људи. Ово царство небеско стоји отворено онима који примају евхаристију, јер их чекају у небеском Јерусалиму, у дому Оца небеског, празни шатори са победним венцима и сладост раја, што је све приказано између еванђелских тема.

Најпосле и земаљски владар Теодорих, на челу Равене и свога Palatiuma, слави Христа, небеског цара својом црквом и моли се за своје царство, за град Равену, за Palatium, да и он нађе место у царству небеском, препоручујући се посредовању свих светих у небеском Јерусалиму.

Све ово је приказано на основу текстова сирских литургија.

---

[55] *C. M. Kaufmann*, Epigraphik, 202.

Као и у Сан Витале, и овде су у пуној хармонији: евхаристија која се врши на престолу, мозаици, архитектура и верни који се на евхаристији моле и причешћују.

Ко са оваквим разумевањем у цркви Sant' Apollinare Nuovo посматра величанствену глорификацију Христа у небеском Јерусалиму, у златном царству и златном небу, биће освојен снажним утиском велике уметности.

II
МОЗАИЦИ БАЗИЛИКЕ SANT' APOLLINARE IN CLASSE

Цркву Sant' Apollinare in Classe почео је зидати равенски епископ Ursicinus (533—536), а осветио ју је 549. године равенски архиепископ Максимијан као гробну цркву св. Аполинариса. Према предању послан од апостола Петра, Аполинарис је проповедао хришћанство у Равени, овде основао епископску катедру и одавде прошао околне крајеве као проповедник Христова учења. Пошто је 78. године и страдао као мученик у њој, то се поштује и слави као патрон Равене и равенске цркве, 23. јула, и сматра као „равноапостолни", тј. раван апостолима.

Мозаици у Sant' Apollinare in Classe очувани су у апсиди и на тријумфалиом луку који окружује апсиду. У апсиди горе су Преображење и св. Аполинарис, а доле Четири епископа Равене, Жртве Авеља, Аврама и Мелхиседека и цар Константин IV (668—685) који даје привилегије равенској цркви.

На тријумфалном луку у пет редова, идући од горе према доле су мозаици: 1) Христос и емблеми еванђелиста, 2) Јерусалим и Витлејем, из којих излазе по шест јагањаца, 3) палме, 4) арханђели Михаило и Гаврило и 5) два еванђелиста или апостола.

Првобитни мозаици су они у конхи апсиде: Преображење и св. Аполинарис, а остали се овако датирају:

Nordström[56]

1) Мозаик апсиде био је готов у време освећења цркве.
2) Два арханђела су из VI века.
3) Градови са јагањцима, а по својој прилици и палме, су из VII века.
4) Мозаик Константина IV је из 675. године.
5) Христос и емблеми еванђелиста су из XI века.
6) Два еванђелиста, доле, су из XII века.

Bovini[57]

1) Мозаици апсиде, 4 равенска епископа, две палме, два арханђела су из времена непосредно око средине VI века.
2) Жртве и Константин IV су из друге половине VII века.
3) Два апостола, доле, су из X—XI века.

Mazzotti[58]

1) Крст и Аполинарис су првобитни мозаици.
2) Два арханђела су из VI века.
3) Градови и јагањци су из VII века.
4) Христос и символи еванђелиста су из XI века.
5) Два еванђелиста су из XII века.

[56] *C. O. Nordström*, Ravennastudien, Uppsala 1953, 120 ff.
[57] *G. Bovini*, Mosaici di Ravenna, 50—52.
[58] *M. Mazzotti*, La basilica di Sant' Apollinare in Classe, Roma 1954, 162—188.

Као што се види, мозаици у Sant' Apollinare in Classe су из разних времена. Пошто се мозаисте на каснијим мозаицима нису трудили да садржински и тематски буду у складу са оним ранијим, то мозаици ове базилике као целина нису везани једном идејом, но су по својој садржини везани за место на коме се налазе, наиме, те теме углавном сретамо у апсиди и на тријумфалном луку базилике у ранохришћанској уметности. Зато је дошло до тога да на мозаицима имамо двапут приказане апостоле као јагањце, једанпут у апсиди, а други пут на тријумфалном луку, а уз то још три апостола као јагањце у Преображењу.

Неки од мозаика у Sant' Apollinare in Classe тематски се угледају на оне у цркви Сан Витале и то: градови Јерусалима и Витлејема, палме, Жртве Авеља, Аврама и Мелхиседека и Константин IV који даје привилегије равенској цркви. Последњи мозаик одговара мозаику Јустинијан приноси евхаристијске сасуде цркви Сан Витале, а градови Јерусалим и Витлејем и палме су копија оних у Сан Витале. Мозаици Жртве Авеља, Аврама и Мелхиседека су угледање на односне мозаике у Сан Витале. Али док је код последњих иконографски све у реду и тачно одговара тексту литургије: „Господе, као што си примио старозаветне жртве Авеља, Аврама и Мелхиседека, тако прими и ову новозаветну евхаристијску жртву" (путир и хлебови на престолу),[59] дотле је ова тема на мозаику у Sant' Apollinare in Classe (коју Mario Mazzotti[60] погрешно назива „Tre sacrifici" — Три жртве, јер су на томе мозаику четири жртве, три старозаветне и једна новозаветна: евхаристијска) иконографски погрешно приказана, јер на новозаветни престо са евхаристијском жртвом (путир и хлебови) Авељ приноси јагње, Аврам само што није подигао Исака, а Мелхиседек седи (!) за самим престолом, што је све литургички, па према томе и иконографски, немогуће.

У поређењу са досадашњим споменицима Равене, на мозаицима у цркви Sant' Apollinare in Classe имамо једну новину. Док је на мозаицима о којима смо до сада расправљали централна личност целине мозаика био само Исус Христос, то овде у апсиди, главном месту базилике, где се према значењу места приказује царство небеско, рај, поред Христа-Крста видимо и св. Аполинариса. Тиме је инспиратор мозаика манифестовао нарочито поштовање Равене према своме апостолу и мученику, чије мошти поседује, у складу са речима Максима Туринског (V век), савременика првобитног мозаика св. Аполинариса:

„Cuncti igitur martyres devotissime percolendi sunt, sed specialiter ii venerandi sunt a nobis, quorum reliquias possidemus. Illi enim nos orationibus adiuvant, isti etiam adiuvant passione; cum his autem nobis familiaritas est; semper enim nobiscum sunt, nobiscum morantur, hoc est, in corpore nos viventes custodiunt, et de corpore recedentes excipiunt",[61] etc.

---

[59] Види поближе о овоме код мозаика у цркви Сан Витале у Равени [*Л. Мирковић*, Мозаици у цркви Сан Витале у Равени, Богословље, год. VII (XXII), св. 1 и 2, Београд 1963, 53—42].

[60] *M. Mazzotti*, 165 ff.

[61] PL 57, 428, Homil. 81.

„Све мученике треба најоданије поштовати, али нарочито ми треба да се оним (мученицима) у молитвама обраћамо, чије реликвије поседујемо. Јер они нас молитвама помажу, а ови нас помажу такође и страдањем; са њима смо у присном опхођењу (пријатељству, познанству), јер су свагда са нама, са нама бораве, тј. чувају нас живе у телу, а прихватају нас када се растајемо од тела".

У оваквом односу су верни равенске цркве према св. Аполинарису, наиме они му се на евхаристији у цркви доле моле, а Аполинарис — Sanctus Apolenaris их својим мољењем штити и заступа код Христа.

Св. Аполинарис као Орант стоји посред раја приказаног дрвећем, растињем, цвећем и птицама, заједно са дванаест апостола, символички приказаних у облику дванаест јагањаца, јер су апостоли и мученици први становници царства небеског.

Више Аполинариса је мозаик Преображења Христова, приказаног претежно символима. Христос је приказан крстом, апостоли Петар, Јаков и Јован као јагањци, само су Мојсије и Илија приказани обично, допојасним ликовима. Да крст замењује фигуру Христа говоре четири ознаке: натпис ΙΧΘΥΣ изнад крста, речи SALUS MUNDI испод крста, слова Αω поред крста и слика Исуса Христа у средини крста.

Ове две представе — Глорификација св. Аполинариса и Преображење Христово — уплетене су и стопљене у једну целину. Дрвеће раја, у коме је Аполинарис, прелази у представу Преображења, а три апостола — јагањци из Преображења — налазе се на представи раја у коме је св. Аполинарис.

Преображење је приказано символима зато, да би се личности Христа и апостола што више неутралисале, а личност св. Аполинариса што боље истакла на мозаицима, што је већ раније утврдио C. Nordström. Али, поред свега тога, фигура Христа, приказана крстом, ипак доминира у споју Преображење и Глорификација Аполинариса и у целој апсиди.

Сада треба разјаснити ову, према Grabaru и Simsonu идеолошки најкомпликованију представу ранохришћанске уметности, наиме, зашто је уз Глорификацију Аполинариса дато Преображење и каква је њихова међусобна идејна веза.

Пре свога преображења Христос је говорио о својим страдањима, да ће „много пострадати ... да ће га убити и да ће у трећи дан устати" (Мат. 16, 21). То исто кажу и еванђелисти Марко 8, 31, и Лука 9, 22. После тога Христос је рекао: „Ко хоће за мном да иде, нека се одрече себе и узме крст свој и пође за мном! Јер ко хоће да сачува живот свој, изгубиће га; а ко изгуби живот свој због мене, наћи ће га. Јер шта вреди човеку ако сав свет добије, а животу своме науди? Или чиме ће човек откупити живот свој? Јер ће доћи Син човечји у слави Оца свога, с анђелима својим, и тада ће вратити свакоме по делима његовим. Заиста, кажем вам: Има неких међу овима што стоје овде, који неће окусити смрт док не виде Сина човечјег где иде са царством својим" (Мат. 16, 24—28). Еванђелист Марко (8, 34—37) понавља Матеја, стилизујући те

речи код Матеја овако: „а ко изгуби живот свој због мене и еванђеља, сачуваће га". Матеја и Марка понавља и Лука 9, 23—27.

Иза наведених места Матеја, Марка и Луке, сва ова три еванђелиста описују Преображење Христово на гори Тавору: Мат. 17, 1—9; Марк. 9, 2—8; Лук. 9, 28—29. Лука (9, 30—31) каже: „И гле, два човека говораху с њим: Мојсије и Илија. Ови се показаху у слави и говораху о његовој смрти која га је чекала у Јерусалиму".

Сва три еванђелиста доводе у исту везу она што је претходило Преображењу са Преображењем. Христос указује на своја страдања, означавајући уједно пут самоодрицања и ношења крста, којим морају ићи његови ученици, и указује на суд који ће бити приликом његовог поновног доласка у слави Оца. Христос је приликом свога преображења говорио са Мојсијем и Илијом о предстојећим страдањима и смрти у Јерусалиму.

С обзиром на Христа, Преображење је имало сврху да унапред објави његову победу у борби страдања и да тренутно у предслици покаже ону славу коју је Христос страдањем имао да заувек стекне својој човечанској природи. Сврха, пак, Преображења Христова и онога што се при томе догодилио с обзиром на апостоле је да се учврсте у вери против сумња, које ће на њих наваљивати за време предстојећих страдања Христових. Кондак Преображења гласи: „На гори си се преобразио Христе Боже, и колико схватаху ученици Твоји видеше славу Твоју, да би, када виде како Те распињу, разумели да је (Твоје) страдање вољно, а свету проповедали да си Ти ваистину Очев одсјај". Најпосле, они треба да у Христовој глорији приликом преображења виде предслику оне славе коју је учитељ спремио ученицима својом смрћу на крсту, у коју ће и они ићи ако са вером буду ишли за њим.

Према Јовану Златоусту,[62] Преображење је извршено да би ученици сазнали да Христос има власт над животом и смрти и да им покаже славу крста, да охрабри Петра и оне који се боје страдања, и подигне им духове.

У Sermo de transfiguratione Лав Велики[63] каже да се у Преображењу углавном радило о томе да се из срдаца ученика уклони саблазан крста и да се не поколеба њихова вера због понижења вољног страдања, којима ће бити покривена узвишеност скривеног достојанства.

У грчком синаксару на Преображење каже се да је Христос пре Преображења говорио ученицима о својим страдањима и о мученичкој смрти њиховој, а својим преображењем хтео је усавршити њихово гледање, и показати каква ће бити она слава са којом ће доћи (тј. приликом другог доласка).

Дакле, судбина Христова је предслика судбине његових ученика и следбеника. Као што је Учитељ само кроз страдања и смрт доспео до славе Васкрсења и Вазнесења, тако и његови ученици могу само самоодрицањем и жртвовањем свога живота спасти душу своју на суду Месије и доспети у славу са Христом.

[62] PG 58, 558—566, Hom. 58.

[63] PL 54, 520—522.

Када све то знамо, онда нам је разумљив мозаик у апсиди и веза између Преображења Христова и Глорификације св. Аполинариса у рају.

У Преображењу је Христос приказан крстом, који има комплексну садржину и значење, наиме, њиме су приказана:

1) страдања Христова предсказана пре Преображења, као и страдања која чекају Христове ученике и следбенике;

2) слава Христова (крст окружен звездама) приказана у Преображењу и тријумф Христова крста над смрћу;

3) Последњи суд, када ће се јавити крст са Истока и када ће се Христос појавити у слави да суди живима и мртвима.

Према свему реченом, Аполинарис је пошао за Христом, одрекао се себе, узео је крст свој и изгубио свој живот због Христа и његова еванђеља, али је зато нашао живот у слави, у царству небеском, у рају, као што га видимо на мозаику да у рају пребива заједно са апостолима-јагањцима, раван њима проповедањем еванђеља Христова и мученичком смрћу, где се моли Христу-Крсту за Равену, равенску цркву и њезине верне као њихов заштитник и патрон, јер му се они обраћају за intercessio.

Из свега овога видимо да је инспиратор мозаика у апсиди дао мозаисти да прикаже идеју извучену из наведених текстова еванђеља у вези са св. Аполинарисом као мучеником и тако је настало стапање Преображења Христова са представом св. мученика Аполинариса у рају у одговарајућој оригиналној композицији, каква по изражајном облику и садржини није више поновљена не само у старој хришћанској уметности него и никада више.

Кад то знамо, онда нам не изгледа прихватљиво писање А. Грабара[64] да је композиција мозаика Преображења у конхи апсиде прерада сцене Вазнесења, како је оно приказано на ампулама Monza и Bobbio, чије рељефе Грабар сматра копијама ишчезлих мозаика Палестине. Мозаиста се при стварању нове оригиналне композиције морао првенствено руководити наведеним текстовима еванђеља пред Преображењем и описом Преображења и то доводити у везу са св. Аполинарисом као мучеником, и по томе стварати оригиналну композицију, те није вероватно да се при томе руководио такође и композицијом изгубљеног палестинског мозаичког Вазнесења, које је служило као узор ономе на ампулама Monza и Bobbio и на њима сачувано.

Грабар, затим, каже да се Аполинарис налази „dans un grand jardin qui monte en gradins, très vert et frais, et en son milieu saint Apollinaire, en prière."[65] Bovini, пак, каже да је око Аполинариса „paesagio" са пинијама,[66] које још и данас карактеришу пејзаж недалеко од Classe. А Mazzotti[67] каже да се Аполинарис налази „quasi in un giardino".

---

[64] О његовом мишљењу види опширније *Nordström,* op. cit. 125—126.

[65] La peinture byzantine, Genève, ed. Skira 1953, 73.

[66] *G. Bovini,* Mosaici di Ravenna, 55.

[67] *M. Mazzotti,* La basilica di Sant' Apollinare in Classe, 162—163.

Каква је то башта, какав је то пејзаж у који је мозаиста сместио Аполинариса да се у њему моли за Равену и његове верне? Зар свети мученици који су своју крв пролили за Христа пребивају у неким баштама и пејзажима са својим вернима у облику дванаест јагањаца? Где се то тако слика у ранохришћанској уметности? Не, свети мученици су у рају, и ова „башта", овај „пејзаж" је рај у коме пребива и Аполинарис, а у коме нема места за верне за које Аполинарис има тек да се моли. Они су доле у цркви.

Грабар је, даље, писао да Аполинарис моли награду за свој мартиријум[68] и да јагањци поред Аполинариса приказују не апостоле но верне, који моле Аполинариса за intercessio.[69] То Грабарово мишљење, да јагањци поред Аполинариса приказују верне, а не апостоле, било је, затим опште примљено (Nordström, Bovini, Mazzotti).

Но, ни ово нам не изгледа прихватљиво, јер Аполинарис, налазећи се већ у рају, нема потребе да моли за оно чиме је већ награђен. Када би јагањци поред Аполинариса приказивали верне равенског стада, то би се и они већ налазили у рају са Аполинарисом, те не би имали потребе да га моле за intercessio. Аполинарис са пуним правом стоји међу апостолима у рају, због чега је и означен нимбом и сигнатуром: SANCTUS APOLENARIS.

Дванаест јагањаца означавају апостоле још и зато што апсида базилике значи небо, где верни, који се моле св. Аполинарису, још нису, па се према томе не могу ни приказивати да су на небу. Они стоје доле у цркви на евхаристији и обраћају се у молитви своме патрону и заштитнику, а Аполинарис се моли за њих Христу-Крсту у Преображењу. Када би јагањци поред Аполинариса приказивали верне, то би они — пошто су у рају са св. Аполинарисом — били виши и боље награђени од равенских епископа испод њих, од којих су двојица означени као свети и који су подизали цркве.

Vitalis Acquaeductus Rhavennas Monachus Camaldulensis написао је 1511. Liber de Aedificatione et mirabilis Aedis divi Apostolici Apollinaris in Civitate olim Classensis, у коме пише: „... effigies hinc beati Martyris Apollinarius ad inferiorem crucis partem extensis manibus inspicitur, tamquam sacerdotis insigniter palliati, hinc et hui sex oves conformi quodam balatum vocem exprimere videtur".[70] Vitalis, дакле, каже: „као да овце поред Аполинариса блеје". Овакво тумачење као да овце блеје поновио је и Mazzotti.[71] Ако, пак, то нису верни, но апостоли, зар да апостоли блеје на св. Аполинариса? Ето до каквог нонсенса је довело нетачно тумачење јагањаца као верних.

Да, пак, апсида базилике означава небо истакао је у свом раду C. Cecchelli, La basilica a cupola come tempio celeste, у коме је тачно указано на значење и смисао куполе, свода, лука и апсиде: „Non sol-

[68] *A. Grabar*, Martyrium II, Paris 1946, 48, 52 sq.

[69] Ibid. 94.

[70] *M. Mazzotti*, La basilica di Sant' Apollinare in Classe, 250.

[71] Ibid.

tanto la „tholos“ era il segno dell'edificio celeste, o, comunque, dello stato ultraterreno. Anche l'abside li rappresenta, dimonstrandosi come un settore dell' orizzonte“ ... Una volta e detto ... Dunque l'adside aveva una qualita celeste ... Le basilice cristiane rappresentarono nell' abside la maesta del Signore, o la gloria della Madonna e dei Santi in una versione di carattere attuale ed al tempo stesso escatologico, e l'arco trionfale ebbe l'ispirazione della „Regia Coeli“ dell' Apocalissi“.[72] Cecchelli, дакле, каже да облик свода даје смисао кривине неба. Свод означава небо, небеску зграду, надземаљску државу. Лук такође. Апсида је имала особине неба. Хришћанске базилике приказивале су у апсиди величанство Господа, глорију Богородице и светих.

Према томе, у апсиди, која означава небо, нема места за приказивање верних који су још у животу и не може се тврдити, како то Bovini чини, да је мозаик Аполинариса и дванаест јагањаца (који и према Бовинију значе верне) инспирисан последњим речима беседе Петра Хрисолога, изговорене у Равени.[73] Ecce vivit, ecce ut bonus pastor suo medio assistit in grege“, наиме, да је на мозаику приказан Аполинарис посред свога стада, тј. својих верних, које приказују јагањци.

Mazzotti,[74] пак, пише: „A questo scopo servivano magnificamente, come tema ideografico, le parole del sermone del Crisologo: „Egit, egit ecclesia sancta mater, ut nusquam a suo separetur antistite. Ecce vivit, ecce ut bonus pastor suo medius assistit in grege: nec unquam separetur spiritus, qui corpore praecessit ad tempus ... ecce regnat et vivit, qui pro rege suo desideravit occidi“[75] („Чезне, чезне света Мати црква, да се никада не растане од свога заштитника. Гле живи, гле као добар пастир је у средини свога стада. Нити ће се икада растати дух, који је привремено отишао из тела ... гле влада и живи онај, који је за свога Цара желео да буде убијен“).

Овај текст изражава жељу равенске цркве да се никада не растане од моштију св. Аполинариса, које има и чува у својој средини. Аполинарис својим моштима живи као пастир посред свога стада, иако се привремено разлучио духом од свога тела, а вечно живи у рају, јер је пострадао за Христа као мученик.

Mazzotti наставља: „Можемо додати, као што је Христос, приказан у средишту крста украшеног драгим камењем, Добри пастир, окружен са деведесет девет еванђелских јагањаца, које приказују деведесет девет златних звезда, тако је и Аполинарис, како га описује Chrysologus, збиља добри пастир, који је свој живот дао за своје стадо. Изгледа да је мозаик такође одјек старог антифона равенске литургије: „Sancte Apollinaris, sacerdos et martyr Christi, deprecare pro plebe tua, nos antem populus tuus et oves gregis tui, intercede pro nobis ad Filium Dei“.[76]

---

[72] Цитирано према Spätantike und Byzanz, I Halbband, Baden-Baden 1952, 175.

[73] *G. Bovini*, op. cit. 55.

[74] *M. Mazzotti*, op. cit. 174—175.

[75] PL 52, Sermo, 128.

[76] *M. Mazzotti*, op. cit. 175.

Не бих се могао сложити са писањем Мацотија. Лик Христов у средишту крста је ради ознаке да крст у Преображењу приказује Христа. Деведесет девет звезда не приказују деведесет девет оваца које је Добри пастир оставио да би нашао ону једну, стоту, изгубљену, јер у односном тексту (Мат. 18, 12) није нагласак на деведесет девет оваца које је пастир оставио у планини и са којима се, према томе, Христос у ранохришћанској уметности и не приказује, но на оној једној изгубљеној и нађеној, са којом је Христос толико пута приказан. Најпосле, мислим да нема смисла овај и иначе компликовани спој представа Преображења и Глорификације св. Аполинариса и комплексно значење крста оптерећивати још и представом доброг пастира са деведесет девет остављених оваца. Народ, пак, и овце стада Аполинарисова нису јагањци поред Аполинариса, но се они доле у цркви на евхаристији моле.

Поменута два текста из беседе Петра Хрисолога и старог антифона слажу се само са мозаиком св. Аполинариса као орантом, али на мозаику немамо приказан народ и стадо св Аполинариса, тј. Равене, јер се они моле доле у цркви св. Аполинарису, а јагањци поред Аполинариса су апостоли, који су заједно са Аполинарисом у рају.

У науци се две насупрот постављене куће (мозаик у ниши S. Costanza у Риму из IV века) или два града са ознаком: Јерусалим и Витлејем тумаче као два елемента:[77] 1) Хришћани из Јудеја и 2) Хришћани из незнабожаца, из којих се конституисала хришћанска црква. Не ретко видимо још како јагањци као репрезентанти апостола или верних излазе из капија градова Јерусалима и Витлејема (мозаик на тријумфалном луку у S. Maria Maggiore у Риму између 432. и 440).[78] Овом представом — кажу — симболизована је ecclesia ex circumcisione и ecclesia ex gentibus у средњем веку све до XII столећа[79].

Није ми познато да ли негде имамо писмену потврду за овакво тумачење ових градова, јер нисам трагао за тим. Можда и постоји и то — како кажу — код Августина. Wulff, пак, не тумачи значење ових градова.[80]

Овакво, горе изнесено, тумачење градова и јагањаца који из њих излазе тешко је прихватити из ових разлога: 1) Витлејем, пре свега, сматрам местом Христова рођења, где се родило хришћанство, а не представом хришћана из незнабоштва, иако су се ту маги-цареви поклонили рођеном Христу. На Јерусалим, пак, гледам пре свега као на место где је Христос распет од Јудеја, где је васкрсао, где се са Јелеонске горе узнео на небо, где је послао апостолима Духа светога, укратко где је извршио и довршио економију спасења, а не као на место Јудеја који су примили хришћанство. Овакво моје схватање потврђује још и

---

[77] *J. Wilpert*, Die römischen Mosaiken und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV. bis zum XIII. Jahrhundert, III, Freiburg i. Br. 1917, Taf. 4.

[78] Ibid. I, 475.

[79] *W. Molsdorf*, Christliche Symbolik der altchristlichen und byzantinischen Kunst, Leipzig 1926, 996 (S. 171).

[80] *O. Wulff*, Altchristliche und byzantinische Kunst II, Berlin-Neubabelsberg 1918, 441—42.

то што су слике Јерусалима и Витлејема карактерисане Константиновим грађевинама: црквом Васкрсења у Јерусалиму и црквом Христова рођења у Витлејему. Косма Мајумски овако пева о Витлејему у канону на Божић: „Весели се, Витлејеме, као царски град кнезова Јудиних, јер пастир Израиља, који је на херувимским раменима, јавно произиђе из тебе, узвисивши наше достојанство зацари се над свима." Јован Дамаскин, пак, у канону на Ускрс овако пева о Јерусалиму: „Просвећуј се, просвећуј се, Нови Јерусалиме, јер слава Господња засија над тобом; торжествуј сада и весели се Сионе, и ти чиста Богородице радуј се са васкрса твога Сина".

2) Против Јерусалима као репрезентанта хришћана из Јудејства говоре ове речи Христове: „Јерусалиме, Јерусалиме, који убијаш пророке и засипаш камењем послане к себи, колико пута хтедох да сакупим чеда твога, као што кокош скупља пилиће своје под крила, и не хтедосте! Ево оставља вам се дом ваш пуст" (Мат. 23, 27). Сећање на своју смрт у Јерусалиму изазвало је у срцу Христовом пуном љубави ову тужбалицу о Јерусалиму, јудејској престоници, који је одувек био неблагодаран према Богу, убијао његове посланике и презрео дотле све милости. Христос је поред свега тога покушавао много пута са пуно љубави да јерусалимске становнике скупи под своју заштиту, да их спасе, а они су на његов позив свагда одговарали: „не", и зато ће им град, који је дотле био град божји (Мат. 5, 35), остати пуст. Бог који је дотле становао у јерусалимском храму, напустиће заједно са Месијом и храм и град. Место јудејског Јерусалима и јудејског храма заузели су нови Јерусалим и хришћански храм Гроба Христова и Васкрсења Христова, који је главна карактеристика Јерусалима на сликама.

3) Када су у Равени сликани градови Јерусалима и Витлејема, подела Хришћана на оне из јудејства и незнабоштва је превазиђена, и однос незнабожаца према Мојсијевом закону био је већ давно решен. Сада се хришћанска црква делила на војинствујућу (ecclesia militans) и тријумфујућу (ecclesia triumphans), као што смо то видели на мозаицима у Архиепископској капели у Равени, и обе ове цркве чиниле су једну јединy цркву.

4) Када би ови градови приказивали ecclesiam ex circumcisione и ecclesiam ex gentibus, није ми јасно зашто би шест апостола излазили из Јерусалима и приказивали Хришћане ex circumcisione, а шест апостола из Витлејема и приказивали Хришћане ex gentibus. Или ако јагањци не приказују апостоле но верне, зашто је изабран баш број шест за приказивање цркава ex circumcisione и ex gentibus, када је број $6+6=12$ карактеристичан за апостоле.

5) Градови и јагањци су овде у Sant' Apollinare in Classe означени облацима, што значи да је то небо. Какву везу могу имати градови као репрезентанти цркве из обрезања и цркве незнабожаца са небом? На небу је једна тријумфујућа црква, која се не дели на цркву из обрезања и цркву незнабожаца.

6) Видели смо у Sant' Apollinare Nuovo да су на мозаицима приказани Равена и Класис, као аналогија и са истим значењем, као и гра-

дови Витлејем и Јерусалим, наиме што се на литургији моли за све ове градове. Пошто постоји аналогија и угледање Равене и Класиса на градове Витлејем и Јерусалим, то када би Витлејем и Јерусалим символизовали ecclesiam ex gentibus и ecclesiam ex circumcisione, онда се ова символика не би могла применити на Равену и Класис. Ако се, пак, прими моје тумачење ових градова, наиме као илустрација текстова литургије у којима се моли за ове градове, онда ово тумачење разјашњава мозаике свих ових градова у свим црквама.

Пошто се не мирим са горњим тумачењем градова, дужан сам да кажем своје мишљење. Градови се сликају у ранохришћанској уметности, па и на мозаицима Равене зато, што се у старим литургијама моли за ове градове, о чему смо већ расправљали код мозаика у Сан Витале.[81] Дванаест јагањаца, пак, који излазе из ових градова, мислим, означавају апостоле који су изишли из Јерусалима на проповед еванђеља, које почиње Витлејемом, а свршава се Јерусалимом. Ова проповед Христова еванђеља довела је апостоле-јагањце у царство небеско, у коме се они приказују било у апсиди, било на тријумфалном луку базилике.

Nordström овако закључује: „Das durch die Ostseite der Basis der Arcadiussäule repräsentierte Kompositionsschema findet sich auch in S. Apollinare in Classe wieder, nämlich auf den drei obersten Streifen des Triumphbogens".[82] Ово није тачно. И три горња реда су мозаици: 1) Христос и символи еванђелиста, 2) Јерусалим и Витлејем са јагањцима и 3) палме, које Nordström датира овако: јагањци и градови, а по свој прилици и палме, потичу из VII века, а Христос и символи еванђелиста из IX века.[83] Није могуће да су се мозаисти, и они у VII и они у IX веку, у композицији ових по садржини разних мозаика угледали на рељефе Аркадијева стуба, јер ове теме обично долазе на тријумфалном луку, нпр. градови на тријумфалном луку у S. Maria Maggiore у Риму (између 432. и 440). Осим тога, градови и палме су — као што смо то већ видели — угледање на оне у Сан Витале, које се такође налазе на тријумфалном луку.

За обе палме, пак, Nordström каже да су символ победе и тријумфа Христова и да имају отприлике исти смисао као и престоли и олтари доње зоне у Баптистерију православних,[84] тј. оне одговарају многобројним победним символима најниже зоне базиса Аркадијева стуба. Са овим се не бисмо могли сложити, јер смо видели какав је смисао престола и олтара у Баптистерију православних у вези са крштењем.[85]

Између прозора и апсиде су мозаици четворице равенских епископа: 1) Severus (342—344) — учествовао на сабору у Сардици; постоји хагиографска Vita Severi; 2) Ursus (умро између 424. и 429) — подигао

---

[81] Богословље, год. VII (XXII), св. 1 и 2, Београд 1963, 53—79.
[82] Ravennastudien, 135.
[83] Ibid. 120—131.
[84] Ibid. 121.
[85] *Л. Мирковић*, Мозаици Баптистерија православних — S. Giovanni in Fonte у Равени, Богословље, год. VI (XXI), св. 1 и 2, Београд 1962, 29—51.

и осветио (13. априла 385. или 396) катедралу Anastasis у Равени, која се зове и basilica Ursiana; 3) Ecclesius — подигао цркве S. Maria Maggiore и Сан Витале у Равени; 4) Ursicinus — подигао цркву S. Apollinare in Classe. Прва двојица имају пред својим именом епитет sanctus, а последња двојица га немају. Сва четворица су приказани под шатором који приказује стан у дому Оца небеског, а о шатору изнад њихових глава виси венац украшен драгим камењем, знак победничке награде за добро извршену пастирску службу. Severus и Ursus се сматрају као свети, а Ecclesius и Ursicinus нису свети, али су подизали цркве (као и Ursus), и зато су приказани у царству небеском.

О осталим мозаицима не бисмо имали ништа да кажемо, јер су други о томе већ писали, нпр. о мозаику Константина IV, и јер су то теме које се понављају на разним местима у ранохришћанској уметности. Арханђели су, вероватно, постављени као чувари уласка у небо, пошто апсида означава небо.

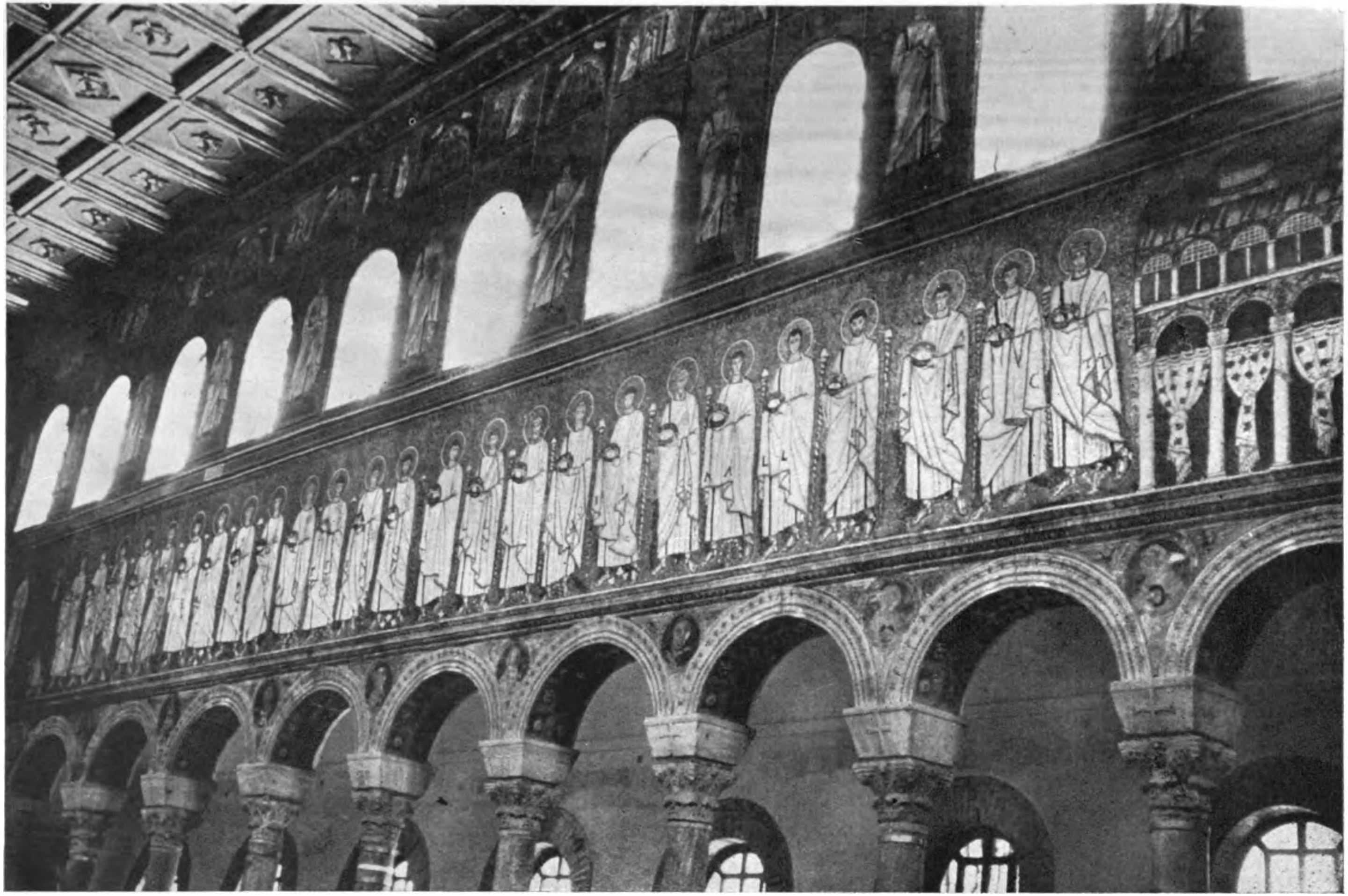
Мозаици у Sant' Apollinare in Classe су из разних времена и зато их не обједињује једна мисао. Главни, најважнији и првобитни део ових мозаика су представе Преображења и Глорификација равенског апостола и мученика св. Аполинариса, стопљене у једну слику, инспирисану текстовима пред описом Преображења и Преображења из еванђеља. Док је на досадашњим мозаицима равенских споменика централна личност била само Исус Христос у царству небеском, то се овде, поред Христа-Крста, нарочито истиче и глорификује св. Аполинарис као Орант и заштитник Равене. Инспиратор мозаика је дао мозаисти оригиналну, необичну и комплексну идеју да је прикаже на мозаицима, за коју је овај морао стварати такође оригиналну композицију, каква се не појављује никада и нигде више.

Док је до сада код равенских споменика, као што смо видели, постојала хармонија између обреда који се служи, мозаика и архитектуре, те хармоније у базилици Sant' Apollinare in Classe више нема.

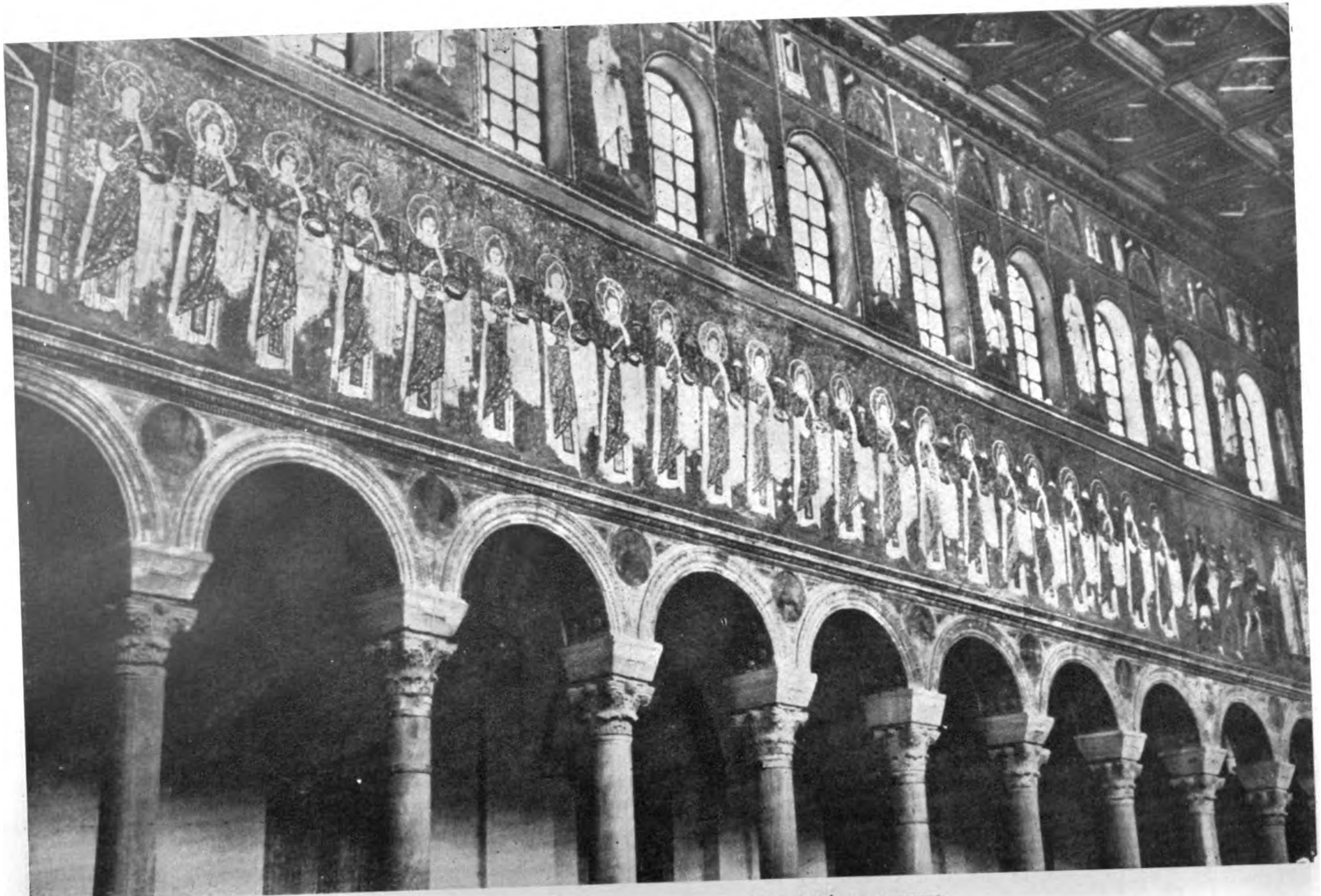
СЛИКЕ - FIGURES

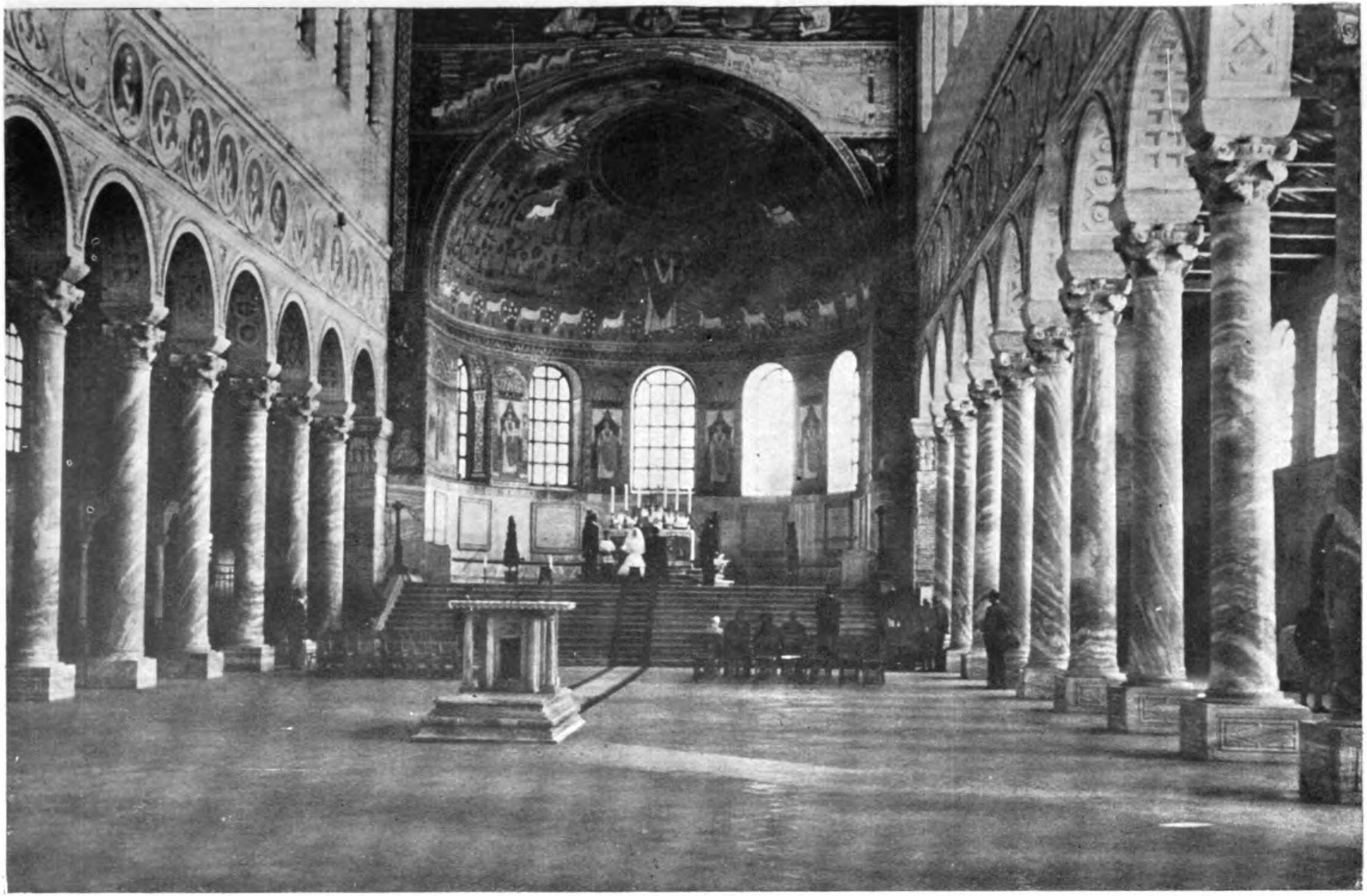
Сл. 1 — Sant' Apollinare Nuovo у Равени. Исус Христос, као цар, у небеском Јерусалиму.
Fig. 1 — Sant' Apollinare Nuovo à Ravenne. Jésus-Christ, le roi, au Jérusalem céleste.

Сл. 2 — Sant' Apollinare Nuovo у Равени. Процесија мученика.
Fig. 2 — Sant' Apollinare Nuovo à Ravenne. Procession de martyrs.

Сл. 3 — Sant' Apollinare Nuovo у Равени. Процесија мученица.
Fig. 3 — Sant' Apollinare Nuovo à Ravenne. Procession de martyres.

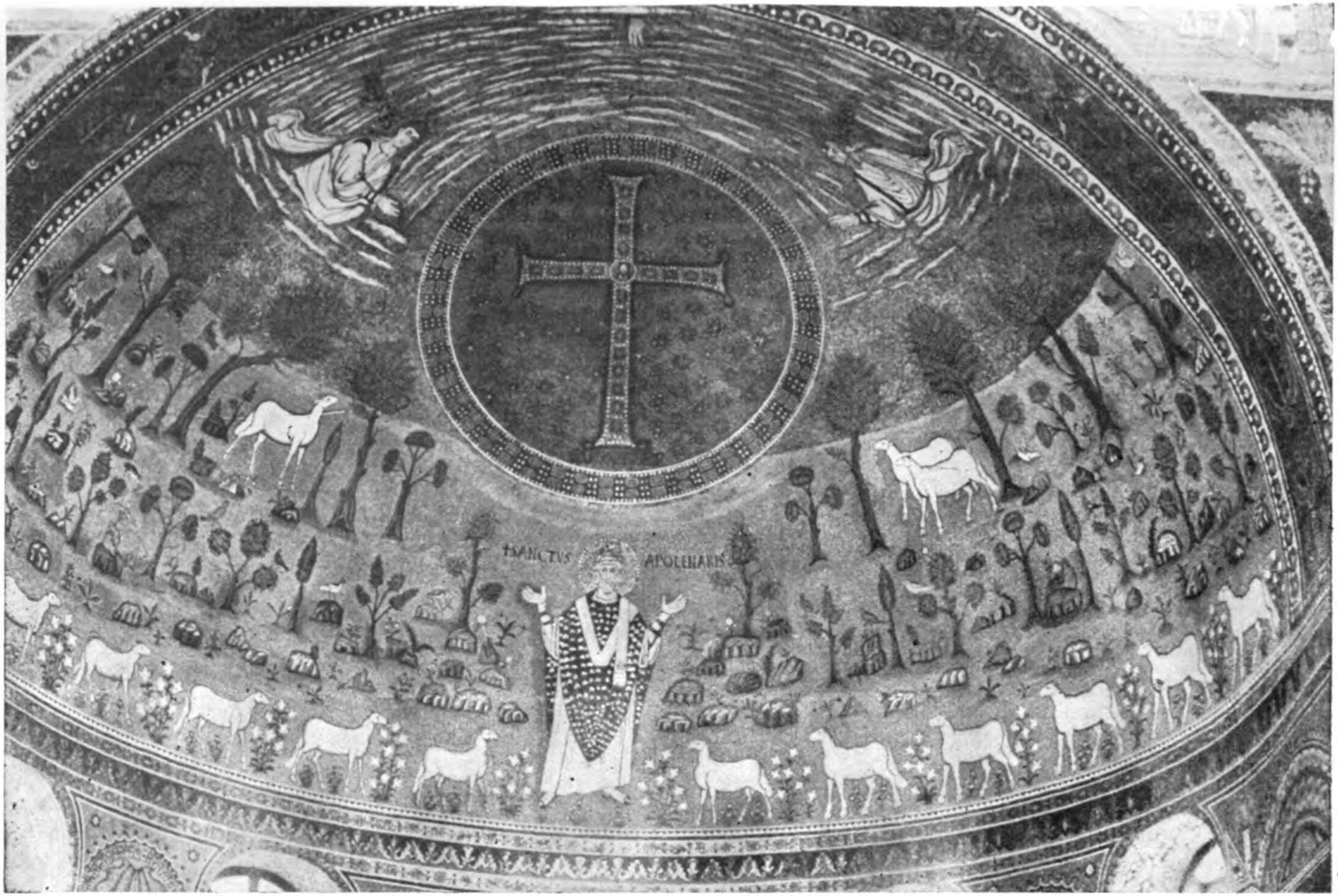

Сл. 4 — Sant' Apollinare in Classe у Равени. Стубови и апсида базилике.
Fig. 4 — Sant' Apollinare in Classe à Ravenne. Colonnes et abside de la basilique.

Сл. 5 — Sant' Apollinare in Classe у Равени. Мозаици у апсиди: Христос и амблеми еванђелиста; Јерусалим и Витлејем; равенски епископи.

Fig. 5 — Sant' Apollinare in Classe à Ravenne. Les mosaïques dans l'abside: Christ et les emblèmes des évangélistes; Jérusalem et Bethléem; évêques de Ravenne.

Сл. 6 — Sant' Apollinare in Classe у Равени. Мозаици у апсиди: Преображење и Св. Аполинарис у рају са дванаест апостола као јагањцима.
Fig. 6 — Sant' Apollinare in Classe à Ravenne. Mosaïques dans l'abside: la Transfiguration et St. Apollinaris au Paradis avec les douze apôtres en guise d'agneaux.

Сл. 7 — Sant' Apollinare in Classe у Равени. Жртва Авеља, Мелхиседека и Аврама.
Fig. 7 — Sant' Apollinare in Classe à Ravenne. Sacrifice d'Abel, de Melchisédech et d'Abraham.

LAZAR MIRKOVIĆ

LES MOSAÏQUES DES BASILIQUES DE RAVENNE

Résumé

I

Les mosaïques de la basilique de Sant'Apollinare Nuovo

L'église de Sant' Apollinare Nuovo fut construite vers l'an 500 par le roi Théodoric (493—526) comme église-cathédrale arienne servant d'église de la cour royale. Elle fut consacrée en 504. Agnellus, archevêque de Ravenne l'a consacrée en 550 pour le culte orthodoxe. Toutes les mosaïques conservées peuvent être datées vers l'année 560. Ces mosaïques distinguent les parties suivantes: 1. Les thèmes évangéliques, dans le rang le plus en haut sur les murs nord et sud; 2. Les motifs décoratifs représentant les tentes entre les thèmes évangéliques; 3. Les mosaïques dans la ville de Ravenne dans les rangs le plus en bas et dans les rangs au milieu, des murs longitudinaux du bâtiment, et 4. Ravenne et Classis.

Les mosaïques de Sant' Apollinare Nuovo demandent bien une réponse. Pour moi, elle n'est pas encore donnée. La question serait la suivante: Qu'elle est l'idée de ces mosaïques dans leurs détails et dans leur ensemble?

Les mosaïques de Sant' Apollinare Nuovo sont inspirées par des textes de liturgies de Jérusalem et d'Antioche ou bien de celle de Syrie, comme le sont aussi les mosaïques de San Vitale.

L'église de Sant' Apollinare Nuovo fut d'abord destinée au culte arien qui ne différait pas du culte orthodoxe, à l'exception de la formulation de certaines attitudes dans les textes du culte, là où la doctrine hérétique l'exigeait. Pour moi, il s'agit d'une procession des martyrs ariens qui figurait dans le rang le plus en bas.

Dans la prière des Constitutions Apostoliques Ἅγιος ὡς ἀληθῶς (Brightmann 19—21) est illustrée l'économie du salut humain par le Christ. Elle y est représentée par les thèmes évangéliques: le Christ enseignant, faisant des miracles, puis le Christ de la passion, le Christ ressuscité en compagnie de ses disciples. On y voit aussi le Christ instituant l'eucharistie afin que tous ceux qui communient obtiennent la vie éternelle, c'est à dire le royaume des cieux. Le royaume céleste est représenté par des tentes, des couronnes et des oiseaux. Les tentes vides ainsi que les thèmes évangéliques font apprendre aux fidèles, présents à l'eucharistie, ce qu'ils obtiendraient dans l'économie du salut exécuté par le Christ et par la communion pendant la liturgie, à savoir: le salut dans la maison du Père Céleste — dans le royaume des cieux, au Jérusalem céleste, puis les couronnes de la victoire et les délices du Paradis. J'ai étudié la question portant sur la signification des tentes - lieux d'habitation dans la maison du Père Céleste dans mon ouvrage intitulé, „Die Mosaiken des Galla Placidia Mausoleums in Ravenna" (errichtet spätestens um 450) /Bogoslovlje 1950, No 1 et 2, pp. 19—26 du tirage à part/.

D'un côté c'est Jésus Christ qui, dans le rang le plus en bas de la mosaïque, est en position de roi sur son trône entouré de ses archanges. Dans le même rang apparaîssent les Martyrs tenant dans les mains des couronnes ornées de pierres précieuses. De l'autre côté c'est la Mère de Dieu avec le Christ-Roi à peine né sur ses genoux. Les rois-mages apportent les dons au Christ et derrière eux on reconnaît les Martyrs, les couronnes en mains. Il en existe de différentes explications de ces compositions des Martyrs.

Au Christe-Roi et aux Martyrs de la zone le plus en bas se sont rattachés, faisant un ensemble avec eux, les saints (au nombre de 32) de la zone du milieu qui portent des rouleaux et des codes. Ils ont été différemment identifiés.

Les mosaïques de la zone du milieu et de celle le plus en bas, excepté Ravenne et Classis, sont inspirées par le texte de la prière de la liturgie de Jacques /Brightmann, 50/. Elles enseignent qu'il est digne de s'incliner devant Dieu Créateur, glorifié par les cieux et toutes les puissances divines, par le soleil, la lune et la constelation toute entière, ensuite par la terre, la mer et tout ce qui est en elles. Et l'on continue de la sorte:

„Qui (Dieu) est glorifié par l'assemblée céleste solennelle, par Jérusalem, par l'église des premiers-nés inscrits au ciel, par les esprits des justes et des prophètes, par les âmes des martyrs et des apôtres, par les anges et les archanges...."

Ce texte de la liturgie de Jacques est une réminiscence de l'Épître aux Hébreux, 12, 22—24. La majorité des commentateurs estiment que l'expression „les premiers-nés qui sont au ciel" doit être comprise de la manière suivante: ce sont les Patriarches et les hommes pieux de l'Ancien Testament mentionnés dans le chapitre 11 de l'Épître aux Hébreux; les chrétiens décédés, les premiers convertis chrétiens, spécialement les martyrs, les apôtres et tous les grands aimés par Dieu.

Or, c'est le royaume des cieux, le royaume du Christ, la Jérusalem céleste qui sont représentés sur les mosaïques. Dans ce royaume le Christ sur son trône y est le roi fêté, célébré et glorifié par les anges, les esprits des justes (les patriarches de l'Ancien Testament), les prophètes, les apôtres et les martyrs. Cette glorification est illustrée par les gestes, par les textes sur les rouleaux, par le contenu des rouleaux et des codes. Les Martyrs célèbrent, eux-aussi, le Christ par leurs passions, leur mort et leur sang versé, ce qui est représenté par des couronnes qu'ils tiennent dans leurs mains.

Ainsi présente-t-on aux fidèles qui prient et qui communient pendant la liturgie, l'image de la Jérusalem céleste. On leur dit qu'ils entreront, eux-aussi, par l'eucharistie dans le royaume des cieux, dans la Jérusalem céleste. Là, des tentes, habitations du royaume de Dieu, leur sont préparées Leur vie sur la terre, pleine de bons combats, sera recompensée par les couronnes.

L'interprétation des couronnes est exposée dans mon étude intitulée „Les mosaïques des Baptistères Orthodoxes" (Bogoslovlje 1 et 2, Beograd 1962). Les Martyrs ne présentent pas leurs couronnes au Christ, mais ils le glorifient par ces couronnes, par leurs souffrances.

Les Saints du second et les Martyrs du rang le plus en bas font un ensemble. Les Saints du royaume des cieux prennent place autour du Christ-

Roi. Dans le même rang, dans le royaume des cieux, avec le Christ-Roi et la Vièrge-Reine se trouvent les anges et les martyrs. Le rang au milieu est réservé aux patriarches, aux prophètes et aux apôtres. D'autres écrits et d'autres notes considèrent les prophètes, les apôtres, les martyrs aux palmes (v. L' Apocalypse 7, 9) et les justes comme participants du royaume des cieux.

Derrière les Martyrs est située la Civitas Ravenna avec le Palatium, palais de Théodoric. Suit la Civitas Classis. Ravenne une fois conquise par Justinien, l'église de Sant' Apollinare Nuovo fut consacrée pour le culte orthodoxe en 560. Donc, il n'y avait plus de raison pour la représentation des martyrs ariens et de Théodoric entouré de ses courtisans. Ils furent détruits et leur place fut réservée aux trois rois-mages et aux processions des martyrs et des martyres.

Ravenne et Classis font un ensemble particulier et il faut bien les séparer du Christ et des Martyrs qui sont dans le même rang. Ces derniers sont au ciel, tandis que Ravenne et Classis sont sur la terre. Les villes sont représentées ici parce que dans la liturgie des Constitutions Apostoliques (Brightmann, 22) on prie: „Nous te prions pour cette ville" (Ravenne et Classis), etc. Théodoric et sa suite y sont situés parce que dans la liturgie de la Syrie on prie expressément pour l'empereur, pour sa suite civile et militaire et pour sa cour. Les saints Martyrs et les saintes Martyres glorifient le Christ-Roi par leur souffrances, le roi terrestre, Théodoric, glorifie, lui-aussi, le Christ, roi des cieux, par l'église qu'il a édifiée, en le priant de le rendre digne du royaume de Dieu. Théodoric recommande son royaume-Ravenne, soi-même, le roi de Ravenne, et les habitants de son royaume à la protection du Christ-Roi et de tous les saints de la Jérusalem céleste. Certains auteurs supposent que les Martyrs sortent de Ravenne et que les Martyres sortent de Classis. Une telle conception n'est point juste.

Grabar a déjà remarqué (La peinture byzantine, 61) que nulle part le décor en mosaïques n'est en telle harmonie avec l'architecture de la basilique que dans l'église de Sant' Apollinare Nuovo.

Le rythme parallèle des patriarches, prophètes, apôtres et surtout des Martyrs et Martyres affirmé dans les formes des colonnes de la basilique donne à cet ensemble une valeur particulière. La disposition de la mosaïque fait l'impression de l'architecture: patriarches, prophètes, apôtres et surtout martyrs et martyres ont l'air des colonnes. Le mosaïste ne s'était pas laissé mener uniquement par des motifs esthétiques, mais gardait aussi dans sa mémoire les paroles de l'apôtre Paul. D'après lui Jacques, Kifa (Pierre) et Jean sont considérés comme des colonnes (aux Galathes 2, 9 — columna), bien entendu, des colonnes de l'église. L'image est empruntée à un édifice ou à un temple dont les colonnes ont la même signification symbolique.

Le vainqueur peut donc compter sur trois promesses: 1. Il deviendra une colonne de l'Église du Christ; 2. La colonne ne sera jamais enlevée. Le vainqueur aura dans le royaume des cieux une place à lui d'où personne ne pourrait l'écarter; 3. Sur la colonne seront inscrits: a) le nom de Dieu, b) le nom de la Jérusalem céleste, ville de Dieu, c) le nom du Christ. Cela n'adviendra que dans l'ecclesia triumphans, dans le royaume de Dieu, dans la Jérusalem céleste. Les mosaïques dans l'église de Sant' Apollinare Nuovo

ont été réalisées au sens des paroles de l'Apocalypse (3, 11—12): patriarches, prophètes, apôtres et martyrs sont dans une parfaite harmonie rythmique avec les colonnes de la basilique. La draperie des saints Martyrs et des saintes Martyres sur la ligne périphérique descend en ligne verticale, afin que les figures puissent avoir l'air des colonnes.

Dans le Kondakion aux Apôtres, Romain le Mélode écrit que le Christ parle aux apôtres comme suit:

„Vous, colonnes de mon église,
que j'ai élevées de la pleine mer,
Moi, qui le seul connaît le dedans du coeur".

Pitra pense que Romain „fait allusion aux marchés où l'on vend le marbre", situés ordinairement au bord de la mer. Moi, je crois, cependant, que Romain fait ici une allusion plus belle et qu'il veut dire un paradoxe (Romain aimait les paradoxes): il est connu que les apôtres étaient pécheurs et le Christ les avait invités (Pierre et André, par exemple); il les a ressortis de la mer, de la pleine mer et en avait fait des colonnes de son église. Les lacs de Galilée et de Tibériade sont dans le Nouveau Testament des ϑάλασσα.

Nous lisons dans l'Apocalypse de Jean le Théologien: „Et la cité (la Jérusalem céleste) n'a besoin ni de soleil ni de lune pour luire en elle. La gloire de Dieu l'a éclairée, et l'Agneau est son flambeau" (Apocal. 21, 23); „il n'y a point de nuit" (Apoc. 21, 25), „Et il n'y aura plus de nuit; il n'y aura plus besoin de veilleuse, de lumière du soleil, car le Seigneur Dieu l'éclaire; et elle regnera aux siècles des siècles" (Apocal. 22, 5).

On prie dans la liturgie de Jacques que les fidèles obtiennent leur héritage dans la lumière de la face de Dieu.

Or, les héritiers du royaume de Dieu, outre la demeure dans des tentes dans la maison du Père céleste, outre la paix, le refrigerium et les délices du Paradis, jouiront aussi de la lumière de la face divine dont on parle dans l'office divin byzantin de la Transfiguration.

Par une série des thèmes évangéliques d'une façon très imposante et très solennelle, les mosaïques de l'église de Sant' Apollinare Nuovo expriment une idée principale: l'activité de Jésus Christ qui, par le salut, a ouvert aux fidèles le royaume du Christ — la Jérusalem céleste. Ces mosaïques sont executées dans la zone le plus en bas et dans celle qui est au milieu.

Enfin, le prince terrestre Théodoric, à la tête de Ravenne et de son Palatium, prie lui-aussi, par son église, pour son royaume, pour la ville de Ravenne, pour le Palatium, afin qu'il puisse, le prince lui-même, obtenir une place dans le royaume des cieux, le royaume du Christ. Il prie en se recommandant à l'intercession de tous les saints qui sont dans la Jérusalem céleste.

Les scènes des mosaïques sont réalisées suivant les textes des liturgies syriaques.

Dans l'église de Sant' Apollinare Nuovo comme dans celle de San Vitale, l'eucharistie qui se déroule dans l'autel, les mosaïques, l'architecture et les fidèles qui prient et qui communient font un ensemb'e rythmique et sont en pleine harmonie.

Celui qui, avec de telles connaissances, contemple la magnifique glorification du Christ dans la Jérusalem céleste, dans le royaume doré, dans le ciel doré, sera envahi par la puissante impression d'un grand art.

II

Les mosaïques de la basilique de Sant' Apollinare in Classe

C'est Ursicinus, évêque de Ravenne (533—536) qui commença à bâtir l'église de Sant' Apollinare in Classe. En 549 elle fut consacrée par l'archevêque Maximian de Ravenne comme Mausolée du Saint Apollinaris.

Selon la tradition, envoyé par l'apôtre Pierre, Apollinaris alla prêcher le christianisme à Ravenne, y établit une chaire épiscopale et, en prédicateur de l'Évangile du Christ, il visita les environs. Vu qu'en 78 il arrosa Ravenne de son sang, il y est vénéré comme patron de Ravenne et de son église et il y est fété le 23 juillet. Apollinaris était équiapostolique, c'est à dire égal aux apôtres.

Les mosaïques dans Sant' Apollinare in Classe ne sont conservées que dans l'abside et sur l'arc de triomphe. Dans sa partie supérieure, l'abside abrite la Transfiguration et le Saint Apollinaris, tandis que sa partie inférieure est réservée aux Quatre évêques de Ravenne, aux Sacrifices d'Abel, d'Abraham et de Mélchisédech, et enfin, à Constantin IV (668—685) offrant des privilèges à l'église de Ravenne.

L'arc de triomphe comporte cinq rangs de mosaïques, à commencer d'en haut: 1. Le Christ et les emblèmes des évangelistes. 2. Villes de Jérusalem et de Bethléem d'où apparaissent six agneaux. 3. Les Palmiers. 4. Les archanges Michel et Gabriel, et 5. Deux évangélistes ou apôtres.

Les mosaïques primordiales sont celles de la conque de l'abside: la Transfiguration et le Saint Apollinaris. Les autres datent de différentes époques, depuis le VIe jusqu'au XIIe siècle. Les auteurs des mosaïques ultérieures ne se donnaient pas la peine de mettre en accord ses sujets et ses thèmes avec ceux des mosaïstes précédents. Par conséquent, les mosaïques de cette basilique, au point de vue d'un ensemble, ne sont pas liées entre elles par une idée unique. Or, les villes de Jérusalem et de Bethléem, ainsi que les Palmiers, sont des copies de celles qui sont représentées dans l'église de San Vitale. Les Sacrifices ne sont qu'une imitation des mosaïques de San Vitale et la représentation de Constantin IV donant des privilèges correspond à la mosaïque intitulée „Justinien offrant les récipients eucharistiques" dans l'église de San Vitale.

Dans les anciennes mosaïques de Ravenne Jésus Christ est la figure centrale, tandis qu'ici dans l'abside (étant la partie principale de la basilique où est représenté, par raport à la signification de cet endroit, le Royaume des Cieux, le Paradis) outre le Christ-Croix, on voit aussi représenter le saint Apollinaris. L'inspirateur de la mosaïque manifesta la vénération toute particulière que Ravenne devait à son apôtre et son martyr, dont elle possède

des reliques. Le saint Apollinaris prie pour les fidèles qui, eux-aussi, prient dans l'église pendant l'eucharistie.

Le saint Apollinaris en position d'orans, se tient près du Paradis entouré des douzes apôtres symboliquement représentés en guise d'agneaux.

Au-dessus du saint Apollinaris se trouve la mosaïque de la Transfiguration du Christ, représentée, en majeure partie, par des symboles. Le Christ est représenté par la Croix, les apôtres Pierre, Jacques et Jean par des agneaux, Moïse et Elie par des figures thoraciques.

La Glorification du saint Apollinaris et la Transfiguration du Christ sont impliquées et fusionnées dans un ensemble. La Transfiguration est représentée par des symboles; les figures du Christ et des apôtres sont neutralisées le plus possible, pour mettre en relief la figure de saint Apollinaris. Cependant, c'est le Christ-Croix qui domine l'abside.

Il faut éclaircir cette représentation qui est idéologiquement la plus compliquée dans tout l'art paléochrétien; il faut expliquer pourquoi à côté de la Glorification d'Apollinaris on y trouve la Transfiguration et quelle est leur relation idéologique réciproque?

Avant sa Transfiguration, le Christ avait parlé de sa passion; puis, il s'était transfiguré sur le Mont Thabor. Matthieu, Marc et Luc rattachent tout ce qui précédait la Transfiguration même. Le Christ témoigne de sa passion en indiquant simultanément le chemin de l'abnégation et du portage de la Croix que ses disciples doivent suivre, eux-aussi. Il désigne le Jugement qui se fera au moment de sa seconde rentrée dans la gloire du Père. Le but de la Transfiguration consistait alors à ne pas permettre à ses disciples de s'ébranler durant la passion du Christ, mais à leur permettre de contempler dans la Glorification du Christ, la gloire que le Maître prépare à ses disciples par sa mort. Ils y entreront, eux-aussi, s'ils suivent fidèlement le Christ. Dans la Synaxaire grec de la Transfiguration il est dit que le Christ parlait de sa passion à ses disciples et qu'il parlait de la mort en martyr de ses disciples. C'est par la Transfiguration qu'il voulait perfectionner leur vie et leur montrer quelle serait la gloire dans laquelle il reviendrait le jour de sa deuxième rentrée.

Or, la destinée du Christ est le présage de celle de ses disciples. De même que, passant par la passion et par la mort, le Maître est parvenu à la gloire de la Résurrection et de l'Ascension, ses disciples peuvent, eux-aussi, par l'abnégation et par le sacrifice de leurs vies, sauver leurs âmes au jour du Jugement du Messie et entrer dans la gloire du Christ.

Si nous connaissons ces faits, la mosaïque de l'abside devient compréhensible pour nous, aussi bien que la relation qui existe entre la Transfiguration et la Glorification du Saint Apollinaris dans le Paradis. Apollinaris a suivi le Christ, il a sacrifié sa vie pour le Christ et son Évangile, mais en revanche il a obtenu la vie dans la gloire, dans le royaume des cieux, dans le Paradis. Cette mosaïque nous le représente demeurant au Paradis entouré des apôtres-agneaux. Il est égal à eux par la prédication de l'Évangile du Christ et par sa mort en martyr. Là, nous le voyons prier le Christ-Croix pour Ravenne, pour l'église de Ravenne et ses fidèles qui s'adressent à lui comme à leur défenseur, protecteur et patron.

C'est ainsi que s'est produite la fusion de la Transfiguration du Christ avec la représentation du Saint Martyr Apollinaris au Paradis. Cette composition originale respective, qui, tant par sa forme expressive que par son sujet, n'a été répétée non seulement dans l'ancien art chrétien, mais nulle part jamais.

Grabar souligne que saint Apollinaris se trouve dans un grand jardin. Bovini, cependant, nous dit qu'Apollinaris est entouré d'un „paesaggion" aux lignes, tandis que Mazzotti suppose qu'Apollinaris se trouve „quasi in un giardino". Mais saint Apollinaris n'est pas dans un jardin quelconque ni dans un paysage jardinier — il est au Paradis. Grabar écrit que c'est Apollinaris qui prie pour obtenir la recompense pour son martyr et que les agneaux ne représentent pas les apôtres, mais qu'ils représentent les fidèles qui implorent Apollinaris pour l'intercession. Cette conception est généralement acceptée.

Pour moi, ce n'est point acceptable, car Apollinaris est bien déjà au Paradis et si les agneaux représentaient les fidèles, ils seraient, eux-aussi, au Paradis avec Apollinaris. Donc, ils n'auraient pas besoin de prier Apollinaris pour l'intercesion. Apollinaris est à bon droit parmi les apôtres au Paradis, et pour cette raison il est désigné par le nimbe et par la signature: SANCTUS APOLENARIS.

Les idées de Bovini et de Mazzotti qui traitent Jérusalem et Bethléem de symboles de l'ecclesia ex circumcisione et de l'ecclesia ex gentibus sont aussi inacceptables. C'est facile de prouver que dans l'art paléochrétien en général et sur les mosaïques de Ravenne en particulier, on a peint ces villes, parce que dans les anciennes liturgies on prie pour ces villes-ci. Selon la conception de Bovini les douze agneaux sortant de ces villes représentent les apôtres sortis de Jérusalem pour aller prêcher l'Évangile qui commence à Bethléem, et s'achève à Jérusalem. Cette prédication de l'Évangile du Christ amena les apôtres-agneaux dans le royaume des cieux, ce qui est représenté dans l'abside ou bien dans l'arc de triomphe.

Les quatre évêques de Ravenne: Severus (342—344), Ursus (424—429), Ecclesius et Ursicinus se partagent les mosaïques entre les fenêtres.

Les mosaïques dans l'église de Sant'Apollinare in Classe appartiennent aux siècles différents. Par conséquent, il y manque une idée unique qui les unira. La partie principale, la plus importante et primordiale de ces mosaïques, illustre la Transfiguration et la Glorification de l'apôtre et martyr Saint Apollinaris de Ravenne, fusionnées dans un seul tableau inspiré par le texte de l'Évangile sur la Transfiguration. Comme dans les autres mosaïques de Ravenne, Jésus Christ est la personne centrale du Royaume des Cieux dans cette église. Outre le Christ-Croix, on souligne et l'on glorifie Saint Apollinaire comme orans et protecteur de Ravenne. L'inspirateur de la mosaïque a suggéré au mosaïste une idée originale, singulière et par conséquent complexe. Le mosaïste, de sa part, a dû concevoir une composition toute originale, jamais exprimée.

L'harmonie entre le rite, les mosaïques et l'architecture qui singularise les autres monuments de Ravenne manque dans la basilique de Sant'Apollinare in Classe.

ЗБОРНИК ВИЗАНТОЛОШКОГ
ИНСТИТУТА, КЊ. IX

КОРЕКТОР: НИНОСЛАВА РАДОШЕВИЋ /
ИЗДАЈЕ И ШТАМПА: „НАУЧНО ДЕЛО“
— БЕОГРАД, ВУКА КАРАЏИЋА БР. 5 /
ТИРАЖ: 1000 ПРИМЕРАКА / ШТАМПАЊЕ
ЗАВРШЕНО: ЈУНА 1966. ГОДИНЕ.